СЕДМА КРАЈИШКА БРИГАДА

СКУПШТИНА ОПШТИНЕ ТРАВНИК

ИЗДАВАЧКИ ОДБОР

АНТИЋ Мирко, БАБИЋ Љубо, БАТАР Милан, БЕГОВИЋ Ешраф, БИЛАН Стипе, БЛАГОЈЕВИЋ Нећо, БОСНИЋ Милан-предсједник, БОЛТИЋ Atiha, БРКИЋ Раде, ЦВИЈАНОВИЋ Живко, ЦАЈО-НИЧИН Нисвета, АОЗЕТ Аушан, АРАГОЈЕВИЋ Борће, БУКИЋ Миле, ФИЛИПОВИЋ Омер, ГАВРИН Мијат, ГЊАТИЋ Славко, ХОСНИЋ Месуд, КАЛАБА Спасо, КЉАЈИЋ Никола, КНЕЖЕВИЋ Васо, МАРКИЋ Арагојло, МАРИЋ Араго, МИЛЕТИЋ Велимир, МИЦИЋ Фатима, МИЉКОВИЋ Васо, МЛИВО Зеир, МОРАЧА Перо, МРБЕН Недељко, ПАВИЋ Јово, ПАПИБ-МАУНАГА Ленка, ПЕКЕЗ Аушан, ПЕЈААХ Исмет, ПЕНО Љубо, ПЛЕБАШ Милан, ПОЊАВИЋ Станко, ПОПОВИЋ Мишіо, ПРОЛЕ Милан, РАИЧЕВИЋ Мишисав, РААИЋ Мара, РААИЋ Араго, РАМИЋ Асим, СААИБАШИЋ Хусеин, СИМИЋ Лазар, СААВНИЋ Раде, ШАРИЋ Ивица, ШИБАЛИЋ Мијушко, ШЕШУМ Рајко, ШТ Абдурахман, ВИАОВИЋ Петар.

БРИГАДНА РЕДАКЦИЈА

БОСНИЋ Милан, БЕГИЋ Ибрахш1, ЦВИЈАНОВИЋ Живко, АОЗЕТ Аушан, БУКИЋ Миле, КАЛАБА Спасо, КАСАПОВИЋ Перо, КЉАЈИЋ Никола, МИЛЕТИЋ Велилшр, МОРАЧА Перо-главни и одговорни уредник, МРБЕН Недељко, Г1ЕЈААХ Исмет, ПЕНО Љубо, ПЛЕБАШ Міиап, ПОЊАВИЋ Станко, РАИЧЕВИЋ Милисав, РААИЋ Араго-секретар, СААИБАШИЋ Хусеин, СИМИЋ Лазар, ШЕШУМ Рајко-предсједник, ТАЛИЋ

ШТАПСКА И БАТАЉОНСКЕ РЕДАКЦИЈЕ

ШТАПСКА

МИЛЕТИЋ Велимир, НОВАКОВИЋ Саво, ПАПИЋ-МАУНАГА Ленка, ВИАОВИЋ Петар.

1. батаљон

АНТИЋ Мирко, КЉАЈИЋ Никола, ПЕНО Љубо, ПОЊАВИЋ Станко

2. батаљон

ПЛЕБАШ Милан, ПРОЛЕ Милан, ШЕШУМ Рајко, ТОМИЋ Петар

3. батаљон

БЈЕЛИЋ Мирко, БЛАГОЈЕВИЋ Нећо, БУКИЋ Миле, СРАИЈА Бранко

4. батаљон

КАЛАБА Спасо, КНЕЖЕВИЋ Васо, МРБЕН Недељко, СИМИЋ Лазар, ЦВИЈАНОВИЋ Живко

Избор и објашњења фотографија и факсимила
ШЕШУМ Рајко и РААИЋ Араго

Главни и одговорни уредник
Перо МОРА4А

Лектор
Јово МАРИБ

Povodom promocije druge knjige
„Sedma krajiska brigada" - zbornik secanja,
cast nam je da

drugu-ci Hajri Kapetanoviću

kao borcu, poklonimo ovu knjigu kao znak
zahvalnosti i secanja na nasu Brigadu

U Beogradu, 15. 12. 1987. god.

Izdavački odbor
Predsednik,
general-potpukovnik
Milan Bosnić

СЕДМА КРАЈИШКА БРИГАДА

Зборник сјећања

Друга књига

Београд, 1987.

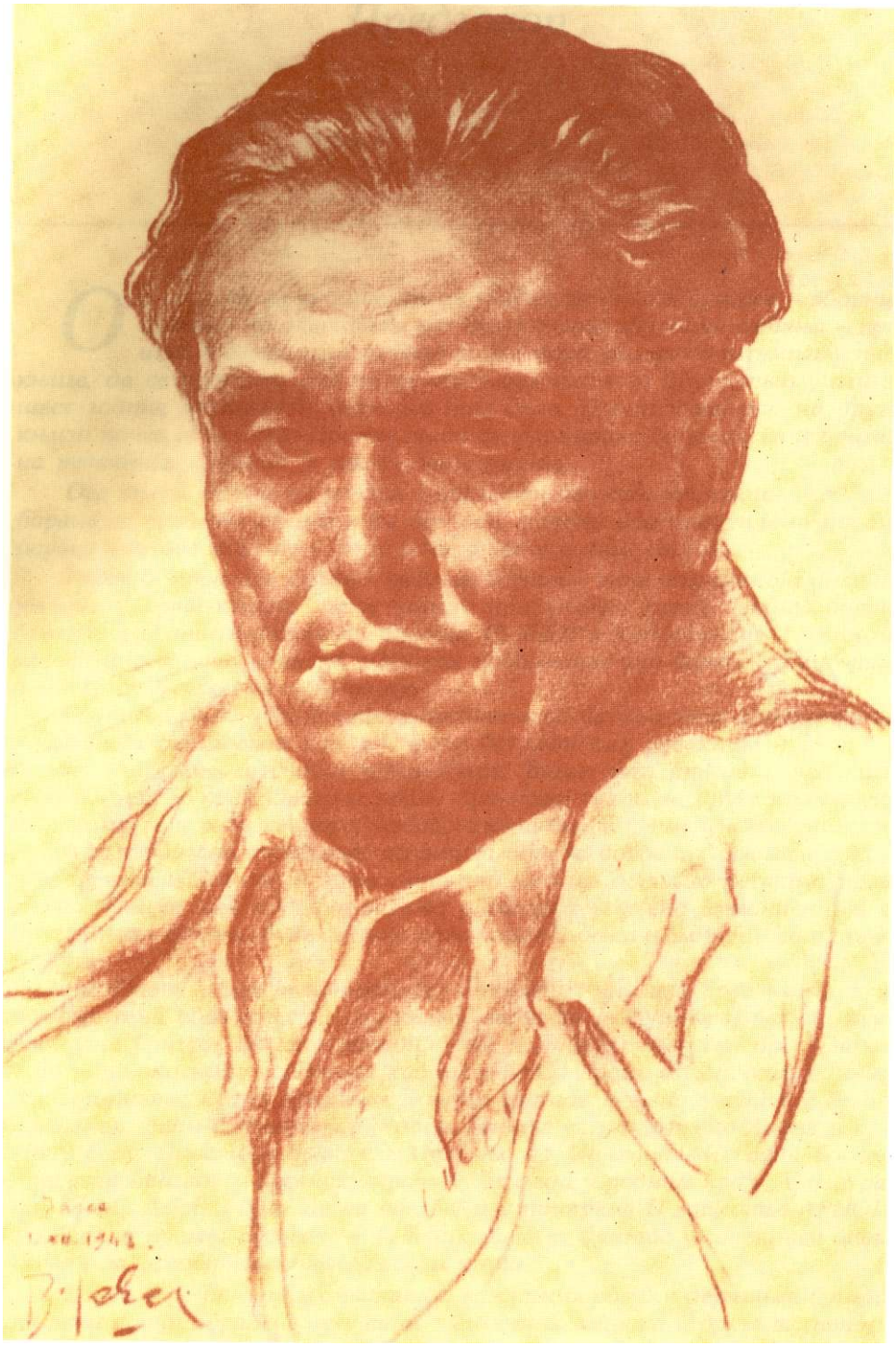

Предговор

Од изласка из штампе књиге »Седма крајишка бригада - зборник сјећања« до завршетка ове друге књиге зборника сјећања - прошло је девет година. Било је договора, одмах по штампању прве књиге, да се продужи рад на прикупљању zpabe за другу књигу, али за шест година активности углавном није било. Организован рад на другој књизи почео је тек 1984. године, када су формиране батаљонска и бригадна редакција, и трајао је преко двије године.

Ова књига састоји се из два дјела. Први део садржи чланке - сјећања бораца из пређеног ратног пута бригаде, а други део прикупљени подаци бораца бригаде који су у току рата били у њеном саставу.

Грађу за први део књиге - сјећања бораца - чине чланци који нису објављени у првој књизи, зати.м чланци прикупљени преко секција бораца бригаде или општинских организација СУБНОР-а и појединаца. Главни посао на прикуггљању чланака, њиховом побољшању или доради са ауторима обавиле су батаљонске редакције.

Бригадна редакција је чланке примљене од батаљонских редакција или појединаца редиговала или их преко батаљонских редакција враћала на дораду ауторима са својим примедбама. Више пута бригадна редакција анализираЈга је преу књигу и према приспелој грађи за другу књигу, указивала на теме које се морају обрадити да би се у потпуности приказао ратни пут бригаде, детаљније извршила обрада борбених дејстава која су у првој књизи непотпуно приказана или им није довољно истакнут прави значај. Наиме, већ код формирања редакција усвојена је концепција да друга књига сјећања буде допуна прве књиге и да са њом чини јединствену целину.

На основу усвојене концепције, извршених анализа прве књиге и усвојених тема обавезних за ову књигу, задужен је већи број ратних руководилаца бригаде да исте обради. Тако је добијен известан број чланака који чине окосницу ове књиге као што су: Од првих устаничких јединица до формирања Седме крајишке ударне бригаде и њено учешће у IV и V офанзиви, Даши формирања бригаде, Тоњење четника преко Дрине и кроз Црну Гору, Пивски јаворак, Од Мратиња до Миљевине, Источна Босна и повратак бршаде у Босанску крајину, бригада _у родном крају, V централној Босни, Дејство бригаде на обезбеђењу припрема II засједања АВНОЈ-а, У *одбрани правца Бусовача - Травник, Дејства бригаде у завршним операцијама за ослобођење Југославије и други.*

Поред горе поменутих чланака о важним борбеним дејствима бригаде, на исти начин обрађене су у више запажених чланака и друге активности

у бригади као: Снабдевање и рад интендатуре бригаде у IV и V непријатељској офанзиви, Рад обавештајне службе, О Извиђачкој чети, Инжињерија, Артиљеријски дивизион, Служба везе, Санитет и збрињавање рањеника, Међу Крајишницима (рад ОЗН-е) и други.

Бршадна редакција одабрала је за књигу око педесет фотографија и пар факсимила, обрадила поглавље о народним херојима бригаде и разврстала чланке по хронолошком принципу као у првој књизи.

Остали чланци сјећања обрађују борбена дејства мањих јединица, интересантне доживљаје појединаца а има и више описа ликова бораца.

Иако је прошло више од четрдесет година од завршетка оружаног дела Револуције и знатно се осули редови преживјелих бораца бригаде, пријатно је изненадио велики одзив бораца да својим пріиіо3Uj\іа помогну издавање ове књиге.. Тако је добијено преко 250 члаиака, од нешто више од седамдесет аутора - педесет је нових, који немају своје пріиоіе у првој књизи. Међу ауторима ш и десет другарица. Од приспјелих чланака улази у ову књигу само половина. Нештампани чланци биће сачувани као грађа за могуће издавање треће књиге. Редакција захв&љује сви.м ауторши који су написали своја сјећања за ову књигу, а уједно жали и извињава се друговши чији се чланци, због обима књиге, нису могли објавити.

Како је ова друга књига стварно успела допуна прве и са њом чини једну целину, то ће читалац, који поседује прву књигу, моћи у одговарајућем поглављу ове књиге да нађе прилоге који допуњавају догађаје описане у првој књизи.

На крају, Редакција у име свих бораца бригаде - погинулих и преживелих - захваљује Скупштини двадесет и три општине Босанске крајине и Централне Босне на свесрдној финансијској помоћи, која је омогућила штампање ове књиге, у којој се овековечује борба народа овог краја наше земље а нарочито синови и кћери који су у тој борби дсиш своје животе.

Бригадна редакција

Од првих устаничких јединица до формирања Седме крајишке ударне бригаде и њене борбе у IV и V офанзиви

У периоду краћем од годину дана, на подручју Босанске крајине формирано је десет крајишких народноослободилачких бригада. У селу Ломовита, недалеко од Приједора, 21. маја 1942. године, формирана је 1. крајишка, да би у току наредних девет мјесеци било формирано осталих девет бригада. Био је то јединствен феномен у току народноослободилачке борбе (ако се изузме вријеме завршних операција 1945. године, када је проглашена општа мобилизација за војне обвезнике) - да је на тако релативно малом простору и у врло кратком времену формирано десет ударних бригада. Свака бригада, у просјеку, имала је око 1.100 бораца, добро наоружаних, идејно-политички опредјељених и оданих основним циљевима НОП-а, са већ доста искусним старјешинско-командним кадром. Био је то најбољи доказ о јачању и ширењу утицаја народноослободилачког покрета у Босанској крајини и његовој консолидацији, у релативно кратком временском периоду, од почетка устанка, 27. јула 1941. године.

На овакав развој НОБ-а у Босанској крајини снажно је утицао и долазак (ЈУ[ЛЗ] 1942.) у ове крајеве Врховног штаба НОВ и ПО Југославије, са Титом на челу, групе пролетерских и ударних бригада које су учествовале у бројним значајним операцијама против окупатора, четника и усташко-домобранских снага. Успјеси народноослободилачке војске и партизанских одреда, у то вријеме, у осталим крајевима земље, омогућили су стварање велике слободне територије, њено повезивање и учвршћење нових органа власти. Истина о овим нашим успјесима на југословенском ратишту све више је продирала у свијет. Сви ти догађаји позитивно су утицали на ширење оружане борбе и у Босанској крајини, и на пуну афирмацију НОП-а у широким масама народа.

Развојни пут устаничких оружаних јединица, њихово организовање у партизанске одреде, из којих ће касније израстати јединице НОВ, па и поменутих десет крајишких бригада, није био нимало лак, тражио је огромне жртве и на борбеним положајима и у позадини. Поред општег и заједничког, које је било доминирајуће, у том развоју било је доста специфичног - посебног и локалног - у зависности од разних околности и објективних могућности. Поред мојих запажања и успомена на Седму крајишку ударну бригаду и неке догађаје на њеном борбеном путу у току IV и V непријатељске офанзиве, када сам био њен први ратни комесар, желио бих да изнесем нешто више управо о условима у којима су израстале јединице које су ушле у њен састав приликом формирања - 27. децембра 1942. године. О томе је, иначе, колико знам, мање писано.

Борци 7. крајишке бригаде, који су сачињавали њен састав приликом формирања, били су родом са подручја неколико срезова, претежно јајачког, кључког, бањалучког и мркоњићког, а знатно мање купрешког, петровачког и санског среза. До формирања бригаде, они су се налазили у већем броју јединица (чете и батаљони), које су у организационом и командном погледу имале неколико реорганизација и формирања нових партизанских одреда. То је био изразито сиромашан крај, изузев среза Сански Мост и једног дијела кључког среза, са развијеним екстензивним, полуномадским сточарством. Набављање жита (претежно кукуруза), ради исхране становништва, био је сталан проблем у овим крајевима. Нешто развијенија привредна активност била је у Јајцу, због постојеће хемијске индустрије, подигнуте још за вријеме аустроугарске владавине, и туризма. У Мркоњић-Граду било је развијеније занатство. Али, све то није битно утицало на степен развијености овога краја. Одлазак у »бијели свијет«, да би се дошло до допунских прихода, био је једини начин да се обезбиједе најнужнија средства за опстанак. Највише запослених, нарочито из неких од поменутих срезова, било је у »Шипаду« д.д. и то првенствено у шумама, на сјечи дрвета и његовој припреми за даљу прераду. Не мали број био је запослен на ускотрачној прузи истог предузећа. Међутим, у »Шипадовим« шумским манипулацијама, на пиланама и у фабрици целулозе у Дрвару, на жељезници - могао је да се запосли тек један дио оних који су тражили посао - а та армија била је далеко бројнија. Због тога је знатан број способних за рад одлазио у друге крајеве Југославије. Они су претежно радили као сезонски радници у грађевинарству, као шумски радници, на разним другим физичким радовима и сл. И на тај начин, ови крајеви дијелом су долазили у везу са збивањима у осталим крајевима наше земље и у свијету.

Национални састав становништва у наведеним срезовима није био уједначен. У већини њих живјели су заједно, измијешани, Срби, Муслимани и Хрвати; то је важило нарочито за градска насеља. У неколико срезова већину су чинили Срби.

Усташки геноцид и припреме за оружани устанак

Срамна капитулација Краљевине Југославије и проглашење квислиншке творевине НДХ, априла 1941. године, били су обиљежени не само великим разочарањима, већ и страховитим усташким и окупаторским терором. Насиље и разни злочини брзо су се ширили. Већ почетком маја, њемачке оружане снаге и усташе извршили су тешку одмазду над неким становницима села Кљеваца, недалеко од Санског Моста, само због тога што су хтјели да у кругу својих породица и пријатеља нормално прославе свој вјерски празник - Бурђевдан. Кад су сељани пружили отпор силеџијама који су им то онемогућавали, село је претворено у згариште, а преко стотину њих отјерано је у Сански Мост, а потом у логоре и затворе. Из те групе издвојено је 25 домаћина, који су јавно стријељани и објешени на истакнутом мјесту у граду, тако да би се тај стравични призор нашао пред очима грађана и пролазника и застрашујуће дјеловао. То сам

лично доживио (10. маја 1941) путујући из Дрвара за Бања Луку, ради успостављања партијске везе, жељезничком пругом према Приједору. Када се воз зауставио у жељезничкој станици Сански Мост, сједио сам у купеу вагона. Чим сам погледао према згради станице у граду, примијетио сам објешене људе. Био је то ужасан призор. Хтјело се и оваквим суровим казнама - злочинима - убити у народу и сама помисао о могућности одбране права на опстанак и људско достојанство.

Са свих страна долазиле су вијести о сличним насиљима и злочинима, прије свега над Србима, Јевејима и Ромима. Виктор Гутић, усташки стожерник у Бањој Луци, био је један од најбезумнијих проповједника и организатора безобзирне хајке на Србе. Он је отворено изјављивао - да Србе, Јевреје и Цигане у НДХ треба искоријенити, и у пракси одмах отпочео да то и спроводи и друге на то обавезује. Био је то геноцид најгоре врсте и директан позив на братоубилачки рат. Гутић и његови сарадници истовремено организују хајку на чланове КПЈ и остале прогресивне људе, без обзира на њихову националну припадност, на Муслимане, Хрвате и друге. На друштвену сцену окупиране и распарчане земље, брзо је избио олош и лакомисленици свих врста, сав талог најгорег назадњаштва и мрачњаштва прошлости. Усташка, а касније и четничка спрега са окупатором, гурнуће народ ових крајева у међусобно истрјебљивање, сијање смрти и пустоши, распиривање вјерске, националне и расне мржње.;

Проповиједање и ширење братоубилачке борбе било је обиљежје, у тим данима, не малог броја црквених достојанственика католичке цркве. Најутицајније личности усташке творевине НДХ: Гутић, Будак, Лорковић и други позивали су на истрјебљење Срба, Јевреја и Цигана. Они су већ имали спремљен и осмишљен план како их искоријенити у НДХ. Говорили су и у књигама писали: »Дио Срба треба преселити у Србију, дио побити, а остатак прекрстити«. Такав развој догађаја брзо је лишавао људе и посљедњих трачака наде да могу очекивати нешто боље, и свакодневно је сазријевало њихово увјерење о неминовности и нужности оружаног отпора и борбе.

Изазивање и ширење братоубилачког рата било је најмоћније оружје у настојању непријатеља да се онемогући организован отпор народа за који се залагала КП Југославије и остале прогресивне снаге.

Припреме за отпор окупатору и његовим сарадницима отпочеле су одмах послије историјског мајског савјетовања КПЈ у Загребу, под Титовим руководством (крај априла - почетак маја 1941).

На познатом савјетовању на Шехитлуцима, у близини Бања Луке, 8. јуна 1941, секретар Обласног комитета КПЈ за Босанску крајину Ђуро Пуцар Стари упознао је учеснике са с
дије у земљи и закључцима мајског скупа у Загребу и у којем правцу треба да се одвија активност чланова КП Југославије и СКОЈ-а, симпатизера, прогресивних и патриотски расположених људи. Тешким условима окупације и усташког терора, прије свега, требало је прилагодити методе и форме рада КПЈ, сачувати људе да олако и лакомислено не падају у руке усташко-окупаторске власти, сачувати оружје и осталу војничку опрему неопходну за оружану борбу, упорно указивати на опасност од братоубилачког рата, сузбијати и разобличавати политику окупатора и домаћих издајника који шире националну и вјерску мржњу. Прогласи ЦК

КПЈ и ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, који су већ били објављени или су касније штампани, указивали су на сва основна питања и позивали на организован отпор и борбу под непосредним руководством Партије.

Организација КПЈ у Босанској крајини, непосредно пред априлски рат 1941, средила је своје редове, увећала број чланова и основних организација и проширила свој утицај у свакодневном друштвено-политичком животу. Крајем 1938. године у Босанској крајини било је свега око 30 чланова КПЈ, са неколико основних организација, а у прољеће 1941. било је преко 180 чланова организованих у 40 основних организација (тада »ћелија«) са одговарајућим мјесним и среским комитетима. У том периоду остварен је већи степен идејно-политичког и акционог јединства, превазиђени су остаци фракционаштва, а дијелом и секташтва. Захваљујући овим успјесима и квалитетном побољшању стања у организацијама, КПЈ у Босанској крајини била је у основи оспособљена за изузетно велику историјску одговорност око припреме оружане борбе и устанка, да њиме и народноослободилачким покретом руководи.

И поред поменутих успјеха у проширивању утицаја КПЈ и њеног кадровско-организационог јачања и подмлађивања, пред априлски рат 1941, још увијек, у добром дијелу Босанске крајине нису постојале организације КПЈ. Самим тим, и њен утицај био је далеко мањи. То ће се понегдје негативно одразити на припреме и ток устанка и касније. У вези са формирањем Седме крајишке бригаде споменућу ондашње срезове у којима није било организација КПЈ: Кључ, Мркоњић-Град, Бања Аука (ван града), те преостали дио простора између ријека Врбаса и Сане. Такво стање било је и на десној страни Врбаса, на граничном подручју. У појединим наведеним срезовима било је само појединаца чланова КПЈ, који су обично повремено долазили у те крајеве, а радили су у другим мјестима.

У тим срезовима, свакако, било је не мало симпатизера политике КПЈ (посебно међу »Шипадовим« радницима и »сезонцима«). Рад са њима, њихово организованије ангажовање, тек је био у зачетку. Све ово говори о изузетно тешким илегалним условима у којима се КПЈ борила за свој развој и присуство у појединим срединама, као и о тешким посљедицама ранијег периода секташења и фракционаштва. Због оваквог незадовољавајућег стања, кад је ријеч о организационо-кадровском присуству КПЈ у овом дијелу Босанске крајине, као што је напоменуто, у припреми устанка и његовој првој фази у току 1941. и 1942. године, биће знатно више тешкоћа, па и одређених специфичности у односу на остале крајеве.

Војно руководство при Обласном комитету КПЈ за Босанску крајину, на основу упутстава ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, приступило је, средином јуна, именовању и одређивању задатака среским војним повјереницима. Тај посао је трајао до средине јула. Сресни војни повјереници требало је да одаберу сигурне људе и именују их за војне повјеренике у селима, засеоцима, у дијеловима градова и у већим предузећима. Њихов задатак био је врло одговоран: да прикупе податке о оружју и војној опреми (количина, врста, код кога се налази и др), да испитују и провјеравају расположење људи и њихову спремност за оружану борбу, да провјеравају држање појединаца према окупатору и квислинзима, да посебно провјере држање бивших југословенских официра и подофицира, жандара, финанца и осталих чије би војничко знање и искуство могло

бити од користи. Због тога ће се, у неким крајевима, овакви појединци наћи на разним руководећим дужностима, дио њих оправдано, јер су били патриоти, али и не мали број случајно, или у почетку са прљавим намјерама, што ће нанијети озбиљне штете НОП-у. Рад војних повјереника у првој фази био је строго конспиративан - за све везе и рад у цјелини одговарао је сресни војни повјереник вишем војном руководству: комуницирање, давање директива, подношење извјештаја и остало.

Почетком јула, Војно руководство при Обласном комитету одредило је састав штабова за поједине срезове и дало упутство да се од људи који имају оружје формирају партизански (тада су звани герилски) одреди са штабом одреда, организовани на војничком принципу (водови, десетине) и да се улогоре; да непријатељу не дозволе пљачкање села, хапшење људи и друге видове насиља; да изводе диверзантске и друге војне акције. Основно упориште оваквих одреда је село, народ, у коме треба развијати најширу политичку активност - објашњавати циљеве НОП-а и нужност оружане борбе. Смисао и циљ поменутих директива био је да отпочну оружане акције и сви други облици борбе, против окупатора и домаћих квислинга, што организованије и да се у борби обезбиједи усмјеравајућа улога НОП-а и КПЈ.

Ова упутства само дјелимично су спроведена у јајачком од напред поменутих срезова. Због чега је тако било?

На подручју среза Јајце постојала је релативно бројна партијска организација (три ћелије). Њено руководство, стицајем околности, није било ни правовремено ни потпуно упознато са директивама и задацима око припреме оружане борбе и устанка. Члан Обласног комитета КПЈ Ивица Мажар, који је допутовао из Бање Луке у Јајце (друга половина јула) по том задатку, био је одмах откривен и ухапшен, тако да није остварио контакте са неким од чланова војног руководства, а камоли одржао састанак са предвиђеним Штабом одреда и дао ближа упутства за рад и оружане акције. То је имало теже посљедице по саму припрему устанка, без обзира што је Мажар преко партијске везе успио да саопшти неке основне ставове. (Слично је било, прије тога, и са преношењем упутства о постављању војних повјереника - директива није пренијета). Треба констатовати, ради потпунијег увида и разумијевања, да поменутом савјетовању на Шехитлуцима није присуствовао нико из партијске организације из Јајца. Чланови КПЈ на овоме срезу, међутим, самоиницијативно су предузимали одређене организоване мјере.

За војног повјереника за срез Кључ био је одређен Раденко Стојнић, учитељ у селу Хрипавцима, недалеко од града. Њега су усташе ухапсили, заједно са Сафетом Филиповићем (KUJH је живио у Бањој Луци, а затекао се у Кључу), и одмах су их отпремили у логор код Госпића. Имали су податке да су чланови КПЈ. На цијелом подручју среза Кључ тада није било партијске организације, нити чланова КПЈ, али је било више симпатизера КПЈ. Стојнић, међутим, није успио да некоме од активиста пренесе примљене директиве.

На подручју срезова Мркоњић-Град, Бања Лука (Змијање и Мањача), Сански Мост и Купрес, нису постојале партијске организације и организовани рад војних повјереника око припреме устанка. Не значи, међутим, да и у тим крајевима није било одређених самоиницијативних активности

чланова КПЈ и појединаца (ако се тамо затекао) у припреми за оружани отпор, а остали су то чинили, прије свега, у циљу самозаштите и пружања отпора усташко-окупаторском насиљу. Све масовнија хапшења и хватања људи на превару, њихово стријељање или одвођење у логоре, прогон прогресивних Хрвата и Муслимана, првенствено комуниста, паљење православних цркава, прекрштавање Срба и слични злочини, били су све учесталији у току јуна и јула 1941. године.

Пламен устанка захватио је читаву Босанску крајину

На прве вијести о почетку устанка, 27. јула 1941. године, и да су ослобођени Дрвар, Босанско Грахово и Оштрељ, да се борбе воде око Босанског Петровца, да се устанак проширио и на сусједне срезове, не само Босанске крајине већ и Лике, отпочеле су оружане борбе и у осталим крајевима Босанске крајине. На подручју јајачког и кључког среза, у току наредних дана (концем јула и почетком августа), ликвидиране су бројне жандармеријске станице и друга упоришта усташке власти. Устанак се ширио таквом брзином да је у првој половини августа 1941. захватио скоро све дијелове Босанске крајине.

Тих августовских дана 1941. године, Павелић, његови доглавници и генерали, чинили су све што је било у њиховој моћи да би продрли у Дрвар - центар ослобођене устаничке територије. Када им првих дана два покушаја нису успјела, брижљиво је припремана, под руководством генерала Румлера, офанзива већих размјера, из више праваца и уз велику концентрацију снага на ширем простору, а нарочито у Босанском Петровцу (средина августа 1941). И та офанзива, међутим, претрпјела је неуспјех, јер су снаге генерала Румлера наишле, не само на снажан и добро организован отпор на Оштрељу, већ су трпјеле тешке ударце и на другим странама, поред осталог на подручју кључког, јајачког, мркоњићког среза и на ширем простору између ријека Врбаса и Сане, као и на десној страни Врбаса.

По свом значају издваја се успјешна војна акција Јањско-пљевског одреда, у којој су устаници под оружјем и неколико стотина ненаоружаних сељака, на јуриш ослободили Шипово, а дан касније Језеро (између 27. и 29. августа 1941), које лежи у непосредној близини Јајца. Том приликом устаници пљевско-јањског краја заробили су већу количину разног наоружања, више официра и око 130 домобрана. За ондашње прилике (па и касније, када смо постали права војска), то је била не само побједа која се памти, већ је богати плијен устаницима овога краја омогућио да се домогну пушака (а већина их је била голорука), десетине пушкомитраљеза и гешких митраљеза и два топа, од 105 мм и 37 мм. Послије ослобођења Шипова и Језера, усташко-домобранске снаге у паници напустиле су Мркоњић-Град (29. августа), у који су ушли устаници са тога подручја.

Кад је ријеч о војним успјесима устаничких одреда, у првом мјесецу, треба напоменути да је саобраћај на жељезничкој прузи узаног колосијека - »Шипад« (Дрвар - Јајце - Арвар - Приједор - Арвар - Книн) од

првога дана устанка за непријатеља био обустављен, што је у ондашњим приликама био тежак ударац не само за НДХ, већ и за њемачке и италијанске окупаторе. Друмски и телеграфско-телефонски саобраћај био је, такође, онеспособљен на простору доста великог радијуса.

Ових неколико података о развоју устанка и војним побједама, говори о његовој великој масовности и добрим дијелом спонтаности на врло широком простору. У оним дијеловима Босанске крајине гдје је постојала партијска организација, односно био већи утицај КПЈ и прогресивних људи, устанак је био организационо и кадровски у доброј мјери припремљен. Ти крајеви, у току прве устаничке године и касније, постепено ће се оформити у снажна упоришта НОП и вршити позитиван утицај на развој НОБ-а не само у Босанској крајини већ и шире. То не значи да је и у осталим крајевима, гдје није постојала партијска организација, изостала одређена организована активност и да није било утицаја КПЈ у руковођењу борбом у самом почетку устанка, јер је обласно партијско и војно руководство чинило у том правцу одређене напоре. Десетине чланова КПЈ и СКОЈ-а из Бање Ауке, међу њима врло искусни и провјерени руководећи кадрови, упућени су у поједине срезове гдје није било партијске организације, да би народ покренули у борбу, а тамо гдје је она била отпочела да се укључе у устаничке одреде, да у народу развију политичку активност и објашњавају циљеве НОП-а. Већина тих кадрова - били су међу »спремнима да јуришају на небо«. Њих већина дали су своје животе за слободу управо тих првих мјесеци борбе у тим крајевима. Поред осталих мјеста, ти кадрови су упућени и на подручје бањалучког и мркоњићког среза (Змијање, Мањача). Друго је питање да ли је то учињено правовремено и да ли су ти кадрови били најсретније распоређени; то заслужује посебно разматрање. У те крајеве враћали су се појединци који су били запослени у разним мјестима Југославије и тамо, не ријетко, постали организовани чланови синдиката, а неки и чланови КПЈ. Вративши се у свој родни крај, такви појединци били су активни, а неки су се истакли у своме селу у организовању борбе и осталим задацима.

Масовност устанка, међутим, носила је у себи не само обиљежја спонтаности - која је неминовна, али може бити и стваралачка - него и стихијност која је по правилу, а нарочито у оним крајевима гдје није било утицаја КПЈ и гдје циљеви НОП-а устаницима нису били довољно јасни, наносила велику штету устанку, чак и привремене поразе. То се показало и у овим дијеловима Босанске крајине. УТОЊКО је био већи изазов који је историјски развој догађаја постављао пред КПЈ, нарочито у почетку устанка, говорећи начелно и у односу на ову конкретну ситуацију, да би се савладали узроци и појаве стихијности и од масе побуњених устаника створила свјесна армија бораца за велике циљеве НОП-а. У оним крајевима гдје је стихија успијевала да привремено надвлада организациони и идејни утицај КПЈ, односно НОП-а - а то је дијелом било у овим крајевима - највећу шансу имали су окупатор и домаћи издајници свих боја. Ту је долазило, прије свега, до распиривања братоубилачке борбе, до паљења села, насеља и Мјеcта, до масовног убијања недужног становништва, пљачке и других страхота.

Као што је већ речено, по успостављању квислиншке творевине НДХ, а нарочито када је устанак букнуо - усташе су организовано и не-

милосрдно почели да истребљују прије свега Србе. Када је устанак отпочео и касније, нарочито у току прве године народноослободилачке борбе, требало је смоћи снаге и смјелости у сваком погледу, а прије свега имати толико савјести и свијести, па извршити политички утицај на устаничке масе, спријечити изливе гњева и освете над недужним и заведеним масама хрватског и муслиманског народа. А таквих трагедија било је и у поменутим срезовима овога краја. Окупатори и њихове слуге: усташе, четници и други - највише су играли управо на ту карту, док су чланови КПЈ и остали патриоти у НОП-у неуморно водили досљедну борбу против те велике опасности.

јединице (групе, одреди, чете или формације под другим именом) биле су везане за поједина села или групу села, одакле су борци родом. То је мање-више била општа карактеристика, што је битно одступало од општег упутства о формирању партизанских одреда и њиховим задацима. Закон самоодбране и увјерење да се она тако најбоље постиже, били су јачи. Развој устанка, међутим, наметао је потребу обједињавања устаничких одреда, већи степен организованости и јединства команде, прије свега у извођењу акција против непријатеља. На подручју кључког среза, гдје није било именованог среског и сеоских повјереника, ни штаба одреда именованог од Обласног војног руководства, овај процес, ипак, ишао је релативно брзо, вјероватно и због угледања на праксу других. Тако је већ 5. августа 1941. године формиран Штаб герилских (партизанских) одреда Рибник, који ће у почетку да обједињава руковођење - команду - над свим одредима на подручју среза. То, ипак, у правом смислу ријечи, није била чвршћа војна организација. Поједине чете, на примјер, према упутствима и наређењима изабраног Штаба одреда, понашале су се према своме нахођењу. Међу члановима Штаба герилских одреда Рибник нико није био члан КПЈ, али су то били, прије свега, патриоти, а неки и симпатизери КШ, у које су штабови устаничких сеоских одреда тада имали повјерење и због тога их изабрали у Штаб одреда.

Одмах по формирању, Штаб одреда Рибник успоставио је везу са Штабом одреда у Дрвару (касније Штаб Дрварске бригаде), тако да се у току два наредна мјесеца налазио под његовом командом и успјешно се остваривала сарадња и координација у појединим акцијама. Дрвар је Рибнику пружао и одређену помоћ која је тражена: санитетски материјал, лијечење рањеника у болници, експлозив, ручне бомбе које су израђиване у радионицама у Дрвару. Достављани су и разни штампани материјали: радио-вијести, прогласи - леци и лист »Герилац«, у којем су објашњавана поједина питања, објављивани ставови Штаба Бригаде. На овај начин пружана је помоћ и Штабу одреда у Рибнику да се упозна са циљевима НОП-а и ставовима КПЈ о тим питањима.

Партијска организација среза Јајце, без обзира на све тешкоће око њеног упознавања са директивама виших руководстава које су се односиле на припрему устанка, о чему је било ријечи, предузела је најосновније мјере: постављене су групе повјереника за најважнија села, прикупљени су подаци о оружју, формиране мање групе наоружаних бораца и касније повезане у сеоске одреде. У почетку устанка формиран је Штаб Јањско-пљевског одреда од шест чланова: Немања Влатковић, ко-

мандант," Радомир Митрић, начелник штаба, Максо Дакић, замј. команданта, Стипе Билан, Есад Адемовић и Петар Пећо, (већина чланови КП) и он је руководио борбеним акцијама. Карактеристично је да је већ у почетку устанка посвећивана знатна пажња и политичкој активности. У неким селима одржаване су конференције и присутнима објашњавано шта су циљеви НОБ-а. Из ових првих устаничких одреда касније ће израсти и формирати се два у овоме крају позната и прослављена устаничка батаљона: »Искра« и »Пелагић«. Први је формиран из села Пљеве, а други из села Јања.

Масовност устанка, као што је речено, његово брзо ширење и борба људи за спасавање »голог« живота, омогућили су да се у редовима устаника нађу појединци различитих интереса, чак опречних идејно-политичких опредјељења и позиција у погледу циљева и коначног исхода устанка. Ширина платформе НОП-а, коју је КПЈ истакла у позиву народима и народностима Југославије у оружану борбу, омогућавала је такву ширину. То је био императиван захтјев времена, дугорочних историјских интереса народа и народности Југославије, али под условом да се све снаге, без обзира на поменуте и друге разлике, уједине на понуђеној платформи НОП-а - у борби против окупатора и његових сарадника. Гарант успјеха у тој борби могло је бити управо то јединство НОП-а и његови оружани партизански одреди. О свим другим питањима народ треба да одлучи послије побједе и у слободној земљи. Организације КПЈ, СКОЈ-а и остали демократски опредјељени људи борили су се за такву програмску оријентацију НОП, док су вођства грађанских партија, уз рјеђе изузетке - појединце, била на супротном становишту и одбијала су сарадњу на таквој основи. Југословенска влада у емиграцији, врло брзо - са првим успјесима устанка - започеће, такође, отворену борбу против НОП-а, служећи се разним средствима, од приписивања себи у заслуге првих успјеха НОБ-а до преласка њених представника у земљи на отворену сарадњу са окупаторима.

Тамо гдје није било организованог рада и утицаја КПЈ и осталих прогресивних снага у предратном периоду, а посебно гдје тога рада и утицаја није било у условима окупације, у припреми оружане борбе и у почетку устанка - постојали су повољнији услови да таква схватања и таква политичка оријентација - супротна платформи НОП-а - преовладају и међу устаничким масама. Управо то се показало у дијелу ових крајева у току развоја устанка. Првих дана по отпочињању борбе на подручју среза Мркоњић-Град, устаницима се ставио на чело Урош Дреновић, учитељ, резервни поручник бивше Југословенске војске и члан четничке организације у старој Југославији. Он је настојао да прошири везе и окупи истомишљенике. То му је релативно брзо и лако пошло за руком, јер му нико није чинио сметње. По угледу на сусједна устаничка подручја (Пљева - Јањ - Рибник - Дрвар), средином августа Дреновић формира Штаб одреда за већи дио подручја мркоњићког среза, са сједиштем у Герзову, и даје му име Петра Кочића - чувеног писца, великог слободара и народног трибуна, родом са Змијања. Дреновић срачунато настоји да што више искористи и традицију народа овог краја, да би му се што више наметнуо за вођу, вјешто користи и друге околности, на примјер породичне (отац му је био службеник у селу Ситници, гдје је имао и сеоску

трговинску радњу, а жена Зорка била је кћи попа из Јајца, иначе врло ангажована на линији четничког покрета). У самом почетку устанка, посебно послије формирања Штаба одреда »Петар Кочић«, Дреновић избјегава сарадњу са сусједним штабовима устаничких одреда (Пљева - Јањ - Кључ). На разне начине то оправдава, прикривајући праве намјере. Тако се понашао и у сусрету са Штабом партизанских одреда за Босанску крајину, када је овај, на путу за Дрвар, стигао у тек ослобођени Мркоњић-Град и ту имао сусрет са Дреновићем (29. августа 1941). Дреновићево супротстављање НОП-у биће касније отворенија и јасније у погледу циљева за које се бори.

упутило је групу чланова Партије који су прије априлске капитулације живјели и радили у Бањој Луци, на подручје бањалучког среза, на Змијање и Мањачу. Већ у мјесецу мају у овај крај (Хан-Кола) изашао је и Мухамед Казаз, радник кожарске струке, искусни синдикалиста, један од најистакнутијих и најомиљенијих комуниста у Бањој Ауци. Као што је речено, у овоме крају није постојала партијска организација. Ослањајући се на Гојка Гајића, родом из тога краја, члана КПЈ, на Милана Бранковића и још неколицину патриота, Казаз је отпочео активност прикупљања оружја и придобијања бораца. Доласком поменуте групе активиста посао је требало убрзати. Захваљујући тој активности, крајем 1941. тамо је организовано најприје неколико водова, затим чета, да би се коначно оформио и Мањачки партизански батаљон. Ове јединице изводиле су акције у рејону Хан-Кола, Ситнице, Крупе на Врбасу, на друмовима Бања Лука - Јајце и Бања Лука - Ситница - Чађавица. У тим акцијама осигуравана је, по правилу, сарадња са партизанским (герилским) одредима на десној страни ријеке Врбаса. Командант батаљона био је Милан Бранковић, а политички комесар Мухамед Казаз. Треба напоменути да су Дреновић и његови сарадници стално настојали да у Мањачком одреду, а касније батаљону, створе своје упориште, да пронађу истомишљенике и појачају активност у стварању четничких војних јединица.

Италијанске окупационе снаге спашавају квислиншку НДХ

Павелићева НДХ је показивала немоћ да угуши устанак на подручју Босанске крајине. Устанак се не само проширио у овоме дијелу Босне, већ се повезао и слио у једну цјелину са устаницима сусједне Лике, Баније, средње Босне и Далмације. Под руководством КПЈ, устаници су заједнички остваривали значајне побједе. Опстанак НДХ доведен је у питање, и њено расуло за извјесно вријеме, могла је спријечити, односно одгодити само директна помоћ и интервенција њемачког и италијанског окупатора.

Улогу спасиоца преузела је Мусолинијева фашистичка Италија, на основу сагласности са Хитлеровом Њемачком. Потписан је - на основу тога - и формални споразум са квислиншком владом Павелићеве НДХ о поновној окупацији такозване II зоне (у којој се уводи војна и цивилна италијанска окупациона власт - у ствари анексија) и III зоне (у којој се

уводи само војна власт). Тако се у овим окупационим зонама нашао - поред осталих устаничких крајева - и највећи дио Босанске крајине коју је устанак захватио. На овај начин, Италија врши не само ушење устанка и пацификацију овог дијела југословенског ратишта, већ остварује и своје старе империјалистичке планове о већој пенетрацији на Балканском полуострву, а самим тим и на југословенској територији. Због тога је оваква врста »савезничке« помоћи »Независној Држави Хрватској« угрожавала и њен опстанак, мада је имала статус квислиншке творевине. Био је то толико сраман акт, потпуно јасан и за Павелићеву врхушку, али она није имала куда - пред опасношћу од распада под ударцима устанка, приклонила се главном господару.

Војну интервенцију италијанске окупационе власти, чије је сједиште било у Далмацији, припремале су врло пажљиво, прије свега политички, и по више линија, користећи сва средства. Преко мреже својих информатора у позадини неких устаничких положаја, Италијани су скупљали њима неопходне информације о стању у устаничким оружаним одредима и уопште међу устаницима, на ослобођеној територији, о појединим људима, а посебно о улози КПЈ и комуниста, као и о другоме. Та активност италијанског окупатора отпочела је одмах по избијању устанка. У одређеним крајевима то и није било тешко организовати, будући да је велики број српских породица био избјегао у Далмацију, послије проглашења НДХ: то се односи, прије свега, на гранични појас Лике, а на знатно мањи број са осталих подручја. Л>уди су бјежали од усташког насиља, тражећи заштиту својих живота. Када је букнуо устанак у овим крајевима и усташка власт уништена, а успостављена слободна територија, хиљаде тих избјеглица враћале су се својим домовима. Међу њима није био мали број оних који ће својом пропагандом бити од користи италијанском окупатору, било да су то чинили свјесно, припремљени и организовани за тај посао, или несвјесно - каквих је било највише. Међу првима, истидали су се бивши југословенски политичари и локални политиканти - њихови кортеши, па трговци и шпекуланти разних боја. Из њихових редова, свјесно и организовано, ширила се пропаганда о италијанском окупатору као заштитнику и спасиоцу српског народа пред свеколиком усташком опасношћу.

Окупационе јединице 2. италијанске армије извршиле су поновну окупацију поменутих крајева (зона) са врло разрађеном политичко-пропагандном тактиком, диференцираном и селективном, зависно од конкретних прилика у појединим устаничким крајевима. Док су у неким крајевима Лике и западне Босне - за први моменат - практично онемогућили функционисање усташке власти и вршљање'усташа, елиминисали их, у неким другим крајевима (као на јајачком подручју, око Бугојна, Купреса и Доњег Вакуфа) италијанске окупационе јединице, одмах по доласку у те крајеве, воде оружану борбу заједно са усташко-домобранским снагама против јањско-пљевских устаничких јединица. У неким крајевима, италијанске окупационе власти чак су помагале унесрећеним преживјелим Србима (родбини и другима) да раскопавају стравичне заједничке гробнице у које су усташки злочинци затрпали невине жртве, да би их сахранили у права гробља, да се то фотографише као доказ шта усташе раде итд., да се обнављају православне цркве и др. Све је то било у скла-

ду са главним циљем: да се италијански окупатор прикаже као заштитник Срба, који је дошао у ове крајеве да успостави мир и ред, осигура безбједан живот и правну сигурност за све становнике, без обзира на националне и вјерске разлике. Због тога - по томе становишту - треба да престане и оружана борба коју воде »одбјегли у шуме« и да се устаници врате кућама, предају оружје и да мирно наставе да раде свој посао. За неупућене врло привлачно, зар не?!..

Италијанској пропаганди ишле су наруку и неке објективне околности. У првим мјесецима, поједини устанички крајеви били су попаљени, економски још више осиромашени. Таква је ситуација била и у околини Кључа (Рибник и друга села), а нарочито на већем дјелу јајачког среза (села Пљеве и Јања). У огњу ватре и провале гњева због почињених усташких злочина, устанички одреди нису успјели да спријече паљење не малог броја муслиманских и хрватских села. Тако се страховито увећао број невиних жртава и оних који су напустили своје домове. Многи су одбјегли у градове тражећи тамо заштиту (села око Шипова и Језера, околина Кључа, такође). На цијелом ослобођеном територију и у самим устаничким базама, завладала је велика оскудица у артиклима неопходним за свакодневни живот (недостатак соли, шећера, уља, петролеума за освјетљење и др.). Све то ишло је наруку италијанском окупатору: он је преко мреже трговаца - шпекуланата, шверцера и разних својих сарадника, и те артикле пуштао у промет и стварао привид да пружа неку врсту помоћи. У спрези са вјештом политичком пропагандом, то је давало ефекте. Исто тако, стање у устаничким јединицама (у организационом и кадровском погледу) било је лоше и опадала је борбена способност.

Општа ситуација крајем 1941. и почетком 1942. године, односно укупни биланс ратних операција Хитлерових армија на Источном фронту - био је крајње забрињавајући, не само за СССР, већ и за савезнике у цјелини. То су наши устанички одреди пажљиво пратили и тешко доживљавали, а у народу је почела сазријевати спознаја да није реално очекивати брзи завршетак рата.

Било је оправдано посветити нешто више пажње и овим питањима, јер су непријатељи - окупатори и његови сарадници свих боја - вјешто то користили да би угушили устанак, да би тако изоловали КПЈ и уништили је као организатора устанка. То се вјерно одражавало и преламало и на устаничким подручјима јајачког, кључког, мркоњићградског и бањалучког среза, и то у много чему изразитије него у неким другим дијеловима Босанске крајине.

двије дивизије, у току септембра и прве половине октобра, окупирале су напријед назначене територије такозване II и III зоне. Усташко-домобранске снаге, на својим секторима, у томе су садјествовале (из правца Бихаћа, Босанског Петровца, Бања Луке, Травника, Бугојна и Ливна) вршећи нападе на устаничке јединице које су браниле слободну територију. На подручју Јајца - Мркоњић-Града - Кључа - Гламоча, италијанске окупационе јединице стигле су концем септембра и почетком октобра. И док су устаничке јединице, прије покрета италијанских окупационих трупа, водиле жилаве борбе, а на неким секторима и успјешне офанзивне акције, сада је изостао отпор италијанском окупатору.

Италијанске окупационе снаге 2. армије наступале су са југозапада из више праваца (од Книна, Ливна, Сиња и др.) и нису наилазиле на отпор док се нису потпуно приближиле Дрвару из правца Книна и Босанског Грахова. На најважнијем дијелу фронта према Книну, отвореном четничком издајом попа Бујића и других, била је створена бреша која је дезорганизовала устаничку борбу и онемогућила одбрану Босанског Грахова. Жилавим отпором устаничких јединица Дрварске бригаде, Италијани су (у јачини око једне дивизије) - задржани скоро десет дана пред Дрваром. Непријатељ је продро у Дрвар 25. септембра 1941. године, али тада су индустријски објекти били већ минирани, а све што би окупатор могао да користи нашло се у пламену, као што су велика складишта резаног дрвета, целулозе и другога. Једно од највећих индустријских предузећа у Европи за прераду дрвета, потпуно је уништено. Послије два мјесеца живота у слободи, Босанско Грахово, Дрвар и велики број мањих мјеста нашли су се поново под окупацијом.

Иако је италијански окупатор у новоокупираним крајевима размјестио своје снаге скоро искључиво у градовима и већим мјестима, настојећи да обезбиједи и саобраћај, а устаничка села остала под контролом НОП-а и његових оружаних јединица - губитак Дрвара и ослобођене територије, уз дејство и осталих већ поменутих фактора, изазвао је сплашњавање устанка. Оружани отпор италијанском окупатору био је риједак, а у неким крајевима није га ни било.

Значај савјетовања у Столицама за стварање и јанање крајишких партизанских одреда

У отпочиње интезиван рад на спровођењу закључака усвојених на познатом савјетовању у Врховном штабу у Столицама, под Титовим руководством (25. септембра 1941). По изласку Буре Пуцара Старог из Бања Луке на слободну територију (10. октобра 1941), обласно партијско руководство отпочиње са организованијим радом на тим задацима. Оно настоји да пружи што већу непосредну помоћ партијским организацијама на терену.

Од постојећих устаничких јединица створене су заиста покретљиве партизанске војне јединиде свјесних бораца, са одговарајућом унутрашњом војном и политичком организацијом. То су, у ствари, били неодложни захтјеви одлука савјетовања у Врховном штабу у Столицама, задатак од посебног значаја за коначни исход устанка и оружане борбе. То је био сложен и доста дуг процес. Истовремено, то је претпостављало оспособљавање и омасовљење КПЈ и НОП-а у цјелини, као и организовање живота на ослобођеној територији.

У о формирању Трећег крајишког НОП одреда, именован његов штаб, утврђена територија (срезови) које он обухвата. Тиме је уједно завршено организационо оформљење трију крајишких партизанских одреда. У почетку, Трећи крајишки НОП одред сачињавале су устаничке јединице

формиране на подручју срезова (реч је о срезовима прије капитулације): јајачког - батаљони »Пелагић« и »Искра«; Кључког - батаљон »Мањача«. Од поменутих батаљона, који ће у току наредне године проћи кроз доста бројне реорганизације и промјене у борачком и кадровском саставу, биће оформљене матичне јединице - које ће ући у састав Седме крајишке ударне бригаде приликом њеног формирања. Треба напоменути да је у састав Трећег крајишког НОП одреда, по његовом формирању, ушао и батаљон »Будућност« са гламочког среза, као и устаничке јединице на десној страни Врбаса (централна Босна). И сам Трећи крајишки НОП одред, у неколико наредних мјесеци, прошао је кроз неколико реорганизација. Образован је Четврти крајишки НОП одред који је обухватио простор на десној страни ријеке Врбаса и чијим је образовањем услиједило смањење територије Трећег крајишког НОП одреда и прегруписавање његових јединица. Поменути подаци говоре о великој динамици, односно о бројним промјенама у јединицама, почевши од чете до одреда. То је тражила укупна ситуација и ток народноослободилачке борбе у овим крајевима.

Иако су устаничке јединице у прва два мјесеца устанка показале велику виталност, снагу и способност да знагно бројнијем и боље наоружаном непријатељу задају тешке ударце, стање у четама и батаљонима који су ушли у састав Трећег крајишког одреда, у већини случајева, било је лоше, а у неким случајевима и врло критично, не само у односу на упутства Врховног штаба које захтјеве треба да испуњавају партизанске јединице и њихова руководства, већ и на нове услове борбе које је наметао нови распоред непријатељских снага, с обзиром на развој НОП-а и измијењене услове борбе.

Као што је речено, прије устанка само на јајачком срезу постојала је организација КПЈ, али и она је била у великом закашњењу у остваривању директива за организовање партизанских јединица. На осталим срезовима на тој основи није било организованог и свјесно усмјераваног рада. То је имало негативне посљедице. Прије свега, постојало је велико шаренило међу устаничким јединицама, нарочито у прва два мјесеца, у погледу и организације - суштине (чета или одред) и назива (устаници, герилци, партизани, народна војска и др.). Устаничке јединице, без обзира на назив, у првим мјесецима, како је већ речено, биле су везане за своје село - групу села, дакле, без сталног војног начина живота. У неким јединицама, тамо гдје су дуже времена држани устанички фронтови, биле су уведене смјене да би борци могли отићи кући. Наоружање је било шаролико (од војничких пушака до старих карабина аустроугарске војске и сл.), а у већини јединица уз наоружане борце био је један број, у сваком погледу способних бораца, али без оружја. Они су ишли у борбу да би у првој прилици дошли до наоружања. Командни кадар је биран од бораца (у првим данима и уз учешће народа). Ову устаничку, заиста демократску »процедуру« избора, у не малом броју случајева, искористили су и разни сапутници: бивши официри југословенске војске, жандарми, трговци и слични, који ће добрим дијелом касније показати да им није много стало до остваривања циљева устанка, да су његови противници. У већини случајева, гледано у цјелини, нарочито у неким крајевима кључког и јајачког среза, то су били поштени људи, одани

циљевима устанка и НОП-а, а неки од њих постаће и чланови КПЈ. Политичких комесара није било у овим устаничким јединицама све до формирања Трећег крајишког одреда. Изузетак је био батаљон »Пелагић«. Стога није било организованог политичког рада. У најбољем случају борци су пратили радио-вијести, уколико су их добијали од виших штабова.

У појединим устаничким четама задржани су обичаји старе југословенске војске (читање молитве - прије ручка и вечере). Низак политички ниво је условљавао и изузетно висок проценат неписмености.

Поред наведених више-мање заједничких обиљежја батаљона (и чета) који су ушли у састав Трећег крајишког одреда, међу њима је било и одређених разлика.

Батаљон »Пелагић« је формиран у тешким условима у другој половини септембра 1941. Послије великих успјеха у августу (ослобођење Шипова и Језера), услиједила је сурова усташко-домобранска казнена експедиција, уз подршку њемачких снага и учешће великог броја наоружаних цивила. Устаници и њихове јединице су одбачени и дезорганизовани, тако да су се повукли према шумама Витороге, заједно са народом. Сва српска села на простору Пљевских подова и околине, као и Јања, редом су попаљена, а цивили који нису избјегли или се добро сакрили, свирепо су мучени и побијени. »Запаљено је све што је могло горјети, а побијено што није могло побјећи...«, то је суштина свих свједочења преживјелих у овим трагичним и стравичним данима. Треба одмах напоменути да ће то зло бити увећано до ужасних размјера, када ће нешто касније (октобар-новембар) устаници попалити бројна муслиманска села, као и Шипово и Језеро скоро до посљедње куће. Дакле, у условима тешких посљедица те непријатељске интервенције, формиран је батаљон »Пелагић«. Борачки састав био је пробранији - провјеренији и дошло је до прве природне селекције. Наоружање је било боље, више уједначено, а бораца без оружја мање. Чете су бројале око 60 бораца и постале знатно покретљивије. У Штабу батаљона само је замјеник политичког комесара био члан КПЈ. Чете су први пут сада добиле политичке комесаре који су били чланови КПЈ. Тако је отпочео процес консолидације и оспособљавања чета у батаљону »Пелагић«. Почетком 1942. у четама су формиране прве ћелије КПЈ (од 3 до 5 чланова).

Батаљон »Искра« је настао од врло бројног састава бораца - устаника - који се одмах на почетку прогласио батаљоном. Отпочињањем оружане борбе, 29. јула 1941, у селима Пљевских подова је дошло до општег народног устанка. Од тих уетаника, 30. јула, организовано је 5 чета, тако да је батаљон »Искра« имао око 300 бораца, са око 60 карабина различите врсте - модела - укључујући и разно хладно наоружање (сјекире, копља и др). Батаљон је запосјео положаје према непријатељским снагама које су браниле Шипово - Језеро и саобраћајнице Мркоњић-Град - Јајце. На овим положајима, борци пљевских села остали су скоро мјесец дана, бранећи своја огњишта, да би, коначно, у борбама на јуриш ослободили Шипово и Језеро и дошли на положаје изнад Јајца.

Послије поменуте септембарске непријатељске казнене експедиције над устаницима и народом овог краја, батаљон »Искра« се постепено сређује и опоравља. Приликом формирања Трећег крајишког одреда, имао је седам чета, у просјеку свака око 50 бораца под оружјем. На Пљевским

подовима, као и у осталим селима општине Шипово, није било партијске организације и командири и комесари у почетку нису били чланови КПЈ.

Штаб герилских одреда Рибник и његове јединице, били су обухваћени реорганизацијом устаничких одреда на ширем подручју, у вези са формирањем Дрварске бригаде (средина августа 1941). Тако је настао батаљон »Соко« или Рибнички батаљон (у Трећем крајишком одреду био је четврти батаљон по реду), који је у свом саставу имао девет чета. Борци су били са подручја ондашњег кључког среза (око 400 наоружаних бораца). У батаљону, приликом формирања, није било ниједног члана КПЈ. Чете нису имале политичке комесаре, а када су, у току новембра постављени, то нису били чланови КПЈ, већ отресити и провјеренији борци који су, у већини случајева, касније примљени у КПЈ. Средином новембра 1941. у Штаб батаљона, одлуком штаба Одреда, постављени су замјеник команданта и политички комесар, који су били чланови КПЈ.

Пети батаљон Трећег одреда, Мањачки, формиран је на сектору бањалучког среза гдје није било спонтаног и масовног устанка српских маса, као на подручју три поменута батаљона. Покретачко језгро формирања првих јединица (вод) били су активисти који су изишли из Бањалуке у овај крај. Батаљон је формиран у октобру од четири чете. Командант и комесар батаљона били су чланови КПЈ. У четама добар број командира био је недовољно провјерен, тако да ће неки касније прећи на страну четника.

формирања испољена је тенденција да се издвоји као четничка јединица. Исто стање је било и послије формирања Трећег крајишког одреда, у чији је састав ушао. Дреновић, командант овог батаљона, одбио је да се у четама, као и у Штабу батаљона, уведе функција политичког комесара, под изговором да је то »комунистичко масло«. Одбио је, такође, да његови борци ставе петокраку на капе. Све то било је у сагласности са његовим основним опредјељењем, да је батаљон »Петар Кочић« четнички.

Ово су само парцијалне карактеристике стања у појединим јединицама Трећег крајишког НОП одреда.

Четници - од шуровања са Италијанилга до отворене издаје и сукоба са партизанима

Активност штаба Трећег крајишког НОП одреда, као и Окружног комитета КПЈ на његовом подручју, на унутрашњој консолидацији стања у овим батаљонима, одвијала се у доста сложеним и неповољним условима. Извјесни успјеси су постизани уз цијену великих жртава.

Представници италијанских окупационих јединица, по доласку у ове крајеве, прије свега, тихо и из потаје, развијали су активност, сагласно својој тактици и пропаганди о којој је већ било говора. Своју тактику и пропаганду настојали су и овдје смишљено спровести.

По запосједању Кључа од стране италијанских снага, Уроui Дреновић одмах долази на разговоре са њима ради будуће сарадње. Тих дана, сличне контакте са италијанском командом успостављају Лазица Томић, предузимач и резервни поручник југословенске војске из села Врбљана,

Вукашин Марчетић, капетан бивше југословенске војске, који развија активност на подручју Горп.ег Раткова и Соколова, Мирко Кочић, трговац из Горњег Раткова, који се у почетку устанка наметнуо као командир чете ових села, иначе пријатељ Уроша Дреновића. Шуровање са Италијанима и роварење поменутих главних актера четничког покрета у овим крајевима, уноси приличну забуну у устаничке јединице и позадину. Њихова све тјешња (још увијек потајна) спрега са италијанским окупатором и јавна пропаганда да су Италијани дошли да заштите Србе, пасивизирала је устаничке јединице. Италијани су се слободно кретали главним саобраћајницама. Устаничке јединице запосјеле су положаје према упориштима усташко-домобранских снага и против њих повремено водиле борбу. На другој страни, на операционом подручју батаљона »Пелагић« и »Искра«, било је, већ у новембру 1941, борби и против италијанских јединица које су садејствовале са усташко-домобранским снагама (село Растичево на Купресу и остала).

У таквим условима, на иницијативу обласног партијског руководства, одржана је војно-политичка конференција представника јединица (чета и батаљона) Трећег крајишког одреда, 10. децембра 1941. године, у селу Герзову, у сједишту Дреновићевог штаба. На конференцији су учествовали, поред осталих, Ђуро Пуцар Стари, секретар, и Осман Карабеговић, члан Обласног комитета КПЈ за Босанску крајину. Циљ конференције био је, прије свега, да се обједине и покрену све јединиде у борбу против италијанског окупатора. Дреновић је тада тражио да се његов батаљон издвоји из Трећег крајишког партизанског одреда и да се прогласи војно-четничким. Већина делегата се томе успротивила, посебно Симела Шолаја, командант батаљона »Искра«. Дио делегата, истина, колебао се у погледу коначног става према Дреновићу. Представници Обласног комитета КПЈ, напокон, сагласили су се са Дреновићевим захтјевом и тако су четничке јединице легализоване на терену Трећег крајишког НОП одреда. Том приликом Дреновић се обавезао на заједничку борбу. Овакав став представника Обласног комитета КПЈ треба посматрати у ширем контексту: настојања Врховног штаба ишла су за тим да се сачува јединство НОП-а и изнађе пут заједничке борбе против окупатора. Отуда је дошло и до стварања такозваних добровољачких јединица. Друго је питање да ли је процјена ситуације у овим крајевима била реална са становишта оправданости таквог рјешења. То је посебна тема! Дреновић је остао и замјеник команданта Трећег крајишког партизанског одреда. Све то имало је одјека међу борцима других јединица и изазвало одређена колебања.

тизанског одреда, у његовим јединицама (четама и батаљонима), доћи ће до великих превирања и колебања у погледу става према четницима. У остала два крајишка одреда, Првом и Другом, биће све изразитија тенденција сређивања и консолидације. Превирања су, нарочито, била изразита у батаљонима »Соко« и »Мањача«, а мања у батаљонима »Искра« и »Пелагић«. У батаљону »Соко« било је заговорника да се он издвоји из Трећег крајишког одреда, да не буде ни четнички ни партизански, да се поведу преговори са италијанском командом у Кључу, и било је неколико таквих контаката. Италијански окупатор вјешто је то користио као

»шансу« за »частан« мир. Оваква пракса је касније оштро осуђена и критикована. Укупна активност Дреновића и његових истомишљеника посебно је била усмјерена на батаљон »Соко«, да би га преобразили у четничку формацију, или - уколико то не постигну - да га разбију. Резултат тих настојања било је издвајање двију чета из његовог састава (из села Врбљана и др.), што је Дреновићу и Перици Васићу омогућило да формирају још један четнички батаљон, који је назван »Петар Мркоњић«. Истовремено, Мирко Кочић и Вукашин Марчетић успјели су издвојити и прогласити четничком Мањачку чету из састава Мањачког батаљона. На тај начин створена је нека врста четничког коридора од Млиништа преко Врбљана и Чађавице до Горњег Раткова, који је разбио територију Трећег крајишког одреда на два дијела. Тај коридор није случајно стваран: на југозападно) страни требало се повезати са четничким снагама на гламочком срезу (Кукобат - Војин Бобић и др.) и даље, са четничким снагама попа Бујића и око Босанског Грахова и на простору Книнске крајине. То је било и од ширег значаја за остваривање циљева и планова Драже Михаиловића и његовог четничког, покрета за стварање велике Србије. •

Герзову) до отворене четничке издаје (март - април), односи између четничких и партизанскцх јединица су помирљиви. Оне заједнички држе положаје на фронту према усташко-домобранским снагама. По многим питањима било је доста конфузије о томе шта је четнички покрет, а разлике, које су дијелиле четничке јединице од партизанских, сматране су више као формалне. То се огледало и у спољњим знацима (симболима), јер је било и таквих бораца у неким партизанским јединицама који су истовремено носили и »кокарду« и црвену петокраку. У овом период'у, на овоме простору, није било веће војничке активности, изузев неколико акција батаљона »Пелагић« и »Искра«. Негативне посљедице стихијског развитка оружане борбе, на почетку устанка на овим подручјима, сада су се изразитије очитовале. У осталим дијеловима Босанске крајине (Први и Други крајишки НОП одред), партизанске јединице брзо су се срећивале, нарочито на Козари (Други крајишки НОП одред), водиле значајне и успјешне војне акције. Нека четничка упоришта на подручју Првог крајишког одреда већ су била »локализована« (око Босанског Грахова и на Гламочком срезу), а у наредним мјесецима она су све више сужавана. Главна упоришта четничког покрета у Босанској крајини оформила су се на овоме подручју, поред оних у централној Босни.

Овакав неповољан развој ситуације на овоме подручју, као и на осталим подручјима Трећег крајишког одреда (нарочито у централној Босни), тражио је већу мобилност и ефикасност свих снага КШ и НОП-а, кадровско и друго појачање. У томе циљу, фебруара 1942, извршена је и реорганизација Трећег крајишког партизанског одреда, тако да су у његовом саставу остали батаљони »Пелагић« (I), »Искра« (II), »Соко« (III) и »Будућност« (IV). Преостала четири батаљона сачињавали су новоформирани Четврти крајишки НОП одред. Дотадашњи Мањачки батаљон постао је Први батаљон Четвртог крајишког одреда, а остала Три батаљона била су са подручја централне Босне. Тако су створени услови за непосреднију помоћ јединицама на терену и ефикасније руковођење.

Учињено је то са закашњењем, под неповољнијим условима, умјесто приликом формирања одреда (у октобру 1941). Поучени овим искуством, тих дана донијета је одлука о формирању Петог крајишког НОП одреда, издвајањем дијела тадашњег територија (са јединицама) постојећег Првог крајишког одреда.

Босанску крајину у Скендер Вакуфу (21. - 23. фебруар 1942). Њени закључци имали еу шири значај у мобилизацији свих снага Партије за даљи развој НОП-а, посебно у изградњи војних јединица. У току припреме конференције, а посебно касније, интензивиран је рад на овим задацима. Било је већ довољно елемената и за реалнију оцјену опасности од четника.

Тих дана формиран је и Оперативни штаб за Босанску крајину, који ће непосредно координирати све будуће активности, како у сређивању и осиособљавању постојећих партизанских јединица, тако и у формирању нових, те у извођењу војних акција. То је био догађај од посебног значаја.

Ове мјере и све очитији успјеси у консолидацији стања у јединицама Првог и Другог крајишког НОП одреда, те повећана војна активност на њиховим теренима, и то не само против усташко-домобранских упоришта, већ и против италијанских окупационих јединица (до борби против Италијана било је дошло код села Чађавице, у фебруару) - убрзали су процес разобличавања четничке издаје, не само међу борцима, већ и у народу. Већ је речено како је Урош Дреновић одмах по доласку италијанског окупатора у ове крајеве са њим успоставио везу. Он на томе није стао, већ је мјесец дана касније (14. новембра 1941) одржао састанак (у близини села Ситнице) и са представницима Павелићеве НДХ - Марком Јунгићем и Костом Уремовићем, ради утврђивања споразума за борбу против партизана и НОП-а. Дрен^овић је и тада радио потајно, а легализован положај четничког батаљона »Петар Кочић«, као и његова функција команданта поменутог батаљона и замјеника команданта Трећег крајишког НОП одреда, олакшавали су му комуницирање и остваривање сопствених планова. Наредних дана он ће своју издају учинити јавном.

је напад на усташко-домобранске и италијанске снаге у Мркоњић-Граду. Припреме су извршене и усвојен је план акције и уз учешће Дреновића, а батаљон »Петар Кочић«, према његовој претходној сагласности и плану напада, добио је одређене задатке.

Напад је извршен 25. фебруара 1942, али Дреновић не само да није дозволио да јединице његовог батаљоиа уђу у борбу, већ је о свему обавијестио непријатеља. Борци остала три батаљона (»Соко«, »Пелагић«, »Искра«), мада су неке њихове јединице биле продрле до центра града, морали су се повући. Тако се објелоданила Дреновићева потпуна издаја. То је утицало на многе борце из осталих батаљона, па и на народ, да трезвеније почну схватати улогу четника, посебно издајника Дреновића.

ција, када је извршен пуч у Мањачком батаљону (Први батаљон новоформираног Чегвртог крајишког одреда). Пуч су организовали четнички оријентисани командири Мићо Азарић и други, уз помоћ Вукашина Мар-

четића. Мухамеда Казаза, политичког комесара батаљона, мучки су убили, а командант батаљона Милан Бранковић, са групом од неколико десетина борада, који су му остали вјерни, једва је умакао. Од тога времена ређају се бројни четнички злочини - пучеви; смишљено се и мучки убијају чланови КПЈ и активисти НОП-а, невини и честити људи који су одбили да сарађују са четницима и крену путем издаје.

Четнички пучеви у партизанским јединицама, отворена сарадња четника са представницима усташке власти и италијанским окупатором, услиједили су не само због наших слабих позиција у тим јединицама, већ и као реакција на све мјере које су предузимане од стране Партије и руководства НОП-а у Босанској крајини, као и због наших успјеха у другим одредима. Пучеви су, такође, били одраз збивања и на ширем југословенском ратишту. У то вријеме, четнички покрет у Југославији прелази у офанзиву на широком фронту са циљем да разбије и уништи НОП Југославије. То је било, свакако, у пуној сагласности са циљевима и тактиком југословенске краљевске владе у Лондону. Само ефикасном и досљедном борбом, на борбеним положајима и у позадини, могла се побиједити четничка опасност, која је озбиљно угрожавала прве устаничке тековине и коначне циљеве НОБ-а.

ничког батаљона (концем марта 1942), састављеног од пет чета пробраних бораца из три крајишка одреда. Сличне јединице (чете и др.) формиране су тада у осталим батаљонима на подручју Трећег крајишког партизанског одреда. По формирању, Ударни батаљон је кренуо на терен Дреновићевог четничког батаљона »Петар Кочић« и према Мањачи. Изводио је операцију чишћења четника на цијелом простору између ријека Сане и Врбаса.

Пред налетом Ударног батаљон^ четници су разбијени, а\и нису предавали оружје. Дреновић, Марчетић, Васић и остали главни четнички актери, склањали су се у Мркоњић-Град, под директну заштиту усташко-окупаторских снага. Дреновић, 27. априла 1942. године, склапа споразум са усташким властима о сарадњи у борби против партизана. У ту сврху, четничке јединице добијају наоружање и осталу опрему. Тако отпочии.е координирани напад усташко-окупаторских и четничких снага на Ударни батаљон и остале партизанске јединице.

дана сличан споразум са усташким властима у Бањој Луци (13. мај 1942). Тај споразум Дреновић одобрава и прихвата. Отворена спрега усташко-домобранских и четничких снага, уз свестрану подршку окупатора, наметнула је Ударном батаљону тешке и исцрпљујуће борбе. Он се све више осјећао и изолованим, јер је вал четничких пучева и убистава, нарочито у централној Босни, у први мах, разарајуће дјеловао на развој НОП-а. Средином маја, Ударни батаљон се повукао према Козари.

Послије одласка Ударног батаљона са простора између Сане и Врбаса, четничке снаге се поново активирају и повезују. Под својом контролом имају велики дио ове територије. Никада раније, а такође ни касније, четнички утицај овдје није био, нити ће бити већи. Нарочито велики притисак четници су и даље вршили на Соколовачку партизанску чету. С обзиром на њен положај и директну повезаност са селима Змијања и под

поменутим притиском, она напушта партизански батаљон »Соко«, формално се проглашава четничком, остаје на простору Соколова и у оближњим селима. Соколовачка чета, то треба нагласити, никада није учествовала у борбама против партизанских јединица. У овој чети, у априлу и мају 1942, није било ниједног члана КПЈ, али је постојало здраво језгро бораца које се изборило да она у цјелини не оде у четнике (само мања група бораца напустила је чету). Ова чета поново се укључила у батаљон »Соко« кад је ослобођен Кључ, крајем јула 1942. године.

Притисак четничког коловоће Дреновића био је још већи на села Рибника и на батаљон »Соко«. У два наврата (29. маја и 22. јуна 1942) четничке јединице Дреновића и Васића, потпомогнуте усташко-домобранским снагама, напале су ово партизанско упориште. У изузетно тешким условима, батаљон »Соко« се калио и све ефикасније ослобађао наслијеђених слабости. У3 подршку Ударног батаљона, а касније и сусједних јединица Првог и Петог крајишког партизанског одреда, у батаљону »Соко« процес консолидације успјешно је извршен, чак се вратио знатан број бораца из двије чете које су раније приступиле четничком батаљону •»Петар Мркоњић«.

Почетком априла 1942. године, од седам тадашњих чета батаљона »Соко« формиране су четири, са побољшаним кадровским саставом у командама чета и Штабу батаљона. За политичког комесара Батаљона постављен је Перо Морача, који је својим богатим искуством и свестраном активношћу значајно допринио политичком оспособљавању бораца и руководилаца.

Нису успјела настојања Дреновића и његових истомишљеника да на простору Јања и Пљеве створе своја упоришта. У појединим четама било је извјесног колебања, али је то релативно брзо превладано. Под утицајем Душана Тривунчића, бившег жандарског наредника, који је био на положају замјеника команданта батаљона »Искра« и члан штаба Трећег одреда, дошло је до окупљања Дреновићевих присталица. Тривунчић, Нико Вјештица и њихови истомишљеници нису успјели да разбију батаљон »Искра« и спријече његову консолидацију. Они су придобили само 50 бораца, али су се неки касније тргли и вратили у своје јединице. Посебно значајну улогу у сузбијању Дреновићевог утицаја и четничког покрета у овим крајевима одиграли су команданти партизанских батаљона »Искра« и »Пелагић«, легендарни хероји Симела Шолаја и Душан Метлић Метло. Они су јунаштвом, угледом и ауторитетом храбрих руководилаца, од самог почетка формирања Трећег крајишког партизанског одреда, снажно утицали на борце да не насједну четничкој пропаганди. Са Дреновићем су се, такође, јасно разграничили на питању борбе против италијанског окупатора и међу првимг га почели туђи.

Повлањењем Италијана из Босанске крајине створени су повољни услови за разбијање четника

Док су четници у централној Босни и на дијелу простора између Врбаса и Сане (Мањача и Змијање) привремено потиснули партизанске јединице и задали озбиљне ударце НОП-у, у то вријеме у осталим дијеловима Босанске крајине извођене су успјешно војне акције против итали-

јанског окупатора и преосталих усташко-домобранских упоришта. У тим крајевима остварени су велики успјеси на политичком плану, у организацији народноослободилачких одбора, истински нових органа народне власти, а НОП је окупљао најшире народне масе. Добрим дијелом, таква ситуација била је у кључком срезу, у селима Рибнику, Бусији, Бравском и још некима. Слично стање било је, такође, на подручју Пљевских подова и Јања. Били су то први резултати досљедног остваривања закључака Савјетовања у Столицама, затим каснијих партијских и војнополитичких конференција и скупова.

пе почињу да се повлаче према југу. Италијани су се осјећали несигурним и 5. маја 1942. године напустили су Кључ. Услиједило је њихово повлачење из Мркоњић-Града, Гламоча, Дрвара и осталих мјеста.

Врхунац наших војних успјеха представљало је ослобођење Приједора, 16. маја 1942. године, јаког и добро брањеног непријатељског гарнизона. Значај те побједе, у војно-политичком погледу, не само за НОП у Босанској крајини, већ и шире - познат је.

Тако значајни успјеси партизанских одреда у срцу Босанске крајине, имали су вишеструко опасне посљедице по њемачког окупатора. Доведено је у иитање експлоатисање жељезне руде у Љубији, а жељезнички и остали саобраћај био је потпуно угрожен. Ти успјеси имали су и огроман морални и политички значај. Због тога је Хитлерова Врховна команда одлучила да отпочне брижљиве припреме за напад на Козару и уништење партизана. Позната офанзива на Козару записана је у аналима НОБ-а као доказ окрутне свирепости њемачког окупатора и његових помагача над недужним становништвом, али и као симбол неуништивости народа и његових бораца у борби за праведну ствар. Изјаловили су се не само планови њемачке Врховне команде, већ и све наде домаћих издајника да ће партизанске одреде и НОП у Босанској крајини разбити и уништити велика њемачка оружана сила.

Борци са подручја Змијања и Мањаче (ранији батаљон »Мањача«), који су због четничких пучева били приморани да привремено напусте своје крајеве, учествовали су, у саставу Прве крајишке НОУ бригаде, у борбама око Приједора и Босанског Новог, које су биле везане за непријатељску офанзиву на Козару. Концем јуна, ти борци напуштају Прву крајишку бригаду, формирају посебну јединицу од око 50 бораца и, по одлуци Оиеративног штаба, долазе у села Змијања да би тамо радили на окупљању присталица НОП-а и њиховом укључивању у своју јединицу. Групом је руководио Милан Бранковић, раније командант Мањачког батаљона, и Гојко Гајић, члан КПЈ, познати активиста у селима Змијања.

У3 подршку батаљона »Соко«, нарочито бораца његове 2. чете (Доњератковачка чета), у току јула прикупљено је толико нових бораца да се Мањачка чета потпуно обновила. Она је постала језгро окупљања нових бораца из села и са подручја Мањаче. То је омогућило да се убрзо приступи формирању (обнављању) батаљона. Тај батаљон носиће име »Змијање«, а раније - у саставу Трећег крајишког одреда - називан је Мањачки батаљон.

Усташко-домобранске и четничке снаге у овим крајевњма биле су веома ослабљене повлачењем италијанских окупационих јединица. Дјело-

вало је то и деморализирајуће на њих. Тако су сазријевали услови да се изведе шира војна операција у циљу ликвидирања главних упоришта непријатеља, разбијања и ликвидације четничких снага на широком простору између Врбаса и Сане, на простору који смо изгубили у првој половини 1942. године. Оперативни штаб за Босанску крајину постепено ће, у наредна два мјесеца, припремити план за ослобођење кључко-саничког подручја и продор према Змијању и Мањачи. Од посебног значаја било је ослобођење Кључа, а касније и Мркоњић-Града. Ослобођење пољопривредно богатог кључко-саничког подручја било је и од посебног економског значаја, јер се ближило вријеме жетве. Стварала се реална могућност да се обезбиједе знатне количине жита и других животних намирница, не само за војне јединице већ и за народ на ослобођеној територији. У акцијама за убирање жетве, послије ослобођења ових крајева, појавиће се први пут омладинске радне бригаде, у које се сврстало хиљаде омладинки (претежно) и омладинаца са ослобођених подручја. Иако су непријатељске снаге упорно настојале да поврате ове крајеве, да жито жању за своје потребе, у томе нису успјеле захваљујући управо омладинским радним бригадама.

Кључ је ослобођен 28. јула 1942. године, а дан касније Саница и сва села до Врхпоља, које је непријатељ био претворио у нарочито утврђено упориште, од посебног значаја за одбрану Санског Моста. У ослобођењу Кључа и ових крајева учествовали су борци батаљона »Соко« и Соколовачка чета. Непун мјесец касније, наше снаге ослободиће Мркоњић-Град, Чађавицу и Ситницу и више села на Мањачи.

Ослобођењем Кључа и Мркоњић-Града, великог пространства између ријеке Саннце, Сане и Врбаса, створени су повољни услови за сламање и постепено ликвидирање главних упоришта четничког покрета у Босанској крајини, за отпочињање интензивног политичког рада у народу, за објашњавање циљева НОП-а, суштине и позадине четничке издаје. Тај рад омогућавао је организационо и кадровско јачање НОП-а, свих друштвено-политичких организација, укључујући и стварање организација КПЈ. Посебна пажња поклањана је избору органа нове народне власти и њиховој изградњи, како би могли успјешно обављати своје задатке. Са нарочитом пажњом развијана је и активност за ширу мобилизацију нових бораца ради попуне постојећих и стварања нових партизанских јединица.

У појединим ужим подручјима, односно селима Доњем и Горњем Рибнику и Бусији, затим Пљеви и Јању, ове активности одраније су имале корјена, прије ослобођења Кључа, јер су то била прва устаничка жаришта, која су остала непокорена - до слободе.

Приликом ослобођења Кључа, непријатељу је пошло за руком да лажном пропагандом и другим средствима покрене цивилно муслиманско и хрватско становништво да напусти своја села и домове и да се повуче у правцу Санског Моста. Знатан дио Кључа је изгорио, као и знатан број села. У3 савез са непријатељем, стихија је умножаваУ\а нове жртве и трагедије.

ских бригада са другом Титом и Врховним штабом. Присуство руководства НОП-а Југославије, његова свестрана активност и помоћ, као и директно учешће пролетерских јединица у бројним војним акцијама заједно

са крајишким бригадама - чије је формирање услиједило убрзаним темпом - снажно су ојачали и убрзали све позитивне токове НОБ-а у Босанској крајини. Сва та позитивна збивања, пуна динамизма и општег полета у раду, најизразитије су се очитовала у новооослобођеним дијеловима Босанске крајине - око Санице, Кључа и Мркоњић-Града.

Формирање Шестог крајишког одреда и консолидација стања на терену

Да би се убрзао рад на мобилизацији нових бораца и формирању нових јединица (чета-батаљона-бригада) и пружила што ефикаснија помоћ у њиховој војно-политичкој изградњи, одлуком Оперативног штаба за Босанску крајину формиран је, средином августа 1942, Шести крајишки партизански одред. Његов штаб сачињавали су: Драго Мажар, командант, Милан Зорић, замјеник команданта, Илија Дошен, политички комесар, и Л>убо Бабић, замјеник политичког комесара. Одред је оперисао на територији цијелог кључког и дијеловима бањалучког и мркоњићког среза. На тај начин поново је смањена територија Трећег крајишког партизанског одреда. У састав Шестог крајишког одреда ушла су три батаљона: Први батаљон »Здравко Челар« (до формирања овог одреда био је у саставу Петог крајишког одреда); Други батаљон »Соко« (или »Рибнички«); и Трећи батаљон »Змијање«, који је био у формирању. Новоформирани Шести крајишки одред имао је више од хиљаду бораца под оружјем. Први и Други батаљон били су већ припремљени за улазак у једну од бригада чије ће формирање услиједити. Тако се и десило. Први батаљон »Здравко Челар« убрзо је укључен у састав 3. крајишке НОУ бригаде.

На основу одлуке Оперативног штаба, средином октобра 1942, извршена је још једна реорганизација, уједно и посљедња, пред формирање Седме крајишке бригаде. Дотадашњи Шести крајишки одред, наиме, престао је да постоји, а од његовог 2. батаљона (»Соко«) и 3. батаљона (»Змијање«) формирана је Крајишка полубригада. Био је то, неоспорно, својеврсни »куриозитет«... Јер, у нашој дотадашњој пракси организовања партизанских јединица није била позната формација »полубригада«. Вјероватно је ово и једини случај у току НОБ-а.

Одласком батаљона »Здравко Челар« у 3. крајишку бригаду и утврђеном оријентацијом Врховног штаба да се убрза стварање бригада и већих покретних војних формација - дивизија и корпуса, природно се наметнула потреба преиспитивања мјеста и улоге, у новим условима, партизанских одреда као формацијских цјелина. Као што је познато, они неће бити укинути, али ће добити нешто другачије мјесто и улогу у односу на претходну фазу када су били главни носиоци формирања нових јединица, координирања и командовања.

Гледано у томе свјетлу, одлука о укидању Шестог крајишког одреда била је оправдана, али се то не би могло рећи за одлуку о формирању »полубригаде«. Са принципијелног становишта, објективних могућности и потреба, то се може сматрати неоправданим и лошим рјешењем. Посто-

јале су све могућности (људство, наоружање, кадрови и др.) да се у разумном року, у току припрема за формирање нових бригада, то правовремено учини и у овом случају, поготово што је новоформирана »полубригада«, крајем октобра 1942, бројала 645 бораца који су имали 585 пушака, 14 пушкомитраљеза, 5 тешких митраљеза и 2 минобацача. И са становишта унапређења руковођења и изградње јединица у војно-политичком погледу, овакво рјешење није се показало добро. Не може се, дакле, говорити о неким објективним разлозима за формирање »полубригаде« у ондашњим конкретним условима.

Већ је нешто речено о општој атмосфери која је владала на подручју између ријека Санице, Сане и Врбаса. Оно је, прије свега, постало саставни дио велике слободне територије, не само дијела западне Босне, већ скоро цијеле ослобођене Лике, Баније, Кордуна, па даље, према Далмацији и осталим крајевима Хрватске. Осјећало се да свјежи повјетарац слободе струји са свих страна. Бар на овом дијелу пространог југословенског ратишта против окупатора и домаћих издајника.

Управо у то вријеме, у таквој атмосфери, овај дио Босанске крајине - између Врбаса и Сане и од Кључа према Врхпољу и Санском Мосту - слободно се може рећи, сасвим је личио на неки велики војни полигон. Борбе су се стално водиле - сад на једној, сад на другој страни. Њих је, поред наших иницијатива, изазивао и наметао и непријатељ. То и није чудно: Бања Аука, послије проглашења НДХ, најављена као Павелићева пријестоница, била је скоро опкољена. Остали усташко-домобрански гарнизони: Сански Мост, Приједор, затим Јајце и други, били су у још тежој ситуацији. Повлачењем италијанских окупационих трупа, они су остали сами, или са мањим бројем њемачких окупационих јединица; због тога су се ти гарнизони утврђивали на разне начине. То је непријатеља, и поред тога што је вршио сталне »испаде« према слободној територији, приморавало да доводи појачања са стране и да са постојећим снагама врши продоре на ослобођену територију.

Такви продори вршени су врло често, не само из Бање Луке, већ и од Приједора и Санског Моста, од Травника, Бугојна и Јајца. Чињеница да је Кључ у току пет мјесеци три пута ослобађан, па Мркоњић-Град неколико пута, да се не помињу мања мјеста дуж цесте Бања Лука - Кључ - Мркоњић-Град (Чађавица, Ситница, Кадина Вода и Хан Кола), која су тада прелазила десетину, а можда и више пута из руку непријатеља у руке партизана.

На другој страни вођена је исцрпљујућа борба, не само са усташко-домобранским снагама потпомогнутим њемачким окупационим јединицама, већ и са четницима Мањаче и ширег подручја. Иако су били разбијени, четници су се у мањем броју враћали својим кућама. Мало се њих предавало и пријављивало да ступе у партизанске јединице. Главно језгро четничких јединица, са својим »вођама«, повлачило се на десну страну Врбаса, гдје су још имали јаке позиције и били доминирајућа снага. Не мали број четника, разбијених у групе, задржавали су се на терену, у шумама Мањаче; ту су се крили, а у селима су имали родбину и јатаке. Били су мјештани - народ их је чувао... Четници су били утолико жилавији у настојању да се одрже на тим теренима, јер су увиђали да предстоји продор наших јединица и у централну Босну.

Такав сплет околности и чврста спрега окупаторских јединица и њихових служби (обавјештајна и др.) са усташко-домобранским и четничким снагама и њиховим јатацима, наметао је нашим јединицама доста тешке и исцрпљујуће борбе. Снаге непријатеља нису биле толико надмоћне да нисмо могли прихватити борбу и ефикасније их туђи, али непријатељ је у много чему наметао своју тактику. На овим теренима измијењале су се и бориле наше најбоље јединице: 1. и 2. крајишка ударна бригада, 1. и 2. пролетерска, 3. санџачка ударна и Четврта црногорска пролетерска бригада. Задржавајући се краће вријеме у чишћењу терена, или у разбијању јачих непријатељских снага које су угрожавале слободну територију и заузеле нека од поменутих мјеста, у многим борбама учествовале су јединице Шестог крајишког партизанског одреда, а касније Крајишке полубригаде. Више пута са положаја на Мањачи и села Змијања, Одред је пребациван на положаје изнад Врхпоља (села Красуље, Пећи и др.) или изнад Санског Моста да би заштитио тамошња села, или учествовао са неком од поменутих бригада у већим операцијама. Сјећам се заједничких акција са 1. и 2. крајишком и 2. пролетерском бригадом на теренима Мањаче и Кључа. Остали су ми у нарочитој успомени тадашњи сусрети и разговори са Ником Јуринчићем, Стевом Раушом и Младеном Маринсш. Јуринчић се поносио својом 2. крајишком бригадом. А ко не би био поносан на њу: била је то у пуном смислу ријечи, у сваком погледу (и по свом спољашњем изгледу, јер су се борци домогли богатог плијена униформи) права правцата војска. Импоновали су и дисциплином... са Ником Јуринчићем знао сам се дуже времена, још из Бањалуке, гдје смо заједнички радили у напредном омладинском и радничком покрету, у спортском клубу »Борац« и на другим пословима. Освјежили смо неке успомене на тај рад. Нико је био ведар и пун оптимизма, као и увијек. То је наше пријатељство и учинило трајним. Тада сам се упознао и са неким друговима из 2. пролетерске. Незаборaван утисак на мене оставио је Милинко Кушић, својим благим и смиреним наступом, трезвеношћу у размишљању и запажањима, о ситуацији на Мањачи. Причао ми је о четничкој издаји у Србији. Били су то тренуци који се неизбрисиво памте, јер су дјеловали не само као пријатно освјежење, већ су и бодрили да се смјело иде напријед, без обзира на сурову стварност рата.

И поред велике ангажованости на војним, борбеним и другим задацима, у овом периоду одвијао се врло интензиван политички рад са борцима, повезиван, колико је било могуће, са радо:м у народу - у позадини: заједничке политичке конференције, одлазак на састанке - сједнице органа власти, или друштвено-политичких организација кад се расправљало о проблемима који се односе на наше партизанске јединице (снабдијевање), као и рјешавање других питања.

Оправдано се поклањала пажња војном оспособљавању сваког борца, од десетине, вода и чете до батаљона. Међутим, ту је било мањег заостајања у односу на остале захтјеве које је требало да испуњава свака партизанска јединица и појединац - борац. Војну обуку нарочито су његовали устанички командири и истакнути команданти наших јединица.

Идејно-политичка изградња, међутим, схваћена у најширем смислу, не само бораца, већ и командног кадра у овим јединицама - а то се односило и на батаљоне »Искра« и »Пелагић« - била је на ницком нивоу и

није задовољавала. Разлога је било више. Али то је био, прије свега, одраз општег нивоа заосталости ових крајева, одакле су били и сами борци. Неписменост, сиромаштво, одвојеност од осталог свијета - уз смишљено и стално настојање одређених друштвено-политичких снага и институција старога друштва у предратној Југославији да се то стање одржи и конзервира - све је то учинило своје - ударило тежак печат заосталости.

Слика о том стању не би била вјерна ако би се и за моменат изгубило из вида тешко насљеђе прошлости и свјесно дјеловање једног дијела клера, нарочито римокатоличке цркве, да се не само задржи та заосталост, већ и пробуди вјерска подвојеност, па и мржња. А велике циљеве НОБ-а за које се борила КПЈ, могли су остварити само свјесни борци. Из тих разлога морали смо поклонити највећу пажњу политичком раду у свим јединицама Шестог крајишког одреда, односно Крајишке полубригаде, сваком појединцу - и борцу и руководиоцу. Сви смо морали више учити, више разговарати о свему и водити отворен другарски дијалог. Велика предност била је у томе што су борци били жељни знања и да нешто - како су говорили - паметно чују и науче. Скоро сваки од њих прије устанка био је »искусио на својој кожи« разне неправде, а у априлској капитулацији старе Југославије својим очима видио сву трулеж старог друштва и државе. Није то била никаква индоктринација, говорећи језиком неких садашњих »аналитичара« наше НОБ, већ помоћ људима да свјесно разазнају животну збиљу и путеве за њено неминовно мијењање. А оно што им је говорено, износећи и ставове за које се борила КПЈ, није се разилазило са њиховим искуствима (ни пријератним, ни ратним) - нису се разликовале ријечи и дјела. Због тога су и на овом подручју постизани изванредни успјеси, и то релативно брзо. То не значи да је све ишло тако једноставно и лако. Напротив. Требало је много стрпљења и још више рада и труда да се постигну трајнији резултати.

То нам је потврђивало више примјера, из свакодневног живота. Навешћу само један који то илуструје. На састанцима бораца чете редовно су одржавани политички часови и било је ријечи о разним питањима. Свестрано је објашњавана политика братства и јединства. И постизани су, нема сумње, запажени резултати. Идеја братства и јединства постајала је временом све више мисао водиља сваког борца. Један такав састанак одржан је у Соколовачкој чети 2. батаљона »Змијање«. Када је састанак приведен крају, чуле су се канонаде топова и минобацача из правца Санског Моста. Наједном ће један од десетара: »Ала Турци грувају, м.„. им. Наста зачуђујући тајац дијелог скупа (иако се топ оглашавао поново), сви погледаше у комесара, али и он је зачуђен ћутао. Онда је упитао: »Па, шта то рече, болан?« Десетарево лице облило је црвенило. Комесар не рече ништа више. Сви прасну у смијех, само десетар оста оборене главе да би се сакрио од погледа другова. Можда је томе нашем другу десетару та ријеч неконтролисано још некад излетјела, али... Није могао да се не присјећа непријатности и своје бруке приликом четне конференције. Касније се добро контролисао шта говори. Да, то је тема за себе (и то не једна), кад је ријеч о ономе што зовемо тешким и назадним у наслијеђу које нас је притискало (и још увијек притиска). Непобитна је истина, ипак, да су управо из таквога борбеног састава Соколовачке чете израсли свјесни борци за политику братства и јединства и друге

трајне тековине наше револуције. Више од половине бораца ове чете дало је своје животе на ратиштима Неретве и Сутјеске и другима, а не мали број преживјелих постали су васпитачи нових генерација.

Иначе, кадгод сам се присјећао ратних дана проведених на подручју Мањаче и Змијања, осјећао сам некакав окус опорости и тешке животне суровости. Ти дани спадају за мене међу теже, па и најтеже (а њих, као што се зна - није било мало) у току пуне четири године рата. Било је тамо тешко, не због тога што смо се борили са њемачким елитним јединицама, што су нас тукли и митраљирали непријатељски авиони колико им је била воља, као што ће то бити на ратиштима Неретве и Сутјеске, већ због тога што су нам четници стално припуцавали у леђа, а када им се окренемо и прихватимо борбу, они побјегну главом без обзира. Било је тешко због изузетно слабог снабдијевања, па смо више гладовали него што смо били сити. У овом изузетно безводном крају жеђ је често мучила борце. Има још подоста тога што је било тешко у борби и дужем задржавању на таквим теренима. А то је тешко и исцрпљујуће дјеловало на борце и сувише их замарало. За мене је необично било и нешто друго: тешко сам доживљавао свеукупну ситуацију у којој се нашао народ тога краја и себи сам постављао питање откуда такво упориште четницима, најгорим, најсрамнијим издајницима и сарадницима окупатора. То је родни крај народног трибуна (село Стричићи) - великог слободара, омиљеног писца оштре сатире »Јазавац пред судом«...

Управо у овим крајевима Змијања и Мањаче животе су изгубили од четничке руке десетине и десетине наших бораца, међу њима и знатан број чланова КПЈ и СКОЈ-а, већином из Бање Ауке. Међу њима посебно мјесто припада Мухамеду Казазу и Касиму Хаиићу. Обојица су били истакнути и неустрашиви предводници наиредног радничког покрета, изузетно популарни и цијењени у демократском јавном мњењу Бање Луке. Они су били и чланови партијског руководства у Бањој Луци прије окупације, прекаљени раднички борци за слободу, људско достојанство и бољи живот оних које је немилосрдно тукао бич сиромаштва и разних неправди, а међу њима су били и Мањачани и Змијањци. А Казаз и Хаџић и многи други, изгубили су животе било од њихове руке, или уз њихово учешће у четничким злочинима. Познавао сам многе другове из Бања Луке, гдје сам неколико година живио и радио у напредном покрету, међу њима и Казаза и Хаџића. Са њима сам и сарађивао, посебно са Казазом. Он је, наиме, био секретар партијске ћелије КПЈ у којој сам и ја био од дана пријемђ у Партију (октобар 1939) па до априлске капитулације. У ћелији се налазило пет радника (кожарске струке) и ја - студент. Од Казаза смо сви много научили, а ја посебно. То су били и остали незаборавни дани...

домаћих издајника - четника, у Кочићевом Змијању, присјећао сам се много чега из времена рада и борбе у напредном радничком и студентском покрету у Бањој Луци, а посебно Казаза и Хаџића, који су ту оставили своје животе. Није се могло побјећи од тих размишљања у разговору са друговима у слободним часовима (ма како они били ријетки). На то су ме подсјећали свакодневни догађаји, разговори како је било у овим крајевима од почетка устанка и касније, за непуну годину дана...

Често ме заокупљала мисао: који су то разлози утицали да се сиротиња, попут оне са Змијања и Мањаче, опредијели и за дуже вријеме веже за четнички покрет, без обзира на жртве и друге посљедице. Тачно је да је било доста заведених - како се то каже - али није био мали број оних за које се то не би могло рећи, посебно ако се има у виду шта је све чињено да им се помогне »да прогледају«... У општем - генералном смислу, свакако, дат је одговор и на то питање из периода НОБ-а, који је утемељен на многим провјереним сазнањима. Да ли су та сазнања довољна да се у цјелости одговори кад је ријеч о конкретним и посебним приликама за нека ужа подручја (села и слично, ria до породица)?! Изгледа да доста тога није до краја објашњено, да треба да се још испитује, провјерава и на основу тога допуне наша сазнања, посебно кад је ријеч о оним преломним разлозима и моментима који су одлучили да се појединац - породица и шире веже за покрет највеће издаје, срама и злочина. На томе треба радити, не само ради историјске истине, већ још више ради генерација које долазе!

зиве, у овим крајевима одвијао се изузетно интензиван политички рад. Највише пажње посвећено је избору народноослободилачких одбора, нових органа народне власти у новоослобођеним селима. У кратком времену били су сазрели услови да се изаберу и виши народноослободилачки одбори, укључујући и Сресни народноослободилачки одбор за Кључ. Упоредо са избором и формирањем нових органа власти извршено је организовање друштвено-политичких организација: омладинске и организација жена.

Народноослободилачки одбори развијали су широку активност око сабирања жетве, бербе воћа и других пољопривредних плодова, прије свега да се обезбиједи редовно снабдијевање војних јединица - чији се број неочекивано увећао - као и остале потребе фронта и позадине. Од почетка устанка стално слободни крајеви (села Горњег и Доњег Рибника и друга) у свим овим пословима имали су велико искуство и оно је добро дошло у новоослобођеним селима. Однос између војних јединица и органа народне власти, између фронта и позадине, карактерисала је добра сарадња и усклађеност активности. Сарадња се огледала у томе да су поједини руководиоци одреда - Крајишке полубригаде, па и пролетерских бригада, учествовали на политичким и радним скуповима, које су организовали народни одбори и давали објашњења о појединим питањима, или о општој ситуацији, о борбама у Југославији и на савезничким фронтовима.

Политички рад у војним јединицама и позадини био је олакшан и тиме што је, захваљујући боравку Врховног штаба у овим крајевима, било више штампаних материјала, излазила »Борба« и Билтен Врховног штаба, у којима су објављивани чланци, говори друга Тита и осталих чланова највишег руководства. Велику помоћ у том погледу пружали су и Обласни комитет КПЈ за Босанску крајину, Оперативни штаб и његов Информадиони биро. У односу на прву половину 1942. године, то стање било је заиста квалитетно, прави одраз наших значајних војних и политичких побједа, не само у овоме дијелу Босне него и у цијелој Југославији.

Сва активност у позадини и у војним јединицама одвијала се под руководством КПЈ. У срезовима Кључ и Јајце побољшао се партијски рад у првој половини 1942. Порастао је број чланова КПЈ, нарочито у јајачком срезу, јер су у њене редове примљени поједини истакнути и провјерени борци: чланови штабова батаљона, командири и политички комесари чета. У јединицама које су остале ван домашаја четничких пучева, поред извјесних колебања и осипања, отпочео је интензиван политички и партијски рад. То је, свакако, омогућило да се примају нови чланови и КПЈ омасовљава. У току друге половине 1942. формиране су партијске ћелије, чак и у оним четама у којима раније није било ниједног члана Партије. То је био одраз дубоких позитивних промјена код људи - бораца - не само у стицању војне вјештине, већ и у политичко-идејној изградњи. У децембру, у батаљонима Крајишке полубригаде и батаљонима »Искра« и »Пелагић« све чете су имале партијске ћелије. Скоро по правилу, командни кадар, нарочито штабове, сачињавали су чланови КПЈ, или су представљали већину.

објективне могућности да се убрза организовање партијских, скојевских и друштвено-политичких организација. То је нарочито важило за она подручја која су стално била упоришта НОП-а. У вихору устанка, у каснијим сплашњавањима и новим распламсавањима борбе, људи су се провјеравали на дјелу и у пуној мјери вршена је природна селекција. Тако се заиста знало ко је чврсто на позицијама НОП-а. Иако су били сазрели услови за пријем у редове КПЈ и њено омасовљење, не може се прећутати да је било доста секташења. Носиоци оваквог схватања били су новоформирани сресни комитети за Кључ, Мркоњић Град, Јајце и друге срезове.

и Мркоњић-Град. Сви комитети у кадровско-организационом погледу (унутрашња подјела рада) имали су чланове посебно задужене за изградњу органа народне власти, за помоћ омладинској организацији, фронту и антифашистичком фронту жена. Један члан комитета обично је имао и више задужења. Секретар комитета посебно је бринуо о организационој и кадровској изградњи партијских организација. Комитети су пружали најдиректнију помоћ члановима Партије и појединим органима НОП-а и власти на њиховом терену. Посебно треба напоменути да су окружни и сресни комитети настојали да пруже што већу помоћ партијским организацијама у војним јединицама, односно да се тамо формирају партијске ћелије. Партијским радом у војним јединицама руководили су замјеници политичких комесара. Они су повремено слали извјештаје о стању у партијским организацијама у јединицама - четама и батаљонима.

Брзо консолидовање и успјешан развитак НОП-а, посебно стварање и оспособљавање организација КПЈ у овим крајевима, не би се могло постићи да није било директне помоћи и оперативног ангажовања Обласног комитета КПЈ за Босанску крајину. Помоћ је била врло конкретна и инструктивна, зависно од природе питања која су рјешавана. Формализма скоро и није било, а администрирање и извјештавање је сведено на минимум. Свестрано је подржавана самоиницијатива и самосталност у раду и доношењу одлука, не само чланова нижих руководстава, већ и

сваког члана Партије и активисте. Критика и самокритика биле су на високом нивоу и на тој основи и висок степен одговорности у извршавању усвојених закључака. За неизвршавање обавеза свако је позиван на одговорност, понекад и преоштру, недовољно одмјерену, или оправдану. То је била доминантна карактеристика рада у партијским организацијама и форумима. Ратни услови живота и рада свему су ударали свој печат...

Значајну помоћ пружао нам је Врховни штаб по војној и партијско-политичкој линији у рјешавању кадровских и других питања. Желим констатовати да је знатан број чланова новоформираних среских и окружних комитета дошао из састава пролетерских бригада. Били су то чланови Партије са искуством стеченим у радничком и напредном омладинском покрету прије рата.

Радо се сјећам, по мом доласку у ослобођени Кључ, сусрета са Душком Ристићем, Натом Хаџић и Миланчетом..., члановима управо формираног Среског комитета КПЈ за срез Кључ. Ристић је извјесно вријеме био секретар поменутог комитета. Они су сачињавали, са осталим члановима (Илија Бањац Шилиција, Душанка Чумура и Симо Комненић), изванредан радни тим. Стално су били у покрету, свуда стизали, никад уморни, пуни ведрине. Њих троје из пролетерских бригада: Душко из прослављеног Краљевачког батаљона, Ната из Крагујевца, а Миланче од Ваљева - тако су се добро сналазили, лијепо опходили са сваким, као да су ту рођени. Само по нагласку и појединим ријечима могло се препознати да су из Србије. Били су неуморни радници у извршавању конкретних задатака. Они су, такође, налазили и времена да бројним саговорницима, у разним приликама, причају о борбама српских устаника - партизана, о издаји Драже Михаиловића, о напорним маршевима и тешким борбама пролетерских бригада и о преласку преко завејаног и хладног Игмана. Причали су једноставно и ненаметљиво, са ведрином и оптимизмом, улијевали су повјерење у сигурну побједу. Бројни слушаоци, нарочито старице и старци, омладина, па и понеки борац, кад би се ту затекао, слушали су те разговоре пажљиво и да оком не трепну! Била су то, чини ми се, најнепосреднија и најбоља политичка информисања о нашој борби. Пролетери су увијек остављали дубоки утисак на присутне, људи су им вјеровали и завољели их заиста као своје.

Збивања уони формирања бригаде

V новембру 1942. стање у батаљонима »Соко« и »Змијање« Крајишке полубригаде, било је задовољавајуће у бројном стању, основном командном кадру, количини и врсти оружја, санитету, интендантури и курирској служби. Војнички изглед бораца и дисциплина били су заиста на завидном нивоу. Много је учињено на војном оспособљавању бораца и руководилаца и одржавани су посебни часови војне обуке. Побољшано је снабдијевање бораца одјећом и обућом, мада је било и шаренила, али сведеног на најмању мјеру.

Обиљежја напретка у сваком погледу била су видна и код батаљона Трећег крајишког НОП одреда. Послије доласка Врховног штаба и групе пролетерских бригада, батаљони »Искра« и »Пелагић«, сами или у заје-

ници са другим јединицама, водили су бројне и значајне борбе у долини Врбаса, код Купреса и Гламоча и за ослобођење Јајца. Њихова опремљеност била је више уједначена. По својој снази (броју бораца и наоружању), предњачио је батаљон »Искра« а батаљон »Пелагић« по унутрашњој и војно-политичкој организованости. У цјелини гледано, поменуте разлике међу батаљонима нису биле изразитије.

Посебно треба нагласити да је остварен знатан напредак у идејно-политичком оспособљавању кадровског састава свих батаљона. Практично је настала квалитетно нова ситуација у односу на стање у овим јединицама приликом формирања Трећег крајишког НОП одреда.

Постепено је, прије свега, побољшавана структура командног и политичког кадра. Јачањем и развитком партијске организације, чланови КПЈ и СКОЈ-а су постављани на најодговорнија мјеста у борбеним јединицама. Поред тога, у редове КПЈ и СКОЈ-а примани су борци - омладинци - који су већ били на командним и политичким дужностима и својим радом, борбеношћу и другим квалитетима доказали да су способни да извршавају најтеже и најсложеније задатке. За нека најодговорнија руководећа мјеста морали смо, ипак, добити и појачање из других јединица. Тако је, на примјер, за политичког комесара батаљона »Змијање« постављен Саво Батиница, а за команданта батаљона »Соко« Јово Павић, врло вриједни и искусни чланови КПЈ, који су били на руководећим дужностима у јединицама Петог крајишког партизанског одреда, међу борцима устаничког Дрвара и Босанског Петровца.

у идејно-политичкој оспособљености постигнуто је, у већој или мањој мјери, оно најважније: борци су разумјели основне циљеве народноослободилачког покрета, краткорочне и дугорочне, почели заиста схватати да су то њихова стварна опредјељења, јер су била у сагласности са њиховим животним искуством и тежњама за бољим и праведнијим животом и друштвеним уређењем. Они су дефинитивно разграничили и са помислима на четништво, на старо друштво и пропалу државу, и своја напредна опредјељења потврдиће наредних мјесеци на бројним ратиштима, почевши од Мањаче преко Медне и Пецке, Неретве и Главатичева до Челебића у близини Пљеваља и врлетне Сињајевине у Црној Гори. Није мало да је само толико постигнуто. Упоредо са борбеним достигнућима, код бораца је сазријевало сазнање о издајничкој улози краљевске избјегличке владе и снага бившег грађанског друштва, које је она представљала. Борци су разумјели и сплет посебних спољно-политичких и унутрашњих околности да се прокрчи пут да сви савезници (по оружју) признају тековине НОБ-а, са Титом на челу, као реалност са којом морају рачунати, без обзира колико им се то свиђало.

Крајем новембра 1942. године одржано је Прво засједање АВНОЈ-а у ослобођеном Бихаћу. Титов реферат, декларација, чланци и говори поводом преломног историјског догађаја, вијести са свих страна о нашим успјесима, све се то сливало у једнозначан закључак: сагледава се перспектива наше побједе и постављају темељи нове Југославије. Нужно је то рећи, бар у неколико ријечи, јер на тим опредјељењима и основама из-

грађиваће се све више идејно-политичка свијест наших бораца и командно-политичког кадра, уствари јединица НОВ и ПОЈ које су израстале у савремену војску. Уз такво сазнање, које се стицало стрпљивим радом, кроз животно и ратничко искуство, кристализираће се и остале основне вриједности НОБ-а и наше револуције, а прије свега свијест о нужности афирмације и побједе идеје братства и јединства наших народа, о нужности равноправности народа и народности у новој Југославији и њиховог јединства у оружаној борби за те велике циљеве. Наш рад у четама, батаљонима и позадини на идејно-политичком освјешћивању, није био индоктринација, већ свјесно размишљање о циљевима наше борбе, о сврси и оправдању страховито великих жртава, несхватљивих одрицања и страдања - и не само бораца, већ цијелог народа... Тим циљевима и начинима њиховог остварења - постајало је све јасније - није било друге алтернативе осим свјесне и организоване оружане борбе. На тој идејној опредјељености израстала је постојаност и несаломљивост бораца у борбама, масовни хероизам, борба на живот и смрт у тешким окршајима са надмоћнијим непријатељем, посебно у IV и V непријатељској офанзиви. То је било наше најубојитије оружје у данима тешких борби и свакојаких искушења.

НОВ и ПОЈ Југославије, 9. новембра 1942. године, прецизирано је, поред осталог, да у његов састав улази и Пета крајишка ударна дивизија, коју су сачињавале 1, 4. и 7. крајишка ударна бригада. Прва и 4. бригада формиране су раније. Стога се оправдано очекивало да се убрза формирање и 7. крајишке ударне бригаде. Наредбом Штаба Пете крајишке дивизије, за зборно мјесто батаљона одабран је Босански Петровац. Чак је прецизирано да се формирање и смотра Бригаде и свечано уручивање ратне заставе изврше 24. новембра 1942. године. Очекивало се да ће формирању Бригаде присуствовати представник Оперативног штаба и Обласног комитета КПЈ и командант Пете крајишке ударне дивизије. Борци су прижељкивали и очекивали да виде и поздраве свог омиљеног врховног команданта Јосипа Броза Тита, који се налазио у близини Босанског Петровца.

били су на простору Змијања и Мањаче, а батаљони »Искра« и »Пелагић« код Јајца. Није била баш мала раздаљина коју је људство, са комором и санитетом, требало да пјешице пређе. За пут смо се припремили и жељели да на вријеме стигнемо у Босански Петровац. И стигли су дан раније батаљони »Соко« и »Змијање« и чекали остале. Уочи дана смотре обавијештени смо да се одлаже формирање Бригаде, јер батаљони »Искра« и »Пелагић« нису стигли, и да ћемо о новом термину и мјесту бити благовремено обавијештени.

Борцима и руководиоцима није било право што се одлаже формирање Бригаде и неки су отворено гунђали и приговарали. Смиривани су тврдњом да неће дуго чекати да Крајишка полубригада постане 7. крајишка бригада.

Свечаност у Ораховљанима

Батаљони су се вратили на раније положаје и наставили да се боре као Крајишка полубригада све до 25. децембра 1942. године. Тог дана, наиме, добили смо наређење Штаба 5. дивизије да ће услиједити формирање бригаде, да се брзо и добро припремимо за свечани чин. За зборно мјесто одабрано је село Ораховљани на средини пута од положаја свих батаљона. На том мјесту нашли смо се доста брзо и није било закашњења и ишчекивања. Стигао је и вод пролетера из Крајишког пролетерског батаљона који је раније водио тешке борбе против четника у централној Босни, имао осјетне губитке и повукао се преко Мотајице и ријеке Саве у Славонију. Кад су стигли на зборно мјесто, батаљони су се постројили у пољу испод села у којем су раније вршљали четници, обично у мањим групама. Са околним селима то је био главни герен познатог четничког перјаника Триве Кривокуће, одметника, са двадесетак послушних сљедбеника. Они су се најчешће бавили бусијашењем и хајдучијом и на препад сачекивали наше курире и активисте. Никада се нису усуђивали да прихвате праву борбу. Овај крај, иначе, доста је сиромашан, нарочито предио лијево од друма Чађавица - Рогољ - Мркоњић-Град, који је повезан са Мањачом. На тој страни простире се село Подбрдо, испод саме шуме, а куће су доста удаљене једна од друге, у неком испрекиданом низу. Са те стране, кад год смо ишли овим друмом у било којем правцу, четници су стално припуцавали... Отуда су се могла чути њихова довикивања: »Ооо... Јоване, овце одоше у шуму!...« То је била позната четничка јавка куда се ми крећемо, и њихове пушке су се оглашавале, по правилу, са више страна... То су идеални терени за такве бусије... У таквом ужем окружењу, ето, постројаване су јединице нове, 7. крајишке ударне бригаде, 27. децембра 1942. године. Дан је био хладан и тмуран, са маглуштином, влажан, са снијегом. То је најнепријатнија врста зиме. Чини ми се да је било добро што је управо на тим теренима извршена смотра јединица које су укључене у 7. бригаду, јер су оне поникле у таквим условима и израсле из првих устаничких група и одреда.

На смотри Бригаде било је 1.267 бораца и руководилаца. Били смо испуњени поносом, јер ниједан борац није до тада био у строју у тако великој војној формацији и са толико наоружања на једноме мјесту. Без обзира на све разлике, у овом првом борбеном строју створене су прве нити које ће се стално умножавати и јачати у наредним данима и мјесецима, постепено и тихо, кроз заједнички живот и дружење, тешке борбе и искушења, у часовима одмора и радости - да би Бригада постала чврста цјелина, недјељив колектив, са свим својим врлинама и недостацима. Ко то није једном доживио, он не зна снагу тих веза које постају саставни дио бића сваког борца... Штаб бригаде сачињавали су Раде Маријанад, командант, Љубо Бабић, политички комесар, Милан Зорић, замјеник команданта и Мијушко Шибалић, замјеник политичког комесара.

Борачки састав Бригаде, посматран у цјелини, одликовао се младошћу. У њене јединице раније је ступило доста младића, спремних да се боре против окупатора и домаћих издајника. У свим јединицама, негдје мање негдје више, било је и омладинки. Оне су, прије свега, биле болничарке, али неке су носиле и оружје и биле у борбеном строју са осталим

борцима. Све су се оне истицале, не само изванредним пожртвовањем у вршењу тешке и племените дужности и указивања помоћи рањеноме другу, већ и храброшћу и смјелошћу у првој борбеној линији, када нису заостајале за својим друговима. Оне су умјеле друговима да помогну у послу у којем је женска рука вјештија: да некоме закрпе подерану одјећу, да пришију дугме, или да направе цеђ од лукшије да би косу »измили«. Многе су биле прве у колу и пјесми, ако смо имали час предаха. Све то треба рећи, јер таквих и сличних људских врлина, у тим тешким данима - као и данас - никада није превише.

и неких чета дошло је и до неколико битнијих промјена. Саво Батиница и Перо Морача - политички комесари - замијенили су батаљоне. Саво је прешао у батаљон »Соко«, Перо у батаљон »Змијање«. За команданта батаљона »Змијање« постављен је Глиша Раца, раније командир познате устаничке Бравске чете, а Јово Медић, радник и члан КПЈ, за команданта батаљона »Пелагић«. Некадашњи борци Крајишког пролетерског батаљона углавном су распоређени на руководеће дужности.

Љубо Бабић,
први ратни комесар бригаде

Посебну пажњу поклонили смо организовању санитетске службе у батаљонима и четама, затим болнице и бригадног санитета. За руководиоца санитета Штаб Првог босанског корпуса упутио је др Мони Левија. Он је, заправо, стигао у Штаб Крајишке полубригаде. Њега сам добро познавао још из првих устаничких дана у Дрвару, када сам му повјерио да организује наш први санитет и болницу у ослобођеном граду. Био је то први организовани санитет, не само у устаничкој Босанској крајини већ и у окупираној Југославији. У болниду у ослобођеном Дрвару примали смо тешке рањенике, за два мјесеца близу двије стотине, из свих крајева тога дијела Босне и сусједне Лике. Др Мони Леви био је добар организатор, пожртвован, са великим смислом за рјешавање проблема на практичан и једноставан начин. Али, не само то. Био је добро политички изграђен, јер је завршио и онај чувени »Црвени универзитет« у Казниони за политичке осуђенике у Сремској Митровици и другим мјестима, за вријеме десетогодишњег робовања. Сада је дошао у нашу Бригаду, а прије тога био је на дужности замјеника политичког комесара Првог крајишког партизанског одреда. Било ми је необично драго да смо поново заједно.

Знатну пажњу поклонили смо организовању интендантуре Бригаде и њених одјељења (коморе) по батаљонима, јер, као што је познато, бојна готовост сваке војне јединице, у најширем смислу, зависи и од ефикасног функционисања и интендантске службе. То правило посебно је важило у условима партизанског рата. У условима ратних пустошења и разарања, нашег кретања, претежно по брдско-планинским подручјима, црногорском и херцеговачком љутом камену, није било једноставно осигурати

најосновније намирнице на начин како су тражили Врховни штаб и наша концепција ослободилачког рата. Народ се морао убиједити да добровољно одваја парче хљеба за своје истинске борце. Свака принуда (реквизиција и сл.) била је забрањена, без претходног одобрења Штаба бригаде, односно политичког комесара који је посебно о томе водио рачуна. Седма крајишка, од дана оснивања, па кроз IV и V непријатељску офанзиву, имала је интенданта Мирка Граонића и замјеника интенданта инг. Абдурахмана Тупару. Обојица, као и њихови помоћници Латиновић и Међедовић, били су изузетно савјесни, вриједни људи и са великим смислом »да се снађу«. Граонић је био добар оперативад (непосредно по завршетку рата био је директор нашег највећег рудника жељезне руде »Љубија«), а Тупара више аналитичар, који је осмишљавао »акцију« (послије рата био је на низу одговорних дужности у области пољопривреде и професор Универзитета у Сарајеву)... Њиховим пожртвованим радом, уз помоћ Штаба бригаде, постигли смо то да је наша Бригада била најбоље снабдјевена, посебно у току IV и V непријатељске офанзиве. Борци и командни кадар цијенили су овако добро фунционисање санитетеке и интендантске службе.

За успјешан рад Штаба бригаде неопходно је било да имамо макар минимум добро организоване штабске службе (технику за писање, умножавање радио-вијести, неопходну евиденцију бораца, преглед издатих наредби и како су спроведене, уписивање основних података у ратни дневник). О значају и потреби курирске службе није потребно никог увјеравати. Од ње су, наиме, зависили укупно комуницирање између виших и нижих штабова, вођење акција, сигурност штаба и његових јединица - јер у то вријеме бригаде нису имале радио-везу. Ова питања била су добро ријешена у нашој Бригади. Имали смо сигурне и пожртвоване курире. Техничку службу водио је Перо Видовић, родом са Змијања, веома радан, бистар и одговоран. Тихо и мирно, он је обављао свој посао увијек педантно и како треба. Чак се ни приликом покрета није одвајао од своје »портабл« машине на којој је, држећи је на кољенима, откуцао стотине и стотине страница текста.

Кад се говори о настојањима да се Бригада попуни искуснијим кадром, неопходно је поменути, макар и кратко, значај формирања њеног Политодјела. Политодјели су били нова организациона форма пружања инструктивне и савјетодавне помоћи штабовима бригада, посебно партијској организацији али и на другим инструктивним дјелатностима (идејно-политичком, организационом, укључујући и омладински рад; они су, такође, подстицали културно-забавни и образовни рад и живот). Политодјели нису смјели да се мијешају у домен командовања и чисто војних^ питања. Саставни дио њихове укупне активности био је и рад на развијању организација КПЈ и СКОЈ-а и оспособљавање њихових чланова.

чије је дјеловање било од изузетне важности. Чланови Партије били су одговорни за укупно стање у свакој јединици и у Бригади као колективу. То је и разумљиво, јер су се чланови Партије налазили на најодговорнијим дужностима.

За руководиоца Политодјела Бригаде постављен је Милисав Раичевић, а за чланове Душанка Ковачевић и Душан-Дудо Дозет. Раичевић и

Дозет су дошли на ове дужности из пролетерских бригада, док је Душанка прије доласка у 7. бригаду била члан Окружног комитета КПЈ за Подгрмеч. Сви су они били искусни партијско-политички радници и савјесно извршавали повјерене дужности. Они су се одмах потрудили да што боље упознају стање и пробдеме у Бригади и у томе су брзо успјели.

Тешке и исцрпљујуће борбе у IV офанзиви

Посдије формирања 7. крајишка бригада је кренула да чисти терен од четника на простору Ситнице, Хан Кола и Бронзаног Мајдана. Бригаду ће ту затећи и IV непријатељска офанзива. По наређењу штаба 5. дивизије, она је усиљеним маршом (око 18. јануара) дошла на положаје према Санском Мосту (села Трамошња - Козице - Кијево), а 1. батаљон се распоредио на друм Сански Мост - Врхпоље, да спријечи надирање непријатеља према Кључу и даље. И остале двије бригаде 5. дивизије (Прва и Четврта), које су се налазиле на простору према Бањој Луци и Приједору, добиле су нови распоред. Прва крајишка бригада хитно је доведена на положаје око Врхпоља. Њемачка дивизија, уз учешће усташко-домобранских снага, кренула је у напад из правца Санског Моста, 20. јануара 1943. године, на положаје 1. батаљона 7. крајишке бригаде. Тако је отпочела њемачка офанзивна операција »Вајс« и на нашем сектору.

Као што се види, 7. крајишка, двадесет дана по свом формирању, нашла се у двије узастопне, највеће и по нас најтеже непријатељске офанзиве, прво у IV, а затим V. Ова констатација има и слиједећи смисао: тешко нам се осветила спорост и одлагање формирања 7. крајишке бригаде. Требало нам је, наиме, нешто више времена да се Бригада осјети као цјелина и сасвим нова формација.

На овом сектору фронта, од 20. јануара до 8. фебруара 1943. године, када су снаге 717. њемачке дивизије заузеле Кључ, водиће се данонoћне тешке борбе. Неке наше јединице морале су више пута да воде борбу прса у прса и тако одбијају елитне њемачке јединице.

Уз констатацију да су почетне борбе у IV непријатељској офанзиви, на овом сектору, биле изузетно тешке, морам да споменем да је у првом судару са Нијемцима, на положајима код Врхпоља, јуначки изгинуо цио омладински вод 3. чете 1. батаљона наше Бригаде. Скоро сви борци овог вода били су родом из Благаја код Купреса. Тога дана било је још жртава, али је губитак омладинског вода био тежак ударац за цијелу Бригаду и дубоко нас је потресао. Користећи маглу и лукавство, Нијемци су на препад изненадили омладински вод и започела је неравноправна борба. Млади борци су пружили жесток отпор и нису хтјели да се предају.

Бригаде Пете дивизије постигле су, до 8. фебруара, значајне успјехе на овом сектору. Према плану њемачке Врховне команде, 7. СС дивизија, по заузимању Бихаћа, 29. јануара 1943. године, требало је, концем јануара, да се састане са јединицама 717. њемачке дивизије на простору села Врточе, недалеко од Босанског Петровца. Она, међутим, није уопште стигла у Врточе, па су дијелови 7. СС дивизије морали да продуже од Босанског Петровца предма Бравску и Кључу и да избију иза леђа 1. и 4. крајишке бригаде које су браниле овај правац. Тек 8. фебруара састале

су се 7. СС и 717. њемачка дивизија и заузеле Кључ. У овим борбама, према њемачким изворима, 717. дивизија, од 20. јануара до 5. фебруара 1943, имала је 95 погинулих, 217 рањених и 17 несталих њемачких војника, а усташко-домобранске снаге: 24 погинула, 79 рањених и 182 нестала. Губици наших јединица били су, такође, знатни.

Развој борбе тражио је и одређена прегруписавања јединица 5. крајишке дивизије. Док су батаљони 1. и 4. крајишке бригаде били на једном сектору фронта и међусобно доброј вези, батаљони 7. крајишке били су у неповољнијој ситуацији у погледу њиховог распореда. Њен 3. батаљон упућен је, 23. јануара, са положаја изнад Врхпоља (гдје се налазила цијела Бригада) у Горње Ратково, да појача одбрану Ситнице и Кључа и спречава продор непријатеља од Бање Луке (на овоме сектору још се налазила и 4. крајишка). Неколико дана касније, 27. јануара 1943, 1. батаљон се издвојио из састава Бригаде са положаја изнад Кључа (село Рамићи и друга) и отишао на простор Мркоњић-Града и Јајца. Други и Четврти батаљон остали су на дотадашњим положајима и наставили борбе. На таквој раздаљини (Кључ - Ситница - Мркоњић-Град), у условима зиме и активирања четника, Штаб бригаде имао је проблема у одржавању веза са батаљонима и усмјеравању њихових напада. Курирске везе тешко су одржаване, а ни санитет и интендантура, у таквим условима, нису могли ефикасно и јединствено функционисати. Тако је потрајало до 8. фебруара, кад је 4. батаљон упућен на положаје око Ситнице (према Бањој Луци) и успоставио чвршћу везу са 3. батаљоном. Наш 2. батаљон је остао на сектору око Кључа, штитио правац према Рибнику, а кратко вријеме и према Чађавици. Седма крајишка бригада, од 20. јануара до 22. фебруара, била је распоређена на врло широком простору. Стога је Штаб бригаде био суочен са бројним додатним тешкоћама, како у оперативном руковођењу, тако и у рјешавању битних питања за борце (уредно снабдијевање, брза и ефикасна интервенција санитета, а да се не говори о потреби политичког рада и осталоме). Ниједна бригада 5. крајишке дивизије није била, у току мјесец дана, у тако неповољној ситуацији. Само је 1. крајишка бригада упутила свој 3. батаљон према Санском Мосту и Еминовцима, да потуче једну непријатељску јединицу, али се он брзо вратио у њен састав.

Наредних дана, јаке њемачке снаге из Кључа и Бање Луке извршиле су продор према Мркоњић Граду. Са њемачким снагама, из правца Бање Ауке, наступили су и четници. Раде Радић се пребацио из централне Босне на Мањачу и, са Дреновићем, Марчетићем, Мишићем и осталима, директно учествовао у њемачкој операцији против Народноослободилачке војске. Трећи и Четврти батаљон 7. крајишке бригаде дали су отпор овим снагама и повлачили се према селу Рогољима, раскршћу путева Кључ - Мркоњић Град - Млиништа и Гламоч. У руке непријатеља пала је Чађавица, 21. јануара, а у Мркоњић Град ушли су 22. фебруара 1943. године. Три батаљона 7. крајишке (1, 3. и 4) сада су били повезани држећи положаје на линији Подрашница - Рогољи - простор према Мркоњић Граду, са тежиштем на затварању друма Рогољи - Млиништа - Гламоч.

Послије заузимања Мркоњић Града (22. фебруара 1943) и овладавања комуникацијом према Јајцу, дио 369. њемачке дивизије и 3. домобрански планински пук имали су задатак да што прије овладају простором од

Мркоњић Града према Млиништу и комуникацијом за Гламоч, да би се, потом, спојили са 7. СС њемачком дивизијом »Принц Еуген«, која је наступала од Босанског Петровца и Дрвара. Поред чишћења терена и намјере да униште партизанске снаге, обје непријатељске групације требало је да што прије избију у рејон Прозора, да појачају нападе на Главну оперативну групу под непосредном командом Врховног штаба и Централну болницу са тешким рањеницима и болесницима, која се приближавала долини Раме и Неретве. Нијемци су настојали да осујете план Врховног штаба за прелаз преко Неретве, даље наступање у Херцеговину, Црну Гору и Србију. Стога су журили да стекну преимућство и униште наше снаге концентрисане на релативно малом простору.

На цијелом простору између Мркоњић Града и Млиништа, сагласно плану Штаба 5. крајишке дивизије, налазила су се само три батаљона 7. крајишке бригаде. Други батаљон, већ је речено, држао је положаје око Рибника и затварао правац од Кључа. На правцу од добрих десетак километара, значи, 7. крајишка није имала ослонца на главну снагу своје дивизије. Због тога, а и због могућности да дио непријатељских снага крене од Рибника преко Врбљана према Млиништима, 2. батаљон имао је задатак да пружа отпор, да се повлачи према лијевом крилу своје Бригаде и укључи у њен састав. Остале снаге 5. дивизије: 4. крајишка и дио снага 1. крајишке - затварале су правац од Бравска ка Црквеном и одржавале везу с 2. батаљоном 7. крајишке. Штаб дивизије налазио се у Рибнику. Ако се имају у виду распоред и јачина непријатеља, главни правци његовог надирања, распоред наших снага, намеће се питање оправданости одвајања 2. батаљона из састава Бригаде и његовог ангажовања на другом дијелу фронта. Са батаљоном је, додуше, био замјеник команданта Бригаде, али то у суштини ништа не мијења. Због тога смо више пута захтијевали да се 2. батаљон врати у састав Бригаде. Чинили смо то због надмоћности непријатеља, потпомогнутог од стране четника, подржаног од сопствене артиљерије и тенкова, на правцу који је наша бригада бранила. И поред ових предности, непријатељу је требало пуних 10 дана (од 22. фебруара до 2. марта) да овлада поменутим простором, да избије у Млиниште, а потом крене у правцу Гламоча. Десетодневним задржавањем непријатеља, 7. крајишка дала је значајан допринос извршавању наредбе Врховног команданта да се учини све да се успори продор поменутих њемачких дивизија према Прозору и долини Неретве.

V ситуацији када су снаге 369. њемачке дивизије и 3. домобранског планинског пука заузеле Млиниште (2. март 1943) - дио непријатељских снага је приморавао 7. крајишку бригаду да се повлачи преко села Прибеље и обронака планине Витороге и гребена Хрбљина (2. и 3. март 1943). Нашли смо се на доминантном простору, одакле смо сасвим добро видјели бројне непријатељске ватре у мјестима гдје се улогорио. Био је то огроман простор у близини Гламоча, који је непријатељ освојио долазећи из правца Дрвара и Млиништа. Били смо изложени снажним притисцима на тим положајима, фактички одсјечени од Штаба 5. дивизије и без 2. батаљона. V овако неповољној ситуацији, Штабу бригаде једино је преостало да самостално одлучује о правцима кретања и вођењу борбе. Стоји чињенида да је у првој фази непријатељске офанзиве (конац јануара - почетак фебруара) било саопштено да ће се 5. крајишка дивизија кас-

није пребацити у централну Босну, али да ће о томе правовремено бити издата наредба и потребна упутства. Тако је било и у односу на 1. крајишку бригаду, која је, 11. фебруара, упућена у централну Босну. Првих дана марта нисмо примили никаква обавјештења од Штаба дивизије о стању на појединим секторима фронта, којега су држале јединице Дивизије. А управо тих дана је дошло до повлачења 2. батаљона наше бригаде, сасвим супротно нашим очекивањима и писменој наредби. Он је упућен према Тичеву (3. марта 1943), па се прикључио 4. и 8. крајишкој бригади. Тамо се нашао и Штаб 5. дивизије. Наредних неколико дана (од 4. марта) та групација водиће огорчене борбе на Шатор-планини и преживљавати драматичне тренутке у настојању да се извуче из непријатељског окружења.

Било је потребно указати на ову историјску чињеницу, јер нема никаквог основа тврдња »... да је Штаб бригаде (или Бригада, свеједно) изгубио сваку везу са својим 2. батаљоном«. Ствари стоје обратно. Штаб 7. крајишке бригаде чинио је све да везе буду редовне. И биле су дуго, до поменутих критичних дана, када на наше јављање није било никаквог одговора. И упућивање Милана Зорића, замјеника команданта Бригаде, у Штаб 2. батаљона, било је управо с циљем да та веза буде потпуно осигурана у свакој ситуацији.

даљем покрету. Није разматрана могућност одласка у централну Босну, јер би то био »скок у маглу«. Није се располагало никаквим претпоставкама за такву одлуку, нити подацима о распореду непријатељских снага у долини Врбаса. Није било могућности за маневар да се вратимо у позадину. Због тога смо сматрали да је најреалније и најоправданије да кренемо према Шујици и Вуковску. Командант Бригаде Раде Маријанац, познавао је добро те терене. Имали смо обавјештење да се воде тешке борбе код Прозора, у долини Раме и Неретве, да је у том правцу евакуисана Централна болница, али нисмо имали потпуно реалну представу о тамошњој ситуацији. Били смо увјерени да ћемо нашим ангажовањем на линији Шујица - Вуковско туђи непријатеља и тако помоћи снагама које се налазе око Прозора. На положајима код Мркоњић Града, Млиништа и Гламоча, Бригада је досљедно извршила и наставила, на новим положајима, да извршава основне задатке које су јој поставили Штаб дивизије и Врховни штаб. Због тога није било разлога да сумњамо у оправданост овакве одлуке. Тада нисмо, наравно, ни помишљали на укључивање Бригаде у Главну оперативну групу Врховног штаба, него да у повољном моменту, зависно од развоја ситуације код Прозора, изведемо маневар и вратимо се у Босанску крајину. Посматрано у том контексту, оваква одлука Штаба бригаде, у сваком погледу, била је заиста оправдана и прожета високим степеном одговорности.

На основу новог распореда и упутстава Штаба бригаде, већ наредних дана (од 5. марта) наша два батаљона - 1. и 3. - наћи ће се на простору око Шујице и заузети одговарајуће положаје (Борова глава и друга мјеста). Уједно ће се успоставити веза са јединицом Команде мјеста Ливна и једним батаљоном 9. крајишке ударне бригаде. На тим положајима наши батаљони водиће неколико борби против непријатељских колона које су наступале од Ливна према Купресу. То је представљало, захваљу-

јући нашој иницијативи, одговарајућу помоћ и подршку нашим снагама код Прозора и у долини Неретве. Наш 4. батаљон (са санитетом, интендантуром и Штабом бригаде) стигао је у исто вријеме у Занаглину, одакле ћемо успоставити прву везу са Врховним штабом и осталим јединицама, које су водиле тешке борбе у рејону Прозора и у долини Неретве.

скоро свакодневно водила веће или мање борбе, нарочито на сектору Врхгоља, Кључа и касније Мркоњић Града. Све је то исцрпљивало борце и старјешине и многи су почели осјећати замор. Зимско вријеме и изузетно ниске температуре, нарочито на Хрбљинама и Купрешком пољу, кад су се замрзавали затварачи оружја, погоршавали су ионако тешке услове ратовања. Многи борци нису имали одговарајућу зимску одјећу и обућу. Снабдијевање се погоршавало и борци су често гладовали. Све ово имаће још изразитије и теже посљедице у наредним данима, умањиваће борбену способност и отпорност људи према болести.

На извршавање постављених борбених задатака Бригаде неповољно је утицао и знатан број избјеглица, које су нам се прикључиле послије уласка непријатеља у Мркоњић Град. Избјеглицама смо морали, у границама наших могућности, пружати неопходну помоћ и заштитити их од масакра непријатеља. Међу њима је било доста омладинских активиста, одборника и знатан број патриотски расположених грађана. Многи су били слабо одјевени. Размишљали смо »на глас« како ће они издржати страхоте рата и услове сурове зиме. Како смо се све више удаљавали од Мркоњић Града, постепено се смањивао број избјеглица. Неки су се усуђивали да се врате, а доста их је остајало у успутним селима. Један број омладинки и омладинаца добровољно је ступио у Бригаду. Међу њима се издвајао др Рафаел Налта, старији човјек, адвокат из Мркоњић Града, прави, правцати предратни господин у црном зимском капуту, прилично дебео и са изразито наглашеним стомаком. Неки од другова објаснише да Балта жели да постане борац. Слегао сам раменима и пристао да га примимо, не баш радо, ако је то његова стварна жеља. Посумњао сам, наиме, да Балта, са бременом својих година и гојазношћу, може издржати дуге покрете и изузетно тешке напоре. Др Балта се прикључио, мислим, бригадном санитету или интендантури и стоички подносио ратне недаће. Са 7. бригадом је прошао борбени пут од Босанске крајине преко Неретве и Сутјеске и стигао на Гласинац у источној Босни. Тек тада сам видио Налту и једва га препознао. Од силних патњи и мука изгубио је више од пола своје тежине. Био је, народски речено, сама кост и кожа. Чак је прележао опаку бољку - тифус, али није се дао и није кукао. Упутили смо га у партизанску Семберију, са тешким рањеницима, да се тамо опорави. Али, на одредиште није стигао јер је на путу умро.

У саставу Главне оперативне групе којом је командовао Тито

Чим је Штаб 7. крајишке дошао у контакт са Врховним штабом, наша одлука, како у погледу избора правца и конкретног распореда батаљона, показала се исправном и оправданом. Врховни штаб ставио је у задатак Штабу наше и Штабу 16. банијске бригаде, која се већ налазила

на простору Вуковско - Равно, да образујемо заједнички оперативни штаб који ће координирати вођење операција.

На основу заједнички утврђеног плана и распореда јединица, 7. крајишка требало је да спријечи напредовање непријатеља из Ливна и Шујице, а 16. банијска од Купреса према Вуковском и Равном. Управо тада са Штабом 7. бригаде састао се Милан Лах, оперативац Врховног штаба, како смо сазнали од њега, у намјери да успостави директну везу са Штабом Првог босанског корпуса да му пренесе захтјев да своје снаге што ефикасније ангажује у борби против њемачке групације која је надирала према Прозору и долини Неретве, гдје је ситуација била изузетно критична. Управо тада Штаб Првог босанског корпуса са штабом 5. дивизије налазио се, 5. марта и наредна 2-3 дана, на Шатор-планини. Лах се задовољио тиме што је успоставио везу са Штабом 7. крајишке. Он ће, према одлуци Врховног штаба, остати на дужности начелника Штаба бригаде, чије мјесто није било попуњено. Ова попуна у саставу Штаба бригаде била је утолико оправданија, јер смо били остали без замјеника команданта Бригаде. Милан Лах одмах се својски укључио у рад Штаба бригаде.

Тих дана (од 5. до 10. марта) наша Бригада водила је тешке борбе са непријатељским снагама из правца Шујице, Дувна и Купреса, јер је 16. банијска бригада ускоро повучена (8. марта) у састав своје дивизије. Борбе су биле утолико теже, јер је јака зима, са вејавицама и ниским температурама, отежавала покрет јединица, употребу наоружања, да не говоримо о другим непријатностима. Услијед дугих одбрамбених борби смањивала се и расположива количина муниције, а није било ни могућности за обнављање залиха. Тако смо почели да се суочавамо и са овим проблемом, а он ће у наредним данима и мјесецима постајати све оштрији и тежи.

Тих дана било је и неколико случајева самовољног напуштања јединица и бјежања кући. Дио бораца добро је познавао ове крајеве и могућности да се »провуче« до свога села, па су искористили ту прилику. Они су оцијенили да им је то посљедња прилика и нису хтјели да је пропусте. Морам подвући да ни у једном периоду, дотада и касније, то није била озбиљнија појава. Ми смо на вријеме реаговали, нисмо затворили очи пред опасношћу да се то може повећати, са свим тешким посљедицама по Бригаду као цјелину.

Пред снажним притиском неколико пута надмоћнијег непријатеља, наша Бригада се повлачила на нове положаје према Прозору и Шћиту. Падом Макљена у руке непријатељу, врха који наткриљује Прозор и његову околину, дио наших снага и рањеници могли су се наћи у безизлазној ситуацији. Због тога Врховни штаб одлучује да бригаде Прве пролетерске дивизије: 3. ударна (санџачка), 3. крајишка и 7. крајишка, бране прозорску котлину и Прозор, да се добије у времену и рањеници пребаце преко Неретве. Наредних дана чиниће се ванредни напори, не само да би се оружјем и упорним борбама задржао непријатељ, већ и да се што више убрза пребацивање рањеника. Наређењем Врховног команданта, цијела 9. далматинска дивизија, 8. банијска бригада, Ливањски батаљон и сви италијански заробљеници, ангажовани су за евакуацију и ношење рањеника у Јабланицу да би их, потом, преко импровизованог моста пре-

нијели на лијеву обалу Неретве. Први батаљон 7. крајишке био је, у једном моменту, ангажован за пренос рањеника до Јабланице, да би се одмах вратио у састав Бригаде. Била је то стравична слик на путу за Јабланицу, нарочито у близини Прозора: поред уништеног наоружања (тенкова, артиљерије и др). лежали су лешеви мазги и коња, и, ту и тамо, тијела људи. Непријатељска авијација тих дана долијетала је у јатима и сијала смрт бацајући бомбе на живе циљеве, а потом би се авиони задржавали ради митраљирања наших положаја, голоруких људи на носилима и колона. Тако се повећавао број жртава.

Све више се сужавао наш простор за маневар, ситуација се брзо мијењала, па и сами положаји наших јединица. Било је јако отежано и одржавање веза са штабовима батаљона и обратно, са Штабом бригаде, као и Дивизије. V таквим условима могло се десити да се тек дата упутства убрзо превазиђу, застаре, јер док би курири стигли, ситуација би се измијенила. Било је таквих неспоразума, али су они брзо отклањани. Догодило се, на примјер, у близини Прозора да је наш 3. батаљон остао без везе са осталим дијеловима Бригаде и њеним Штабом, па се повукао са дијеловима 3. крајишке бригаде. Сјећам се случаја када се наш 4. батаљон нашао на положајима на десној обали Неретве и зауставио на мјесту гдје се налазио порушени висећи мост. Челично уже својим крајевима је висило у ваздуху, при самој обали, а средина се налазила у води. То је навело неке другове у Штабу батаљона да покушају искористити уже и пријећи на лијеву страну ријеке. Једног борца, пошто се спустио у воду, плаховита и хладна Неретва је прогутала. Кренуо је други борац и такође страдао. Када се трећи спремао, управо сам стигао у батаљон, и сазнавши шта се већ догодило, одмах сам наредио да се с тим прекине. Батаљон је одмах кренуо да сустигне главнину Бригаде. Неуспјели покушаји преласка преко порушеног висећег моста касније су изазвали забуну код неких другова и створили увјерење да је 7. крајишка бригада, на томе мјесту, прешла на лијеву обалу Неретве.

Указао бих на још неке околности и чињенице од значаја за процјену укупног стања у којем се тих дана налазила 7. крајишка бригада. Када смо успоставили везу са Врховним штабом, о чему је било ријечи, и саопштили разлоге који су нас навели да Бригаду усмјеримо у правцу Прозора, тада нам није било јасно да се миели и на њено дефинитивно укључивање у Главну оперативну групу Врховног штаба. Сматрали смо да је то привремено ангажовање на конкретном задатку, као што је био случај и са дијелом 9. крајишке бригаде. Тек када смо стављени под команду 1. пролетерске дивизије и пажљивије процијенили природу добијених задатака, постало нам је јасније да и 7. крајишка треба да пређе на лијеву страну Неретве. Са Штабом бригаде, командантом или комесаром, нико о томе није претходно разговарао. Примили смо то као одлуку Врховног команданта, са осјећајем још веће одговорности за стање у Бригади и извршавање борбених задатака. Бринули смо, наиме, како ћемо што боље оправдати указано повјерење. Били смо »мирне савјести« кад је ријеч и о нашем односу према матичној јединици - 5. крајишкој дивизији - у погледу извршења повјерених задатака у другој фази IV непријатељске офанзиве (»Вајс 2«), Нисмо се склањали пред непријатељским снагама, примали смо ударце од непријатеља и узвраћали их колико год смо боље могли.

Прије укључивања у Главну оперативну групу, ми нисмо вршили никакву посебну припрему у Бригади за ту својеврсну операцију - нимало једноставну - за разлику од свих осталих јединица које су биле у њеном саставу. Већи број јединица, посебно кад је ријеч о пролетерским, кретале су се према већ познатим крајевима и путевима, а остале су биле раније опредијељене за улазак у састав Оперативне групе, па су у том правцу сигурно вршиле и одређене припреме (од оних практичних - одјећа, обућа и сл, до оних политичко-васпитних, условно говорећи). Имајући то у виду, а то су чињенице, оправдано се може тврдити да се код бораца 7. крајишке бригаде могла осјећати и доза изненађења са могућим и неким негативним појавама. Прелазак преко Неретве, међутим, примљен је мирно, са високим степеном самодисциплине и свијести код свих бораца, а посебно код старјешинског кадра. Сигурно да су томе придонијеле и неке (спољне) околности - прије свега, велико повјерење у снагу Главне оперативне групе, у способност Врховног штаба - посебно врховног команданта Тита, да се осујете циљеви непријатеља и добију наредне битке. Сматрам да се све то ослањало на већ достигнути висок степен свијести — борбени и морално-политички квалитет бораца и командног кадра Бригаде, на свијест о значају циљева за које се боре и на њихову ријешеност да се за то изборе. То потврђују и друга искуства.

У вези са останком 2. батаљона 7. крајишке бригаде, потребно је додати још неколико, дубоко сам увјерен, оправданих критичких констатација. Када смо на Хрбљанима о томе размишљали, разговарали, те помало зачуђеним погледима питали један другога који су разлози до тога довели - примили смо то као оперативно тактички пропуст, у увјерењу да ћемо се наредних дана сви наћи на окупу и Бригада бити у пуном саставу, наравно, у својој матичној дивизији. Послије преласка преко Неретве могли смо констатовати да је то била илузија, да је Бригада коначно сведена на три батаљона (уз напомену да нисмо мијењали њихов редни број - чекали смо наш 2. батаљон... у ствари, попуну његовог мјеста). Био је то ненадокнадив губитак за Бригаду! Можда ће неко рећи да нисмо били једина бригада са три батаљона!... Нисмо, и то је тачно. Али, Бригада није случајно формирана од баш та четири батаљона. И, друго, Бригада је тек кренула на свој борбени пут. Начелно говорећи, није свеједно да ли су у саставу бригаде три или четири батаљона, а посебно у овом нашем случају. Издвајањем 2. батаљона Бригада је изгубила у својој ударној моћи и способности да успјешније маневрише и са мање жртава извршава сложеније и теже борбене задатке. Она је изгубила много, не само у војном погледу, већ и морално-политичком престижу који је стицан у врло сложеним и по много чему специфичним условима њеног израстања из првих устаничких јединица на широком простору. Изгледа да се све то, у датом моменту, у фебруару 1943. године, изгубило из вида, када се поступало супротно од пожуривања која је чинио Штаб бригаде да се њен 2. батаљон што прије укључи у састав своје матичне јединице. За такво поступање морали су постојати изузетни разлози, а они се, полазећи од расположивих објективних чињеница, не могу наћи. Не доводећи у питање оправданост и нужност ангажовања дијела наших снага - јединица - ради непосредне заштите рањеника и избјеглог народа (који су се, у конкретном случају, затекли у Ресановачи и околини), што су,

нормално, чиниле све наше јединице, поставља се питање због чега на тим задацима није ангажована одговарајућа јединица 4. крајишке бригаде или неке друге, које су имале положаје поред 2. батаљона 7. крајишке и биле при руци Штабу 5. крајишке дивизије. А 7. крајишка била је доста удаљена од главнине Дивизије, сама на великом простору и на удару једне од крволочних и елитних њемачких дивизија - 369. Да! Суштина питања је у томе. И у наредним тешким борбама, Бригада ће осјећати посљедице таквог поступка, не само у већим напорима и жртвама да би извршила повјерене задатке, већ и у њеним укупним борбеним достигнућима.

Сада неколико ријечи о преласку 7. крајишке бригаде на лијеву обалу Неретве у Јабланици, преко познатог импровизованог моста, 14. марта 1943. године.

Када се већ било добро смрачило (13. марта) завршено је прикупљање цијеле Бригаде на простору гдје се ријека Дољанка приближила своме ушћу у Неретву. Ту смо извршили посљедње припреме за покрет према Јабланици и Неретви. Утврђен је редослијед покрета и бројно стање батаљона и пратећих одјељења. Одржани су краћи састанци и Штаба бригаде са ширим активом командно-политичког кадра. Састанци су одржани и у јединицама. Том приликом је указано на значај организованог и дисциплинованог кретања, уз све мјере будности и осигурања. Били смо, наиме, упозорени да се на другој страни Неретве може наићи на групе разбијених четничких јединица. Борци и старјешине су упозорени да гласно не разговарају у току марша, да не пале свјетла, цигарете, да својски брину један о другоме и, ако некоме устреба, укажу потребну помоћ. Посебно је бринуто о сузбијању евентуалне малодушности. Све су то борци примили мирно и спокојно, али и са извјесном забринутошћу, или боље речено, с осјећањем одговорности како ће све то поднијети и извршити.

Захваљујући добрим припремама, Бригада се тихо и брзо приближила Јабланици. Ушли смо у поприличну гужву која се ту одигравала, али без велике буке. На мост смо ступили као претпосљедња јединица, кад се ноћ већ увелико топила. У само свитање пењали смо се уз другу обалу Неретве. Потом смо продужили према Крстацу, преморени и неиспавани споро се приближавали селу. На сваком кораку чекали су нас нови и тежи напори, налети авиона, жестока бомбардовања и митраљирања.

Још ми је у изузетно живом сјећању једна незгода приликом преласка преко моста на Неретви. Кад је чело колоне прешло на другу обалу и одмицало даље, а зачеље требало да пристигне, неочекивано је дошло до застоја и комешања. Није вриједило строго извикивано наређење да се крене. Колона је и даље стајала као укопана. Пролазиле су драгоцјене минуте. Био сам на зачељу, уз велике тешкоће једва се провукао напријед, до мјеста на мосту гдје је дошло до прекида колоне. Кад сам стигао, видим коња под теретом, предња му се нога заглавила између дасака и никако да је извуче. Неколико бораца покушавају да је ослободе и не успијевају. Неко шапну да је излаз једино у томе да се коњу одсијече нога. Погоди ме то изузетно, поготово кад почеше повици да се тражи сјекира. Ожалошћен, нисам знао шта да кажем. Застој се није могао подносити, а јадна животиња, наш вјерни сапатник, некако је молећиво, чи-

нило ми се, гледала, очекивала помоћ и спас у невољи. Онда је учинила нагли трзај и ослободила ногу. Свима нам је лакнуло и мост на Неретви остао је иза наших леђа.

На лијевој страни Неретве, 7. крајишка бригада је учествовала у више жестоких борби да одбрани тешке рањенике и тифусаре у Централној болници. Чим смо се нашли на простору Крстаца и Добригошће, Штаб Прве пролетерске дивизије је наредио да посједнемо и држимо положаје изнад Острошца. Шири простор иза наших положаја пресијецали су кањони Идбара и Бијеле. Неколико првих дана (мислим од 14. до 18. марта) водили смо, у садејству са нашим сусједним јединицама, тешке борбе да задржимо и одбијемо непријатељске снаге које су настојале, од Коњица, да овладају нашим положајима и тако угрозе тешке рањенике и болеснике. Били смо, поред тога, стално изложени интензивном дејству непријатељске авијације и артиљерије. И четници су нам ударали у леђа, са обронака Прења, тукли наше положаје и једину стазу којом се кретала колона рањеника и болесника Централне болнице. Ко не зна стрме стране и литице Прења, повезане кањонским усјецима Идбара и Бијеле, тешко себи може дочарати какве су то биле страхоте за колону тешких рањеника и тифусара које су носили италијански заробљеници и наши борци, уз нешто расположивих коња и мазги. Не само што је требало савладати природно неповољан терен, којим је вијугала једина уска изломљена стаза, под снијегом, са оштрим успонима и низбрдицама, већ се морало издржати страховито бомбардовање непријатељске авијације, која је просипала »тепихе« бомби на живе диљеве и митраљирала. Знатно се увећавао број жртава. Били су то злочини над злочинима окрутних фашистичких окупатора, којима су - на овим теренима помагали домаћи издајници - четници Драже Михаиловића.

У саставу 2. па затим 1. пролетерске дивизије

рањеника до избијања посљедњих дијелова Централне болнице у село Борце (око 23. марта 1943. године). Тих дана Бригада је дијелом снага држала положаје и обезбјеђивала кретање колоне Централне болнице, а дио бораца је прикупљао рањенике и болеснике који су били остављени или просто нису хтјели даље. Најтеже је било са тифусарима, већином из 7. банијске дивизије и 9. далматинске бригаде. Они су одбијали помоћ, јер нису били свјесни опасности и жељели су да остану ту гдје су се затекли (поред ватре, или сједећи у снијегу). А, ми се нисмо мирили са њиховом равнодушношћу и просто смо их приморавали да крену, а неке стављали на леђа коњима и заробљеницима. У свему томе, борци 7. крајишке издржали су надчовјечанске напоре. Сматрам да су то били њихови најтежи дани у IV непријатељској офанзиви, не толико по броју жртава (погинулих и рањених), мада оне нису биле мале, колико по страховитим напорима и посљедицама. Због потпуне исцрпљености, не мали број бораца био је, за дуже или краће вријеме, избачен из строја. УАОжени огромни напори и жртве били су непосредни допринос 7. крајишке бригаде нашем успјеху у највећој и најхуманијој бици нашег ослободи-

лачког рата - спашавању рањеника и тифусара. 0 изузетном пожртвовању и борбама Бригаде говори се у извјештајима Прве пролетерске и осталим изворним документима. Све то указује какав је значај имала 7. крајишка у Главној оперативној групи Врховног штаба.

Имали смо насушну потребу за правим предахом и одмором. На простору села Борди и Борачког језера задржали смо се врло кратко. Морали смо журити према Главатичеву и препустити другим јединицама бригу о заштити Централне болнице. Бројне ватре и свјетла на брдовитим теренима, око планинских села, у ноћи су стварали утисак необичне слике неког великог и раштрканог насеља. Око тих ватри биле су смјештене групе рањеника, или су их болесници - тифусари - сами потпаљивали и ложили. Садашњи простор размјештаја Централне болнице био је знатно безбједнији, мање изложен бомбардовању из ваздуха и прилично удаљен од непријатеља. Претходних дана јединице Главне оперативне групе водиле су тешке борбе против четника Драже Михаиловића (претежно са подручја Црне Горе и Херцеговине). Пошто су потучени на лијевој обали Неретве и на Прењу, четници су се прикупљали у рејону Калиновика. То је био разлог нешто дужег задржавања Централне болнице у околини Борачког језера.

Седма крајишка бригада је стављена под команду Штаба 2. пролетерске дивизије и водила је борбу против четника код Калиновика. Послије је оријентисана према Трнову да затвори правац од Сарајева. Иако нисмо водили теже борбе на тим положајима, Крбљине су остале у непријатном сјећању сваком борцу и руководиоцу.

Није то само суров и сиромашан предио, погодан за гајење оваца, нешто кромпира и зоби, него су људи били неповјерљиви и нису нас радо дочекивали. На њих је, вјероватно, доста утицало стално »смјењивање једне војске за другом«, јер су ту, прије нас, биле неке партизанске јединице, затим, окупаторске, па домобранско-усташке и четничке. У том крају нисмо могли обезбиједити ни најминималније количине хране.

На Крбљинама смо доживјели мало изненађење. Друмом од Сарајева дошло је њемачко војничко возило са чудноватим путницима са пратњом и истакнутом бијелом заставом. Приликом заустављања и разговора установљено је да се поред Нијемаца налазе наши парламентарци Владимир Велебит и остали који су учествовали у такозваним мартовским преговорима између њемачке команде и представника Врховног штаба. Пустили смо их да продуже према Калиновику и Миљевини, гдје се вјероватно налазио Врховни штаб.

Били смо више него задовољни када смо примили наређење (око 26. марта) да Бригада напусти положаје око Трнова и крене преко Калиновика према Миљевини и Фочи. У наређењу није ништа речено какав нас задатак очекује. У Миљевини смо сазнали да нам предстоји вишедневни предах - одмор, ако нас нешто непредвиђено не би ангажовало. На томе простору остали смо више од десет дана све до преласка преко Дрине, 10. и 11. априла. За то вријеме обезбјеђивали смо правац од планине Јахорине и друм од Калиновика. Штаб бригаде и пратеће јединице били су у селу Јелечу.

Каö и остале јединице Главне оперативне групе које су се налазиле на томе простору, или у близини, Бригада је вршила припреме за прела-

зак преко Дрине и наступање у правцу Црне Горе, Лима и Метохије. 0 томе се понешто знало и очекивала се наредба Врховног штаба који се налазио у близини - у Говзи. Већ је прошло више од два и по мјесеца од почетка IV непријатељске офанзиве, у изузетно тешким условима исцрпљујућих борби, покрета и ниских температура. На све то надовезао се пјегави тифус и проређивао наше јединице. Прави одмор, опоравак и срећивање били су нам заиста неопходни, па смо били сретни кад се то колико-толико остварило. Није било могућности да се исхрана побољша, а то је било неопходно, нарочито борцима који су пребољели тифус. Околина Фоче је сиромашна. Овдје су се неколико пута задржавале партизанске јединице, затим окупаторске, четничке и усташко-домобранске. Свак је узимао намирнице за исхрану, а непријатељи су нека села потпуно опустошили. Због тога смо имали великих тешкоћа, али наши сналажљиви интенданти понешто су, ипак, набављали.

Учињени су озбиљни напори да се побољша хигијена. Радила су бурад за парење одјеће да се борци ослободе вашију, прављена је цијеђ од лукшије за прање веша и косе. У том послу највише су се ангажовале другарице - борци, na је чистоћа знатно побољшана. Стално се бринуло о бојној готовости, не само о чишћењу наоружања; сумирана су стечена борбена искуства од формирања Бригаде, у ствари од почетка офанзиве, да се извуку одговарајуће поуке. Још већа пажња поклањана је политичком раду, у најширем смислу, од сагледавања морално-политичког стања у Бригади као цјелини, па до десетине и сваког борца. Одржавани су састанци партијских организација и том приликом, поред осталог, разматран је рад сваког члана Партије. У свему томе мање је било формализма, а више су сагледавана конкретна питања, узроци пропуста и како да се неспоразуми отклоне и да се боље организујемо у наредним акцијама. Ово су само нека обиљежја овог нашег »одмора« који је, очигледно, био испуњен разноврсним активностима. Тих дана нисмо имали заморних покрета и борби na је тај предах, уз све поменуте активности, добродошао борцима да се донекле опораве и прикупе више снаге за предстојеће покрете и борбе.

За вријеме боравка на подручју Миљевине, били смо обавијештени да ће Бригаду посјетити политички комесар 1. пролетерске дивизије Филип Кљајић Фића, да ће довести групу другова који ће бити распоређени, у договору са нама, на руководеће дужности. Треба напоменути да је наша Бригада, послије напуштања положаја према Сарајеву и доласка у Миљевину, одлуком Врховног команданта дефинитивно ушла у састав 1. пролетерске дивизије. То смо примили изванредно добро, као знак повјерења и признања за успјехе у дотадашњим борбама, али и као још већу обавезу. Било нам је драго што улазимо у састав 1. пролетерске дивизије из још једног разлога: у њеном саставу налазила се 3. крајишка бригада... У мислима бораца и старјешина било је присутно сазнање да ће више Крајишника бити на окупу, али то су била прижељкивања и размишљања.

Ми смо изузетно цијенили велико борбено искуство пролетерских бригада, њених бораца, а посебно командног и политичког кадра. Због тога нас је обрадовао додазак 14 другова из пролетерских јединица и њихово постављање на одговорне војно-политичке дужности у нашој бри-

гади. Примљено је то са увјерењем да се доласком пролетера Бригада појачава, што је било тачно, да је то у општем интересу и да ћемо тако сви заједно учинити све што треба да још више учврстимо борбено-политичку монолитност Бригаде. У тим кадровским промјенама учинили смо и двије-три озбиљније грешке, што се касније и показало. Ово је потребно констатовати, јер су поменуте кадровске попуне и промјене, посебно њихово прихватање у командно-политичком и борачком саставу, биле значајан доказ високе свијести тога састава, његове способности и зрелости да то правилно схвати. Можда ће неко рећи да је то налагала строга војна дисциплина!... И та компонента сигурно је била присутна, али само њеном примјеном у ондашњим условима, не би се успјешно могла извршавати оваква кадровска помјерања и распореди. То је, уосталом, потврдило искуство и других јединица. Можда је посриједи и нешто друго: у оно вријеме и у оним условима каријеризам још није био затровао »душу« људима... У оно вријеме о томе, мислим, нисмо размишљали... И због тога је оно велико.

Форсирање Арине

Припрема јединица за прелазак преко Дрине добро је и правовремено извршена. Расположење бораца било је, такође, прилично добро. Десетак дана предаха у рејону око Миљевине и на падинама Јахорине, дали су добар резултат. Порасло је самопоуздање и ријешеност бораца да сваки задатак ваљано изврше. Са посебним интересовањем и пажњом Крајишници су слушали пролетере који су били недавно дошли у нашу бригаду, а сада причали о овим крајевима које су они прошли и упознали много раније, приликом боравка у Фочи, у прољеће 1942. године и прије познатог марша за Босанску крајину.

Седма крајишка је прешла Дрину без већих тешкоћа, сплавовима, на простору између Устиколине и Фоче - у зору, пењући се уз стрму десну обалу, напуштали смо питому долину Дрине. Према распореду штаба 1. пролетерске дивизије, 7. крајишка је наступала у правцу Чајнича. Ријетко смо наилазили на села, а када бисмо и наишли, била су попаљена или напуштена. О снази и распореду непријатеља мало смо знали - само толико: да се у Чајничу налазе Италијани, да се четници концентришу да спријече наш продор према Лиму и Црној Гори. Када смо се приближили Чајничу, констатовали смо да је италијанска војска већ побјегла према Пљевљима. На четничке снаге смо ударили. Неколико дана касније Бригада је садјествовала код Челебића јединицама 2. пролетерске дивизије у разбијању снажне групације четника које је предводио Павле Буришић. Послије учешћа у овој борби, 7. крајишка је остала у саставу 2. пролетерске дивизије и продужила преко Жабљака према Колашину и Сињајевини. На овоме терену задржаћемо се скоро мјесец дана.

На путу од Чајнича према Метаљци, у Штаб бригаде стигла је обавијест да политички комесар Бригаде треба да учествује на Вишем партијском курсу који ће се одржати при Врховном штабу. Ту сам се одвојио од Бригаде, са куририма кренуо назад у Фочу и поново прешао Дрину. Стигли смо у Говзу, недалеко од Миљевине, на десној страни цес-

те. Ту је било зборно мјесто за учеснике курса, који је почео 20. априла 1943. У непосредној близини налазио се Врховни штаб. Курс је похађало око 40 другарица и другова, углавном из свих бригада.

Позната је чињеница да је ЦК КПЈ, послије доласка друга Тита за генералног секретара, знатну пажњу посвећивао партијском уздизању кадрова, тако да су слични курсеви одржавани и у најтежим илегалним условима. Неколико курсева је одржано и у Босанској крајини док је тамо боравио Врховни штаб. Без обзира на све, били смо помало изненађени да је највише руководство одлучило да се одржи овај курс након завршетка велике и тешке непријатељске офанзиве. То је био курс, и по програму и по саставу, за кандидате који би могли доћи у обзир за неку одговорну партијску дужност - на примјер, да руководе сличним курсевима и буду предавачи, да раде на одговорним друштвено-политичким и партијским пословима. У свему томе огледао се велики смисао руководства, посебно друга Тита, не само да начелно прихвата и заступа став о значају припреме кадрова за одређене послове, већ и да се искористи и најмања могућност да се практично нешто у томе смислу и уради. Курс је трајао мјесец дана. Руководилац курса и главни предавач био је Крсто Попивода. Неколико предавања одржали су Милован Билас и Сретен Жујовић и учествовали су у неким консултацијама. Крсто Попивода имао је велико искуство у том раду. Својски му се посветио, настојећи да се постигну што бољи резултати. Састав курса омогућавао је шири избор тема и питања за дискусије. Били смо подијељени у групе (кружоке).

У групи којом је руководио професор Бориша Ковачевић, члан Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, били су и Јован Поповић, Никола Гажевић, Стана Томашевић, Миша Павићевић и ја. Програм је дијелом био, заиста, наш изворни, везан за наша искуства, за оно што се већ могло уопштавати из периода оружане борбе - револуције (о карактеру нове власти, о нужности ширине НОР итд.). Имало се шта и теоретски разјашњавати - послије Првог засједања АВНОЈ-а. Не мали дио програма, нарочито о улози Партије и осталоме, био је преузет и оптерећен схватањима и категоријама московских »партијских« школа. Данас се то, наравно, може рећи, гледајући кроз наша каснија сазнања и искуства. У оно доба, иначе, то је било разумљиво и цијењено штиво.

њима која су помињана у предавањима, или независно од тога. Дискусије су се понекад продужавале у »слободно« вријеме, до касно у ноћ и на рачун спавања. Код свих слушалаца владало је знатно интересовање да ниједно питање не остане без правог одговора. Свако се трудио да нешто ново научи и сазна. Радили смо у скромним просторијама, понекад у природи, једно вријеме у Говзи, а послије у Сјечевини, недалеко од Шћепан-Поља, гдје се састају Тара и Пива и образују Дрину. У то вријеме Врховни штаб био је у близини Жабљака. Исхрана је била скромнија од оне у нашим бригадама, али смо били задовољни. Зближили су нас заједнички живот и рад, и боље смо се упознали. У часовима предаха знали смо се веселити, пјевати партизанске пјесме, играти и пјевати у козарском колу и црногорском ору.

Често је Тодор Вујасиновић Тошо знао да пријатним гласом запјевуши своју омиљену пјесму »Пољушко поље...«. Ми бисмо се увијек радо придружили.

Вријеме је врло брзо пролазило у интензивном раду, са кратким часовима предаха. Како се курс приводио крају, све више се говорило о новој непријатељској офанзиви. И посљедњих дана курса у то није нико сумњао, јер су са свих страна одјекивале канонаде топова и земља подрхтавала од бомбардовања из ваздуха. Кад смо завршили курс, примили смо обавјештење гдје се оријентационо налазе положаји наших јединица и пошли на пут. Курс нам је био од користи, али смо знали да ће се његов прави значај видјети у томе када стечено знање будемо примјењивали у практичном раду и животу.

Почетак V офанзиве - Пивски Јаворак

Послије завршетка курса, група у којој еам ее налазио стигла је ноћу 25/26. маја, преко Пивске планине, у близину Пивског манастира. Преко наших курира добили смо обавјештења на којим се положајима налазе наше јединице. Десета херцеговачка и 7. крајишка бригада, које су управо гих дана стигле од Колашина, налазиле су се на положајима према Автовцу и Гацку. Из тог правца према Пивској жупи надирале су јаке непријатељске снаге.

Прешао сам Пиву код Пивског манастира и преко Горанска упутио се до првих јединица Бригаде. Пивски манастир и Горанска зараван богата травом, са силуетом порушеног дворца Мује Сочице, остали су ми у трајном сјећању. Сусрет са борцима и друговима из Штаба бригаде оставио је на мене доста тежак утисак. Сви су изгледали превише уморни и исцрпљени. Њихов изглед је подсјећао на стање послије IV непријатељске офанзиве. Све ми је постало јасније кад су другови објаснили како су имали тежак и усиљен марш од Сињајевине и Колашина до нових положаја на обронцима Голије и Лебршника, надомак самог Гацка, и да су одмах морали на положаје. Знали смо узроке, али стање се није могло промијенити, одвојити дан-два да се људи бар поштено наспавају и добију нешто бољи оброк. Дани који су долазили, на жалост, биће још тежи и гори, у сваком погледу.

Десета херцеговачка била је дуже вријеме на овом правцу. Сада је требало да координира дејство са 7. крајишком и да, у том циљу, образују заједнички оперативни штаб. Непријател. (група АНЕКЕР) је вршио снажан притисак надмоћнијим снагама. Обје бригаде биле су приморане да се постепено повлаче према Пивској жупи и Пивској планини. Оне су, већ 29. маја, биле приморане да се пребаце на десну страну ријеке Пиве. Сада су непријатељске снаге имале слободан простор на лијевој страни ријеке и могле су наступати низводно. На тој страни налазе се села Плужине, Брљево и превој звани Пивски Јаворак, куда води шумска стаза до Мратиња.

Чим је Врховни штаб сазнао за овакву ситуацију, издао је наређење да 10. херцеговачка и 7. крајишка усиљеним маршем крену Пивском планином (десном страном Пиве, низводно) до висећег моста код Мратиња, да се пребаце у село и одмах крену да запосједну положаје на Пивском Јаворку изнад села Брљева и тако онемогуће продирање непријатеља ка Мратињу. Отпочела је, у ствари, драматична трка за вријеме и ко ће при-

је стићи на Пивски Јаворак, чиме се рјешавала битка за једини мост који повезује Пивску планину и Мратиње, односно једини прелаз преко ријеке Пиве у правцу Зеленгоре. На Пивској планини тада се налазио највећи дио Централне болнице, дио јединица главне оперативне групе, Врховни штаб, чланови Предсједништва АВНОЈ-а и управо пристигла савезничка војна мисија. Због свега тога, мост код Мратиња морао се одбранити по сваку цијену док се наше снаге, војно и политичко руководство не повуку према Зеленгори.

Чим је примио наредбу Врховног штаба, у зору, 30. маја, Штаб 7. бригаде предузео је мјере да се убрза покрет јединица. Утврђен је распоред маршевања. Борци, командни и политички кадар упозорени су да је ситуација изузетно тешка и да се не смије оклијевати у извршавању задатака и преласку на лијеву обалу Пиве. Наш 1. батаљон добио је посебан задатак, да што прије стигне на Пивски Јаворак и заузме најпогодније положаје. Неопходно је констатовати да је пут који је морала да савлада 7. крајишка (и 10. херцеговачка) до назначених положаја био два до три пута дужи од пута које су морале да пређу њемачке јединице да би стигле на линију према нашим положајима. Оне су имале, поред тога, повољнији терен, техничка и транспортна средства и остало.

Усљед изузетно неповољног терена (тешко проходног крша са слабим стазама), велике преморености бораца, дуге колоне са санитетом и комором, дејства непријатељске авијације, кретање Бригаде било је знатно успорено. Марш се нарочито успорио до неочекиваних размјера при спуштању у кањон Таре и преласку преко висећег моста, који је био толико узан да се по њему једва могао кретати кон> са самаром. Од моста је почињала окомита стрмина уз коју се требало верати. У таквим условима, преко таквог мостића морали су прећи борци, тешки рањеници на носилима и комора. За тај прелаз били смо приморани да се боримо не гледајући жртве, јер других могућности нисмо имали.

Први батаљон 7. крајишке, усиљеним маршем стигао је у Мратиње и одмах упутио патроле према Пивском Јаворку. Од силног премора и више непроспаваних ноћи, борци су полијегали гдје је ко стигао и одмах поспали. Патрола се убрзо вратила са неповољном вијешћу: да је непријатељ у покрету од Брљева према Јаворку и Мратињу. Податке је добила од сељанина-четника кога су Нијемци били послали према Мратињу да извиди има ли партизана. Тог сељака патрола је довела у Штаб батаљона и он је то потврдио. Командант батаљона Јово Медић одмах је извијестио Штаб бригаде да Нијемци нису далеко и да им одмах креће у сусрет. Извјештај смо примили кад смо се приближава\и мосту на Пиви. Иако се цио Штаб батаљона ангажовао да борце покрене да пожуре, у први мах у томе се није успјело. Већина бораца била је скрхана од умора и жељна сна. Не губећи вријеме, у сусрет непријатељу одмах је кренуло око 40 бораца, углавном командни и политички кадар, на челу са Штабом батаљона. Скоро трчећим кораком, они су се успели на плато Пивског Јаворка и сусрели се са њемачком претходницом која је прилазила са друге стране. На Пивском Јаворку, 30. маја поподне и све до касног сумрака, Бригада је водила једну од најтежих борби у својој ратној историји. Смјењивали су се јуриши и противјуриши на доста уском простору и положаји су прелазили из руку у руке. Бомбашким нападима и ват-

ром тешких митраљеза, уз изузетно борбено залагање свих бораца, непријатељ је најзад одбачен према Брљеву. У току ове борбе на живот и смрт, борци 1. батаљона поступно су пристизали у помоћ и одмах се укључивали у борбу. Међу њима је био и један вод бораца 4. батаљона са њиховим командиром. Предвече су почели да пристижу и остали дијелови Бригаде. Тако су на Пивском Јаворку устаљени положаји 7. крајишке, најприје њеног 1. батаљона, а затим и осталих.

Била је ноћ, 30. маја, кад је одржан међуштапски састанак 10. херцеговачке, 7. крајишке и команданта 3. ударне дивизије, у чијем су се саставу, у извршавању овог оперативног задатка, нашле ове бригаде. Састанак је одржан на штапском (командном) мјесту 10. херцеговачке, а били су присутни: Радован Вукановић, командант 3. дивизије, Владо Шегрт, командант и Раде Хамовић, начелник Штаба 10. бригаде, Раде Маријанац, командант и Љубо Бабић, политички комесар 7. крајишке. Том приликом размотрена је тренутна ситуација и договорено шта да се ради. Истакнут је изванредан значај успјеха 1. батаљона 7. бригаде, који је одбацио претходницу непријатеља од Пивског Јаворка. Било је очигледно да је непријатељ извршио концентрацију снага у селу Брљеву, истовремено је примијећено да прикупља снаге и код села Стабно (послије Брљева друга важна упоришна тачка) и да припрема напад на цијелој ширини фронта. На основу такве оцјене извршен је распоред наших снага. Седма крајишка заузела је положаје од руба кањона Пиве до изнад Брљева. Десета херцеговачка распоредила се изнад села Стабна и својим лијевим крилом повезала се са 7. крајишком. На положаје десно од 10. херцеговачке требало је да стигне 4. црногорска пролетерска бригада. Оваквим распоредом наших јединица био је затворен простор од ивице кањона Пиве до Волујака, да се онемогући продор непријатељских снага према Мратињу.

Састанак је одржан под крошњом великог стабла, уз ватру. Били смо озебли, уморни и киша је падала. Тих дана често су се смјењивала кишовита и сунчана раздобља, а на висинама од близу хиљаду метара, на падинама планина Маглића и Волујака, гдје су се дијелом налазили наши положаји, вјероватно и не може бити другачије. Међуштапски састанак успјешно је завршен. Наредних дана међусобно информисање и наше везе биће стални, нарочито прва два-три дана. Вратили смо се то вече на положаје наше 7. крајишке, на простор око Пивског Јаворка. Неки другови још су коментарисали тек минуле борбе. Командант бригаде Раде Маријанац, са осталим командним кадром састављао је детаљни оперативни план за све јединице. Главнина интендантуре, коморе и прихватна бригадна болница, остали су у Мратињу, у близини млинова и првих кућа. Санитет и јединШје за приправљање хране дошли су ближе положајима на Пивском Јаворку. Може се рећи да смо се добро прииремили да организованије дочекамо наредне тешке дане и борбе без предаха.

На простору гдје су биле концентрисане 7. крајишка, 10. херцеговачка и 4. црногорска пролетерска бригада, вођене су тешке борбе, нарочито прва три-четири дана јуна, уз изузетну упорност јаких њемачких снага које су настојале да продру према Мратињу, да запосједну кањон Пиве изнад висећег моста и онемогуће његово коришћење. Тих дана, преко тог

моста прешао је Тито са члановима Врховног штаба, политичким руководством и савезничком војном мисијом. Истим правцем евакуисани су Централна болница и јединице које су је штитиле.

Да не би пала нека сјенка неправде на дио бораца и командног кадра који се нису одмах одазвали позиву свога команданта да пођу у правцу Пивског Јаворка, треба схватити да је то било само на моменат, због тешког премора, физичке исцрпљености и бројних несаних ноћи. Наредних дана они су показали изузетну смјелост и храброст. Од 40 њихових другова који су први избили на Пивски Јаворак, 30. маја, у првим окршајима са Нијемцима, половина их је избачена из строја. Наредних дана број жртава се увећавао. Први батаљон је више него десеткован. У борби се посебно издвајао храбри Милан Батар, командир 3. чете, који се, са десетином одабраних борада, у по бијела дана прикрао литицама изнад кањона Пиве, Нијемцима зашао за леђа и припремио напад. Борци су побацали бомбе у њемачке ровове и прихватили борбу уз садејство осталих јединица Бригаде. У тешком окршају живот је изгубило неколико бораца, а Милан Батар је тешко рањен. Био је то посљедњи покушај да се непријатељ одбаци даље од Брљева и Пивског Јаворка. Такав је, ето, био борачки састав 1. батаљона и тиме смо се поносили. Ово, свакако, не значи умањивање борбене способности и значаја доприноса осталих јединица. Напротив!

Треба још једном нагласити да је пресудан моменат за очување моста код Мратиња, био јуриш претходнице 1. батаљона, чиме је добијена прва важна битка од чега је зависила организација његове одбране. Да то није успјешно учињено, посљедице би, неоспорно, биле фаталне за цијелу Главну оперативну групу и Врховни штаб. За повољан исход ове битке непроцјењива је заслуга Штаба батаљона, а посебно команданта Јове Медића. Руковођен високим степеном свијести и одговорности, Штаб батаљона је учинио све што је могао да се изврши наређење Врховног команданта. Касније су три поменуте бригаде, такође, учиниле све да се одбрана моста стабилизује. То се, бесумње, не би могло постићи да није добијена прва битка, 30. маја, када је претходница 1. батаљона показала право херојство.

Јаворку и код Мратиња, понекад има упрошћеног и једностраног интерпретирања не само појединих момената него и укупних околности у којима се то дешавало. И не само то. Има прећуткивања стварног доириноса јединица које су учествовале у поменутим борбама. Све наше велике и мале битке у НОБ резултат су заједничких напора и жртава за постизање високих циљева. Када се те битке анализирају и утврђују конкретни носиоци, обавезни смо да, на основу чињеница и праведно, а то значи истинито, вреднујемо свачији допринос. О томе сам једном приликом разговарао и са мојим дббрим ратним другом Владом Шегртом, који је заједно са мном један од живих свједока приказаних збивања на Пивском Јаворку, и он се са тим потпуно сложио. У пракси треба се залагати за такав приступ.

Оправдано се поставља гштање, како је могло доћи до тога да виша команда нареди да се 10. херцеговачка и 7. крајишка упуте на десну страну Пиве, на простор Пивеке планине, умјесто да остану на лијевој

страни и путем кроз Плужине и Брљево лакше стигну на Пивски Јаворак. На тај начин јединице би биле поштеђене натчовјечанских напора и бројних људских жртава. Ово питање, сматрам, тражи темељније проучавање и стварну оцјену битке на Јаворку.

Од Пивског Јаворка до Ратаја

Седма крајишка посљедња је напустила одбрамбене положаје на Пивском Јаворку. Ноћу 6/7. јуна, Бригада се прикупила у Мратињу и припремала покрет. У само свитање бригадна колона се успињала стрмом страном од Мратиња према Вучеву. Дуга колона кретала се споро и тихо. Била је то за мене најтужнија колона. Од дана формирања Бригаде до овога тешког покрета нисам видио толика носила са тешким рањеницима, а да не говорим о броју оних који су пјешачили са завојем око незацијељених рана. На бојишту изнад Мратињског моста, поред тога, остале су свјеже хумке више бораца 7. крајишке, 10. хердеговачке и 4. црногореке пролетерске бригаде. У тим борбама изнад Мратиња, 7. крајишка дала је највеће жртве. Ту је она десеткована и претрпјела највеће губитке на свом борбеном путу. Те жртве биле су неминовне да би се осујетиле намјере непријатеља.

Први, врло кратки предах, био је на Вучеву, обавијеном облацима јутарње магле. Врло често, тих дана, кише су ноћу падале, а дању је било ведро и сунчано. Нама то није ишло у прилог, јер је непријатељска авијација користила лијепо вријеме и често нас бомбардовала. Са Вучева, Бригада је стигла на Мркаљ-Кладе. Ту смо преданили, извршили припреме за прелазак преко Сутјеске и пробијање кроз Зеленгору, у правцу друма Калиновик-Фоча.

Врховни штаб је наредио да се јединице Главне оперативне групе, да би биле што покретљивије и способније за пробој непријатељског обруча, ослободе теже опреме, тешког наоружања, казана и других ствари. То се морало поштовати и тако смо поступили. На Мркаљ Кладама подијељени су и оброди суве хране, заправо мало куваног меса, за наредни дан, или дане, зависно од тога када ће бити прилике да се опет нешто припреми. Наша Бригада, иначе, прије преласка преко Сутјеске, на Мркаљ Кладама, била је најбоље снабдјевена, јер је наша интендантура обезбиједила више грла крупне стоке, коју су борци уз све муке и перипетије, дотјерали довде. Захваљујући томе, мање смо гладовали, краће вријеме, у односу на остале јединице. На захтијев Моше Пијаде одвојили смо нешто стоке за потребе санитета и Врховног штаба.

И док смо вршили припреме за покрет, тога дана, као и претходних, са свих страна, али сада све ближе, оглашавале су се све врсте непријатељског оружја, и одговори наших јединица. Била је то чудновата мјешавина реских и продорних одјека међу брдима и планинама, изломљеним просјецима куда теку плаховите ријеке Сутјеска, Хрчавка и друге. Било нам је јасно да почињу најтежи и критични дани, борба на живот и смрт да би се извршио пробој кроз Зеленгору. У таквим условима, у први сумрак, 7. јуна, 7. крајишка бригада извршила је покрет према Су-

Врховни командант Јосип Броз ТИТО, у пратњи Коче Поповића прима рапорт од Љубе Бабића (Сутјеска 4. јули 1958.)

хој, прешла Сутјеску, продужила на положаје према брду Кошуру и нешто касније према Хрчавки.

На Мркаљ Кладе стигао је Врховни штаб, са члановима политичког руководства и тек приспјелом савезничком војном мисијом. Са дијелом руководства, врховни командант Тито је прешао преко Сутјеске. Сада нам је постало јасније да се сви крећемо истом стазом, јединим слободним пролазом. Слиједећа два-три дана и 7. крајишка се нашла међу нашим бригадама које су непосредно браниле тај пролаз за извлачење јединица Главне оперативне групе и Врховног штаба.

О борбама 7. крајишке бригаде на Сутјесци и Зеленгори написано је доста и нема потребе да се овом приликом каже нешто више.

Нешто бих, ипак, рекао о Титовом рањавању. Већ сам напоменуо да је 7. крајишка била међу нашим јединицама које су водиле борбу око Хрчавке и браниле дио прилаза преко Милин Клада.

Послије нашег преласка Сутјеске непријатељска авијација била је све активнија. Од раног јутра до мрака, у краћим интервалима, авиони су долијетали у јатима и тукли наше положаје, нарочито стазу којом се колона кретала. Чинили су то доста успјешно, без обзира на пошумљеност терена. И наша колона, која је постајала све згуснутија и концентрисана на све мањем простору, постајала је све уочљивији циљ. Све је то олакшавало дејство авијације и њену ефикасност у садејству са непријатељским снагама на земљи. Може се рећи да је било таквих ситуација да се случајно остајало у животу, или без ране, да је мало вриједела снала-

жљивост и нека ратна вјештина да би се то избјегло. Тито је рањен на Милин Кладама, 9. јуна, за вријеме једног таквог бомбардовања. Та вијест, иакр је казивана у повјерењу, била је узнемирујућа, тим више јер нисмо ништа поближе знали о тежини његове ране.

пошла у правцу Лучких Колиба. И дијелови наше Бригаде постепено су напуштали своје положаје, образовали колону и кретали у истом правцу.

У једном моменту примијетили смо врховног команданта Тита, са завојем на руци и привезаној око врата. Јахао је на коњу, огрнут шињелом и брижно посматрао борце и рањенике. На његовом озбиљном лицу, огледала се нека врста смирености и самопоуздања, повјерења да ћемо и најтеже издржати. На сваког борца то је дјеловало само охрабрујуће. Са пратњом, Тито је измицао напријед, ближе челу колоне.

На простор Лучких Колиба, у току ноћи и у зору, стално су пристизали дијелови колоне која је била иза нас. Тако ће потрајати још неколико дана. Предах је коришћен да се борци припреме за покрет преко Балиновца и даље, у правцу села Ратаја, у близини друма Фоча-Калиновик. Чекали смо провјеренија обавјештења о ситуацији на простору којим ћемо се кретати. Тим правцем кренуле су, као наша претходница, 1. пролетерска и 3. крајишка бригада. Оне су разбиле непријатеља на Балиновцу и раскинуле његов ватрени обруч. Непријатељ се жилаво борио да обруч поново затвори, али није успио. Чујемо да Нијемци образују нови обруч дуж друма Фоча-Калиновик, да га појачавају тенковима. Код већине нас присутна је мисао »... Да је нама само до друма, тада нас ништа неће задржати«.

је много рањеника, међу њима не мали број најтежих, на носилима, на плећима санитетског особља и бораца. На једним носилима примијетио сам жену изразитих дрта лица. Посматрала је рањенике и борце. Другови ми рекоше да је то др Олга Дедијер. Лично је нисам познавао, али сам чуо да је била добар и пожртвован љекар. Тај призор урезао ми се дубоко у сјећање. Тада сам размишљао: када би бар љекари могли бити поштећени од смртоносних рана, јер су нам толико потребни у овом мору крви и тешких људских страдања.

Покрет наше Бригаде од Лучких Колиба преко Балиновца до Ратаја прошао је без већих борби. Непријатељ се, наиме, није успио средити и поново запосјести изгубљене положаје. Када смо се приближили Ратају извршен је распоред батаљона и утврђени њихови задаци. Према наредби Штаба 1. пролетерске дивизије, 7. крајишка требало је да штити мост преко ријеке Бистрице који омогућава излазак на друм Фоча-Калиновик и одлазак према Јахорини. Штаб бригаде је распоредио 1. батаљон у близини Ратаја да мост штити са јужне стране. Једна чета 4. батаљона је упућена на положаје на једно узвишење западно од Ратаја. Трећи батаљон, ојачан дијеловима 4. батаљона, имао је задатак да пређе мост на Бистрици и запосједне положаје сјеверно од ријеке. Санитет и комора, такође, одмах су упућени са 3. батаљоном да се извуку у рејон села Миљевине.

Покрет је услиједио према утврђеном распореду. Прешао сам мост и друм 12. јуна ноћу, у само свитање, заједно са Спасенијом Цаном Ба-

бовић и Кочом Поповићем. Приликом преласка, у једном моменту, Коча је тихо, више за себе, говорио (али смо га чули и разумјели):

- Ето, то ти је та стварна сила и моћ Хитлерове Немачке. Ту поред самих њемачких тенкова, Шваби пред носом, слободно прелазимо...«.

Коча је био кратак и јасан, како он то умије. И био је у праву. Непосредно по пробоју обруча код Миљевине од стране претходнице Главне оперативне групе, дио колоне, у којој смо се и ми налазили, заиста је мирно прешао. Али, сутрадан и наредна три дана на томе истом мјесту, јединице које су пристизале за нама, претрпјеће изузетно велике губитке од бомбардовања и сталних противнапада њемачких јединица.

Послије преласка комуникације Фоча-Калиновик, 3. батаљон и дијелови 4. батаљона 7. крајишке бригаде упорно су држали положаје сјеверно од моста. Уз садејство са осталим нашим снагама тај прелаз је одбрањен и непријатељске снаге нису успјеле да се ту споје. Њемачка команда није се мирила са насталим стањем и стално је упућивала ескадриле авиона да тај простор интензивно и страховито бомбардују. Тих дана (од 12. до 15. јуна) није престајало бомбардовање простора око моста на Бистрици, Ратаја и Миљевине. Био је то отворен терен и без икакве природне заштите. Ту су животе изгубиле стотине бораца, рањеника, болесника и изнемоглих. На томе мјесту, тих дана, погинуо је и Бориша Ковачевић-Шћепан, члан Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, кога сам упознао на партијском курсу при Врховном штабу и стварно цијенио.

И наш 1. батаљон који је држао положаје јужно од друма, код Ратаја, поред осталих губитака, претрпио је велике губитке и од бомбардовања. Изгинула је половина једне чете. И 3. чета 4. батаљона водила је тешке борбе са далеко надмоћнијим њемачким снагама и претрпјела, такође, велике губитке. Трећи батаљон и 3. чета 4. батаљона напустили су ове положаје, ноћу 13/14. јуна, прешли друм Фоча-Калиновик и укључили се у састав Бригаде. На самом завршетку пробоја и изласка из обруча код Ратаја и Миљевине, 7. крајишка претрпјела је значајне губитке, највише од страховитог бомбардовања. Бригада је наредна два дана провела на простору око Миљевине, припремала се за покрет према Јахорини и прелазак преко жељезничке пруге Сарајево-Вишеград код Подграба и друма Рогатица-Соколац. Тако смо се нашли на подручју Подроманије и Гласинца.

.

Доласком Главне оперативне групе и Врховног штаба у источну Босну, отпочеле су наше офанзивне оп«рације на широком подручју и усмјерене у неколико праваца. Главнина снага 1. пролетерске дивизије, у чијем је саставу и 7. крајишка, извршила је брз продор према сјеверу, заузела Власеницу и неколико других непријатељских упоришта. Вршене су припреме за напад на Зворник. У то вријеме наша бригада се налазила на простору Гласинца и Подроманије. Вршена су извиђања и обезбеђења према непријатељским упориштима. Било је мањих сукоба и чарки са домобранско-усташком милицијом која је у неким дијеловима источне Босне имала своја упоришта. У дјелини гледано, у то вријеме, наша Бригада није имала дужих покрета и већих борби. Вријеме смо искористили за

одмор и опоравак људи. Штаб 1. пролетерске дивизије сматрао је то оправданим и потребним и због тога је нашу Бригаду оставио на томе простору.

Посљедице двију минулих офанзива постајале су тек сада све видније. Бригада се знатно смањила због великог броја избачених из строја, а остали борци били су исцрпљени и преморени. Није био мали број ни оних који су преболовали тифус, али се нису још опоравили. Слаба исхрана, гладовање кроз Зеленгору, па нагла употреба хране, изазвала је масовну појаву цревних обољења. Стање се изразито погоршало и у погледу одјеће и обуће. У таквој ситуацији морали смо предузимати одређене мјере да се неповољно стање колико-толико побољша. Користећи предах, ми смо настојали да оживимо партијски и политички рад у Бригади, полазећи и од конкретних питања која је требало рјешавати.

ница, имали смо свестрану подршку органа народне власти и активиста НОП-а. Улагани су велики напори да се исхрана јединица побољша. Могућности овога краја, међутим, сада су биле врло ограничене. То је, иначе, сиромашан сточарски крај који је прилично опустошен од усташко-четничких и окупаторских интервенција. Многа села била су попаљена. На знатним пространствима између Рогатице, Хан Пијеска и Сокоца нисмо могли примијетити ниједно стадо оваца. Ливаде су биле непокошене, а дворишта зарасла у коров. Тако је било у овом крају гдје смо се ми кретали. Овај народ и у тако неповољним условима доста је учинио и помогао да се борци 7. крајишке опораве. У рјешавању ових питања добили смо драгоцјену помоћ од Грује Новаковића, члана КПЈ од прије рата, родом из овога краја. Он је доста учинио да се у свему ангажују многи активисти, посебно органи власти, да сарађују и помогну. Грују сам, иначе, познавао од раније, јер смо заједно били у »Просвјетином« интернату и гимназији у Босанској Градишци. Касније смо радили у омладинском и студентском покрету. Укратко смо освјежили неке успомене, али смо више говорили о минулој V офанзиви.

Да би се убрзао опоравак рањеника и болесника, Штаб 1. пролетерске дивизије обавијестио нас је да постоји могућност да се они упуте у дивизијску болницу. Петнаесторицу најт^жих одмах смо и упутили тамо. Послије V непријатељске офанзиве у нашу Бригаду, посредством Штаба 1. пролетерске дивизије, стигао је др Павле Савић. Вријеме је највише проводио у Штабу Бригаде и у свакој прилици од њега би сазнали понешто корисно и интересантно.

За вријеме боравка на Гласинцу стигла је обавијест штаба 1. пролетерске дивизије да друг Синиша Николајевић, замјеник команданта Бригаде, одлази на нову дужност. Друг Синиша је дошао у 7. крајишку после IV офанзиве. Био је тихе природе, али врло одлучан војник. Иако је у нашој Бригади боравио кратко вријеме, свима је остао у трајној и лијепој успомени. Волио је често и да се нашали, чак и на свој рачун. Сјећам се једног ручка под планином Деветак, кад је Штаб бригаде био на окупу. То је био пристојан ручак који се памти. Било је доста хране и свега за ондашње прилике, од сира до меса. Приводио се ручак крају, а хране остало доста и сви у њу гледамо... Синиша, у једном моменту рече:

- ЕМ сам, бре, откопчао и кајиш да би што више стало, а не може... Осјећам глад а храна остаје. Не знам шта да радим?...

Сви смо то осјећали, а то је било услијед дугог гладовања, чије се посљедице неко вријеме огледају и у томе да сит човјек има осјећај глади.

Крајем јуна 7. крајишка бригада извршила је покрет од Гласинца, преко Хан Пијеска, у правцу Живиница. Послије доласка на простор између Кладња и Живиница наша бригада привремено је стављена под оперативну команду Штаба Седме банијске дивизије. У то вријеме дио снага Главне оперативне групе Врховног штаба и III источнобосанског ударног корпуса био се оријентисао на дубљи продор у долину ријеке Спрече и индустријски базен Тузле у намјери да заузму град. О значају таквог потхвата није потребно говорити. Услиједиле су, међутим, контраофанзивне акције јаких њемачких и усташко-домобранских снага и наше јединице су одступиле према Кладњу.

Седма крајишка бригада, у оквиру покушаја ширег продора у правцу Спрече и Тузле, почетком јула напала је и порушила рудник угља Бурђевик. Живинице није могла заузети због снажног отпора непријатеља и пристизања појачања. Наредних дана Бригада је контролисала и затварала правац од Живиница и друм Тузла-Кладањ код Тарева. На томе терену појављивале су се групе усташко-домобранске милиције које смо разоружавали. На овом простору наша бригада није се дуже задржавала, а ни јединице 7. банијске ударне дивизије.

Ми смо убрзо примили наређење да се вратимо у састав 1. пролетерске дивизије и вршимо припреме за повратак у Босанску крајину.

За вријеме боравка наше Бригаде на простору изнад Живиница имали смо једну неприлику са трагичном посљедицом. Непријатељ је успио да убаци специјалну групу командоса иза положаја наших јединица и нападне Штаб бригаде. Том приликом живот је изгубио командант бригаде Раде Маријанац. Десило се то непосредно иза положаја нашег 1. батаљона, на простору Берине - Лупоглав - Тарево. Према претходном договору у једној шуми састали су се сви чланови Штаба бригаде, чланови Политодјела, обавјештајни официр и два-три курира. Не сјећам се да ли је ту још неко био. Требало је да се прије ноћи договоримо о сутрашњим задацима. Сјели смо у близини овећег буковог стабла. Терен око ове букве и на ширем простору био је прошаран грмовима и густом папрати и доста валовит. Рјечју, то је шумовит и непрегледан терен. У једном моменту кроз бујад и жбуње почеле су се указивати главе под шљемовима. Од њих смо били удаљени двадесетак метара. Нијемци погурени, са машинкама у рукама, прилазили су да нас опколе и живе похватају. Раде Маријанац сједио је тако да су му непријатељски војници били иза леђа. У моменту када смо постали свјесни о чему се ради, сви смо скочили у страну и замакли у оближње жбуње и стабла. Раде се окренуо и нашао лицем у лице са командосима. У покушају самоодбране, или бјекства, непријатељ је имао предност и успио га предухитрити. Чуо се само један краћи рафал. И ништа више. Убрзо је пао сумрак. Ми смо очекивали да ће се Маријанац, можда, појавити. На жалост, била је то само наша нада и жарка жеља.

Наредног дана група њемачких командоса извршила је сличан препад на Штаб 2. пролетерске дивизије, али је правовремено била осујећена.

Платили смо изузетно високу цијену заблуди да смо довољно обезбијеђени самим тим што се налазимо непосредно иза положаја наше јединице. Нарушили смо основно правило да се осматрање и обезбјеђење, у оваквим ситуацијама, увијек мора поставити.

О непријатељском препаду на Штаб бригаде и трагичној смрти њеног команданта Рада Маријанца упознали смо Врховни штаб који се налазио у близини Кладња, мислим у селу Братељвићима. Кад смо реферисали, поред друга Тита био је и Александар Ранковић. Пошто је саслушао обавјештење о цијелом случају, Тито је констатовао да је смрт Рада Маријанда велики губитак не само за 7. крајишку, већ за цијелу Народноослободилачку војску Југославије. Тито је нагласио да је цио трагични догађај велика поука за све, да нас обавезује на већу будност, јер се непријатељ служи свим средствима да нам приреди непријатности. У томе разговору Тито нам је савјетовао да више пажње поклонимо обуци бораца, њиховом политичком уздизању, припреми за напорне маршеве и борбе. На крају је обећао да ће убрзо бити одређен нови командант бригаде. За неколико дана на ту дужност је постављен Владо Бајић, дотадашњи замјеник команданта 3. крајишке бригаде.

пролетерске дивизије је истакнуто да јој се на тај начин изражава и признање за високе моралне и борбене квалитете у извршавању борбених задатака. То су часно заслужили њени борци и руководиоци. За нешто више од пола године, рачунајући од дана њеног формирања, Бригада је постигла, у изванредно тешким условима, заиста запажене успјехе. У богати биланс њених достигнућа узидана су и сва позитивна достигнућа устаничких јединица из којих су израсле чете и батаљони који су касније ушли у састав Бригаде. Аа би се све то постигло, требало је уложити огромне напоре, стрпљиво и предано радити. У томе су предњачили чланови КПЈ, СКОЈ-а и бројни активисти НОП-а у позадини и војним јединицама. Од огромног значаја било је залагање свих бораца и подршка народа у крајевима гдје је Бригада стасала и водила борбе.

ња, као што је речено, било око 1.400 бораца. Ако се има у виду да је из њеног састава издвојен 2. батаљон (конац фебруара 1943) који је имао преко три стотине бораца, она је остала са три батаљона (уз попуне које су извршене у околини Мркоњић Града, али и уз губитке), са бројним стањем око хиљаду бораца. Непосредно уочи V непријатељске офанзиве укупно бројно стање бригаде било је преко 763 бораца и руководилаца. Од тога броја било је 169 чланова КПЈ, 58 кандидата и 221 члан СКОЈ-а. Већ у првој етапи њеног тешког борбеног пута знатан број, сваки пети борац, био је избачен (услед рањавања, смрти или болести) из борбеног строја. У томе периоду Бригада је, без обзира на разне тешкоће и губитке, напредовала у свакоме погледу. Нарочито је порасла идејно-политичка свијест борачког састава и руководећег кадра, укупна борбеност и војничка спремност. Самим тим, 7. крајишка заслужно се сврстала у ред најбољих јединица Главне оперативне групе Врховног штаба. То је постигнуто, поред осталог, радом, напорима, високим степеном одговорности и храбрости њеног руководећег кадра и одређеном кадровском помоћи. Све то, ипак, не би дало жељене резултате да у борачком саставу,

У основном командном кадру Бригаде, од десетара, водника и командира чете, није била у сталном порасту идејно-политичка и војна припремљеност за нове све теже задатке, изазове и критичне ситуације. Посебно треба истаћи огромну улогу и заслугу оних другова који су још од устаничких дана били на челу појединих чета и учинили све да њихов борачки састав стално подиже све своје квалитете. То су, поред осталих, Спасо Калаба, Сукњаја, Жарко Врањешевић, Славко Вуковић и Нађо Благојевић. То је обезбједило да 7. крајишка бригада са великим успјехом савлада најтежу етапу на своме борбеном путу кроз IV и V непријатељску офанзиву. Оправдано је констатовати да би поменути борбени успјеси могли бити и већи да Бригада није често мијењала оперативну команду.

Високи квалитет и борбено залагање борачког и командног састава 7. крајишке бригаде посебно су дошли до изражаја у V непријатељској офанзиви. У то вријеме, истина, она је претрпјела осјетније губитке и бројала је свега 480 другарица и другова. Од 169 чланова КПЈ погинуло је око 50, а од 221 члан СКОЈ-а погинуло је 120. Авије трећине жртава отпада на чланове КПЈ и СКОЈ-а. У односу на бројно стање Бригаде на дан формирања, она је била преполовљена. И остале бригаде у саставу Главне оперативне групе имале су, на жалост, у току IV и V непријатељске офанзиве велике жртве. Губици неких јединица били су толики да су морале бити и расформиране. Поменуте бројке и констатације говоре саме за себе и опомињу садашње и будуће генерације наших народа и народности да не смију заборавити колико је жртава и надчовјечанских напора уложено да се извојује слобода.

Бригада се вратила у Босанску крајину, гдје је израсла и формирана, преполовљена, али је сачувано њено прекаљено борачко и кадровско језгро. То је била солидна ос&ова да се Бригада брзо опорави, у своје редове прими нове борце, знатно ојача и постиже изузетне борбене резултате до коначног ослобођења наше земље, маја 1945. године, од окупатора и његових помагача.

Љубо БАБИЋ

Дани формирања бригаде

Процес формирања Седме крајишке бригаде трајао је око два и по мјесеца. То је период четвртог тромјесечја 1942. године - од 15. октобра до 27. децембра. У састав бригаде ушли су Јањски и Пљевски батаљон 3. крајишког одреда, и Рибнички и Мањачки батаљон 6. крајишког одреда. Оснивање је извршено по четворној формацији, а батаљони су редне бројеве добили по дефинитивном формирању бригаде. Јањски ударни батаљон »Шолаја« постао је Први, Рибнички батаљон »Соко« - Други, Мањачки - трећи и Пљевски батаљон »Искра« - Четврти батаљон бригаде.

Кад је наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ бр. 93 од 9. новембра 1942. године, формиран Први босански корпус, у састав његове 5. ударне дивизије ушла је и Седма крајишка бригада, па се та наредба узима као основ и за формирање бригаде.

Формирање бригаде отпочело је 15. октобра 1942. године, када је основана полубригада од поменута два батаљона 6. крајишког одреда. То се види из извјештаја Бранка Пољанца, начелника оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску крајину, од 15. октобра 1942. године, у којем пише: »Одмах ћемо друг Славко (ријеч је о Славку Родићу, легендарном команданту Босанске крајине - прим. аут.) и ја, приступити претварању 6. одреда у полубригаду«. Истог дана су - према сјећању Спасе Калабе, Немање Влатковића и Илије Костића - чланови штаба 3. крајишког одреда, у селу Мујићима, одржали партијски састанак са комунистима одреда, на којем су им дали упутства и поставили задатак у вези са формирањем бригаде. И ја се сјећам да је, одмах послије састанка у Мујићима, у Пљевском батаљону отпочело одабирање кадрова. Међутим, даљи процес формирања бригаде, до њеног комплетног окупљања, због објективних разлога био је прилично спор и сложен.

троуглу између ријека Пливе и Врбаса и планинског била Витороге, дакле скоро цио терен Јања и Пљеве, био је изложен притиску врло јаких непријатељских снага. Тамо је, у току цијелог мјесеца октобра 1942. године, у Јању и Пљеви, бјеснила непријатељска офанзива, под називом »Операција Јајце I«. Нападале су нас четири јаке тактичке групе: »Wedel«, Wust, »Suschnig« и »Faninger«. У њима су, поред других непријатељских јединица, идентификоване слиједеће њемачке снаге: 738. пук, 750. самостални батаљон и 3. и 7. компанија. Од усташко - домобранских: 29. усташка бојна из Бугојна, 9. домобранска пуковнија из Травника, 1. и 3. бојна 8. пуковније и 1. и 2. бојна 15. пуковније, које су дошле из Сарајева,

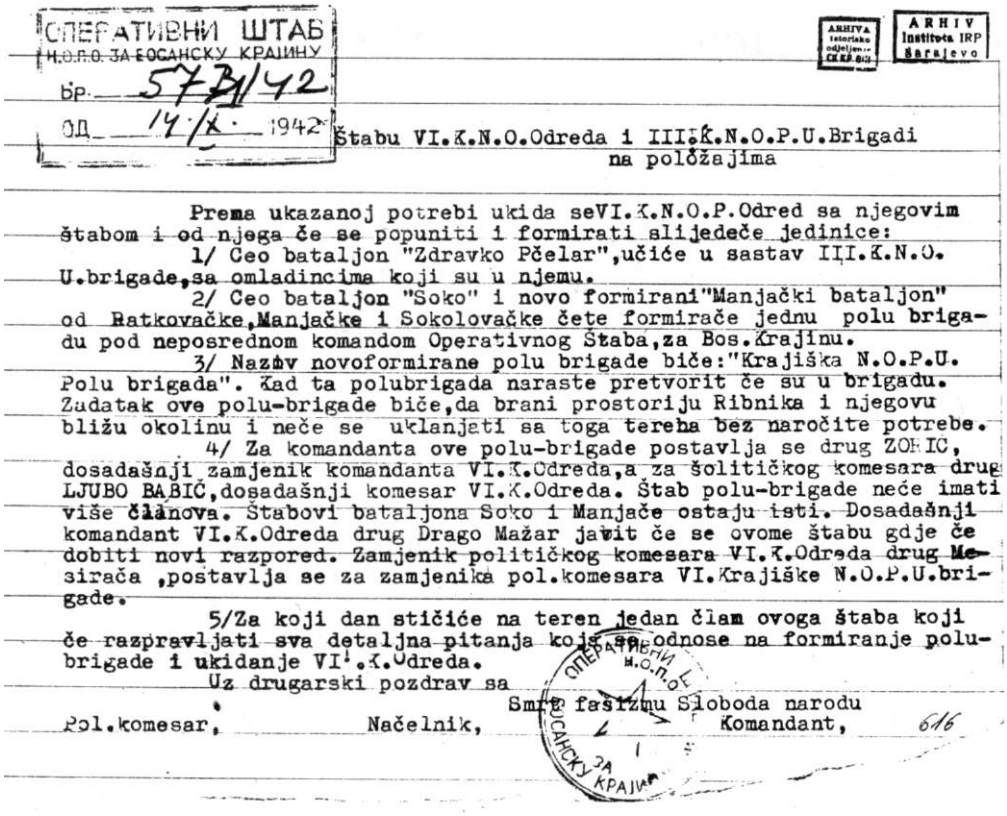

ОПЕРАТИВНИ ШТАБ
Н.О.П.О. ЗА БОСАНСКУ КРАЈИНУ
БР. 57 В/42
ОД 14/X 1942

ARHIV Instituta IRP Sarajevo

Štabu VI.K.N.O.Odreda i III.K.N.O.P.U.Brigadi
na položajima

Prema ukazanoj potrebi ukida seVI.K.N.O.P.Odred sa njegovim štabom i od njega će se popuniti i formirati slijedeće jedinice:

1/ Ceo bataljon "Zdravko Pčelar",učiće u sastav III.K.N.O.U.brigade,sa omladincima koji su u njemu.

2/ Ceo bataljon "Soko" i novo formirani"Manjački bataljon" od Ratkovačke,Manjačke i Sokolovačke čete formirače jednu polu brigadu pod neposrednom komandom Operativnog Štaba,za Bos.Krajinu.

3/ Naziv novoformirane polu brigade biće:"Krajiška N.O.P.U. Polu brigada". Kad ta polubrigada naraste pretvorit će su u brigadu. Zadatak ove polu-brigade biće,da brani prostoriju Ribnika i njegovu bližu okolinu i neće se uklanjati sa toga terena bez naročite potrebe.

4/ Za komandanta ove polu-brigade postavlja se drug ZOKIC, dosadašnji zamjenik komandanta VI.K.Odreda,a za šolitičkog komesara drug LJUBO BABIĆ,dosadašnji komesar VI.K.Odreda. Štab polu-brigade neće imati više članova. Štabovi bataljona Soko i Manjače ostaju isti. Dosadašnji komandant VI.K.Odreda drug Drago Mažar javit će se ovome štabu gdje će dobiti novi razpored. Zamjenik političkog komesara VI.K.Odreda drug Mesirača ,postavlja se za zamjenika pol.komesara VI.Krajiške N.O.P.U.brigade.

5/Za koji dan stićiće na teren jedan član ovoga štaba koji će razpravljati sva detaljna pitanja koja se odnose na formiranje polubrigade i ukidanje VI.K.Odreda.

Uz drugarski pozdrav sa

Smrt fašizmu Sloboda narodu

Pol.komesar, Načelnik, Komandant,

616

Тузле и Дервенте. Свака од ових група понаособ, била је јача од једног ојачаног ратног пука. Све су дејствовале под командом штаба 718. њемачке дивизије.

Борбе су почеле од Травника уз долину ријеке Лашве. У првој фази, од 1. до 22. октобра, јаке непријатељске снаге збациле су 2. крајишку бригаду са Караулске горе и Днолучке планине, као и 4. црногорску пролетерску бригаду са превоја Комар. Пало је Јајце.

Друга фаза непријатељске офанзиве трајала је непрекидно, и с пуном жестином, од 22. октобра до 1. новембра. Непријатељ је успио одбацити све наше снаге из Јања и Пљеве преко планина Смиљевац, Витороге и Плазенице, и по трећи пут је у потпуности спалио и опустошио овај крај. То су били веома тешки дани за народ тог подручја, можда најтежи у току цијелог НОР-а. Пред саму зиму, све је уништено и спаљено.

То је био разлог што Јањски ударни батаљон »Шолаја« и Пљевски батаљон »Искра« из 3. крајишког одреда, нису могли бити упућени у Босански Петровац, где је била предвиђена смотра цијеле бригаде. Оба ова батаљона у поменутим борбама у октобру мјесецу, претрпјели су врло велике губитке. Прије напада на Јајце, 24. и 25. септембра 1942. године, у којем су учествовали, ови батаљони имали су по 350 бораца.

А из извештаја штаба 3. крајишког НОП одреда, који је 2. новембра 1942. године поднијет Оперативном штабу НОП и ДВ за Босанску крајину, види се да је бројно стање ових батаљона спало на по 200 пушака. Због тога је штаб 3. крајишког одреда у току цијелог мјесеца новембра имао пуне руке посла. Било је потребно у што краћем року опоравити и ріопунити батаљоне, прије него уђу у састав бригаде. Такође, средити прилике у Јању и Пљеви. Одмах се приступило срећивању и попуни батаљона, иако је непријатељ још увијек вршио јаке испаде на тај терен. Непријатељ је нападао час од Јајца, преко Гарава поља, на Магаљдол, час од Аоњег Вакуфа и Бугојна, преко Равне горе (Криве Јелике), на Лзушу. Зато је било потребно вјештим маневрима, скоро свакодневно, енергично дејствовати и одбијати непријатеља. V исто вријеме требало је убрзано радити на попуни јединица. Пљевски батаљон »Искра« попунио је 40 одсто својих редова масовним пријављивањем у батаљон омладинаца између 15 и 18 година из свих села у долини ријеке Пливе. Тако су попуњени и јањски батаљони »Пелагић« и ударни »Шолаја«. Попуна је извршена у првој половини новембра.

Магаљдол, а батаљон »Искра« Мајдан и околину око Мркоњић Града. Добро се сјећам да је 22. новембра, у селу Тонковац, на јужним падинама Сињаково у батаљону »Искра« одржана конференција на којој је дефинитивно утаначено које је људ^тво припремљено да уђе у састав 7. крајишке бригаде. Ми смо заправо тај дан сматрали даном формирања бригаде. Али, баш тада нас је ставио под своју команду штаб 3. дивизије и ангажовао нас у другом нападу на Јајце. Тешке и крваве борбе су вођене пуна четири дана (од 23. до 26. новембра). Јајце је два пута прелазило из руку у руке. Вођене су огорчене борбе за сваку зграду, за сваку фабричку халу. Читав дан 26. новембра Нијемци су у борбу уводили нова појачања, након чега је јака њемачка тенковска група »Анакер« продрла у центар и ми смо се морали повући из града.

Одмах по напуштању Јајца, кренули смо преко Магаљдола за Рогоље, јер смо 28. новембра добили наређење од штаба 5. НОУ дивизије, да се 7. бригада групише у Мркоњић-Граду, односно у реонима између Мркоњић-Града и Ситнице. Али, до комплетног окупљања није ни тада дошло. 0 томе штаб 7. бригаде, у извјештају од 11. децембра 1942. године, који је поднијет штабу 5. дивизије, поред осталог пише: »Два батаљона 3. крајишког одреда који су одређени за 7. крајишку НОУ бригаду, кренули су по Вашем наређењу од 28. новембра 1942. године у правцу Ситнице. Један је стигао на Рогоље а други у Мркоњић-Град. Тада смо добили наређење од штаба 3. дивизије да се оба батаљона пребаце на сектор Јања, на положај Л>уша - Равна гора, јер је тим правцем већ надирао непријатељ. Сада је наређено од стране ВШ да се овдје оснује Штаб Сектора Јајце - Мркоњић-Град, под чију команду спадају наша два батаљона са два батаљона 3. дивизије и све остале снаге 3. крајишког НОП одреда. •Задатак тих јединица је да затворе правац Јајце - Мркоњић-Град«.

По наређењу штаба 3. дивизије, батаљон »Искра« је из Рогоља враћен на Љушу и Врановине, а ударни батаљон »Шолаја« и батаљон »Пелагић« из Мркоњић-Града на Бусине. На тим положајима за одбрану територије Јања и нешто доцније за затварање правца од Јајца преко Магаљдола ка

Мркоњић-Граду, остали смо до 25. децембра. Тешке и крваве борбе вођене су и дању и ноћу. Снажни непријатељски напади, хладноћа и слаба исхрана, исцрпљивали су борце до крајњих граница.

Батаљони из 6. одреда, под називом полубригаде, дејствовали су за све то вријеме у далеко повољнијим условима.

Десно крило непријатељских снага, у продирању кроз Јањ и Пљеву није се ширило даље од друма Мркоњић-Град - Подрашница - Протићи - Млиништа. Осим тога, полубригада је имала једноставније борбене задатке. Из наређења Оперативног штаба НОП и ДВЈ за Босанску крајину од 16. и 17. октобра 1942. године, види се да је полубригада тада дио снага истурала за заштиту од Врбљана и од засеока Црљени, а са осталим снагама рушила је цесту у Клокотовцу и повремено нападала на непријатељске посаде на комуникацији Чађавица - Понор.

Када је, 19. новембра 1942. године, 1. пролетерска бригада уништила непријатељску посаду на Ситници, полубригада је проширила своја дејства у правцу Змијања. У другој половини децембра изишла је на линију: Новсићи - Панићи - Грчке Градине. Са те линије нападала је четничке чете Марчетићевог пука у Вилусима и у Кадиној Води. Циљ је био да се тиме растерети десно крило 6. крајишке бригаде у акцији према Бронзаном Мајдану.

0 тешкоћама око формирања 7. крајишке бригаде и о стању у Јањском и Пљевском батаљону у том периоду, сазнајемо из извјешаја штаба 1. босанског НОУ корпуса од 24. новембра 1942. године, у којем се, поред осталог, каже:

»1) Јединицама које су из 3. крајишког НОП одреда намијењене за улазак у састав 7. крајишке НОУ бригаде, издавана су у току последња два мјесеца директна наређења од стране Врховног штаба, штаба овог корпуса, штаба 5. НОУ дивизије и дивизија које су прелазиле преко сектора око Јајца. Та су наређења била контрадикторна' и због тога је све до данас спријечено формирање 7. крајишке бригаде. У тим јединицама створено је нездраво стање, јер сматрају себе за јединице које заслужују улазак у бригаду и једнаке осталим бригадама и стално нам редовним путем шаљу жалбе. То су јединице преморене, у њима живот и рад није нормалан као у осталим јединицама. Ни један виши штаб није водио бригу о снабдијевању тих јединица, а штабу 5. НОУ дивизије онемогућено је разним контрадикторним наређењима да те јединице снабдијева и контролише.

Стално смо покушавали да формирамо 7. крајишку бригаду, издали смо велики број наређења 5. дивизији за то, али су увијек стигла истовремено разна контрадикторна наређења најчешће од пролазних јединица или привремено формираних штабова.

Неопходно је важно да те јединице уђу у састав 7. крајишке бригаде и 5. НОУ дивизије и да на тај начин дођу под нашу контролу.

Ми са своје стране предлажемо да се све јединице одређене за 7. крајишку бригаду сконцентришу око Мркоњић-Града са задатком затварања правца Јајце - Мркоњић-Град, крстарење на правцу Мркоњић-Град - Ситница и чишћење четничких банди на просторији око тог правца, као и затварање правца Бања Лука - Ситница. Ту би се формирала 7. крајишка бригада, јединице средиле и учврстиле. Исто тако, предлажемо

ARHIV Instituta IRP Sarajevo

S T A B
I BOSANSKOG N.O.U.KORPUSA
Dne 24 decembra 1942
na položaju.

STABU V N.O.U.DIVIZIJE

Bez obzira na sva naredjenja, koja dobijate sa bilo koje strane osim preko nas, neopozivo izvršite odmah koncentraciju jedinica namenjenih za ulazak u sastav VII krajiske brigade na prostoriji oko Mrkonjićgrada. Na toj prostoriji izvršiće se sredjivanje i formiranje VII krajiške brigade Zadaci te brigade na toj prostoriji treba da budu sledeći: zatvaranje pravca Jajce-Mrkonjićgrad, krstarenje na pravcu Mrkonjićgrad - Sitnica i čišćenje četničkih bandi na prostoriji oko tog pravca, kao i zatvaranje pravca Banja Luka - Sitnica. Ostali podaci dati su usmeno drugu polititčkom komesaru divizije.

Ostali zadaci vaše divizije ostaju isti: blokada Sanskog Mosta sa istočne strane i zatvaranje pravca Banja Luka - Bronzani Majdan. Položaje ne držati pod svaku cenu, izbegavati veće gubitke, a naročito izbegavati veće gubitke od neprijateljske artiljerije.

Jedinice III krajiškog odreda koje operišu na sektoru oko Jajca stavljamo privremeno pod komandu Staba V n.o.u. divizije, odnosno štabova (zajedničkih), koje formira Štab V divizije na pojedinim pravcima ili sektorima.

Poslali smo hitan izveštaj Vrhovnom štabu o svima ovim preduzetim merama.

SMRT FASIZMU - SLOBODA NARODU!

Polit.komesar, Načelnik staba, Komandant,

да се сва наређења издају преко нас, а ми ћемо преко штаба 5. НОУ дивизије извршавати све задатке које добијемо. Штаб 5. дивизије организоваће привремене заједничке штабове на појединим секторима и имаће под командом и контролом своје јединице.

У вези сагласности коју смо више пута добили од Врховног штаба и друга Врховног команданта, по овом питању, ми смо са своје стране издали наређење штабу 5. НОУ дивизије да изврши прикупљање 7. крајишке бригаде како је у овом предлогу наведено и да се приступи сређивању и формирању 7. крајишке бригаде неопозиво и без обзира на сва наређење која нису дошла преко нас.

Молимо да нам Врховни штаб хитно одговори по овом предлогу и да изда потребна наређења која ће омогућити формирање 7. крајишке бригаде«.

Са просторије Јања и Јајца кренули су 25. децембра батаљони из 3. крајишког одреда - Пљевски батаљон »Искра« и Јањски ударни »Шолаја«, и стигли су у село Ораховљане, 23 километра сјеверозападно од Мркоњић-Града. У то село стигао је, 27. децембра, и први ратни штаб бригаде.

Истог дана, у шири реон око Чађавице и Ситнице стигли су и 2. и 3. батаљон. Тако је у току дана, 27. децембра 1942. године, извршена дру-

га смотра, овај пут комплетне бригаде. У Ораховљанима, бригада је постројена по јединицама и утврђено је бројно стање првог ратног строја - око 1.400 бораца и старјешина.

Борци из првог строја бригаде имали су већ доста борбеног искуства. Већина њих прошла је кроз борбе устаничких дана 1941. Борили су се и у јединидама одреда и у пролетерском батаљону »Здравко Челар«.

Улазак у бригаду за све нас је био велики догађај. Бригада је постала савремена ударна јединица. У њој је био добро организован партијско-политички рад, добра организација исхране, велика брига за рањенике. Изнад свега, већа одговорност у извршавању борбених задатака.

Лазар СИМИЋ

Прва смотра бригаде

У Другој половини новембра 1942. године, бригада се имала прикупити у Босан^ком Петровцу ради свечане смотре. Смотром бригаде, уз учешће народа босанскопетровачког краја, желио се дати што већи значај седмој по реду формираној крајишкој бригади. Од не малог значаја било је да народ босанско-петровачког краја, чији су синови значајно учествовали у формирању 1. и 3. крајишке народноослободилачке ударне бригаде и Крајишког пролетерског батаљона, види и упозна те дивне и храбре борце, синове народа: Пљеве, Рибника, Јања, Мањаче, Благаја, Мркоњић-Града и Јајца. А сви борци овај добри, храбри и НОБ-у одани народ.

Овај сусрет бораца и народа имао би и вишеструке политичке и друге користи, како за борце недавно формиране бригаде, тако и за народ - у заједничким напорима у борби против свих непријатеља, за братство и јединство народа уопште, а народа и војске посебно.

ровац први је стигао 2. батаљон (рибнички) са положаја од Соколова, Тромошње, Сасине и Санског Моста, затим 3. батаљон (мањачки) са положаја Хан-Кола, Стричића, и најзад штаб бригаде са заштитном четом, санитетом и интендантуром бригаде - из Горњег Рибника. Први батаљон (јањско-благајски) и 4. батаљон (пљевски) требало је да стигну возом од Млиништа на жељезничку станицу Оштрељ, а одатле маршем у Босански Петровад. Међутим, због испада непријатеља из Јајца и Доњег Вакуфа, ка слободној територији Пљеве и Јања, и свакодневних борби са њим, ова два батаљона нису могла стићи на смотру бригаде.

је, заправо полубригада, тј. без 1. и 4. батаљона - пошто се добро одморила и припремила, била постројена и смотра је извршена на простору сточне пијаце у Босанском Петровцу. Смотри је присуствовао и постројеним борцима говорио Илија Дошсл - политички комесар 5. крајишке народноослободилачке ударне дивизије, у чији је састав, од формирања дивизије 9. новембра, била одређена и 7. бригада. Након смотре и говора, одржано је народно весеље, на којем су борци бригаде, омладина и народ петровачког краја играли и пјевали више сати.

Народ Босанског Петровца и околине изванредно је лијепо дочекао и прихватио борце 7. бригаде, исто онако како је дочекивао и прихватао и своје из 1. и 3. бригаде и Пролетерског батаљона. Смотра, сусрет са омладином и народом и дани проведени у Босанском Петровцу, били су незаборавни за борце бригаде; о томе су дуго послије тога причали, а

нарочито у оним тешким данима борби, студени, умора и глади у току четврте и пете окупаторско-квислиншке офанзиве.

Другог дана након смотре, бригада је кренула истим правцем назад, на просторију између Бањалуке и Санског Моста, на којој је очекивала долазак и свог 1. и 4. батаљона. Маршујући од Босанског Петровца цестом за Кључ, по снијегу и доста хладном времену, бригада је у колони по један, око подне, стигла до села Јасеновца на Бравском. На цести испред села, већ је била направљена нека врста шпалира од омладине и жена околних села Бравског. Народ је изашао да поздрави и испрати борце у нове борбе и побједе. Овај величанствени дочек увеличан је импровизованим ручком, од хране коју је народ донио својим борцима. Дирљиво је било посматрати жене и омладинке како организују подјелу хране, и задивљене погледе бораца Рибника, Мањаче, Соколова и Мркоњић-Града. На тој, на брвину организованој огромној трпези поред пута, било је у изобиљу разних врста пита, уштипака, сира, кајмака, киселог купуса са месом и сланином, пасуља, круха, па чак и млијека. Док су борци ручали а жене их служиле, омладинке су у колу играле и пјевале наше борбене и слободарске пјесме. Након двочасовног задржавања око ручка и сусрета са омладином и женама, борци су испраћени поздравима, добрим жељама и пјесмом. Продужили су својим борбеним путем, којем тада још нико није могао сагледати крај. Послије оног лијепог дочека и смотре у Босанском Петровцу, овај сусрет са народом и ручак још више је учврстио нераскидиво јединство народа и његове војске.

Не тако дуго након ове прве смотре бригаде и маршевања на положаје према Бањалуци и Санском Мосту, коначно, послије више од два мјесеца од одлуке о формирању бригаде, у њен састав су стигли и 1. и 4. батаљон. У селу Ораховљанима код Мркоњић-Града, ова два батаљона је сачекао штаб бригаде - командант Раде Маријанац и политички комесар бригаде Љубо Бабић. Извршена је смотра постројених батаљона (по подацима то је било 27. децембра), а Љубо Бабић је одржао поздравни говор.

Неколико дана након смотре, бригада је први пут почела јединствено да дејствује на ужем оперативном сектору Мањаче. На том сектору бригаду је затекла и четврта окупаторско-квислиншка офанзива.

Милан ПАЕЋАШ

О обавјештајној служби бригаде

Четврта непријатељска офанзива ме је затекла у партизанској болници у Аташевцу, који се налази између Дрвара и Оштреља, на обронцима планине Клековаче. Након дужег лијечења, био сам реконвалесцент. Као такав вршио сам дужност економа болнице.

О непријатељској офанзиви причало се навелико. Размишљао сам о мом даљем остајању у болници. Рана је већ зарастала. Отегло се то моје лијечење, а и зажелио сам се другова. Изнио сам то Јулки Мештеровић - љекару и управнику болнице. Разумјела ме је, али ми је рекла да се рана још гноји, и да је треба редовно превијати. Постави се друго питање - куда да идем? О мојој ранијој јединици ништа не знам. Одлучих да идем у Обласни комитет и команданту 1. корпуса. Са мном крену и Владо Петровић - учитељ, звано »учо«, родом из Кнежпоља. Заједном смо били на лијечењу. Ни њему рана није била зарасла.

Прошли смо кроз доста села од Аташеваца до источних падина Грмеча, где су се налазили Обласни комитет и Штаб корпуса. Ниједно од тих села нисам запамтио. У свим смо били лијепо примљени и погошћени по босанском обичају. Прво ракија, а остало што има. Људе су интересовали догађаји у вези са новом непријатељском офанзивом и борбама на источном фронту. Мада ни ми нисмо то познавали, »учо« све објашњава надуго и нашироко. Мјештани не престају са питањима, а посебно старији. На сва питања »учо« одговара. Говоримо оно што бисмо сви вољели, а уствари не знамо право стање. У току пута одржасмо неколико конференција. Обично тамо гдје нас је ноћ затицала.

Стигосмо у команду корпуса и Обласни комитет након неколико дана. »У40« од другова у комитету и корпусу никог није познавао. Мени су били познати друг Тринки и Ђуро Пуцар Стари. Другови нас лијепо примише. С њима смо заједно вечерали.

Те вечери Ђуро Пуцар, у присуству Ратка Вујовића - Чоче, упита нас гдје бисмо жељели да идемо. Ја и »Учо« слегосмо раменима и рекосмо нека они одлуче. Чоче је тада био обавјештајни официр корпуса (1. босански корпус). Ујуґру нас је позвао и рекао да сам ја одређен за обавјештајног официра 7. крајишке бригаде, а Петровић за обавјештајног официра 1. крајишке бригаде. Упућени смо у Команду 5. дивизије. Мислим да је Штаб дивизије био у реону Јелашиноваца. Сваки је пошао у своју бригаду. Цијелим путем сам размишљао о новој дужности.

Пут до бригаде је био дуг и заморан. Њен штаб се налазио у селу Чађавици, између Мркоњића и Кључа. Ту сам затекао Љубу Бабића - ко-

месара, Милана Зорића - замјеника команданта, Мијушка Шибалића - замјеника комесара, Душанку Ковачевић - члана политодјела и др Мони Левиа - референта санитета бригаде. Командант бригаде Раде Маријанац био је тада у неком од батаљона. Ниједног од њих нисам познавао одраније. Једино ми је био познат, при штабу бригаде, Богдан Видовић, предратни општински биљежник у Крупи на Врбасу. Заједно смо учествовали у многим борбама у реону средње Босне и Мањаче. Сусрет са њим био је радостан. Он ми рече да је у бригади много наших другова и пријатеља. Ту је Милан Бранковић, предратни лугар са Мањаче и организатор устанка у мањачким селима, који прижељкује да постане командант на Мањачи. Затим другови: Гојко Гајић, Жарко Врањешевић, Славко Вуковић, Нђо Благојевић, Мишо Поповић, Лука Букић, Татомир Лазичић, Драгослав Чекић Тује, Бранко Требовац, Стеван Пенић, Лазо Перић, Душан Перић Цар, Павле Цевер (проглашен за народног хероја), Божо Рољић, Данило Бидара, Раде Бурђевић, Гавро Вученовић. Вјероватно сам неке заборавио. Многи од њих били су родом из мањачких села, од Црне Ријеке па до познатог врела ријеке Суботице и ријеке Суртолије. Сви су били познати борци још од првих устаничких дана. Богдан ми рече да је за обавјештајну службу стигао писани материјал од Врховног штаба, и да се као повјерљив налази код команданта бригаде.

Други или трећи дан стиже командант бригаде. Послије кратког разговора даде ми писмо, у којем се налазила директива о формирању и раду обавјештајне службе у партизанским јединицама, које је прописао врховни командант друг Тито. То је био основни путоказ за мој рад у руковођењу обавјештајном службом 7. крајишке бригаде.

На почетку IV непријатељске офанзиве главни задаци наше бригаде били су: затварање правца Јајце - Мркоњић-Град, акције према главним четничким снагама на Мањачи, затварање правца Бања Лука - Ситница и Сански Мост - Кључ - Чађавица.

Обавјештајна служба бригаде полазила је од података којима су располагале наше јединице. Знало се да од Санског Моста према Кључу наступају дијелови 369. и 717. њемачке дивизије, са групом тенкова и једном усташком планинском бригадом, да се негдје на просторији Мањаче налазе четничке снаге Уроша Дреновића и Вукашина Марчетића, тијесно повезане са непријатељским гарнизоном у Бањалуци, као и са четницима Лазе Тешановића у средњој Босни, између ријека Врбање и Врбаса. Главни и најхитнији задатак обавјештајне службе били су: организација веза и пунктова за добијање информација о непријатељским снагама.

Праћење њемачких и усташких снага у ширем реону Санског Моста вршено је извиђањем и упућивањем наших бораца и мјештана у непријатељску позадину, саслушавањем избјеглица и слично. Милан Букановић и још неки из Соколова, Дане Ољача из села Козица, као и неки другови из Рибника и других села у његовој близини, давали су нам податке о четничким снагама које су се налазиле у сјеверном дијелу Змијања, званом Тимар.

Везе до четничких снага на Мањачи и према гарнизону у Бањалуци биле су могуће једино преко четничке територије. За то су ангажовани наши борци и руководиоци из мањачких села, као: Милан Бранковић, бивши лугар и први командант партизанских снага на Мањачи, Гојко Га-

јић, познати борац из Хан-Кола код Бањалуке, Татомир Лазичић, Лука Букић и Бранко Требовац, из села Стричићи и Дујаковци, Богдан Видовић из Крупе на Врбасу, Божо Рољић и још неки другови из села Сурјана код Мркоњића. Један број њих упућиван је илегално, најчешће ноћу, до појединих села или до њихових кућа, док су други писали познатим људима или родбини и од њих добијали обавјештења. У томе су посебног успјеха имали Милан Бранковић и Гојко Гајић, којима су ноћу долазили чак и наоружани четници и давали им податке. Преко тих веза, као и других које су одржавале јединице на положајима, знало се да су тада главне четничке снаге на Мањачи биле у селима: Хан-Кола, Добрића, Кадина Вода, Стричићи, Дујаковци, па све до Горњег Раткова и Тријебова.

Осим четничких снага на Мањачи, у селима: Медна, Пецка, Врбљани, Јасенови Потоци, Драгнић Подови, Герзово, Барићи и другим мјестима налазиле су се четничке снаге Митра Тривунчића, бившег жандарма из села Мајевац.

На потезу Кључ - Мркоњић било је неколико четничких група које су дјеловале самостално, више као разбојничке банде. Ангажовањем јединица 7. бригаде на том терену, те групе или појединци повлачили су се дубље у шуме или су се замаскирали у близини својих села. У том крају били су злогласни четници: Триво Кривокућа из Ораховљана, бивши жандарм, Бранко Буза, сељак из села Подрашнице код Мркоњића, Душан Бојанда из Тријебова, Војин Јовић звани Палир, из села Голеши код Бањалуке. Најопаснији за наше мање дијелове био је Триво Кривокућа, који је у фебруару 1943. године из засједе убио три курира штаба бригаде, на мјесту званом Понор. Бранко Буза је сачекивао наше курире или интенданте, разоружавао их и одузимао им одјећу и друге ствари. Припуцавао је на наше мање дијелове, посебно коморе, и затим се повлачио у шуме Лисине. Са собом је водио дјевојку, наводно вјереницу, и рођену сестру. То му је обично било цијело друштво. Са сестром и дјевојком поступао је врло строго. Обично се кретао у близини свога села и врло тешко му се улазило у траг. Наша потјера била је неефикасна. Он би често спавао у истим зградама гдје и наши борци, док су се наше мање групе ломиле по планини Лисини трагајући за њим. Душан Бојанда, који се налазио у реону села Тријебова, често се дволично понашао, према четницима и партизанима, па је тако преживио цијели рат. Војин Јовић Палир, био је један од највећих разбојника на цијелом Змијању. Где је год могао дочекивао је наше курире и на мјесту их убијао. Убијао је и сељаке, из материјалне користи. У близини мјеста Карановац убио је и бацио у Врбас: Тоду Вучића, сељака из истог мјеста, који је био умно поремећен, затим Стеву Даниловића из села Гогаре, Самарцију. Тај бандит се вјешто крио, и тек пред завршетак рата ликвидирале су га наше снаге на обронцима Мањаче, као и Бранка Бузу, док су Кривокућу убили његови људи у току рата.

Кроз потјере за Бузом, Палиром и другим познатим четницима, обавјештајна служба откривала је четнике Митра Тривунчића, који су се врзмали око својих кућа и у оближњим шумама. Од њих смо одузимали оружје и муницију. Тада смо сматрали успјехом доћи до више оружја и муниције.

Четници са Мањаче давали су непосредну подршку четничким снагама на десној обали Врбаса, које су биле под командом Лазе Тешановића, учитеља, родом из села Јаворани. Те четничке јединице у реону између Врбаса и ријеке Врбање, имале су око 700 слабо наоружаних четника. Међу њима ми смо имали групу наших људи које смо били оставили приликом повлачења из средње Босне због усташке офанзиве и четничког пуча у том реону. С њима смо успоставили везу преко Мањаче и Мркоњића. Поред тих наших људи у четничкој »Врбаској бригади«, на Карановцу смо имали и обавјештајни пункт који је користио 7. бригади. За све вријеме рата , тим пунктом руководили су Мирко Берић и Коста Кајкут.

0 четничким снагама на том сектору имали смо доста података, али они нису довољно иекоришћени, с обзиром на главне задатке бригаде у почетку четврте непријатељске офанзиве.

Тадашње Дреновићеве и Марчетићеве снаге на Мањачи, располагале су са око 1500 људи, 40 пушкомитраљеза, 5-6 тешких митраљеза и неколико бацача. Остало наоружање биле су пушке, са мало муниције коју су добијали од усташа и домобрана.

Штаб Уроіиа Дреновића пред четврту непријатељску офанзиву налазио се у селу Кола изнад Бањалуке, или у селима Добрића и Кадина Вода. Најактивнија четничка јединица у то вријеме био је батаљон »Петар Кочић«, под командом Вукашина Марчетића.

Веза са Бањалуком ишла је преко наших сарадника у непосредној близини града. Одржавали су је: Душан Диљевић, првоборац, и Коста Грбић, из села Кола, Никица Сараџић, члан КПЈ, и Милутин Курковић из села Букволек. Мени су ови партизански сарадници из околине града и у самом граду, били познати одраније. Душан Диљевић и Никица Сараџић први су ступили у везу са нашим људима у Бањалуци, који су још били на слободи: у Новоселији са Дедом Газићем, предратним чланом КПЈ и Мустафом Газићем, чланом СКОЈ-а; у Горњем Шехеру са Ахметом Ситницом и његовом женом Фадилом. Ахмет је био стари члан КПЈ и још одраније члан УРС-ових синдиката; са Касимом Османчевићем, грађевинским техничарем, и његовим братом Асимом, студентом права. Сви, су они и раније радили на партизанским везама Бањалука - слободна територија, па их није било тешко покренути за даљи рад. Они су ступили у везу са центром Бањалуке, књижарем А\ијом, виђенијим човјеком Бањалуке; Брацом Клинићем Сингером, стручњаком за шивање машине; са неким подофицирима из војне болнице и војног економата (опскрба) Врбас-логора; једним гвожђарем, чије сам име заборавио, који је радио у Котарском суду; са кројачем Римцом, који је имао добре везе са домобранством.

Први извјештај из Бањалуке није се дуго чекао. Послала га је наша група сарадника преко Душана Диљевића и Косте Грбића. Та информација о пристиглим њемачким снагама у Бањалуку, одмах је предата команданту 5. дивизије, који ју је позитивно оцијенио тражећи допунска обавјештења. Информација је, поред осталог, садржавала податке о непријатељским снагама које су се још одраније налазиле у Бањалуци - то су били претежно усташе и мањи број Нијемаца; затим да су тих дана од Добоја стигле њемачке снаге у јачини једног батаљона пјешадије, и

чета тенкова; да је неколико тенкова и камиона ишло према Ситници, чије су главно обезбеђење вршили четници, и поново се вратило у Бањалуку; да су у граду наше главне везе покидане; да је разбијен Мјесни комитет партије и да се »Мала« (односи се на Загу Умићевић, секретара Мјесног комитета) налази негдје на слободној територији; да је ухапшен један од главних сарадника Далко Халимић; да је у бјекству доста другова и другарица за којима гестапо и усташе упорно трагају; да је ухапшено доста симпатизера и сарадника; да је из Загреба у Бањалуку стигла једна усташка јединица »Надзорне службе« и преузела главну улогу у хапшењу комуниста и њихових присталица. Илегални рад је, дакле, био веома отежан.

Други извјештај, који је стигао истим каналом, говорио је: да четници Уроша Дреновића, Раде Радића, Лазе Тешановића и других четничких коловођа шетају са усташама по Бањалуци; да усташе шаљу муницију и храну у Хан-Кола, Карановац, Јошавку и друга мјеста, нарочито у посљедње вријеме. Обавјештавали су нас и да се у Бањалуци налази доста материјала прикупљеног за партизане - пушака, пиштоља, бомби, муниције, одјеће и обуће; да је све то добро скривено и у дубокој тајности, због провале у граду. Тражили су да им јавимо о могућности извлачења тог материјала из Бањалуке, али ми такве могућности у то вријеме нисмо имали.

Командант бригаде Раде Маријанац инсистирао је да се прикупи што више података о четницима, посебно о њиховим покретима и коначењу, јер је намјеравао извршити озбиљнији напад на њихове снаге. О активности четника извјештавали су и наши непосредни сарадници. Откривени су и методи којима су се служили у својој обавјештајној служби. Знали смо за њихово дозивање с брда на брдо кад примјете покрет наших јединица. Као, »Ето говеда од Ристине шуме«, што је значило да се на том мјесту налазе партизани; или, »Ајте на Палеж са овцама«, што је значило пребацити се на други положај звани »Палеж«; или, »Немојте ићи, говеда су се вратила«, што је био знак да су се партизани вратили, и слично.

Са Јајцем је одраније постојала веза, између наших сарадника на слободној територији и оних у граду. Та веза је одлично функционисала. Највише су је одржавали Стипо Билан и браћа Џубо, и још доста њих из Јајца и околине.

У то вријеме, 1. батаљон држао је положај према Јајцу, од ријеке Пливе до Врбаса. Обавјештајна служба се само укључила у већ постојећу везу са Јајцем. Од другова из града стизали су исцрпни извјештаји о непријатељу, његовој снази и распореду. Није било скоро ниједне промјене у јајачком гарнизону а да наши сарадници нису знали за њу. Често се одлазило ноћу на везе које су биле у самом граду или ближој периферији. На те везе сам и ја ишао неколико пута. Тим каналима нису стизали само обавјештајни подаци о непријатељу, него и разни материјали, посебно санитетски и канцеларијски, у којима се највише оскудијевало. Преко тих веза протурали смо у град и неке наше пропагандне материјале, који су нам у мањим количинама стизали из 1. босанског корпуса и Обласног комитета КПЈ за Босанску крајину.

Приликом надирања њемачких и усташких снага од Санског Моста према Кључу, примјећен је и покрет непријатељских јединица од Бањалуке ка Ситници. Оне су 20. фебруара заузеле Мркоњић-Град. Према подацима с којима смо располагали, њемачке снаге од Бањалуке биле су јачине једног батаљона с четом тенкова, а од Кључа су наступали један пук 369. дивизије и 3. усташка планинска бригада. Пред овим снагама наша се бригада, пружајући отпор, повлачила правцем: Подрашница - Барађи - Чардак - Прибеља - Вуковско и Равно.

У оваквој ситуацији, обавјештајна служба се нашла у тешком положају. Временске непогоде и снажан притисак непријатеља, нису дозвољавали убацивање наших људи, цивила или бораца, у непријатељску позадину. Остало је једино извиђање, осматрање или плићи продор на појединим правцима према непријатељу. Агентурна служба била је скоро онемогућена. Свима који су били за њу задужени наложено је да се што више укључују у десетине, водове и чете који су били у додиру са непријатељем, како би се прикупило што више података о наступајућим непријатељским снагама. Настојање наших команди и обавјештајне службе да се заробљавају непријатељски војници и старјешине, није било оствариво због велике надмоћности непријатеља. Бригада није располагала ни техничким средствима која би у ту сврху могла бити употребљена. Ипак, добијало се нешто података преко мјештана, а било је и случајева да су нам стизали неки другови и другарице из дубоке позадине непријатеља - чак од Босанског Петровца и Кључа - који су избјегли испред непријатеља и, с муком се пробијајући до нас, извјештавали о ономе што су могли да виде, чују или на други начин дознају. Највише су података прикупљале наше борбене јединице. Ти подаци су били значајни и за наше више команде. Неколико таквих извјештаја носио сам и у Врховни штаб и предавао »Вељку« (Павле Илић), који се позитивно изразио о њима. Посљедњи такав извјештај предат је »Вељку« у прозорској котлини.

Почеле су огорчене борбе на правцу Горњи Вакуф - Прозор. Ступио сам на везу са обавјештајцима 3. крајишке бригаде, те смо заједнички прикупљали податке о непријатељским снагама у долини Врбаса. Са обавјештајним официром 3. крајишке бригаде, и неколико одважнијих бораца, ишли смо дубље према Горњем Вакуфу, осматрајући кретање непријатељске моторизације цестом од Бугојна према Горњем Вакуфу, као и оне која је из Горњег Вакуфа серпентинама покушавала продор у правцу Прозора. Већина те моторизације је тада застала код Г. Вакуфа. Пјешадијске јединице нисмо могли боље осматрати због пошумљеног терена. Једино смо могли закључити да наступају у колонама према положајима наших јединица, и да су у шири реон Г. Вакуфа стигле јаче непријатељске снаге.

Никад до тада на мањем простору нисам видио јаче непријатељске снаге. По повратку у штаб бригаде, командант Раде Маријанац и комесар Љубо Бабић упозорили су ме да треба да обратимо пажњу на кретање цивила по селима, а посебно у близини наших положаја, јер је стигло упозорење штаба 1. пролетерске дивизије, да непријатељ има врло разгранату обавјештајну службу у прозорској котлини. О томе су упозорене све наше јединице и позадински дијелови. Ускоро су почели стизати извјештаји да су неки цивили похватани као сумњиви. Подвргли смо их

испитивању. На концу се испоставило да су то били сељаци који су избјегли са стоком у оближње шуме.

дивизије друг »Бомба« чије право име и презиме нисам сазнао. Упозорио је да се у реону Прозора, вјероватно у близини Шћита, налази непријатељска радио-станица. То су потврдила и нека непријатељска бомбардовања наших положаја и позадинских дијелова. Заједнички смо предузели све што смо могли, али нисмо успјели ништа пронаћи.

Искуства обавјештајне службе у прозорској котлини добро су послужила обавјештајним органима за даљи рад кроз Херцеговину и Црну Гору. Архиве и други непријатељски документи, до којих смо долазили по заузимању непријатељских упоришта на прузи Јабланица - Острожац, посебно у Острожцу, убједљиво су говорили да нас је непријатељска шпијунажа у реоиу Прозора и у неким селима у долини Раме и Неретве, у стопу пратила. То су потврдили и цивили које су неке наше јединице хватале као сумњиве.

Преласком преко Неретве, обавјештајна служба бригаде углавном се оријентисала на прикупљање података о разбијеним четницима. Подаци су говорили да су херцеговачки и црногорски четници боље организовани од оних које смо оставили на Мањачи. Да у руководству имају више професионалних официра и подофицира бивше југословенске војске. Ускоро се нађоше у евиденцији обавјешгајне службе бригаде: Павле Буришић, капетан бивше југословенске војске, Бајо Станишић, пуковник, Бојовић, мајор, Лашић Борђе, мајор, Остојић и многи други који су прикупљали своје разбијене снаге код Јабланице и Главатичева.

Седма бригада је једно вријеме држала положаје према Коњицу, а затим је ангажована на евакуадији рањених и болесних бораца Централне болнице. Испред наших снага чула се нека пуцњава. Установило се да су то четничке снаге. Било је нејасно колике су, коме припадају и ко их води. Тада сам се налазио у 1. батаљону, у селу Г. Бијела, па сам од команданта батаљона Јове Медића затражио групу бораца да кренем дубље у извиђање, да прикупим те податке. Тада сам први пут у свом обавјештајном раду наилазио на мјештане који скоро ништа нису хтјели да кажу о четницима. Због таквог њиховог односа, били смо доста опрезни. Наједном, неко од бораца повика: »Четници«! Изнад наших глава полетјеше куршуми. Затим отпоче брза паљба из пушака. Наш митраљезац пусти један рафал. Четничка ватра се утиша. Видим: неколико четника, са округлим црним Kanaivia, трче да нас опколе. Брзо се повлачимо. Пушкомитраљезац вјешто рукује својим оружјем и прикива четнике за земљу. Први батаљон је био доста далеко. Када су чули пуцњаву, упутили су к нама једну десетину као помоћ, мада је Медић сматрао да су то неки мањи остаци разбијених четника. Стигли смо у еастав батаљона. Ускоро четници почеше опет припуцавати на нас, па ту дође до озбиљног сукоба.

Предстојао нам је пут из Горње Бијеле за Борачка језера. Терен се нагло дизао. С тешком муком смо евакуисали рањене другове. Послије поноћи изишли смо на Борачка језера, где нас је сачекао наш 3. батаљон. Ускоро је наша служба установила да су нас напали четници Баја

Станишића и Борђа Лашића, у јачини око 350 људи, који су покушали да се забаце за леђа нашим снагама.

четничке групе - већином су то били мјештани који су остајали у близини својих кућа. Није им се бјежало преко Дрине. V Калиновику смо имали мали али важан предах. Ту је обавјештајна служба могла анализирати свој дотадашњи рад, успјехе и неуспјехе.

Послије одмора и сређивања јединица, бригада је добила нове задатке у правцу Дрине и Фоче. Главни задатак наше службе био је да прикупља податке о четничким и италијанским снагама на другој обали. Ступио сам у везу са обавјештајним официром 1. пролетерске бригаде, у циљу заједничког рада. Све вријеме до форсирања кретали смо се пошумљеним странама изнад ријеке, ради осматрања и извиђања непријагељских положаја, и • разговарали са мјештанима, који су добро познавали другу обалу и положаје Италијана и четника. Међу њима је било доста партизанских симпатизера; они су нам дали и податке где би се могла наћи нека пловна средства - скеле и чамци. О свему је одмах извјештаван штаб 1. пролетерске бригаде, која је била најближа Дрини.

Стигао је човјек са десне на нашу страну Дрине и случајно наишао на интенданте 7. бригаде. Тражио је партизанску команду, рекавши да носи неке податке о четницима. Интенданти су га упутили мени. Информација коју је носио била је кратка: да је командант лимско-санџачког одреда Павле Буришић, 14. 3. 1943. године, издао наређење за мобилизацију свих способних мушких глава у четничке редове ради заузимања положаја на Дрини, да мобилизација није успјела због панике која је владала међу четницима разбијеним на Неретви.

цима, који су остали у позадини послије повлачења пролетерских јединица за Босанску крајину 1942. године. Они нас радосно дочекаше и понудише нам многе услуге, па и обавјештења о четницима Павла Буришића и Јована Јеловца. Захваљујући тим информацијама, наше командовање је тада заиста имало доста података о четницима у Санцаку и Италијанима у Фочи и Пљевљима. Ту смо наишли и на добру подршку становништва.

Послије борбе на Челебићу, бригада се кретала преко планине Л>убишње у правцу ријеке Таре. Стигло је више упозорења да ћемо на Тари имати већи сукоб са црногорским и санџачким четницима, јер се у том правцу повукао Павле Буришић са својим четницима, који су још представљали некакву снагу.

Кретао сам се са нашим првим дијеловима, како бих прикупио податке о тим и другим четницима на лијевој обали Таре и шире према Дурмитору и Жабљаку. Такав задатак су имали и обавјештајни официри батаљона као и команде наших предњих дијелова. Са мном је био замјеник комесара бригаде Мијушко Шибалић, познати борац и руководилац, родом из Жабљака. Успут ме је убјеђивао да четници неће бити у стању да нам пруже неки јачи отпор на Тари, с обзиром на шира офанзивна дејства наших снага у Црној Гори. Нисам био таквог мишљења, највише због тога што сам још као дијете слушао како су се бориле црногорске комите против аустроугарске војске. Мијушко је, ипак, био у праву.

На Тари, на мосту у селу Тепци, где смо избили нису били четници, него герилци, који су нам дали исцрпне податке о четницима на том терену, указавши да је могуће наићи на неке мање четничке групе, које нису спремне да нам дадну озбиљнији отпор.

Прво мјесто у које је стигао штаб бригаде, био је Жабљак. Доскора су у њему били четници са неком својом командом. Ту се сретосмо са доста мјештана, међу којима је било и наоружаних. И ту је било герилаца, које су четници прогонили. Ти људи нам рекоше да су четници наглавачке побјегли са Жабљака и за собом оставили архиву и неке магацине. Кренуо сам у потрагу за архивом и убрзо нашао велики сандук пун докумената. Била је то претежно архива политичко-пропагандног и судског карактера. Највише се спомињало име Моше Пијаде. На свакој пресуди стајало је да се дотични осуђује као присталица Моше Пијаде. Из Жабљака се штаб бригаде премјестио у село Тимар, у близини мјеста Боан.

Ту је обавјештајна служба имала прилике да организује рад на широј територији Црне Горе, у чему су опет главну помоћ пружили дрногорски герилци, међу којима се посебно истицао Мато Церовић, студент права, и његове двије сестре, чија сам имена заборавио. Они, као и многи други, који су нам понудили сарадњу, одлично су познавали тадашње прилике скоро у цијелој Црној Гори. Везе су се разгранале и обавјештајна служба бригаде била је у могућности да пошаље сигурне људе према Бијелом Пољу, Колашину, Андријевици, Беранама и другим мјестима. Већина података који су стизали, имали су значаја за наше више команде, па смо их одмах слали штабовима 1. и 2. пролетерске дивизије. Највише података је говорило да се четничке снаге налазе у агонији. Било је ту извјештаја о бјекству Д. Михаиловића из Липова, о кретању њемачких и талијанских снага, о разоружању четника од стране Нијемаца и Талијана, у вези са вијестима о могућем искрдавању англо-американаца на нашу обалу, затим вијести о преживјелим црногорским партизанским борцима који су дјеловали на терену Црне Горе итд.

Све је више пристизало података и о припремама непријатељских снага и њиховој концентрацији за нову офанзиву, која је отпочела 15. маја. Наше снаге почеле су одступати пред надмоћнијим непријатељем. Када нам је требало највише података о непријатељу, ми их нисмо имали због наших брзих покрета. Везе се прекидоше. Већина наших сарадника и ранијих герилаца приступила је јединицама народноослободилачке војске, а поготову млађи људи. Од Сињајевине до Миљевине замро је скоро сваки организованији рад наше обавјештајне службе. Извиђање и патролирање према непријатељским снагама били су главни облици обавјештавања. Непријатељ је био врло јак. Наше снаге су на релативно малој просторији. Због таквог стања, обавјештајни органи прихватају се и других задатака. И сам сам учествовао у евакуацији рањеника; био сам и у улози официра за везу са вишим штабовима.

По пробоју из непријатељској обруча у петој офанзиви, обавјештајна служба имала је добре услове за рад. За кратко вријеме располагали смо подацима о непријатељским гарнизонима у источној Босни, куда је пролазила наша бригада. И на овом терену било је доста другова који су, из разних разлога, остајали иза јединица које су напуштале ту територи-

ју. Неки су били у илегали све док се на то подручје нису поново повратиле наше снаге. Чак су и канали град - слободна територија, који су раније функционисали, били у доброј мјери сачувани. За такво стање, велика заслуга припада Грују Новаковићу, који је, кажу, и сам живио у илегали у источној Босни. Он је нашој обавјештајној служби пружио драгоцјене податке, како и са ким да ступимо у везу у појединим градовима у којима смо се кратко задржавали.

Бригада се кретала од Хан-Пијеска према Живиницама, са циљем да учествује у ослобођењу тузланског басена. Знало се да идемо у питомије крајеве, na је то радовало борце. Али се исто тако знало да су тамо стациониране јаке непријатељске снаге које неће лако одступити. Тих дана слушао сам Грују Новаковића како говори да у тузланском басену има много радника, међу њима и симпатизера народноослободилачког покета, као и да је партијска организација у посљедње вријеме ојачала.

Кад смо стигли надомак Живиница, у реон села Тарева и Лупоглава, на падинама планине Коњух, интензивно се радило на прикупљању података о непријатељу у Живиницама и посадама које су обезбјеђивале неке околне руднике. Ја сам се налазио код 1. батаљона у селу Јахићи, које је било нешто истуреније према Живиницама. У нашем раду наишли смо на добар одзив становништва, а посебно људи који су радили на сепарацијама угља у Живиницама и у неким рудницима у близини. Први подаци који су стизали, говорили су да непријатељ у Живиницама нешто ужурбано предузима, јер је осјетио долазак партизана. Ускоро се сазнало да су пристигле неке снаге из легионарске »Вражије дивизије«. У селу Јахићи примио сам листић папира у којем ме је командант бригаде Раде Маријанац упозоравао да треба да се посвети посебна пажња пристизању њемачких моторизованих снага у Живинице. Пошто сам већ располагао неким подацима о томе, као и због већ осјетне активности непријатеља према нашим снагама, кренуо сам у штаб бригаде. На путу за штаб сретох команданта Маријанца и Милана Лаха, и реферисах им о најновијим подацима о непријатељу. Када ме је командант саслушао, одустао је од пута у 1. батаљон и вратили смо се назад неким попречним путем према селу Лупоглав. Командант рече да ћемо ту код неких букава сачекати долазак осталих чланова штаба бригаде. Начелник штаба Милан Лах кренуо је у сједиште штаба који је био у Тареву, а ускоро су к нама стигли комесар бригаде Л>убо Бабић, његов замјеник Мијушко Шибалић и члан политодјела Дудо Дозет. Ускоро је стигао и ручак. Испред нас чула се јача борба. Наједном, случајно устаде комесар бригаде, и нешто тише повика: »Војска«! Отворише јаку ватру на нас. Сви, сем команданта, појурисмо уз стрмину са ријетким буквама; командант је окренуо лијево. Непријатељска зрна звижде око нас. Када смо већ измакли непријатељској ватри, стиже мој коњ са бисагама, у којима је било много повјерљивих докумената. Одмах су упућени курири да виде шта је са командантом. Нико није знао шта је са њим. У штаб бригаде неко од нас стиже прије, неко послије. Сви смо се надали команданту, али он се није појављивао. Настаде велика жалост у дијелој бригади. . .

Чинило ми се да сам тих дана давао све од себе да дознам што више о непријатељу. Прије командантове погибије био сам задовољан радом обавјештајне службе; о њеној успјешности говорили су и подаци које сам

предавао штабовима бригаде и дивизије. Али послије тог великог губитка, озбиљно сам замјерио себи и свим обавјештајцима којих је тада у бригади било 46, што на вријеме нисмо открили напад непријатеља, који није намјеравао ликвидирати само команданта него и цио штаб бригаде.

Када се бригада поново нашла у реону Мркоњић-Град - Јајце, мред њеном обавјештајном службом опет су били четници Мањаче, средње Босне и других подручја. Тада смо дознали да су четници своје дотадашње одреде и батаљоне преименовали у бригаде и корпусе и успоставили тзв. команду »Западна Босна«. Тако је у првој половини 1943. године формирано неколико нових четничких бригада, чији су команданти били Јово Мишић, бивши подофицир из села Рекавице, неки Мутић из села Пискавице, Митар Тривунчић, бивши жандарм из села Мајево код Јајца, Мирко Џонука, шумски манипулант, из села Челинца, Бундало од Прњавора, и други чијих се имена не сјећам. Све те бригаде биле су у саставу два корпуса, »западнобосанског«, на лијевој обали Врбаса, на чијем се челу налазио учитељ Уроin Дреновић, и »источнобосанског«, на десној обали Врбаса, чији је командант био Лазо Тешановић, учитељ, родом из села Јаворани. Команда »Западне Босне« формирана је у исто вријеме када и корпуси. Командант је био Славко Врањешевић, бивши мајор, кога је Дража Михаиловић произвео у чин пуковника. У саставу ове »ко-1манде« биле су све четничке снаге средње и западне Босне. Главно командно мјесто било им је у селу Карановац, 7 км јужно од Бањалуке, а резервно у селу Ребровац, 1 км сјевероисточно од Бањалуке. Команде корпуса су биле у непосредној близини Карановца или на самом Карановцу.

Основне податке о четничким снагама у тим реонима убрзо смо прикупили захваљујући ранијим нашим везама на тим теренима, као и нашим борцима родом са Мањаче, из Мркоњић-Града и других подручја.

код цивила послије непријатељског повлачења. Било је ту: 11 пушака, 5 пиштоља, доста муниције и ручних граната, 50 пари чизама, толико ципела, шињела и разне друге војне опреме. Највише војне одјеће нађено је у католичком самостану у Јајцу, где се налазила непријатељска војна болница.

За вријеме док је бригада боравила у реону Јајца, извршена је реорганизација обавјештајне службе. У батаљонима су именовани обавјештајни официри, јер су до тада ову службу обављали, поред својих дужности, замјеници команданта батаљона.

За обавјештајног официра 1. батаљона именован је Марко Баковић (предратни члан Комунистичке партије Југославије); у 2. батаљону Маркица Тадић; у 3. батаљону Душан Давидовић и у 4. батаљону Драгојло Маркић. Послије неког времена, ове дужности преузели су Дервиш Сеферовић, Војо Илић, Перо Видовић и Ђуро Врањеш. Сви ти другови улагали су максимум труда на прикупљању што тачнијих података о непријатељу. Сви су они били веома храбри и посао су одговорно обављали.

више нису били четници Триве Кривокуће и Бранка Бузе, него мање групе које је Митар Тривунчић остављао у позадини наше бригаде, када је под притиском наших снага морао бјежати према Бањалуци, а понекад

и у сам град. Задатак тих његових дијелова био је да нападају наше курире и мање дијелове и да га обавјештавају о нашим јединицама и њиховим покретима. Врло тешко им се улазило у траг, јер су их штитили јатаци. Већина тих њихових дијелова налазила се у реону планине Лисине, одакле су најбоље могли пратити јединице наше бригаде. Основни проблем био је како наћи погодне сараднике који би нам јављали боравак и кретање тих четника. Испитивањем сељака дошли смо до податка да на врху саме Лисине живи неки усамљеник. До њега смо се пробили ноћу, са водом добром наоружаних бораца из Мркоњића. Био је то сиромах Илија Дошлов, који је прије рата радио код мог оца. Обрадовао се сусрету. Послије кратког разговора пристао је на сарадњу. Договорено је да мјесто састанка буде Мркоњић. Подаци су почели стизати. Неколико четничких група је разбијено у близини његове куће. Неки су заробљени а више их је побјегло у састав своје бригаде која се тада налазила у селу Понир изнад Бањалуке. Илија је и даље остао вјеран сарадник обавјештајне службе свих наших јединица које су биле на тим теренима.

Трагајући за четницима по Лисини, добили смо податак да се у близини села Рогоњи код Мркоњића крије група четника, који имају задатак да ликвидирају наше руководиоце и политичке раднике на терену. »Добро су наоружани и уживају велико повјерење самог Дреновића и Тривунчића«, гласио је податак који нам је дошао са врха Лисине. Пошли смо у потјеру за њима. На мјесту које је означено, није их било. У дубокој пошумљеној ували којом је текао омањи поток, удаљен од села Рогоњи око километар, наишли смо на једну сељанку. На наше питање откуд сама у тој пустињи у глуво доба ноћи, одговорила је да тражи погубљену стоку. Упркос дужем испитивању није нам ништа открила, па смо тек касније сазнали да су дознали за наш долазак преко својих обавјештајаца. Дознали смо да је обавјештајни официр команде »Западна Босна« био неки Вујачић, поријеклом Црногорац, који је врло вјешто организовао обавјештајну службу код четничких јединица, масовно користећи мјесно становништво, од дјеце и жена до стараца и старица. Увео је доста новина у шифрама и конспиративним знаковима.

Када је бригада са територије Мркоњић - Јајце дошла у реон Доњег Вакуфа и Травника, главни објект наше службе биле су непријатељске снаге у Травнику и околним гарнизонима. Још у Јајцу смо дошли до важних података за хватање везе са нашим сарадницима у Травнику. Помоћник интенданта бригаде Абдурахман Тупара дао је иницијативу за ту везу. Преко својих познаника у Јајцу и Доњем Вакуфу, дознао је да се у Травнику налази једна војна јединица у којој је било доста официра присталица народноослободилачке борбе. Ти подаци као и други које смо прикупљали у мјестима Караули, Турбету и неким селима око Травника, омогућили су продор наше обавјештајне службе у Травник. Због тада кратког боравка бригаде на том терену, та је веза била само наговјештај успјеха обавјештајне службе у односу на те изузетно утврђене непријатељске гарнизоне.

Од Травника смо се помјерили у реон Прозора, у долину Раме и Неретве. Тада нам се обавјештајна зона јако проширила. Посебно за жељез-

ничку пругу Мостар - Сарајево, коју су обезбјеђивале јаке снаге усташа и Нијемаца.

Захваљујући становништву, посебно муслиманских села у близини пруге, није било тешко организовати обавјештајну службу у том реону. Ускоро се располагало са доста сигурним подацима о непријатељским утврђењима на већој дужини пруге Сарајево - Мостар, о бројном стању посада, наоружања, утврђеним тачкама и другом. Мало је »постаја« било у којима неки од мјештана из села Сеонице и других од Јабланице до Острошца, није имао неког познатог, родбину или пријатеља. То су била дугогодишња познанства, уско везана за економски живот тога, изузетно пасивног, краја. Многе мушке главе били су пружни радници, па су познавали скоро сва лица на станицама и другим објектима. Та познанства смо добро искористили. Поред обавјештајних података, становништво је кориштено и за набавку канцеларијског материјала, лијекова, сапуна, цигарета и другог, мада то није пожељно везати за обавјештајну службу. Из овог реона обавјештајна служба бригаде ширила је своје поље дејства и на посаде у Крешеву, Кисељаку, Фојници и на прузи Травник - Сарајево.

Поновним приближавањем наше бригаде Травнику обавјештајна служба покреће активност ранијих веза и њихово ширење. У Турбету смо ухватили везу с једним официром из 1. коњичке пуковније помоћу сестара Дане и Бисе које су живјеле у том мјесту. Обавјештени смо да више официра те пуковније жели ступити у контакт са партизанима, под условом да то буду команданти или политички комесари већих партизанских јединица. О томе смо обавјестили обавјештајног официра 10. дивизије Владу Кољеншића. Владо је тражио да се све то добро провјери. Јавио сам то нашем ранијем сараднику. Стигао је одговор о сигурности везе, па је послије тога организован састанак са главним сарадником у Травнику, другарицом Куленовић, чије сам име заборавио. Први састанак с њом одржан је негдје у фебруару 1944. године у Травнику. На састанак сам пошао ја са два обавјештајна официра из батаљона 3. крајишке бригаде. Један од њих се звао Крајина а други Кнежевић. На састанак смо стигли негдје око 22 часа. Спровео нас је сељак са којим је одржавала везу другарица Куленовић, који је живио на периферији Травника. Другарицу Куленовић затекли смо у соби са застртим прозорима. Састанак је трајао око 1 час. Упознала нас је с радом наших илегалаца у Травнику и са везама са официрима коњичке пуковније. Иако значајни, подаци које нам је саопштила били су непотпуни, па смо тражили да установи све оно што би било корисно за наш даљи рад. Вратили смо се истим путем.

Ускоро је стигао извјештај куцан писаћом машином на око десетак страница. Писан је војничким језиком и одмах смо закључили да су га писала војна лица. У3 писмо приложене су скице одбране Травника. То је одмах упућено штабу 10. дивизије. У штаб 7. крајишке бригаде стигао је Владо Кољеншић и одатле упутио нове поруке другарици Куленовић. Након десет дана стигао је извјештај на око 40 страница куцаних на машини, са прилозима скица и објашњења. Био је то велики обавјештајни подухват. Имали смо у рукама цјелокупни план одбране Травника: распоред отпорних тачака и бункера, минских поља, са слободним про-

лазима, уцртане саобраћајнице, утврђене зграде, командна мјеста, положаје артиљерије и зоне њеног дејства, мунидијске и остале магацине, гарнизонски затвор, наоружање јединица, секторе одбране усташа и домобрана, главне карактеристике команди јединица и сл. Све је то упућено штабу 10. дивизије и штабу 5. корпуса. Чекао се напад на Травник. До тога, тих дана марта 1944. године, није дошло.

Када је ускоро наша бригада напустила овај реон, наше везе предали смо обавјештајној служби бригаде која нас је смијенила. Обавјештајни официр новопридошле бригаде несмотрено је направио неопростиву грешку. Наиме, главном везом која је ишла преко другарице Куленовић, наручиване су неке материјалне ствари. Похватани су неки наши сарадници, који су куповали тражене ствари у трговини. Под притиском усташа, откривена је главна веза. Одмах је ухапшена другарица Куленовић. Ускоро, из Сарајева је стигао домобрански генерал у Травник. Тада су ухапшени сви официри који су били с нама у вези и возом упућени за Сарајево. На станици Витез, из воза су искочила 3 или 4 официра и ухватили се брда. Прво су наишли на наш 2. батаљон. Међу тим официрима је био Иван Мајдек, који је послије рата пензионисан у чину нашег пуковника ЈНА. Нисам запамтио имена других. Послије се чуло да је другарица Куленовић осуђена на смрт и стријељана у Сарајеву, или у неком усташком логору. Стријељан је и један број официра коњичке пуковније, док их је неколико осуђено на дугогодишње робије.

Југозападно од Травника је село Касаповићи. Било је то веће и богатије село. У њему се истицао мјештанин кога су звали »бег«. Тада, 1944. године, могао је имати око 50 година; био је висок, мршав, свијетле пути. Знало се да је то најбогатији човјек у околини Травника. То се видјело по кући и другим објектима око ње. Никада се није женио. У истој кући су живјеле двије његове сестре, уседјелице. Куд се год човјек окренуо, могао је да види пуне хамбаре жита, штале са стоком и непрегледне воћњаке и поља. Чак је имао и посебну кућу, која се звала гостинска.

»Бег« је контактирао са нашим интендантима и обавјештајцима, а много се клањао пред командантима и комесарима. Посебно је волио да прима »госте« и задржава их на ручковима, вечерама и сл. Он и његове сестре о томе су особито помно бринуле, без обзира колико је људи било у питању. Поред тога, испуњавао је и све друге обавезе које су му интенданти тражили. Интересовало га је и колико треба хљеба, меса, сира, воћа и другог. Ако би интенданти тражили 10 или 20 килограма меса, он би давао цијело теле или јуне. Исто тако, радо је контактирао са обавјештајцима, па се може слободно рећи да их је свију по имену познавао. Настојао је да их добро угости, нудећи им све услуге, само да му дају пропусницу до Травника. На први поглед доносио је добре и тачне податке о непријатељу, али се примјећивало да се често не подударају са подацима који су пристизали са друге стране. Тада су пале и прве сумње. Установило се да је био шпијун Гестапоа. Када је примијетио да је откривен, преселио се на своје друго имање у мјесту Оцаци. То му није помогло.

Врбаса, држећи положаје према Бугојну, Доњем Вакуфу, а дијелом снага и према Травнику. Те зиме био је велики снијег и због тога није било ве-

ћих борби. Таква ситуација погодовала је стварању обавјештајних веза са градовима и у откривању шпијуна. На овим задацима су се истицали: Душан Давидовић, Ђуро Врањеш, Маркица Тадић и Драгојло Маркић. Они су умјешним радом долазили до тачних података о непријатељским гарнизонима у долини Врбаса. Чак су неки од њих успјели да дођу до података о непријатељским упориштима у долини Раме и Неретве, надовезујући свој рад на раније везе наших обавјештајаца на тим теренима.

Најинтересантнији је био случај обавјештајног официра 2. батаљона Маркице Тадића. Он се послужио лукавством. Упознао се са ћерком богатијег сељака у околини Бугојна и помоћу те везе открио је јаку мрежу шпијуна у реону од Доњег Вакуфа до Прозора. Тадић је чешће долазио код »своје дјевојке« и у кући њеног оца »ашиковао«. Обећао јој је и женидбу. Све је то одговарало њеном оцу и њој, па је често падала велика част: шунка, сир, ракија и слично. Маркица ме је о свему извјештавао, а вјероватно и отац Маркичине »дјевојке« Бугојно. То је била постарија дјевојка, у коју се Маркица »дубоко заљубио«. Ускоро је њен отац и пред Маркицу почео постављати неке задатке: тражио је од њега бројно стање наших снага, распоред, састав командног кадра и слично. На крају, поставио му је задатак да покупи све незадовољнике у својој јединици и да их доведе до његове куће, а он ће даље уредити све у Бугојну. Маркица је све обећавао, па чак и то да ће превести цио вод са пушкомитраљезом, тражећи да му дјевојчин отац укаже на људе којима би се могао обратити ако му још нешто затреба у вези те »предаје«. Уговорена је и ноћ »предаје« у домаћиновој кући. Те ноћи скупило се десетак усташких шпијуна из околних села, да прославе »предају« партизанског вода усташама и вјеридбу дјевојке. Када је Маркица у неко доба ноћи бануо са својим људима, у кући у којој су га нестрпљиво очекивали, непријатељски агенти могли су само да дигну руке увис пред упереним оружјем наших бораца. Сви су били свезани и спроведени на саслушање. То лукавство омогућило је да се за кратко вријеме открије и похвата још десетак и више шпијуна. Код неких од њих нађено је и оружје. Доста их је побјегло у Бугојно када су осјетили да се трага за њима. У цијелој тој операцији активно су учествовали обавјештајни официри 10. дивизије Владо Кољеншић и његов помоћник Боро Кецман.

Занимљив је био и случај са Абдулахом. Штаб бригаде налазио се у селу Бистрица код Горњег Вакуфа. Њен обавјештајни центар био је смештен у кућу испред стрме падине. Била је то обична босанска приземљуша, покривена шиндром. Власник куће био је омањи црнпураст човјек, који никад са главе није скидао фес са кићанком. Преко дана се ријетко виђао код куће. Ујутру би рано одлазио, а увече се касно враћао. Понекад би се дуже задржавао у кући, али би нас избјегавао. Због тога је пала сумња да Абдулах ради против нас.

Након провјере, установљено је да се бави ситним шверцом. Када смо с њим разговарали, покушао је да то негира, правдајући се да одлази у село Ростово код пријатеља и рођака ради испомоћи у неким пословима, те да од њих добија понешто жита и другог за издржавање породице. Кад смо му у кући пронашли већу количину разне робе: сапуна, игала и других ситница, коначно нам је открио да се бави ситним шверцом да од тога живи и храни породицу. Испитивањем смо утврдили да

нам је рекао истину. Од своје куће до села изнад жељезничке станице Витез, пролазио је козјим стазама. На том путу многи су га познавали и потврдили су да се бави ситним шверцом.

Абдулаха смо ангажовали да и нама доноси разне ситне ствари. До тада он није имао проблема ни са једном војском. Након извјесног времена почели смо му давати писамца за наше познанике у Сарајеву. Највише познанства у Сарајеву имао је Иван Банешић, бивши спортиста, који је вршио дужност секретара штаба бригаде, па Никола Продановић, начелник штаба, обавјештајни официр и још неки другови. Кад смо видјели да је ревностан и од повјерења, Абдулаху смо почели давати и задатке који су се тицали војнообавјештајне службе. Повезали смо га са неким људима које смо нае неколицина познавали у Сарајеву. Са кројачем Шукријом у чију су радњу навраћали официри и друге личности из отменијег друштва, јер је Шукрија био познат кројач. Затим са Мустафом Кисељаковићем, који је радио у војно-техничком заводу, молером Омером Дервишкадићем, који је залазио у станове војних лица и главешина Павелићеве »државе, na је тако могао много штошта чути и видјети. Преко Дервишкадића ухваћена је веза са Ејубом Сарајлићем, који је због своје физичке љепоте и сналажљивости, вјечито био у друштву лијепих жена, разних проводација и припадника других сумњивих занимања. То га је увело у најотменије сарајевско друштво тога доба. Некад су му у њемачки генерали, када би се опијали у женском друштву, били до коњена, а да се и не говори о усташким и домобранским официрима. Од њега су Омер и Шукрија могли да дознају и податке о већим непријатељским јединицама, које су се налазиле у Сарајеву или биле у пролазу. Све те податке биљежили су Омер и Шукрија на танком папиру, а Шукрија вјешто ушивао Абдулаху у одјећу. Ускоро, извор тих података је прекинут јер је Ејуба Сарајлића прогутала ноћ и више се никад није појавио.

Послије Сарајлићевог нестанка податке војне природе давао је Мустафа Кисељаковић. Ти подаци нису имали неку посебну вриједност, па смо Абдулаха оријентисали на људе који су могли давати другу врсту информација - о општем стању у Сарајеву у вези са хапшењима, о економским оскудицама, непријатељској пропаганди и сл. Нешто слично новинским информацијама. Све је то Иван Банешић успјешно тумачио. За другове који су били у близини штаба бригаде, Абдулах је био најинтересантнији када је доносио: колоњску воду, сапун, нови веш, оловке, папир, прибор за бријање и сл. Дешавало се да стигну и вриједне ствари, као што су ципеле гојзерице, топли веш, а и важни лијекови у којима се оскудијевало.

Иако је Горњи Вакуф од Бањалуке доста удаљен, успјели смо да са њом ухватимо везу из села Бистрице, код Вакуфа. За то су, у првом реду, послужили кочијаши, који су прије рата превозили робу из Бањалуке за Мркоњић, Кључ, Јајце, Бугојно, Горњи и Доњи Вакуф и друга мјеста. Дошло се на ту идеју јер су кочијаши добро познавали све успутне ханове и друге угоститељске објекте и њихове становнике. Доста тих објеката радило је понешто и у току рата, јер се од тога живјело, а и добар број кочијаша тешко се одрицао свог посла, који је био тежак, али и уносан.

Помоћу тих људи продрло се од Горњег Вакуфа до Бочца и Крупе на Врбасу, а одатле није било тешко доћи до Бањалуке и наших сарадника. У Бочцу и Крупи било је много познатих људи који су били на нашој страни. Ти људи су ступили у везу са предграђима Бањалуке, Карановцем, Десном и Лијевом Новоселијом. Старом чаршијом и Ситарима. Од тако успостављене везе етигло је неколико извјештаја о бањалучком гарнизону, четницима око Бањалуке, посебно на Карановцу, где се налазила њихова команда »Западна Босна«. Највише заслуга за ту везу имале су неке жене из Горњег Вакуфа, које су имале породице у Бугојну и Доњем Вакуфу, затим предратни кочијаш Ајваз од Бугојна, Креја или Крешић из Доњег Вакуфа, Тутарићи од Мркоњића, неки бивши кочијаш из Бјелајца код Мркоњића, породица Јаковљевић звана »Трушо« из Бочца, Мирко Берић и Коста Кајкут из Карановца, породица Газић из Новоселије и други.

Органи обавјештајне и интендантске службе су редовно контактирали и узајамно се информисали о разним подацима са терена, особито кад су јединице оскудијевале у исхрани.

муку мучили да обезбиједе исхрану бораца. Први батаљон бригаде наишао је на мању групу четника - мјештана из Хрбљина и заробио њих неколико. Један од њих открио је јаму у којој су биле сакривене веће количине разних намирница: 10-15 бачвица брављег масла, веће количине овчијег и говеђег меса, сланине, свињеке масти, кромпира, већи број сеоских гуњева од овчије коже, жита и слично.

бригада из реона Прозора кренула ка селима Јаклић, Захум и Злопоље, нисмо имали података о непријатељу, па ми је штаб бригаде наредио да са групом бораца кренем ка Прозору и извидим непријатељске снаге које отуд наступају према нама као и да етупим у везу са нашим 3. батаљоном који је остао у селима Румбоци-Копчићи.

Било је јутро. Пронашли смо водича и кренули. Одмах се испоставило да ће нам на том задатку главна препрека бити снијег, који је непрекидно падао, а посебно у планини. Три борца која сам одабрао, били су физички јаки, па смо успјели савлађивати снијег и мећаву. Послије подне стигли смо близу Прозора. Спустивши се ближе Шћиту, угледасмо села у којима је остао наш 3. батаљон. Ништа нам се није чинило необичним. Цестом од Прозора видјела се краћа непријатељска колона, која је више стајала него што се кретала. Испитујући сељака дошли смо до података да су у Прозор стигле јаке непријатељске снаге. Наступале су у правду Равног и Вуковска. Пред сам мрак кренусмо ка селима где је био наш 3. батаљон. Ништа нам још није било сумњиво, јер смо видјели да у селу има војске и да се повремено крећу између кућа. Још раније смо били ослободили водича, сматрајући да нам више није потребан. Стигосмо до прве куће, која је била мало више истурена од осталих. Ушавши у топлу собу, скуписмо се око пећи. Неки другови скинуше ципеле да осуше и огрију ноге. У кући је била само једна млађа жена, која нас је упадљиво посмаграла. То неком од нас би сумњиво na је запита шта јој је необично. »Која сте ви војска?« упита жена. Рекосмо јој да смо партизани, на шта нас она обавијести да су у селу и Нијемци! Да су још

јутрос рано стигли, и да су се испред њих партизани повукли. Такође, да их је десетак скоро изишло из њене куће и отишло на вечеру!

Спремили смо се брзо и кренусмо у правцу одакле смо дошли. Није прошло ни 10 минута кад минобацачке гранате почеше парати ваздух изнад нас, падајући у нашој близини. Видјела су се и свијетлећа зрна, потом и свијетлеће ракете. Једна граната ме добро стресе. Требало ми је неколико минута да се освијестим. Значи, жена или неко од њених, извијестили су Нијемце о нама а Нијемци су закључили да припремамо на њих напад и вјероватно је због тога настала код њих узбуна. Све се брзо смирило и ми кренусмо даље према планини Радуши. Чинило нам се да идемо правим путем. Што смо више залазили у планину, дочекивао нас је све дубљи снијег и нове падавине.

Ускоро се увјерисмо да смо скренули с правца одакле смо првобитно пошли. Почели смо се вртити у круг. Неки борци почеше и падати. Ишли смо лијево - десно, не бисмо ли можда избили на стазу којом смо дошли. Али узалуд. Наједном чу се петао и учини нам се да није далеко. Крећући се у том правцу, наиђосмо на сеоску бачију са шталом. У кућерку као да је било свијетла. То је горјела ватра у сеоској фуруни. Унутра је било топло, па смо се брзо загријали. Угледасмо жену која се правила да спава у једном ћошку. Од јутра до тог момента ништа нисмо јели. Позвах жену да нам спреми вечеру. Домаћин донесе брашно и убрзо скуваше пуру са сиром.

Сељака смо узели за водича - водио нас је неколико километара. Једва смо се кретали по високом снијегу и планини. Пушкомитраљез отежао гіа га наизмјенично носимо, мијењамо се сваких 100-200 метара. Иако имамо водича, често скрећемо с правца, јер се ни он није могао добро сналазити због снијега. Наједном се отиснух са митраљезом низ неку литицу, и дочеках на ноге. То као да ме ошамути. Борци ме мало промасираше, скинуше лед са очних трепавица и ја дођох к себи. Водич поче све више затезати и говорити да не може даље. Некако га убјеђујемо, а и пријетимо му. Наједном - паде. Поче да се ваља по снијегу и виче: »Убијте ме, убијте ме, ја даље не могу!« Поче свањивати. Испред нас су се видјела нека насеља. Пустисмо водича, и након неколико сати стигосмо у штаб бригаде.

Послије тога осјетио сам неки бол и треперење десног ока. Први долазак код љекара, очног специјалисте, услиједио је након 7-8 мјесеци. Констатовао је да сам потпуно изгубио десно око због потреса од минобацачке мине и пада низ стијену с пушкомитраљезом.

Велшшр МИЛЕТИЋ

Формирање интендантуре бригаде и снабдијевање у IV и V непријатељској офанзиви

Кад је средином октобра 1942. године формирана Крајишка полубригада, у чији састав су ушла два батаљона 6. крајишког одреда (Мањачки и Рибнички), полубригада је у свом саставу имала интендантуру коју су сачињавали: Перо Кецман - интендант, Митар Пузигаћа, Коста Кецман и Страхиња Латиновић - чланови интендантуре. Интендантура је имала и снабдјевачки вод, пекару, магацин, кројачку и обућарску радионицу, сточни депо и складиште.

У др

Босански Петровац ради формирања 7. крајишке ударне бригаде.

На маршу према Босанском Петровду, полубригада је коначила у Бравском Ваганцу. Њен смјештај, како у Бравском Ваганцу, тако и у Босанском Петровцу, организовао је Страхиња Латиновић, у договору са НО одбором Бравски Ваганац.

Народ овог села организовао је такав дочек, да немамо довољно ријечи да то опишемо. Свака кућа је примила по неколико бораца, и ту је било толико припремљено разноврсне хране да су борци били изненађени и од тренутног узбуђења, иако гладни и преморени, изашли су напоље и по читавом селу развили »козарачко коло«. Играло је и старо и младо; то је било весеље читавог села. Очито се видјело колико народ овог краја отворена срца дочекује своје борце.

До формирања бригаде није дошло' због погоршане ситуације на сектору Јајце-Травник, те је полубригада враћена назад на ранији терен.

Прије тог повратка, замјеник команданта бригаде Милан Зорић примио је Ахмета Балића, који је са хармоником дошао у полубригаду. Борце је то одушевило, пошто је Балић био узоран друг, врстан свирач и пјевач, и добар борац. Ишао је у вод, чету, батаљоне и пиштапске јединице - дијелове бригаде. Његова хармоника и он често су разгаљивали преморене и гладне борце. Ахмет је био у бригади и за вријеме IV и V непријатељске офанзиве, и све до повратка у Крајину. Сјећамо се да је у V непријатељској офанзиви одбацио хармонику у селу Баре више Боана, и са пушком се борио у саставу 1. батаљона. Још у Босанском Петровцу, интендант полубригаде Перо Кецман премјештен је у интендантуру 5. крајишке дивизије.

Интендантура 5. дивизије писмено је обавијестила штаб полубригаде да више не може рачунати на интендантске радионице, пекару и магацин, већ да се снабдијевање убудуће има вршити искључиво са терена, односно да могу у случају потребе рачунати само на пекару. Тако је полубригада прешла на самостално снабдијевање. Било је то велико

искушење, у погледу прикупљања и набавке хране са терена, стварања резерви и попуне интендангуре способним кадровима.

вана у борбама за Сански Мост. Тада су интендантуре батаљона успјешно евакуисале на слободну територију ратног плијена у ситној и крупној стоци, житу, брашну и товарним коњима. Један дио ситне и крупне стоке, као и товарних коња, остављен је за попуну интендантура батаљона, а остатак крупне стоке, брашна и остале хране, и товарни коњи, пребачени су у интендантуру полубригаде. Жито је транспортовано у тајно складиште у село Бусије. Остатак ситне стоке (овце) пребачен је у село Соколово и преко НОО организовано клање и сушење по домаћинствима. Суво овчје месо било је намијењено за ратну резерву за санитет полубригаде и батаљона. Овим планом створени су повољни услови за редовно снабдијевање полубригаде, а осим тога осигурана је и боља покретљивост снабдијевачког вода. О свему овоме је упозната и интендантура 5. дивизије.

Слатини, а други у селу Вилуси, ради координације са интендантурама батаљона и даљег рада на прикупљању стоке из оближњих села и стварању резерви.

сојевић за нове чланове интендантуре полубригаде. Крајем децемра 1942. године, стигао је из 1. крајишке бригаде Мирко Граонић и постављен за интенданта 7. крајишке бригаде. Одмах смо повратили онај дио интендантуре из Вилуса и смјестили га у село Чађевицу. Интендант Граонић је неко вријеме пратио рад, стање и организацију интендантуре полубригаде.

Након неколико дана, тачније 27. децембра 1942. године, формирана је 7. крајишка бригада у селу Ораховљани. У састав бригаде ушла је комплетна интендантура полубригаде. За интенданта бригаде постављен је Мирко Граонић, а за чланове интендантуре: Коста Кецман, Митар Пузигаћа, Страхиња Латиновић, Абдурахман Тупара и Бранко Рисојевић. У свом саставу интендантура бригаде је имала снабдијевачки вод, кројачку и обућарску радионицу, покретни магацин, пекару, месару, млинару и марвени депо. Сви батаљони су били попуњени и имали интенданте и замјенике, радне водове, економе чета и четне кухиње.

Одмах послије формирања бригаде, интендант Граонић је одржао састанак са члановима интендантуре бригаде. Анализирано је стање снабдијевања и организација рада. Постављени су одређени задаци за будући рад. Послије одржаног састанка, интендантура бригаде премјештена је у Мркоњић-Град, а магацин је и даље остао у селу Слатини.

*

Почетком IV непријатељске офанзиве бригада је, у зимским условима и на широком фронту, изводила одбрамбена дејства на простору Јајце - Мркоњић - с. Врхпоље, што је у знатној мјери отежавало снабдијевање. Због тога је интендантура дивизије организовала печење хљеба у Кључу за јединиде које су водиле борбу на положајима Врхпоље - Кључ.

Предузете су мјере да се евакуише сушено месо из Соколова а брашно и жито из тајног складишта села Бусије, у село Слатину Једна количина сувог меса и брашна распоређена је батаљонима, а кру на стока, жито и дио сувог меса задржани су у бригадној резерви.

Страхиња Латиновић и Митар Пузигаћа, интенданти у бригади

дант 5. крајишке дивизије Славко Родић одржао је састанак са свим интендантима бригада и члановима интендантуре дивизије, на коме их је упознао са ситуацијом и непријатељском офанзивом. Поставио је задатке за будуће снабдијевање и стварање покретних резерви. Овај састанак имао је велики значај за будући рад интендантуре бригаде. С тим у вези, интендантура бригаде је остатак жита у тајном складишту предала команди мјеста, а од интендантуре дивизије преузела извјесну количину разне опреме и извршила расподјелу по батаљонима. Усљед непријатељског продора на правцима Јајце - Мркоњић и Кључ - Мркоњић, интендантура бригаде се повукла у село Подрашницу. Застој у продирању непријатеља искоришћен је да се набаве што веће количине хране из окол-

них мјеста (села). Овај задатак је извршен, и за то вријеме су повећане залихе у бригади.

Пред сам покрет из Подрашнице, у интендантуру бригаде је дошао предсједник НО одбора овог села и понудио један дио крупне стоке, као добровољни прилог. Одмах је упућен члан интендантуре са неколико бораца да преузме стоку. Кад су стигли на лице мјеста, било је то изјутра, непријатељ је гађао село артиљеријском ватром и стока се разбјежала на све стране. Од овог добровољног прилога примили смо свега 5 грла говеда, а остало је побјегло.

правцем: с. Подрашница - с. Драгнић Подови - Виторога пл. - с. Прибеља - Хрбљине, и привремено се размјестила у селу Д. Малован. У село Драгнић Подови, у интендантуру бригаде пристигло је преко 20 омладинки и омладинаца!, чланова Партије и СКОЈ-а, са територије Босанског Петровца. Са њима су попуњени снабдијевачки вод интендантуре бригаде, санитет и кухиња штаба бригаде. Овом попуном интендантура бригаде је у знатној мјери оспособљена за боље извршавање својих задатака.

броја резерве стоке, затражено је од предсједника НОО Драгнић Подова да, уколико постоји могућност, набави око 20 грла крупне стоке. Видјевши и сам каква је ситуација, предсједник је у кратком року набавио тражена грла. С обзиром на краткоћу времена која није дозвољавала да се набавка врши на регуларан начин - сазивањем цијелог НОО, па и свих домаћинстава - предсједнику је објашњена настала ситуација и потреба за храном, као и њена набавка на овај начин, што је он потпуно схватио.

Са набавком коју смо извршили на овај начин, није се сложила члан политодјела бригаде - Душанка Ковачевић, која је у том часу била са нама. Њена мотивација је била, да овакве хитне набавке преко једног члана НО одбора, без обзира да ли је он предсједник или не, с општег становишта нису оправдане и политички су штетне.

Са оваквом набавком нису се сложили ни комесар ни замјеник комесара бригаде, Љубо Бабић и Мијушко Шиба\ић. Ми смо сматрали да је набавка у овом случају извршена правилно. Нисмо издали, бар по нашој оцени, никакво наређење предсједнику НОО - он је био замољен да, уколико постоји могућност, што прије набави стоку. Међутим, руководилац политодјела Милисав Раичевић сагледао је ситуацију, интересе саме бригаде, и сложио се са извршеном набавком. У даљем објашњењу овог случаја, рекао је да то није била грешка, јер у тешкој војној ситуацији интенданти набавку врше најчешће преко предсједника НОО, а он, пак, ако има времена, сазива читав одбор. Са овом констатацијом сложио се и командант бригаде Раде Маријанац. Али, напоменуо је Раичевић, у даљем раду треба избјегавати овакве и сличне набавке што је могуће више, осим у ситуацијама, као што је ова, када услови не дозвољавају да се набавка изврши на нормалан начин. Од тада нам се стално сугерисало, нарочито од стране замјеника комесара бригаде, да не чинимо политичке грешке при набавци. Било како било, набавке су вршене и борац је морао добити бар парче куваног меса, јер често се дешавало да уопште нема ни хљеба.

гаде су нормално снабдијеване храном. У даљем правду кретања преко планине Витороге и Хрбљина, због великог снијега, слабе проходности, нарушених веза и јачег притиска непријатеља, интендантуре батаљона и економи чета нису увијек успијевали да на вријеме дотуре кувану храну борцима, због чега је интендантура бригаде, по наређењу команданта Раде Марјанца, морала интервенисати. Чланови интендантуре су одлазили у батаљоне да се увјере како се од кухиње до борца дотура храна.

На одвојеном правцу Кључ - с. Рибник дејствовао је 2. батаљон бригаде. За његово снабдијевање био је задужен члан интендантуре Бранко Рисојевић. Интендант бригаде није имао увид у снабдјевеност овог батаљона и зато је на овај терен упућен још један члан интендантуре - Коста Кецман. Обојица су са овим батаљоном били одсјечени од бригаде.

Приликом повлачења интендантуре бригаде преко Витороге, одржан је први партијски' састанак ћелије интендантуре. Састанак је одржан у једној напуштеној пастирској колиби, а њиме је руководио, као најстарији члан Партије, Абдурахман Тупара. На састанку је дата кратка оцјена дотадашњег рада комуниста и постављени су задаци за будући рад. За секретара организације изабрана је Л>уба Пилиповић, кројачица у интендантској радионици.

смо, по наређењу команданта бригаде, предали интендантурама батаљона. Набавка стоке је извршена преко комисије, која је била раније упућена у ово село и преко НОО обавила овај посао.

Пред сам покрет из села Д. Малован у интендантуру бригаде дошао је Спасо Милиновић и понудио сву своју крупну стоку, као и ситну. Примили смо преко 20 грла крупне стоке, док ситну нисмо могли преузети, због дугог марша преко Купрешког поља по ноћи и дубоком снијегу. Спасо није хтио да прими чак ни признаницу и том приликом је рекао: »Узмите, другови, стоку, дајем вам је од срца. Жао ми је што не можете примити и ситну (ту је било преко 100 оваца). Боље је да ову стоку поједу наши храбри борци и рањеници, него непријатељи«.

Послије рата, са Спасом смо се срели у Београду. Радио је на ВМА. Носилац је »Партизанске споменице 1941«. Питали смо га шта је урадио са овцама. Одговорио је да их је предао 9. крајишкој бригади.

с. Равно, а интендантура бригаде се повукла из с. Д. Малован преко Купрешког поља и с. Равно, у с. Захум. По доласку у овај реон, по наређењу штаба бригаде, предали смо представнику Централне болнице 15 грла крупне стоке. У току офанзиве штаб бригаде је водио бригаду да се, када је то год могуће, па и науштрб наших бораца, помогне са храном Централној болници. Овакав став одобравали су наши борци и руководиоци, na је интендант више пута, без тражења одобрења штаба бригаде, уступао храну Централној болници, колико је то било могуће.

је, као излијечени болесник од тифуса из Централне болнице, Сава Колунџија. Он је својим искуством и способношћу много допринео побољшању рада интендантуре. Као старији и способан човјек, био је користан у распоређивању хране батаљонима, у вођењу оперативне еви-

денције о материјалном обезбјеђењу и у непосредном обезбјеђењу интендантуре бригаде. Сви смо га цијенили и поштовали.

Снабдијевање бригаде на потезу Купрешко поље - с. Захум вршило се из расположивих покретних резерви, а набавка хране, због претходног коришћења терена од стране једног дијела Оперативне групе ВШ и Централне болнице, није била могућа. Сва настојања чланова интендантуре да на овом терену набаве храну, остала су безуспјешна.

По доласку интендантуре бригаде у реон манастира Шћит, примљена је извјесна количина хране, која је била заробљена у италијанском гарнизону Прозор, и подијељена батаљонима. То је био претежно слатки купус, који су борци нерадо јели. Из овог реона интендантура бригаде се повукла преко села Дољана у Јабланицу. Приликом покрета од с. Дољана у с. Грачаницу, набављена је знатна количина стоке и подијељена батаљонима. Ова набавка је много значила за вријеме преласка преко Неретве. Од Грачанице па према Јабланици наилазили смо на попаљена села, што је одавало стравичну слику.

Дана 12/13. марта интендантура бригаде се, под веома тешким условима, пребацила преко Неретве, у Јабланици. Затим је продужила преко планине Прењ у правцу Борачког језера и Главатичева. Овом приликом интендантура је била изложена дејству непријатељске артиљерије из Коњица, која је интензивно тукла стазу којом смо ишли ка Прењу. Овдје смо претрпјели знатне губитке, нарочито у товарним коњима, који су се, рањени, сурвавали низ стрме падине, дубине и до 200 метара.

Пошто се овим правцем извлачила и Централна болница, у чијем пребацивању је била ангажована и наша бригада, на овом терену нису постојали услови за набавку хране. Да не би остали без резерви у живој стоци, бригада није редовно снабдијевана, и борцима је пријетила опасност да остану без хране. Зато је интендант бригаде упутио чланове интендантуре Страхињу Латиновића и Абдурахмана Тупару, у шири реон Главатичева ради набавке стоке. Они су успјели да набаве већи број ситне стоке, али због слабе везе и брзог покрета бригаде према Калиновику, они су се са стоком упутили према Невесињу. Сазнавши од 10. херцеговачке бригаде гдје се налази 7. крајишка бригада, били су присиљени да исцрпљену стоку предају 10. херцеговачкој бригади, која је извршила замјену за крупну стоку.

По завршеном извлачењу и прикупљању бригаде у шири реон Калиновика, њена интендантура се размјестила у селу Миљевини. Одмах се приступило набавци хране и стоке, и за неколико дана интендантуре батаљона и бригаде биле су солидно попуњене. Побољшана је исхрана бораца, и са становишта материјалног обезбјеђења створени су услови за даљна дејства бригаде. Али, по наређењу комесара 1. пролетерске дивизије Филипа Кљајића, овдје смо предали сву живу стоку Централној болници. Бригада је остала без резерве. Одмах смо путем комисија извршили набавку стоке, организовали мељаву жита и печење хљеба за санитет бригаде.

дантуре бригаде. На њему је анализиран рад чланова Партије у току офанзиве, постављени су нови задаци и извршене припреме за прелазак

преко Дрине. Посебно је истакнуто да нас очекују велике тешкоће у снабдијевању бригаде кроз Санџак и Црну Гору.

Због болести интенданта 3. бригаде, Млађе Рогића, по наређењу штаба бригаде у овај батаљон је упућен члан интендантуре Стахиња Латиновић, који је добио задатак да преузме бригу о снабдијевању. Он је на овом задатку остао све до Рогићевог оздрављења. Послије преласка ријеке Таре, поново се вратио у састав интендантуре бригаде.

искуства у снабдијевању за вријеме покрета, што је имало одлучујући утицај за њен рад у саставу оперативне групе Врховног штаба. У извршењу тако сложених задатака, од интендантских кадрова нарочито се истидао интендант 1. батаљона Сима Попадић, чији је батаљон био најбоље снабдјеван у току обе офанзиве и са којим нисмо имали никаквих проблема. Поред Попадића, добро су радили и Марко Керкез и Драго Капелан. Они су се нарочито истицали у проналажењу извора снабдијевања, набавци и дотурању хране до интендантуре бригаде.

Послије краћег одмора у реону Калиновика, дјелимичне попуне и растерећења од болесника и рањеника, бригада је 10/11. априла код села Усгиколине прешла Дрину и продужила наступање ка Чајничу. Бригада је учествовала у разбијању четника на Челебићу. На Жабљак је избила 21. априла. За ово вријеме интендантура бригаде се добро снабдијевала са терена, користећи ратни плијен са Челебића, Чајнича и дијелом са Жабљака. Овдје је, поред хране и стоке, било и нешто опреме.

По доласку у Жабљак, интендантуру бригаде је посјетио члан економског одсјека Врховног штаба и тражио извјештај о снабдјевености бригаде. Замјеник комесара бригаде Мијушко Шибалић повезао је интенданта бригаде са НОО Жабљака по питању регулисања снабдијевања бригаде храном. Храна се је могла подићи следовањем - требовањем.

Овдје је одржан краћи партијски састанак и дати су наредни задаци. Било је ријечи о новом начину снабдијевања путем требовања преко НОО Жабљака. Интендантура бригаде се премјестила из Жабљака у село Буковицу. Сходно договору, интендантура је по требовању примила храну од НОО Жабљака за потребе бригаде и једног батаљона 4. црногорске бригаде, који је био привремено распоређен на снабдијевање код нас. Примљена храна се распоређивала по батаљонима и за приштапске јединице. Након неколико дана, интендантура се премјестила у село Боан. Почела је мељава жита у селу Буковица, а печење хљеба у Боану. Количина хране која је примана од НОО Жабљака није била довољна, а и резерва у живој стоци се смањивала, па се морало приступити на!бавци стоке са терена. У међувремену, 1. и 4. батаљон извршили су продор у села Г. и Д. Липово. Из околине тих села заплијењена је већа количина стоке, а знатна количина хране и соли нађена је у кући четничког војводе Саве Батаре, који је убијен у кући из које се бранио.

диште хране које је било у надлежности економског одсјека Врховног штаба, као резерва за исхрану рањеника и болесника Централне болнице. Када је батаљон добио наређење да се пребаци преко Вратла и Д. Липова, наишао је на четничку засједу. Том приликом су четници заробили цијелу комору батаљона. Командант Јово Медић враћа батаљон у Ша-

ранце и од четника ослобађа комору и складиште. Пошто су борци били већ исцрпљени и гладни, Медић наређује да се у два велика казана (који су се налазили у складишту) скувају макарони на ул>у. Воде није било, јер је ово безводан крај, а ни вријеме није дозвољавало да се вода тражи. За овај случај, у Шаранцима, сазнао је шеф Економског одсјека ВШ Митар Вујовић и затражио од штаба бригаде образложење. Објашњење је дао члан интендантуре бригаде Страхиња Латиновић, пошто је претходно разговарао са командантом Јовом Медићем. Вујовић је на то рекао: »Пошто сте ви из наше драге Крајине, рачунајте да је са овим случај ријешен«. У даљем разговору је напоменуто да избјегавамо овакве и сличне поступке, када се ради о резерви хране која је строго намјенски одређена за потребе Централне болнице. Вујовић се интересовао о исхрани бригаде и да ли редовно примамо требовану храну од НОО Жабљака. Отворено му је речено, а то је интендант Граонић тражио да се каже, да хране немамо довољно, нарочито меса и брашна. У вези с тим, шеф Економског одсјека ВШ је обећао, да ће видјети за брашно, а месо треба да набавимо из села А- Липова, на источним падинама Сињајевине.

Половином маја 1943. године, батаљони су се налазили у селима Г. и А- Липово и Црквине, оријентисани ка Колашину. Један дио бригадне интендантуре остао је у селу Боану, док се други смјестио у селу Крња Јела. Из Крње Јеле се ефикасније могло радити на прикупљању хране, нарочито стоке.

Прије поласка из Боана, одржан је састанак партијске ћелије интендантуре. Разматрани су недостаци и неке слабости у снабдијевању; критички смо се осврнули на пропусте у раду. Дати су и задаци у предстојећем нападу на Колашин. Исто тако, подвучено је да се треба више посветити теоретском раду, без обзира на неке тешкоће око сакупљања чланова партијске ћелије интендантуре који раде на терену. На састанке партијске ћелије интендантуре долазило се обавезно, без обзира где су се налазили поједини њени чланови.

Непосредно пред почетак V непријатељске офанзиве, уз сагласност штаба бригаде, интендант бригаде је упутио једну комисију сјеверном падином Сињајевине ка Црној Греди, ради набавке стоке. На том терену,, комисија се сусрела у шуми са штабом Колашинског партизанског одреда и члановима Окружног комитета за Колашин, који су је упозорили да на том сектору има стоке, али да због активирања четника и почетка непријатељске офанзиве, не постоји могућност набавке. Зато су уступили десетак грла своје крупне стоке, што је добродошло за предстојећи покрет бригаде.

*

Почетком V непријатељске офанзиве бригада је водила борбе на правцу Колашин - Сињајевина. Услиједило је наређење да се изврши хитан покрет са овог терена и пребаци се на просторију Пивске жупе. Обезбјеђење бораца храном није било потпуно. Након дводневног марша, бригада је, исцрпљена и гладна, стигла у реон Плужине - Горанско. Недостатак куване хране и дјелимично гладовање бораца у овом дугом маршу, уследили су и због тога шго интенданти батаљона нису раније са-

знали за овај дуг и хитан марш од села Д. Липово до Пивске Жупе. Сви наши батаљони су имали стоке, могли су скувати месо и подијелити борцима, као суву храну, бар за један дан. Због тога је дат одмор од неколико сати, негдје између Буковице и Шавника, да се месо скува и подијели. И другог дана марша дат је одмор, на падинама Пивске планине, да би се организовало кување ручка. Овдје је скувано месо, а било је и нешто киселог млијека, и то је све подијељено борцима. Пошто није било соли и хљеба, борди су само дјелимично нахрањени, а и били су сувише уморни и исцрпљени да би били сити. Тако је протекао овај дуги марш, који ће се памтити и по томе што су домаћице из неколико сеоских кућа одговарале борцима да »нема млијека ћавоље капље«.

За вријеме борбених дејстава на правцу Горанско - Гацко, интендант бригаде је упугио преко Пиве у реон катуна Јаворак, два члана интендантуре ради набавке стоке, у чему се није успјело, јер је становништво било избјегло.

Бригада се због развоја ситуације поново пребацила на десну обалу Пиве и, након неколико сати одмора, продужила усиљеним маршем преко села Мратиња ради затварања правца с. Брљево - Јаворак - с. Мратиње. Са 1. батаљоном упућен је и један члан интендантуре бригаде, ради регулисања исхране. Интендантура бригаде је, послије два дана, прешла Пиву и размјестила се у Мратињу.

Ту је одржан четврти састанак ћелије интендантуре, на коме су комунисти детаљније упознати са почетком нове офанзиве, посебно о потреби растерећења интендантуре. Постављен је задатак да се набави што већи број стоке.

По избијању предњих дијелова бригаде на Јаворак, интендант бригаде, са још једним чланом интендантуре, упутио се на Јаворак да набаве, колико се може, ситне и крупне стоке, у чему су и успјели. V тој комисији је био и комесар 1. батаљона Јово Божовић.

кић, који је упознат са проблемом набавке стоке. Он нам је, у присуству комесара наше бригаде А>убе Бабића, рекао: »Ситуација је критична, слиједи тешка борба и пробој. Зато набавку стоке извршити што прије, и у већим количинама, јер ће нам то требати за исхрану Централне болнице. Узмите од народа све, сем последње краве. Овај наш народ, ако буде разумио ову нашу борбу, опростиће нам. Ово радити путем комисија, у коју треба да уђе и по један комесар батаљона«.

Ми смо у том циљу формирали три комисије, које су на планини Пишће набавиле преко 100 грла ситне и око 40 грла крупне стоке. Ово је била посљедња набавка на територији Црне Горе у V непријатељској офанзиви, и с њом је бригада продужила пробој преко Сутјеске и Зеленгоре.

Стока је подијељена батаљонима, а у интендантури бригаде задржано је у резерви преко 20 крупнијих грла. На Мркаљ Кладама извршено је клање све ситне стоке. Иако су борци били снабдјевени куваним и печеним месом, за неколико дана, то ипак није било довољно, због недостатка хљеба и соли.

Овдје су поново растерећене интендантуре батаљона и бригаде од сувишног материјала, ради веће покретљивости.

За вријеме наступања бригаде преко Сутјеске и њеног учешћа у борбама за Кошур и Клекове, интендантура бригаде се под непосредним руководством Саве Колунџије, у веома тешким условима, пребадила преко Сутјеске, у реон Лучке Колибе. Ту је наређено да се за потребе Централне болнице преда сва стока и товарни коњи, које су са натчовјечанским напором превеле преко Пиве и Сутјеске храбре петровачке омладинке. Међу њима нарочито су се истицале: Радојка Дамјановић, Марица Пузигаћа, Деса Капелан, Миља Совиљ, Смиља Петровић, Деса Маричић...

Пошто је интендантура бригаде остала без хране, стоке, а ни воде није било, привремено је престало снабдијевање. Борци су се сами сналазили једући коњетину, сријемушу, лишће, што није било довољно. У даљим дејетвима бригаде кроз Зеленгору, људство интендантуре се кретало са батаљонима и штабом бригаде. Ноћу 12/13. јуна, пребацили смо се преко комуникације Фоча - Калиновик у реон с. Миљевина, и интендантура се размјестила између с. Упковића и с. Јабука.

За све вријеме покрета у току офанзиве, интендантура бригаде је била изложена дејству непријатељске авијације, нарочито за вријеме преласка Пиве. Трпјела је губитке и успоравала покрет.

Пошто је по завршеном пробоју интендантура располагала само са људством, интендант бригаде је одржао састанак са члановима интендантуре у с. Јабука, на којем је поставио задатке у вези са попуном снабдјевачког вода. Обновљене су двије комисије које су из околних села, за вријеме покрета бригаде ка Јахорини, под врло тешким и мукотрпним условима успјеле набавити извјестан број крупне стоке, нешто жита и неколико коња са товарном опремом, чиме су створени услови за наставак рада интендантуре бригаде.

Комисије, које су радиле на терену, имале су великих тешкоћа да пронађу понеко говече или коња са опремом. Крећући се према ријеци Прачи, преко Јахорине, успјели су набавити неколико коња са опремом и нешто крупне стоке. На падинама Јахорине наишли смо на комисију која је посматрала месара 4. батаљона како дере говече, које је сломило ногу. Расподијелили смо набављену стоку, првенствено батаљонима, пошто је интендантура бригаде имала мању резерву за болницу.

*

дионица. Због честих покрета оне нису могле обављати своје задатке. Тако је кројач Милорад Пилиповић био задужен за политички рад са људством интендантуре, а обућар Бранко Ракита за мељаву жита. Ракита се посебно истакао на извршењу ових задатака у Црној Гори и за вријеме покрета бригаде на правцу Миљевина - Јабука. Послије пробоја из Зеленгоре, Ракита је упућен у један млин да самеље товар жита. Због брзог покрета бригаде, заборавили смо га обавијестити, и он је са товаром брашна, умјесто да крене за нама, отишао другим правцем и стигао у Крајину.

шла жељезничку пругу Прача - Сарајево у реону села Реновица, и размјестила се у селу Кула на Гласинцу. За ово вријеме, комисије су стално

радиле на терену, али су слабо упућивале храну у интендантуру бригаде, тако да су се интендантуре батаљона и бригаде споро попуњавале храном, стоком и товарним коњима.

За вријеме покрета бригаде од села Куле ка Сокоцу, комисија је открила два вола, које је чувао један човјек. Комесар бригаде и руководилац политодјела, упознати са овим случајем одобрили су да се волови узму. Власнику је било веома тешко да се растане од њих. Био је упоран и није хтио да прими признаницу. Напослијетку је попустио, видјевши на признаници штамбиљ Врховног штаба. Волове, који су били веома крупни и угојени, расподијелили смо 3. и 4. батаљону, који су били најближи.

Снабдијевање бригаде опремом у IV и V непријатељској офанзиви, вршило се искључиво из ратног плијена, што је било недовољно. Других извора није било, па су борци били лоше обучени и обувени. Покушавало се, у свакој повољној прилици, да се поједини дијелови опреме набаве на неки други начин, али су резултати били слаби. Једино смо примили нешто чарапа од народа на партизанској територији Романије, као добровољни прилог, и то је било све. Остало је и даље да извори снабдијевања опремом буду једино путем ратног плијена.

*

Продором бригаде кроз источну Босну ка Тузли, створени су знатно повољнији услови за снабдијевање. Борцима је редовно спремана и дотурана топла храна и брзо су се опорављали од исцрпљености. У реону Бурђевика заплијењен је већи број крупне стоке, што је много значило за почетак припрема и покрет за Босанску крајину.

За све вријеме IV и V непријатељске офанзиве није одржан ниједан састанак са интендантима батаљона. Интендант бригаде Мирко Граонић није хтио да интенданте, у оваквим ситуацијама, одваја од батаљона, без обзира што су имали замјенике. У неким случајевима било је потребе за оваквим састанцима. Зато је интендант бригаде, умјесто састанка, често упућивао чланове интендантуре бригаде у батаљоне. Овај вид помоћи интендантима батаљона био је кориснији и оперативнији од састанака. Са оваквим начином рада и координације са интендантима батаљона, сложили су се штабови батаљона и бригаде.

Стално се развијала жива дискусија гдје кувати храну, да ли у чети или батаљонском воду и како је најбрже доставити на положај. Ово нам је била болна тачка у свим фазама борбених дејстава бригаде. Испоставило се да није био толики проблем набавке хране и осталог на терену, колико кување и дотур борцима. Закључили смо, а тако је и рађено, да кад год је постојала могућност, храну треба кувати по четама. Овај начин кувања омогућио је да борци брже приме топли оброк на положају. То је много значило, нарочито зими. Централизовано кување имало је доста недостатака. Борцима се није могла достављати топла храна. Нису за то постојали казани. Лутало се, губиле се везе. Чете су често мијењале положај а борци остајали без хране. Али, с друге стране, и кување по четама је имало лошу страну. Пријетила је опасност да непријатељ открије положај чете и заспе минобацачком ватром. Дешавало се да гранате

заспу око кухиње, а некад и да падну у казан. Без обзира на све, овај вид кувања, по четама, био је и остао најефикаснији, и ми смо га примјењивали.

На крају треба поменути и људе који су највише доприносили нашим настојањима да осигурамо снабдијевање бригаде. То су свакако међу првима следећи другови:

Перо КЕЦМАН, интендант Крајишке полубригаде, који је руководио припремама и формирањем бригадне интендантуре, организационо способне и што је могуће више покретљиве. Своје помоћнике и интенданте батаљона обучавао је да што више буду самостални, самоиницијативни и сналажљиви, да у свако вријеме одговоре својим задацима. Представљао је комплетног интендантског руководиоца и био искусан у снабдијевању партизанских јединица са терена. То је омогућило да интендантуре батаљона и полубригаде буду оспособљене да преузму своју функцију у саставу бригаде.

Мирко ГРАОНИН, интендант бригаде, унио је битне новине у интендантску службу, за рад у посебним условима. Сагледао је стање интендантуре бригаде и настојао да искуства која је стекао у 1. крајишкој бригади, пренесе на интенданте батаљона и своје помоћнике. Посебно је инсистирао на организацији кувања хране у радном воду батаљона, односно четним кухињама, те дотуру куване хране борцима. Увијек је напомињао да је један од основних задатака да се скува храна и достави борцима на положај; у томе се огледа способност економа чете, кувара и свих нас. Стално је радио на оспоеобљавању економа чета и интенданата батаљона. Захтијевао је да свако врши посао за који је задужен. Спадао је међу најбоље и најспособније интенданте.

Истичемо и рад члана интендантуре бригаде Саве КУЛУНЏИЈЕ. Иако старији човјек, радом се развио у искусног економског руководиоца. Имао је драгоцјено искуство, које је стекао у 1. крајишкој бригади. На његов приједлог извршена је унутрашња реорганизација интендантуре бригаде, што је у знатној мјери побољшало њен рад. Поред задужења у интендантури, које смо навели, имао је и посебну одговорност за непосредно обезбјеђење интендантуре за смјештај и покрет. Непријатељ никада није могао открити гдје је смјештена, без обзира што је интендантура бригаде била гломазна. У сваком случају, био је десна рука интенданту бригаде.

Значајну и врло важну помоћ интендантури бригаде пружао је и обавјештајни официр бригаде Веле МИЛЕТИН. Увијек нам је давао драгоцјене податке о распореду наших бригада, о непријатељу, насељеним мјестима, што је било врло важно за планирање нашег рада. Нарочито је било битно што смо увијек на вријеме обавјештавани о покрету и правцима кретања наше бригаде.

Највеће тешкоће биле су у томе што се храна набављала, по правилу, путем добровољног прилога, свуда гдје је то било могуће. Но, понекад, због брзине промјене борбене ситуације, били смо присиљени вршити реквизицију, користећи упутства Економског одсјека ВШ. Реквизиција је

вршена преко НО одбора, и то нарочито за вријеме IV и V непријатељске офанзиве. Због примјене оваквог начина снабдијевања, интенданти батаљона и чланови интендантуре бригаде често су савјетовани, а неки пут и критиковани од стране партијског руководиоца бригаде и свих комесара батаљона. Ми смо били свјесни да ћемо реквизицијом изазвати политичко нерасположење народа, али смо у интересу бригаде то морали чинити.

Чињеница је да је бригада, у општој несташици и изузетно сложеним ратним условима, спадала међу најбоље снабдјевене бригаде Оперативне групе ВШ у IV и V непријатељској офанзиви. Она је једино била нередовно снабдијевена за вријеме дејства кроз Зеленгору и нробоја из посљедњег обруча. У оба случаја због уступања своје резерве стоке и товарних коња Централној болници.

Кад се са свих аспеката анализира снабдијевање, с обзиром на пут бригаде, може се закључити да су економи чета, кувари, интендантуре батаљона и бригаде, са мањим недостацима и грешкама, одиграли значајну улогу у одлучујућем периоду у IV и V непријатељској офанзиви.

Као закључак, наводимо да је интендантски кадар 7. крајишке бригаде понајмање гријешио од свих интендантских гарнитура Оперативне групе ВШ. Било је, наравно, грешака у раду, али то није био одраз наше неспособности, незнања или самовоље, већ једна нужна потреба, у таквим борбеним ситуацијама када је требало спасавати нашу војску

Чињеница је да ниједна бригада Оперативне групе Врховног штаба није дала толико крупне стоке, хране и товарних коња Централној болници, колико наша бригада. Али то је био наш дуг према рањеним борцима, одрицање којим се поносимо.

Митар ПУЗИГАЋА
Страхиња ЛАТИНОВИЋ

Хероизам санитетског особља

Током формирања 7. крајишке бригаде, формиран је и санитет, који је организовао и успјешно водио др Мони Леви. У сваком воду су биле по двије болничарке, а у некима и три, зависно од броја расположивог особља. У четама - по једна болничарка и у батаљонима и бригади референти санитета. Са снажењем и нарастањем бригаде, снажила је и нарастала и санитетска служба. Почетком IV непријатељске офанзиве у другој половини јануара мјесеца 1943, у бригаду је ступио велики број дјевојака из срезова: Дрвара, Петровца, Приједора, Санског Моста, Кључа, Гламоча; из јајачког и мркоњићког региона ступило их је доста још раније. Тако је бригада имала довољан број санитетског кадра, мада необученог у довољној мјери. У3 помоћ раније оспособљених дјевојака, новопридошле су брзо савладале основне елементе указивања помоћи рањеницима и болесницима. Оне су се нарочито истакле у борби за рањенике на Неретви, и за све вријеме IV и V непријатељске офанзиве.

Посебне напоре улагало је санитетско особље око збрињавања тифусара, који су били велики додатни терет углавном болничаркама. Ипак, оне су, поред великог ангажовања око рањеника, стизале да помажу и тифусарима; вукле су их, стрпљиво убјеђивале да не заостају иза јединица јер би могли пасти у руке непријатељу, а у много случајева носиле су и њихово оружје. То је био огроман напор, али те младе жене су, кроз тешке борбе у седам непријатељских офанзива, увијек показивале само издржљивост, пожртвовање и храброст. Све је то било равно херојству.

Тешко би било достојно описати макар и мали дио заслуга и подвига санитетског особља 7. крајишке бригаде у току тешког четворогодишњег, ослободилачког рата, а поготово оне за вријеме непријатељских офанзива. Ипак поменућемо барем оне примјере који су заслужили посебну пажњу и остали су у дубоком сјећању - мада су све санитетлије 7. крајишке достојне велике пажње и захвалности.

Боја Јелача са 16 година долази у партизане, децембра 1942. године. Болничарка у јединицама Седме крајишке, у којој је дочекала ослобођење као референт бригадног санитета.

Сличне дужности, и доживљаје, прошле су и болничарке: Деса Ryјић, Марица Пузигаћа, Стоја Рудић, Милева Пилиповић, Љуба Пилиповић, Душанка Сарајлић, Катица Аугуст, Радојка Проле, Нада и Раза из Јајца, Бамка Еминефендић из Јајца, Ковиљка Тешић - тешко рањена (око 12 рана) на Хрбљинама 1944. године, Јелена-Лела Ракита, Миља Латиновић, Милица и Анђа Булибрк, Боса Ковачевић, Милкица Бурчић,

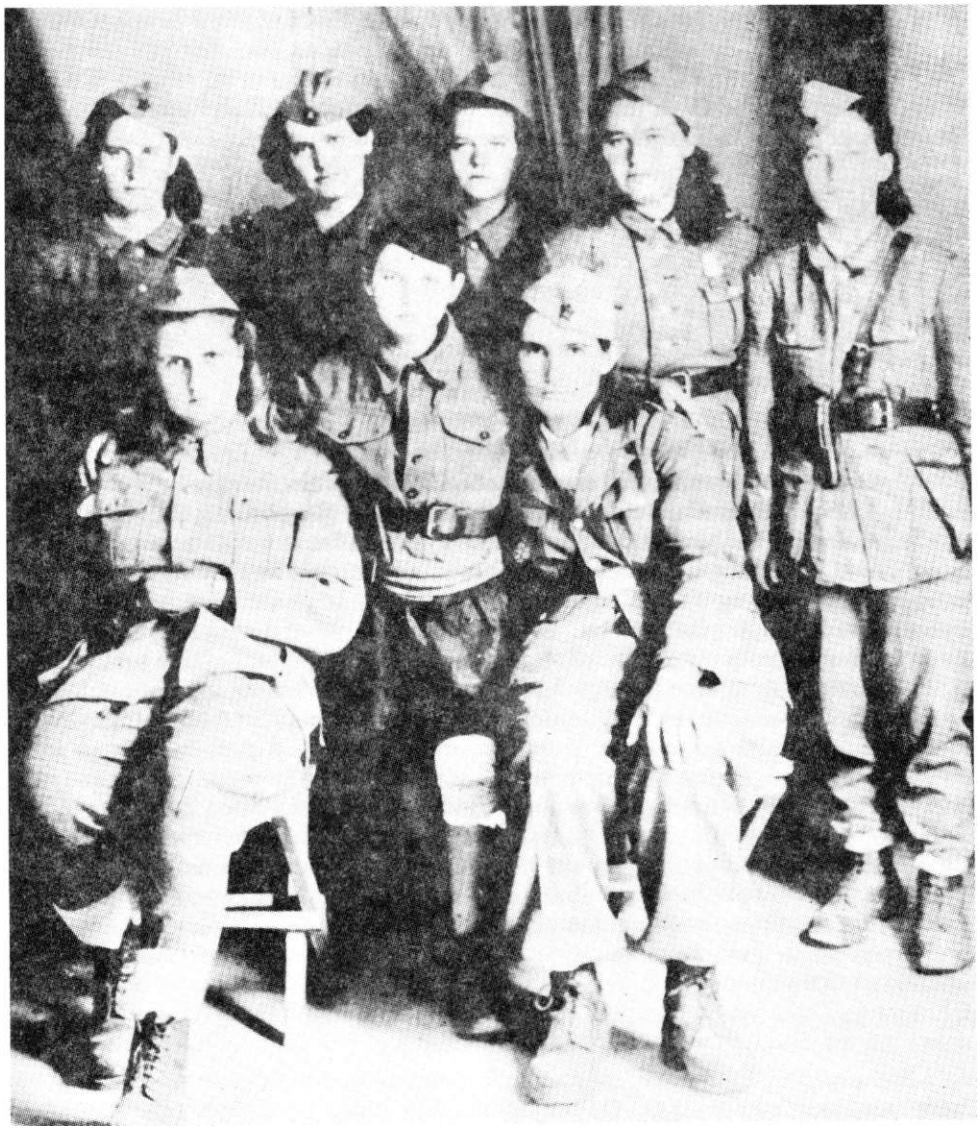

Група другарица бораца у првом реду: Боја Јелеча, Арагица..., Савко Шево у другом реду: Милка Ковачевић, Роса Крндија, Мулија. .., Mwta Капелан и Милка Будиша

Зора Орељ, Стоја Родић, Мара Родић-Пољевић, Драгица Грубор, Мара Грубор, Деса и Роса Капелан, Живадинка Дивац, Дара Бетковић, Јованка-Јоша Бороја, Невенка Проле, Стана Карановић, Стана Кнежевић, Олга и Милка Бабић, Сока Букић, Олга Скакић, Милена Радић, Стоја Попржен, Нада Пејиновић, Даница Мандић, Зора, Деса и Милка Бањац, Сава Шево…

Ф борби за Травник, октобра 1944. године, бомбаши су освојили бункер број 18. Кад су усташе извршили противнапад, бомбаши, и с њима Олга Скакић, болничарка из Дрвара, пружили су жесток отпор. Бункер је одбрањен, али је Олга погинула од усташке бомбе. Сахрањена је у близини бункера. Била је врло храбра; често је и раније ишла са бомбашима.

Јунаштво су показале и Смиља Кужет и Драгица Калаба, када су у јуришу на усташе, такође у борби за Травник октобра 1944, заузеле неколико утврђених непријатељских тачака брањених аутоматским оружјем, и један бункер. Кад су стигле, заједно са бомбашима, до творнице дувана, дочекали су их усташе из утврђених заклона и бацили на њих бомбе. Тада је тешко рањен Бранко Миљевић - изгубио је једну руку. Ове храбре болничарке прискочиле су у помоћ рањеном пушкомитраљесцу, извукле га и превиле.

Јуначки је погинула и Рада Миљевић вршећи своју хуману дужност у борби против усташа код Бусоваче, октобра 1944. године.

С поносом спомињемо све оне болничарке из 7. крајишке које су спашавале рањенике на планини Враници, око Фојнице и Бусоваче. На том терену вођене су жестоке борбе са Нијемцима и усташама у јулу мјесецу 1944, у седмој офанзиви, послије ваздушног десанта на Дрвар. По читавој Враници против Нијемаца и усташа водили су жестоку борбу 7. крајишка бригада, Високо-фојнички одред и 9. крајишка бригада. По дану је врило као у казану од силне пудњаве, а по ноћи било је нешто тише и јагма на пакете које су Нијемци падобранима спуштали својим јединицама. У таквом метежу и наши су борци имали користи од њемачких падобранских пошиљки. У тим борбама било је доста рањеника који се нису могли извући и отпремити у дивизијски санитет. Тада сам и ја рањен. Због немогућности извлачења више рањеника кроз непријатељске положаје, смјештени смо у једну шпиљу на сјеверној страни обронка Вранице. Било нас је двадесетак рањеника сакривених у пећини, и двије или три болничарке које су водиле бригу о нама. Штитио нас је само један пушкомитраљезац, али, срећом није било потребе за отварањем ватре. Страховали смо када су Нијемци пролазили у колони изнад нас, односно, изнад шпиље, која је била удаљена свега око 60 метара од страже. Шпиља је била на веома стрмом терену, а пут којим су Нијемци ишли узак, па су могли само пјешаци пролазити.

Болничарке се труде да нас његују што боље, троше посљедње залихе завојног мадеријала. Од лијекова има само нешто сулфаниламида. Ране се инфицирају и почиње гнојење. Храна је на измаку. Од мало кукурузног брашна и нешто масти, болничарке праве скроб или понекад пуру, и то је све. Пази се да буде довољно до краја заточења, тј. до протјеривања непријатеља са Вранице. Болничарке охрабрују. Говоре нам како се чује пуцњава по доњим падинама планине, што је знак да ће ускоро пристићи наше снаге. Дирљиво је и пријатно слушати наше његоватељице како врло тихо пјевуше »Што то хучи Сутјеска«.

Ту смо остали 11 дана, све до 22. јула, када смо добили везу са 7. бригадом. Стигао је један вод који нас је одвео у дивизијску болницу у Црни Врх. Напуштајући спасоносну пећину, сви смо били радосни, али и изнурени због тешких рана и лоших услова боравка у њој. У оваквим

увијек влажним шпиљама није могуће становати дуже вријеме без одговарајуће опреме.

Група рањеника који су били у шпиљи на Враници, ушли су у састав болнице 10. дивизије. По указаној љекарској помоћи и обради рана, ешалон од око 120 рањеника кренуо је у правцу Купрешког поља. Било је двадесетак тежих рањеника, на носилима, што је веома отежавало кретање. Путовали смо неколико дана по беспућу, преко кршевитих предјела, до Купреса. Ешелон је предводио др Коста Корчегин. Заобишли смо Купрес и смјестили се у село Благај, где је требало да будемо укрцани у авионе за Бари.

Одмарали смо се тек неколико сати, кад стигоше енглески авиони и почеше кружити изнад нас, над Купрешким пољем. Пошто се због густе магле нису могли спустити, јавили су радио-везом да ће нам накнадно заказати вријеме долијетања и мјесто где ће се спустити. Са пилотима је разговарао Петар Мећава. Ешелон је преноћио у Благају. Обезбјеђење и заштиту рањеника вршио је 1. батаљон наше бригаде. Кад су нас сутрадан, у зору, напали четници, наш заштитни батаљон растјерао их је по Хрбљинама; али су у тој борби рањени командант батаљона Ратко Илић и болничарка Ковиљка Тешић, која је задобила преко 12 рана. Срећом, нису јој били повређени витални органи, па је излијечена у Италији.

Затим је наређено да се ешелон рањеника упути према Санском Мосту. Покрет је извршен истог дана правцем: Благај-Јањ-Пљева-Герзово-Барађи-Рибник-Кључ-Саница, гдје смо размјештени и чекали неколико дана авионе. За то вријеме љекари су извршили тријажу рањеника и одредили који ће бити упућени у Италију. Ускоро су долетјели авиони, укрцали рањенике и пребацили их у Бари. Тежак је то био пут за наше рањенике, ношене на носилима и на коњима од Фојнице до Санског Моста. Тегобе су ублаживане и савладане захваљујући дивном народу, који нас је носио од села до села, примао нас као своју дјецу, хранио и снабдијевао другим потрепштинама. У овом великом транспорту ешелона рањеника, истакле су се све болничарке, које су са великим залагањем успјешно његовале рањенике, и заслужују највише похвале и признања.

Милан ПРОЛЕ

Први батаљон у одбрани правца Врхпоље - Рамићи

Послије напорног марша, из села Локвара на Мањачи до села Томине на десној обали Сане, 18. јануара 1943. године, 1. батаљону је наређено да у току ноћи 18/19. јануара пребаци једну чету на лијеву обалу Сане ради посједања за одбрану цепа који чине ријеке Сана и Саница. Туда вијуга друм Сански Мост - Кључ. Задатак чете био је да спријечи продор њемачких снага, ка Кључу које су управо почињале наступање у духу планиране операције »Вајс-I«, односно IV непријатељске офанзиве.

Штаб 1. батаљона ставио је у задатак 3. чети да се у селу Камичак, помоћу дереглије, пребаци на лијеву обалу Сане; да посједне положај у захвату комуникације, на сјеверним падинама оближње косе, која се попут клина простире између поменутих ријека и да упорном одбраном спријечи покушај непријатеља да форсира Сану. Чета се до зоре 19. јануара пребацила у реон Врхпоље. Запосјела је додијељени јој положај и предузела мјере за осматрање непријатеља. У току дана прешле су Сану и остале чете батаљона. Читав батаљон имао је задатак да упорном одбраном спријечи форсирање Сане од стране непријатеља у реону Врхпоље и онемогући му продор у правцу Кључа.

О снази и намјерама непријатеља штаб батаљона није имао података, осим што је знао да се ради о јачим њемачким јединицама.

Батаљон се нашао пред надмоћним и технички опремљенијим њемачким снагама на откривеном земљишту у захвату двију ријека, Сане и Санице, надвишеним висовима са супротних обала - изложен ватреном маљу нападача, без услова за успјешно активно дејство и могућности за маневар. Заправо, дејство батаљона било је ограничено углавном на пасивну одбрану.

До избијања непријатељских снага на мјесто форсирања ријеке Сане, штаб батаљона је, сходно наређењу команданта бригаде а у духу заповјести команданта 5. крајишке дивизије, главне снаге и средства батаљона груписао у захвату комуникације Сански Мост - Кључ, односно села Врхпоље и Рамићи.

На одбрамбеном положају нису изведени никакви фортификацијски радови, сем што је минирана лијева обала ријеке са неколико мина којима се располагало.

До почетка непријатељског напада 20. јануара, на положају се налазила само 3. чета. Један вод ове чете, са два пушкомитраљеза, посјео је

неуређене ровове у подножју безимене косе. Овај вод је имао задатак да прецизном ватром спречава форсирање Сане и продирање лијевом обалом ријеке Сане друмом ка Кључу.

Пошто је обезбиједио свој лијеви бок на линији Кијево - Томина, непријатељ је несметано наступао од Санског Моста. На ријеку су по густој магли прво избили његови тенкови, а потом дијелови који су одмах предузели израду понтонског моста - а које су штитили обезбјеђујући дијелови отварањем ватре из митраљеза кроз маглу која се управо почела подизати.

То је за нас био почетак IV непријатељске офанзиве.

За израду понтонског прелаза Нијемци су користили остатке старог моста, везавши понтоне за постојеће стубове, тако да је прелаз брзо био готов. Користећи маглу, њихови предњи дијелови су, око 9 часова 20. јануара, уз веома снажну митраљеску и минобацачку ватру и ватру из тенкова, предузели форсирање Сане. Дочекани снажном пушчаном и митраљеском ватром из наших редова, Нијемци су у почетку били прикована за земљу. Тада су се њихова артиљерија и минобацачи окомили на 3. вод 3. чете, који је дејствовао из ровова у подножју поменуте косе, и брзо га неутралисали директним погоцима. Из овог вода успио се повући само један борац са пушкомитраљезом.

Послије тога, непријатељ је пренио дејство артиљерије на безимену косу, док је његова пјешадија предузела брзо наступање преко брисаног простора у захвату комуникације према тежишту одбране батаљона. По непријатељу, који је брзо наступао у малим колонама, отворена је снажна ватра из свих оружја. Међутим, он је, не осврћући се на губитке, продирао напријед. Послије кратке али жестоке борбе, батаљон је извршио контранапад, одбацио Нијемце низ падине косе и поново овладао изгубљеним положајима.

Дејствујући јаком ватром, батаљон је наносио тешке губитке незаклоњеном непријатељу. Али и батаљон је имао знатних губитака, због снажног челног и бочног дејства непријатељских митраљеза, тенкова и артиљерије, са друге обале Сане.

Ојачани свјежим снагама, Нијемци су убрзо предузели нови јуриш, али су били заустављени жилавим отпором батаљона. Увођењем батаљонске резерве, непријатељ је био опет одбачен. Даље наступање батаљона задржано је јаком ватром са десне обале.

Око 14,30 часова представник штаба 5. дивизије сужава одбрамбени реон батаљона. Уводи у борбу два батаљона 1. крајишке бригаде са задатком да у садејству са 1. батаљоном 7. крајишке спријечи даље продирање непријатеља.

Груписање на релативно малом простору, на откривеном и неповољном земљишту толиких наших снага, условило је још веће губитке. Непријатељ се није могао разбити и одбацити преко Сане због јаке ватрене подршке са десне обале.

Користећи овакву ситуацију, Нијемци су поново извршили јуриш. Даљи противнапади наших батаљона, и поред њихове силине, нису имали успјеха. Усмјеривши дејства главних снага у захвату комуникације,

Нијемци су успјели овладати безименом косом, гдје су се по паду мрака задржали.

Тако се за наш батаљон завршила ова тешка одбрамбена борба, у којој су борци и старјешине показали да су достојни повјерења које им је било указано. Батаљон је, иако под неповољним условима, предузео све што је могао да би се непријатељ задржао. Остаће ми у незаборавној успомени натјецање наших пушкомитраљезаца у гађању непријатеља из стојећег става за вријеме јуриша, као и подвизи многих других бораца и старјешина, који су падали у јуришима на челу својих јединица.

Ахмет ЏУМБО

Погинуо је вод цијели. .

Из села Кочића Главице, где се одмарао неколико дана послије успјешних мањих окршаја са групама четника на Мањачи, по наређењу штаба бригаде, 1. батаљон је кренуо, 18. јануара 1943. године, преко села Козице и Томине ка Врхопољу. Задатак батаљона је био да, код порушеног моста сјеверно од села Врхпоља, на лијевој обали Сане, организује одбрану и спријечи продор непријатеља из правца Санског Моста ка Кључу.

Десетак дана раније, међу борцима се почело говорити да Нијемци, уз помоћ домаћих издајника, спремају неку нову велику офанзиву. То исто смо слушали и од становништва, куда смо се кретали. Чини ми се да томе нико није придавао неки нарочити значај, јер су тада на ослобођеној територији Крајине биле врло јаке партизанске снаге.

У шла је Сану као претходница батаљона. Послије краћег задржавања у сјеверном дијелу села Врхпоља, чета је одмах запосјела положаје изнад моста, са обе стране пута, и то у рововима које смо затекли. Била је хладна зимска ноћ, са десетину степени испод нуле. Снијег је био висок око 30 цм. Борци су скакутали у мјесту да би се загријали, или су се скупљали у мање групице. Тако смо дочекали свануће.

Ујутро су стигли и остали дијелови батаљона. Одмах су запосјели положаје, тако да је 2. чета била десно од наше чете, на косама према Сани сјеверно и сјевероисточно од Врхпоља, а 1. чета лијево од нас оријентисана према ријеци Саници, мостићу који води из села Врхпоља на жељезничку станицу Врхпоље на шумској прузи. Дан је био прохладан и тмуран. Није се видјело далеко. Терен на коме смо, благо је заталасан, непокривен, јер то су вјероватно сеоске њиве. Није најпогодније за одбрану јер га надвисују брежуљци на десној обали Сане, одакле очекујемо непријатеља. То је доста узан простор између ријека Сане и Санице, које се састају западно од моста, нешто више од једног километра.

Тога дана ништа значајније се није десило. Послије подне чули смо далеко брујање мотора и наши предњи дијелови уочили су да непријатељ извиђа наше положаје и да се опрезно приближава.

У контролишући терен и држећи ровове лијево од пута. Дио чете загријавао се у сеоским кућама удаљеним од срушеног моста неколико стотина метара. Пред свануће, ровове лијево од пута запосјео је 3. вод.

Почео је да свањива 20. јануар, хладан и притиснут густом маглом. Непријатељ, почиње да на шиповима срушеног моста прави импровизо-

вани понтонски мост. Чим је уочио непријатеља, 3. вод отвара јаку ватру и спречава његов маневар. Али, вод је открио свој положај, и непријатељ почиње да га туче митраљеском, минобацачком и послије тога топовском ватром из тенкова. Положај вода просто је засут гранатама и минама као градом. Гранате боје у црно бијели снијежни тепих, док дим од њихових експлозија обавија лијеву обалу Сане. Вод се упорно брани и не дозвољава непријатељу да форсира Сану. У томе му помажу остали дијелови чете стотинак метара позади, са ивице сеоских кућа и шљивика.

Користећи густу маглу, непријатељ је гуменим чамцима форсирао ријеку Сану код самог ушћа Санице и нашао се на боку 3. вода односно 3. чете. У исто вријеме, једна група Нијемаца из правца жељезничке станице Врхпоље прешла је мост на Саници и нашла се за леђима 3. вода. Тако се вод нашао скоро у окружењу. Нијемци у бијелим мантилима јуришају бјесомучно пуцајући из машинки. Развила се борба прса у прса, праштале су бомбе, од рафала аутоматског оружја пушке се нису чуле. Гинуло се на обе стране. То је била неравноправна борба, стравична по свом исходу. Погинуо је скоро цијели 3. вод.

вода, уз једну кућицу, са једним другом, који ми је помагао да изнесем тешко рањеног Перу Нишића. Клечали смо иза куће над рањеником, кад поред нас просто пролетјеше Нијемци, јуришајући на наш 3. вод. На нас нису ни обратили пажњу. Јуришали су непрекидно пуцајући, а онда се десило оно најгоре. Ту, пред нашим очима - нисмо много видјели од магле и дима, али смо знали шта се дешава. У том моменту Перо Нишић је издахнуо, и нас двојица се повукосмо у састав чете.

Огорчена борба вођена је цијели дан. Смјењивали су се јуриши и контрајуриши, али је батаљон издржао. Надуте Швабе нису прошле. Претрпјели су и велике губитке. Дошла нам је у помоћ и 1. крајишка бригада. То су већ описали други другови.

једна од најтежих коју је бригада водила, 3. чета је имала 26 мртвих и 7 рањених. Из пијетета према палим борцима, истраживао сам и дошао до имена ових хероја. То су углавном били млади борци, омладинци од 18 до 20 година, неискусни, одабрани за 7. бригаду из села Благаја са Купреса. Вод смо звали просто »Купрешки вод«.

Ево њихових имена: Блишкић Бошко, Блишкић Гојко, Готовац Јове Станко, Гајић Павле, Зубић Митра Гојко, Ждеро Кузмана Лазо, Кнежић Лазе Анђелко, Кнежић Цвије Паво, Кнежевић Михајла Миле - командир вода, Кнежић Бојана Крсто, Кургић С. Тоде, Мандић Буке Симо, Марић Владе Вукан, Марић Симе Милан, Маселџија Спасоја Лазо, Меселџија Николе Милош, Милишић Павла Милош, Мачак Х. Шериф, Митрић Пере Стојан - комесар 3. чете, Нишић Илије Перо, Нишић Ц. Перо, Петковић Ристе Бранко, Петковић Пере Лазо, Црногорац Владе Младинко и Чолић Буке Лазо.

Миле КОВАЧ

Стојан Митрић

Митрић Боре Стојан рођен је 1918. године у селу Чуклићу, општина Шипово, у угледној сељачкој породици. Прије рата био је земљорадник и сезонски радник - кад се и прикључио синдикату у борби за веће наднице и боље услове рада. Иако млад и неискусан, брзо схвата положај радничке класе и сазнаје ко су њени израбљивачи и противници; слушао је и о Партији и њеној борби за права радничке класе. Своје назоре и сазнања са успјехом преноси на средину у којој живи и ради. Азуди га радо слушају, слажу се с њим, одобравају му и слиједе га.

Када су 1941. године пукле прве устаничке пушке против усташа, Стојан се не двоуми - међу првим је устаницима. Непоколебљив је и пун вјере у побједу, и његови сељани га слушају. Понос је свог бунтовног и револуционарног Јања и Шипова. Убрзо постаје командир вода. У воду успјешно дјелује прије свега другарском речју и личним примјером. Кад је 1942. године формиран батаљон »Пелагић«, Стојан је постављен за политичког комесара 3. чете. Његова чета служи за примјер, као и њен комесар. Тако је било и онда када је комплетан батаљон »Пелагић« ушао у састав 7. крајишке бригаде, као њен батаљон.

Његово дјеловање у чети, као комунисте и руководиоца, присутно је готово у свим ситуацијама - у борби, на маршу, за вријеме предаха. Кад је батаљон »Пелагић« морао напустити територију Јања, да би се борио у саставу бригаде тамо гдје су то интереси борбе захтјевали, Стојан успјешно тумачи неопходност да непријатеља треба туђи свугдје и на сваком мјесту, и око одласка батаљона са просторије Јајца није било проблема, иако је простор Јања и Пљеве тако остао без два снажна батаљона.

По доласку у бригаду, Стојан и његова чета нижу успјехе и увијек су тамо гдје је најтеже. Тако је било и у жестокој борби против јаког непријатеља код Врхпоља 20. јануара 1943. године, у почетку IV непријатељске офанзиве. Непријатељ је из Санског Моста продро у Врхпоље јаким снагама, које су могле сваког часа да угрозе извлачење наших снага са Грмеча у правцу Босанског Петровца и даље. Те ноћи, и следећег дана, у борби са далеко надмоћнијим њемачким снагама, погинуло је из 3. чете 26 бораца, међу којима и Стојан Митрић. Његове посљедње ријечи биле су: »Другови, ја сам смртно рањен, ви наставите борбу«.

Његову чету није поколебао тај велики губитак - она је још жешће наставила да туче непријатеља.

Стојан је својом појавом плијенио све оне са којима је долазио у додир. Лијепих црта лица и складне тјелесне грађе, уз то блага погледа, сталожен, непоколебљив и храбар - снажно је дјеловао и служио примјером гдје год би се појавио.

Љубо ПЕНО

Муке рањеничке

Четири пуне ратне године сучељавао сам се очи у очи са смрћу, као и многи моји другови. На те дане, готово свако јутро, подсјећа ме моја изгубљена рука и много шта другог. Без руке сам остао у борбама на Врхпољу, почетком јануара 1943. године. Као рањеник доживио сам голготе IV и V непријатељске офанзиве. Послије сам био у разним позадинским јединицама, придоносећи нашој борби у границама својих могућности.

Многи моји добри другови пали су на разним бојиштима широм наше домовине. За њихове гробове се не зна, али зна се за њихова херојска дјела. Само у борбама на Врхпољу изгинуо је скоро читав вод Благајско-купрешке чете. Ми преживјели морали смо да наставимо тамо гдје су они стали.

Моје муке као рањеника настају готово одмах послије рањавања. Баш у то вријеме почела је IV непријатељска офанзива. Борбе, пјешачење, глад и зима, пратили су нас готово кроз читаву офанзиву. Непријатељска авијација слиједила нас је у стопу, митраљирала, бомбардовала. Наши покрети били су веома ризични, а кретање је, опет, био једини начин да се преживи и избјегну непријатељски удари и уништење. Са нама су се кретале велике колоне жена, дјеце, старих и изнемоглих. У једној таквој колони налазио сам се и ја. И данас, када слушам рецитацију Бопићеве пјесме »На петровачкој цести«, као да налазим себе у тој колони. На путу од Босанског Петровца према Гламочу, Ливну и Горњем Вакуфу, наша колона доживјела је страховито бомбардовање и митраљирање од стране непријатељске авијације. Много је рањеника из колоне изгинуло, а већи дио је још више израњаван - њима нисмо могли пружити одговарајућу помоћ. Ескадриле непријатељских авиона смјењивале су једна другу, а заклона нигдје. Гледали смо смрти у очи. Ја сам се ипак могао кретати, те сам некако избјегао оно најгоре. Било нам је паклено тешко. И не само тада, већ и послије, а посебно на Неретви и Прењу. Преласком преко Неретве, моје муке и мојих другова нису престајале. Ту, на Крстацу, опет бомбардовање - италијанске »савоје« и »дорнијери«. Њихове бомбе руше и пале куће и стаје у којима су смјештени наши тешки рањеници. Све гори. Рекло би се - страшни суд.

Ја сам у Централној болници за лакше рањенике. Хране нема. Зима стегла. Продужавамо, чини ми се - ни сами не знамо куда. Четнички изроди добили су лекцију од наших јединица на Неретви, али нису и дотучени. Сваког часа могу нас поклати - ми смо немоћни. За нас партизане правила Хашке конвенције не важе; партизани су ван свих ратних

правила и било какве заштите, сем сопствене. И тако, уз велике напоре, стижемо у Црну Гору - између ријека Пиве и Таре.

Када је отпочела пета офанзива, опет муке и патње, глад. Ту негдје код Вучева коначно се прикључујем 7. крајишкој бригади. У њој сам остао све до њеног избијања у источну Босну. Као рањен, био сам пребачен авионом за Италију на лијечење, најприје у Бари, а потом у Гравину и Алтамиру на Сицилији. По ослобођењу Сплита, поново сам у Југославији, на дужностима у војно-позадинским јединицама.

Била је то не само моја одисеја, него и многих мојих другова. Док сам био у Италији, често сам мислио о свом родном Јању, мојим друговима, радовао се успјесима наше НОВ и ПОЈ. Наша пјесма понекад је изражавала нашу тугу за родном грудом, Југославијом, нарочито она из првог свјетског рата: »Тамо далеко, далеко крај мора; тамо је земља моја, тамо је мој родни крај… « У мом случају то се односило на моју Седму бригаду.

Саво МАСЛИЋ

Одлазак у партизане

Послије првог ослобођења Јајца, отишао сам у партизане. Са мном су пошли: отац, два брата, сестра и снаха. По доласку у Мркоњић-Град распоређени смо у Команду мјеста. Отац је као предратни пекар, распоређен у пекари, са њим је био и млађи брат. Ми остали радили смо разне послове при Команди мјеста. Ту сам упознао доста другова мога узраста као и старијих од мене. Једног дана дође отац код нас у Команду мјеста и рече да бисмо му могли помоћи у пекари - да идемо у оближње шуме да сијечемо и доносимо дрва, ложимо ватру и радимо друге послове. Ми се сложисмо, и сваки дан, послије нашег редовног посла у Команди, ишли смо у испомоћ у пекару.

У ром. Кад сам му рекао чији сам и одакле сам, повео ме је са собом. Извршавао сам разне задатке за које је он био одговоран. Скупа смо одлазили у Бјелајце и друга села у набавку намирница. Све смо то радили преко народноослобббдилачких одбора.

Послије формирања 7. крајишке бригаде, мој отац, ја и млађи брат Богдан распоређени смо у интендантуру бригаде, док су старији брат Милош и сестра Добрила распоређени у друге јединице бригаде.

Судбина осталих чланова наше породице је оваква: брат Страхиња одведен је са првим транспортом у концентрациони логор, одакле се није вратио. Друга два брата отјерана су на присилни рад у Њемачку, а три сестре и мајка су остале у Јајцу, гдје их је малтретирао непријатељ, тако да ми је мајка од мучења и умрла, 1944. године. Захваљујући добрим комшијама, три сестре су преживјеле рат.

У пила се у реону села Подрашнице. Била је јака зима и доста велики снијег. Преко Подрашнице ишле су многе јединиде у правцу повлачења наше бригаде. Стајао сам са оцем, кад примјетих Мићу Грубача, нашег доброг комшију. Он приђе и поздрави се са нама, спусти свој пушкомитраљез уз ограду, а његов помоћник Милан Јакшић скиде ранац у којем је било доста муниције. Док су они разговарали, ја сам све вријеме посматрао Мићин митраљез. Помислих да упитам оца за дозволу да се и ја прикључим Мићи и будем у његовој чети, која је тада пролазила поред нас. Али бојао сам се шта ће ми отац рећи и хоће ли ме Мићо примити, с обзиром да сам био исувише млад. Имао сам жарку жељу да будем у првим борбеним редовима; често сам слушао од оца како се радници требају борити за своја права, а ја сам раднички син. Ја ипак упитах оца. Он ме погледа па упита о томе Мићу. Кад чух шта Мићо рече - да сам

исувише мали да издржим напоре, напунише ми се очи сузама. Отац онда замоли да ме поведе са собом, али он понови - да је то за мене тешко и да бих могао погинути. На то ће отац: »А гдје се не гине«. Мићо ме мало погледа, загрли ме и рече: »Идеш са мном, само мораш бити добар и послушан«.

Прво моје задужење било је обука на пушкомитраљезу, додавање муниције и пуњење реденика. Споредни задатак је био да из напуштених села прибављам нешто хране као допунско следовање. У тим случајевима то се крило од руководства, али се ипак понеки борад сналазио и на свој начин, јер је кухињско следовање у току офанзиве било слабо и недовољно, а напори велики. Морало се живјети и ратовати.

Колона за колоном пролази. Мићина чета имала је задатак да буде у заштитници, и Мићин вод такође. Посјели смо једну чуку очекујући непријатеља. Нисмо га видјели. Ту смо остали док колона није ушла дубоко у шуму. Дођосмо до ивице шуме, застадосмо да се договоримо о распореду вода. Распоред је био да сви борци крену пртином за главнином, а нас тројица са митраљезом да останемо неко вријеме. Напуштајући ивицу шуме, идући пртином, Милан Јакшић застаде ради вршења нужде, те скрену с пртине. Ја и Мићо застадосмо да га сачекамо. Није прошло мало, а Милан викну: »Пропадох, Мићо!« Ми се окренусмо и угледасмо рупу у коју је Милан био упао. Мићо остави митраљез насред пртине и притрча. У том тренутку случајно бацих поглед према ивици шуме и низ падину. Видим неку непознату војску. Повиках: »Мићо, ено Нијемаца!« Мићо остави Милана, зграби ранац и поче из њега вадити бомбе, и потрча према Нијемцима. У трку је бацио неколико бомби. Ја сам узео заклон иза једне букве, опаливши неколико метака у правцу Нијемаца из своје »талијанке«. Мићо залегао и даље баца бомбе. Нијемци као да се збунише и на скијама се отиснуше низ падину.

Вратили смо се, извадили Милана из рупе и кренули за колоном. Ово би за мене добро искуство како се треба борити против непријатеља. Мићо ми је био узор. Од тада смо Мићо, Милан и ја били стално скупа. Мене су одредили за другог помоћника. Пронијели су глас како сам ја храбар и сналажљив. Све ми је то давало нову снагу и вољу у борби против непријатеља.

Аушан БАВАНОВИЋ

Уз рањенике

Почетком IV непријатељске офанзиве, сва способна омладина Грмеча била је упућена у разне крајишке јединице или је ангажована у спасавању рањеника Централне болнице. Поред осталог, циљ је био и извући омладину испод удара непријатеља. Тада сам и ја пошла. Била сам млада, пуна борбеног жара, у ком духу нас је КПЈ васпитавала. Са мном су пошли моја млађа сестра и брат.

Прије тога, од усташких звијери и оних који су им вјерно служили, страдали су из моје породице Вукобратовић: мајка Стоја, сестра Љубица, стриц Исо са супругом Анком и дјецом. Одведени су у љето 1941. године у Босанску Крупу и отуда се никад нису вратили. Тамо су вјероватно убијени. Ту је поубијано преко двије хиљаде особа, претежно мушкараца. Бацани су у Уну, а ова их је даље носила у Саву...

Наша села су горјела. Ми смо морали бјежати. Ко није бјежао, био је убијен или у кући спаљен.

Били су то тешки дани, пуни туге, бола и неизвјесности. Пси су тужно завијали, овце блејале, краве мукале. Дио тих злочина описан је у књизи »Подгрмеч у НОБ-v« и »Босанска Крупа у рату и револуцији«. Усташке главешине, попут зликовца и познатог крволока Виктора Гутића, у Босанској Крупи, и усташка штампа, отворено су позивали на злочине, подстичући крвнике, пијанце, пробисвјете и разни олош, као на неку освету. У служби Анте Павелића нашао се, тако, најцрњи олош жељан пљачке и крви недужног народа, жена, дјеце..., у првом реду српског живља. Али и ако се сумњало на било кога да је комуниста, без обзира на народност, био је на звјерски начин ликвидиран.

ници у Грмечу. Када је отпочела четврта непријатељска офанзива, за особље болнице наступили су црни и тешки дани.

Касније, у току IV офанзиве, радила сам у бригадном санитету 7. крајишке. По преласку Неретве, бригада је једно вријеме била ангажована на заштити и евакуацији рањеника и болесника Централне болнице, преко планине Прењ.

То су били дани које ћу доживотно памтити. Кад год се, приликом разиих свечаности, рецитује Назоров »Титов напријед«, пред мојим очима одмах искрсава Прењ, тешки рањеници, зима, глад, бомбардовање...

паљивих бомби бачених из авиона у селу Крстацу. Кад смо прешли Неретву преко импровизованог моста у Јабланици, тамо гдје су наше јединице разбиле четничке групације, наилазили смо на мртве четнике са

искеженим зубима и од ужаса разрогаченим очима, необријане, са дугом косом и шубарама на којима су биле прикачене кокарде. Ко зна одакле су све били дошли ови зликовци и издајници да им овдје наши партизани заувијек помрсе конце.. .

Једнога дана у току IV офанзиве, примљена сам у КПЈ. Био је то за мене најзначајнији дан у животу. Знала сам да овим пријемом моје обавезе и задаци постају још већи и тежи, али то *ме* није плашило - напротив, била сам због тога веома поносна. Често сам помишљала: ако погинем, погинућу као члан КПЈ, која је и повела ову праведну борбу са другом Титом на челу.

Ратни пут 7. крајишке је и мој ратни пут: Црна Гора, Сутјеска, Зеленгора, источна Босна, Босанска крајина, да бих рат завршила у Војном подручју Бањалуке.

крају. Једина моја мисао и преокупадија била је борба за слободу. Преживјела сам рат, дочекала сам и радовала се слободи, али дани НОБ-е без којих не би било ни слободе ни револуције - никад се не заборављаЈУ-

Милка ПОЗНАНОВИЋ

У *Четвртој непријатељској офанзиви*

Крајем јануара 1943. године био сам у 3. чети 2. батаљона. Налазили смо се на положају близу Санског Моста. Једног дана примјетисмо груписање непријатеља, а ускоро и његово надирање према Врхпољу и селу Пећи. Отпочеше тешке борбе. Батаљон је упорно успоравао надирање непријатеља, али, пошто је он био много надмоћнији, и поред наше упорности потиснуо нас је с неких положаја. Борбе су биле изузетно жестоке. Слиједећи наш положај био је око села Рамићи. Ту је стигао политички комесар бригаде Л>убо Бабић и саопштио нам да морамо што дуже задржати непријатеља. Тек што смо заузели положаје, непријатељски тенкови нас нападоше жестоком ватром и збацише са тог положаја. Морали смо одступити до Пауновца. V том одступању обавијештени смо да је погинуо замјеник командира 1. чете Димитрије Бањац. Њега је жалио цијели наш батаљон. Био је заиста добар друг, узоран комуниста и храбар војник и руководилац.

У Паун

огорчене борбе, настојећи да задржимо непријатеља. А кад је непријатељ продро у Пауновац, ми смо се повукли на положаје у Доњи, а затим у Горњи Рибник. Након краћег задржавања, повукли смо се у село Бусије. Ту смо били скоро у полуокружењу. Непријатељске снаге су нас пратиле у стопу.

Тешко је било напустити свој крај, који је био одан народноослободилачкој борби, али морали смо се и даље повлачити. С нама је кренула и омладина. Будући да није могла бити наоружана, ускоро нам је постала баласт. Морали смо је прихватити и о њој се старати, а то није било лако, с обзиром да нас је непријатељ набацио на тешко проходне и пусте крајеве. Сем омладине, са нама се повлачило много жена, дјеце и стараца.

Одступали смо Ресановачом и Репушким-путем, према селима Прекаја и Тичево. Тек у селу Тичеву смо преданили, Изнад нас су прелијетали непријатељски авиони. Пред саму вече другог дана, кренусмо према Босанском Грахову. Та ноћ ми је остала у дубоком сјећању. На путу се измијешали: борци, омладина, избјеглице из разних крајева, стока и колоне рањеника. Ту су избјеглице из Бихаћа, с Баније, Кордуна... Кроз ту масу, војска се тешко пробијала. Често је кидана веза, па се стално морало викати »веза, веза!« Кад је свануло, пролазили смо кроз нека села, али се не сјећам кроз која. Знам само да је то било у близини Босанског

Грахова. Пратили су нас цича зима, магла и мећава; није се готово ништа видјело ни дању. Стално смо у покрету, без одмора.

Кад стигосмо пред Ливањско поље, на нашу срећу, огрија сунце. Сједосмо да се одморимо, али смо одмах од умора поспали. Несаница и све друге незгоде стално су нас пратиле. Кад је колона већ кренула, спазисмо непријатеља како нам затвара пролаз. Кренусмо уз планину - рекоше да је то Шатор. Пењући се уз њену западну страну, опет нам се указа сунце, али не сјајно, већ крваво. Снажан вјетар наносио је снијег, који је шибао по нама. Пошто нас је непријатељ открио, морали смо се пребацивати од заклона до заклона. Тако смо успјели да се попнемо на врх планине, гдје смо одмах почели ложити ватре, око којих смо се гријали заједно са бројним избјеглицама и омладином из нашег краја који су нас стално пратили. Један дио наших јединица био је на положају према непријатељу. Хладно је. Кад свану појави се магла. Шума се бијели од иња. Оружје неспособно за дејство, загријавамо уз тјела и замотавамо у ћебад. Знали смо да смо опкољени. Отпоче припрема наших снага за пробој. Ту су се нашле разне јединице из Босанске крајине. Један од руководилаца, кога нисам познавао, виче нам да смо опкољени и да непријатељ може сваког часа да нападне. Скренуо нам је пажњу да нико не осгане. Послије тога саопштени су распоред јединица и правци пробоја. Док су извршене све те припреме, дан је већ био прошао. Најзад се покренусмо.

Наша 3. чета била је у заштитници болнице и коморе 5. дивизије. С нама је био и један батаљон 4. крајишке бригаде, са истим задатком. Видио сам кад је кренуло чело рањеника. Одједном, из помрчине, на колону се осу пушчана и митраљеска ватра. Паде команда: »Болница назад!« Цијела колона вратила се на полазно мјесто. Рањеници су опет смјештени у једну овећу колибу, гдје су и раније били, а ми из заштите остали смо на положају.

Изнурен од неспавања, глади и умора, заспао сам. Кад сам се пробудио, већ је било свануло. Нико се ниодкуд није јављао. Скоро сам био укочен од зиме. Спазих недалеко од мене ватру и прићох. Једна жена кувала је пуру за болеснике и рањенике. На моје питање има ли везу са нашим јединицама, одговори да не зна, и да су сви рањеници ту. Даде ми комадић пуре да утолим глад. Умор и зима ме и даље савлађују. Нађох једну колибу, која је имала двије мање просторије. Уђох у једну од њих и легох. Спавао сам у бунилу. Ускоро ту уђе један омладинац. Био је то Бранко Ивановић из Горњег Рибника. Одраније ми је био добро познат, али сад га тешко препознадох. Био ми је то веома драг сусрет.

Није прошло много времена, придружи нам се један рањеник. Нас тројица се здружисмо и таман да се смјестимо, кад се вани зачу оштар глас: »Не пуцај, хватај живе!« Кроз један мањи отвор примијетисмо да Нијемци пуцају на партизане. Укочисмо се од страха. Кад смо поново провирили, видјесмо Нијемце како јуре за нашом омладином која је водила волове. Ускоро нам ишчезоше из вида. Након краћег времена дође један Нијемац пред нашу колибу, и ногом отвори врата. Стајао је на прагу са пушком у руци. Затим упита једну старију жену, на нашем језику, одакле је. Она му одговори да је са Баније. Нијемац јој онда рече да нема

потребе да бјежи. Жена је имала промрзле ноге, са пликовима по читавим табанима; гледала је преда се. Ми у другом дијелу колибе - претрнули. Ризиковали смо да чекамо исход, али смо се ипак били припремили, ако Нијемац пође према нама, да га избодемо ножевима које смо имали уза се. На нашу срећу, а можда и његову, није нас открио. Примјетисмо послије, пред шталом гдје се налазила болница, већу групу рањеника и са њима неке наоружане људе. Видјели смо да то нису партизани. Из колибе се нисмо мицали, јер смо били неспособни за било какав отпор и покрет. Чуо се по неки рафал. То су пуцали Нијемци на рањенике који су покушавали бјежати. Затим настаде дужи тајац.

Пада и ноћ. Добра прилика да изађемо из колибе. Никога није било. Договорисмо се да идемо у правцу гдје смо мислили да се налази наша војска; осјећали смо да еу се наши пробили из обруча. Штала у којој је била болница, скоро је била празна. Кренусмо. Наиђосмо на стравичан призор: све рањеник на рањенику, сваки је био заклан. Чује се у гомили неко крклање, вјероватно неки који није био доклан. Нисмо имали ни снаге ни средстава да било коме помогнемо. Ухвати нас страх који никад раније нисмо доживјели. Она жена остала је у колиби непокретна; ни њој нисмо могли помоћи. Кад то све видјесмо, нисмо знали на коју ћемо страну. Закључили смо да су тај гнусни злочин над нашим рањеницима починили четници.

Кренусмо, ипак, преко Шатора, стално се држећи шуме. На путу нам се придружи једна жена. Након неког времена наиђосмо на ватре и мало се огријасмо. Ту је остала она жена, за чију судбину никад нисам сазнао, а ми настависмо у неизвјесност, планинским масивом коме се није видио крај. Завлачили смо се под јелке и смрчике гдје није било енијега, ту смо се одмарали и спавали. Стално смо упадали у неке рупчаге из којих смо морали један другог извлачити. Највише смо се бојали непријатељских засједа. Ипак, нас двојица, ја и Бранко Ивановић, и поред доста напора око рањеног друга који се упутио са нама, били смо одлучни да му помогнемо. Негдје на крају шуме наиђосмо на пут којим су сељаци спуштали дрва. Била је то велика стрмина. Више смо се котрљали него корачали. У подножју планине наиђосмо на војника који је ходао тамо-амо. Иако нисмо знали ко је и зашто је ту, ризиковао сам и кренуо према њему. Из разговора с њим испостави се да је то борац из нашег, 2. батаљона, из 2. чете. Примјетисмо да с њим нешто није у реду. Халуцинирао је, стално понављајући да кува вечеру за борце. Гледа око себе, спомиње другове који ће доћи на вечеру. Нисмо му могли помоћи. (Чуо сам да је преживио рат). Послије смо наишли на неке штале и колибу, у којој затекосмо непознатог човјека. Он нас је примио и наложио велику ватру, што нам је било најважније, јер смо били сасвим прозебли. Тек смо се ту огријали и одморили. Човјек нам рече да смо близу села Поповић, и да су у селу Нијемци. Упутисмо се с њим у његово село, Стекеровце. Тај човјек нас је довео до своје куће и нахранио. Овдје смо се први пут, послије наше голготе, одморили.

Тек тада сам видио да на глави немам капе, и још неких дијелова одјеће. Све је то остало на Шатору. Док смо се ту одмарали, наиђе група

бораца. На себи нису имали никаквих ознака. Прићоше нам и почеше испитивати. По њиховој одјећи закључих да би могли бити партизани. Посумњали су у мене. Узалуд их је убјеђивати да сам борац 3. чете 2. батаљона 7. крајишке бригаде. То су били курири 10. дивизије и хватали су везу баш са нашим батаљоном. Кренусмо у село Роре. Ту смо преноћили. Кад је свануло, продужисмо у колони са већим одстојањем. Мене су, као сумњивог, држали у средини. Кад стигосмо у село Врбљани изнад Рибника, мјештани ми се обрадоваше и осуше ме разним понудама. Сада се ситуација измијени. Видио сам да је групи партизана која нас је спроводила, било непријатно што су сумњали у мене. Вратише ми све што су ми били одузели.

Заједно смо дошли на Бусије. Ту је била и моја чета...

Слободан Ј. МАРКОВИЋ

Залутао као водич

У Седму бригаду дошао сам из 1. крајишке бригаде. Учествовао сам у борбама које је водила 3. чета 3. батаљона у току IV непријатељске офанзиве.

Са положаја који смо заузели послије повлачења од Ситнице, видјели су се четници око села Дујаковци. Како сам познавао тај терен, позвао ме је командант батаљона Глиша Раца, на један ћувик, и питао како и куда се најлакше може прићи четницима. Објаснио сам. Командант је распоредио чете за напад у току ноћи. Узели смо водиче, да небисмо лутали. Ја сам био водич у чети командира Славка Вуковића. Пошто је ноћ била веома мрачна, залутали смо. Пришао ми је Дудо Дозет и поднио пушку под грло: »Издаја, је ли?« Нашао сам се у чуду. Рекао сам Дуди да одмакне пушку; објаснио сам му да сам залутао због мрачне ноћи.

Отишао сам у село да видим има ли кога у њему. Село је било пусто. Четници су се били повукли. Са супротне стране села дошао је друг Жарко Врањешевић. Касније смо кренули преко Сурјана. На том путу сукобили смо се са четницима. Заробили смо 10, међу њима и четничког командира Илију Шормаза.

Татомир ЛАЗИЧИЋ

Стеван Савановић

Борац 1. чете 3. батаљона Стеван Савановић рођен је у сиромашној сељачкој породици, на тромеђи села Сурјана, Шаховаца и Дабраца код Мркоњић-Града. Као седамнаестогодишњак, Стеван је 1941. године међу првима ступио у борбу против окупатора и домаћих издајника. Овог одважног, сувоњавог омладинца, скојевца, упознали смо по његовим јуришима на усташе у Крупи на Врбасу, на Бронзаном Мајдану, у борби на Пискавици, Омарској, Козари, код Кључа, Босанског Новог, на Мањачи, и у свим осталим борбама које смо водили 1941. и 1942. године, до ступања у 7. крајишку бригаду у данима њеног формирања.

Били смо поносни што смо постали борци наше бригаде, а Савановић је често говорио: »Колико сам пута прешао док сам у 7. бригаду дошао«.

Јануара мјесеца 1943. године, IV непријатељска офанзива и зима све су више стезале. Прва чета је била у заштитници и међу посљедњима одступила са Мањаче. Четници, водичи Нијемаца и усташа, потиснули су нас са Мањаче и Ситнице. Дан је био при крају. Снијег, вијавица, магла. Не видк се два метра испред себе. Одступамо по групама према селу Подрашница. Снијег и даље пада. Тешко се крећемо, због умора, глади и непрекидних борби са четницима са Змијања. Нарочито се Стеван тешко кретао. Он је био плућни болесник. Бацао је стално крв. Онако слабуњав, још слабо обучен, каже: »Више ја не могу«. Исцрпљен и онемоћао, покушао је да иде још неколико корака, а затим је пао у снијег. Узимамо га и носимо - Божо Рољић, делегат Душан Павловић, Тица Богдан и ја - сви из 3. вода. Крв му је још ишла из уста. Пушку не да од себе. Вучемо га и носимо даље. Одступамо према Превилима. Већ је ноћ.

Четници и Нијемци су законачили на Ситници и Мањачи, по околним селима. Ми са Сгеваном стижемо у Превила и смјештамо се са оне стране цесте према планини Лисини, која се протеже изнад Мркоњић-Града. Снијег и даље пада и вјетар завија. Наређење је да се ватре не ложе. Стевана смо умотали у ћебад која су била доста влажна. Пушку и даље не да од себе. Прсти као да су му се заледили за кундак. Грозница га све више тресе. Каже да не осјећа ни ноге ни руке. Трљамо му ноге и руке, дувамо. И он сам дува у руке. Све слабија пара излази из његовог даха. Вјетар са снијегом укрутио је још више његово одјело и ћебад. Удара у његове груди. Стеван тешком муком посљедњом снагом

окрену главу и шапатом упита гдје се налази. Једва изусти: »Немојте ме оставити«. Још је нешто хтио рећи, али није могао. Тијело му је било још топло. Десна смрзнута рука остала му на загрљеној пушци. Очи широм отворене, у вјечном мраку под бијелим покривачем.

Његова необична смрт брзо се прочула међу борцима и његовим мјештанима. Исвијестили смо одмах рођаке и родбину, и по њега је дошао Бранко Савановић, његов брат. Натоварио га на коња и, онако смрзнутог, ноћу га пренио до куће и сахранио. Није прошло ни два дана, а за то су сазнали четници и одмах дотрчали као вуци, да се увјере да ли је то млади скојевац, комуниста Стеван Савановић, борац са Козаре, којега су они са осталим друговима протјерали са Мањаче марта 1942. године. Тако се завршио живот друга и борца Стевана Савановића из 1. чете 3. батаљона 7. крајишке бригаде.

Бранко СРДИЈА

Болничарка

Била сам омладинка. Обављала сам у почетку устанка дужност помоћника одборника у Пискуши, Тодоровићима, Галићима, Остојићима и Аџићима. Одборник Пискуше био је Саво Тодоровић. Уједно је обављао дужност одборника и у Тодоровићима. У Галићима одборник је био Божо Бркић.

Највише посла имали смо кад су вођене борбе. Храна се морала носити до положаја. Многи наши борци били су лоше обучени па смо по селима прикупљали одјећу, обућу а посебно плетене ствари, као што су чарапе, цемпери и слично. Одборници су заиста имали пуне руке посла, и они се скоро нису одмарали.

Мени је највише остао у сјећању, по мукама, фебруар мјесец 1943. године. Наше јединице повлачиле су се испред много јачег непријатеља, који је наступао од Санског Моста преко Врхпоља и Кључа. Положаји су се често мијењали. Ни за борце ни за нас у одбору није било одмора. Завршиш један задатак, а почне други, још важнији.

јединице које су имале своје командире и друге руководиоце. У мојој групи било је 12 омладинаца и омладинки. Једног дана, одредили су одборници да са још неколико омладинки идем у Горњи Рибник, да тамо дочекујемо рањенике који стижу са положаја и да их упућујемо даље за болницу у село Бусије. Рањеника је било сваки дан све више. Непријатељске снаге брзо су наступале. Водила се огорчена борба. И народ и војска која је бранила наша села, били су данонoћно на положајима.

ке и бусијске омладине, којом је руководио Блажо Марковић. Имали смо сталну везу с нашим јединицама. Помагали смо евакуацију рањених и болесних. Повлачећи се, дошли смо у Тичево и ту затекли већу концентрацију наших јединица, омладине и народа. Ту се затекао и наш 2. батаљон 7. крајишке бригаде. Мој брат Остоја Галић био је политички комесар чете у овом батаљону. Пронашао ме је и обавијестио да ту има рањених наших бораца и да је међу њима и тешко рањени Симо Остојић. Блажо Марковић, командир наше омладине, дао ми је налог да са још 5-6 омладинки уђемо у састав болнице, као испомоћ болничком особљу. Особље болнице нас је радо дочекало. Добили смо и прве задатке.

Кренули смо преко Тичева прма Босанском Грахову. Било је много рањеника. Неке од њих морали смо носити на леђима. Смењивали смо се често. Под таквим околностима ушли смо у Босанско Грахово. Посматрам рањенике и никако да сретнем Симу Остојића, као ни друге

наше борце из Рибника и околине. Иде колона наше болнице којој се не види крај. Не знам у којем правцу и гдје идемо. Чујемо од неких да идемо за Лику. Нисам ни примијетила да колона прелази цесту.

Одједном, из правца Дрвара упадоше тенкови у колону. Грме и тутње непријатељске машине. Чује се шкрипа и звекет челичних гусјеница. Сипа ватра из тенковског оружја. Газе живе и убијају оне који не могу утећи. Чује се лелек и јаук на све стране. Омладина жели, а не може помоћи у овој ситуацији. Све живо што види, Швабо убија. Ту изгину много омладине, рањеника и болесника. Овдје је Блажо Марковић оставио своју ћерку Јању, нејаку дјевојчицу, да би помогао другима. Берка Блаже Марковића, Јањуша, како смо је из милоште звали, никад се није вратила.

Они који нису били стигли до цесте, међу којима сам била и ја, имали су срећу да побјегну назад. Дошли смо у селу Нуглашица, у подножју Шатора. Ту ме је обавијестила једна болничарка, која је била задужена за Симу Остојића, да је Симо жив, да се налази ту негдје у близини и да је тежак болесник. Тек послије видјех да је то болничарка Ковиљка Тепић из нашег краја. Она већ одраније ради у болници код доктора Крауса. Ускоро пронађосмо Симу гдје сједи са доктором. Запрепастила сам се кад сам га видјела. Обје руке су му биле пребијене. Замотан у неко ћебе, више је личио на мумију него на човјека. У први мах нисам повјеровала да је то он. Доктор Краус задужи ме да бринем о Сими. Мора се хранити као дијете, јер он руку као и да нема. Ковиљки даде други задатак.

Пут нас је водио на Шатор. Са муком смо се пењали и пробијали кроз велику мећаву, снијег и студен. Вјетар је вијао снијег и носио у лице. Наиђосмо на неку шталу. Ту смо ноћили. Били смо сви заједно - рањеници, болесници, болничко особље и љекари. Тек други дан успјели смо прећи један дио планине. Рекоше да се враћамо назад. Пазила сам на Симу и помагала болничаркама колико сам могла. Доносила сам храну из кухиње, хранила болеснике и рањенике који нису могли сами да се хране. Преноћили смо још једну ноћ на Шатору.

Ујутрунас нападоше Нијемци. Настаде гужва и метеж у болници. Кукњава и врисак, плач и јауци. Дозивање у помоћ. Али, ко да помогне? Један њемачки официр са машинком, уз свог пратиоца, одржа нам говор на чистом српском језику. Обећао нам је пружити помоћ и бољи смештај, али да одавде не идемо никуд. И продужи даље. Свега тога нисам била свјесна. ГТрепала сам се. Слушала сам Симу као искуснијег у оваквим ситуацијама. Док сам ја гледала куда одоше Нијемци, двојица рањеника убише се из пиштоља. Симо наређује да спремим што већи број рањеника да бјеже. Неки се супротстављају и не слушају. Отворено говоре да неће да гину. Све ми то би чудно. Мало прије јаукали и тражили помоћ, а сад неће да бјеже. Многи су и даље лежали и јаукали у штали. Симо је био покретан, али су га и ноге почеле издавати. Говорио је да му ноге клецају од глади. Ипак, он је са великим напором кренуо и тражио излаз из ове ситуације. Пронашао је једног човјека из села Поповића, који нас је извео из ове тешке муке.

Ја сам на једвите јаде, уз помоћ двију омладинки, успјела да дигнем на коња тешко рањеног Драгу Баковића од Бронзаног Мајдана, који је

из свег гласа кукао и тражио помоћ. Неки рањеници на нас потежу пиштоље због евакуације других рањеника и болесних. Сматрају да треба слушати оно што је рекао њемачки официр. Чинило ми се да су то људи из села која су била четнички настројена. Нас неколико извукосмо се из болнице и зађосмо у шуму. Драгу смо извели на утабану пртину, и пустили коња да га носи. Стигла сам Симу Остојића и оног човјека из Поповића који нас је обећао спровести до наших кућа. Он је водио и краву. Прешли смо преко планине Шатор и иза себе оставили што се није могло спасити: мртве, полуживе, дјецу, цивиле, старце и старице, изнемогле, болесне. Газили смо преко оружја. Ником ни до чега није било сем да се спаси голи живот.

Тако смо ми прешли планину Шатор. Болница је остала још на већим мукама и потпуно беспомоћна. Незнани човјек нам је обећао преноћиште у његовом селу Поповић. Али, ту нисмо преноћили; кад је наш водич видио да му је изгорјела кућа, напустио је и нас и краву. Ипак, на крају села, нашли смо у једној кући једну жену и једног борца. Ту смо нашли и Лрагу Баковића. Кроз његов плач сазнадосмо да су га четници свалили с коња и отели му га, а он је без коња непомичан. Моли да га спасимо. Али како? Морали смо се журити да што прије изађемо из овог спаљеног села. Једна жена нас нахрани, показа нам пут за село Роре, и ми продужисмо. Ишли смо само ја и Симо.

нас у једну посебну кућу - нико није смио знати за нас, јер су ту владали четници. И заиста, ту нам се ништа није десило. Одатле смо кренули и други дан стигли у село Црни Врх. Наишли смо на нашу омладину која је имала везу са нашим 2. батаљоном 7. крајишке бригаде. Идући према Ресановачи срели смо групу бораца коју је предводио мој брат Остоја Галић. Била је то група која је имала задатак да проналази борце и народ залутао на Шатору и мјестима у околини. Стигли смо у село Бусије. Ту је поново формирана наша болница, у коју сам предала Симу Остојића на даље лијечење.

Марија ДМИТРОВИЋ-ГАЛИЋ

Тешка је али часна курирска дужност

Авадесет шестог фебруара 1943. године, 1. чета 2. батаљона посјела је нове положаје на десној обали Сане, у реону села: Петровић, Растоке и Катавине, према селу Велијама. На дотадашње наше положаје дошле су снаге 8. крајишке бригаде. Другог дана ујутро, командир чете Мирко Лисица нареди ми да однесем пошту у Доњи Рибник и предам је Хамдији Омановићу, команданту 8. крајишке. У засеоку Галићи нађох Хамдију и предадох му писмо. Кад га је прочитао, рече ми да могу ићи назад и да је све у реду. Нисам знао о чему се радило.

УспуТсам сазнао од неких сељака пролазника да је моја чета промијенила положај због надирања непријатеља. Добро сам познавао терен. Кренуо сам другим правцем према селу Кењалима, у чијој се близини могла налазити наша чета. Наишао сам на Душка Вулина, који ме је питао за бројно стање чете. Изненадило ме то питање и рекао сам да не знам. Он ми објасни да жели друговима послати дувана који је сам одгајио, па га због тога интересује бројно стање. Брзо ми спреми дуван. Кад сам прешао Сану наиђох на једног борца у близини села Растока, који је био постављен као веза борцима а и цивилима да не иду цестом јер су Нијемци били у близини. Он ми потврди да је наша чета промијенила положај и да се налази изнад села Катавине према Трескавцу. Стигао сам у чету. Дужност командира чете вршио је Јово Галић, звани »Шоша«, замјеник командира. Командир чете био је одсутан. Подијелили смо дуван борцима. Вод Мирка Сарача био је на положају према Трескавцу, нешто удаљен од осталих водова, са задатком осматрања према Ораховљанским пољима, гдје је примјећена концентрација непријатељских снага. Галић ми нареди да пођем са њим у тај вод, да и њима подијелим дуван. За те непријатељске снаге чуо је и командир чете Мирко Лисица. Био је на неком савјетовању na је послао курира да обавијести његовог замјеника о непријатељу.

Кад смо Галић и ја кренули, било је све мирно. Нисмо знали да се једна непријатељска колона неопажено провукла у Трескавац. Непријатељ је сакупио становништво села на једну ливаду. Претходно је истурио мању јединицу према нашим положајима које је држао вод Мирка Сарача, а коју нико није опазио. Заузела је положај и притајила се. Одједном примијетисмо строј на ливади. По строју је личило на војску, али нас је бунило што не примјећујемо никакве униформе. То нас је и заварало. Мислили смо да је то нека партизанска јединица. Видјели смо и колону како се приближава Трескавцу од Ораховљанских поља. Опет нисмо мог-

ли распознати која је то војска, мада смо почели сумњати да би то могли бити Нијемци. С нама је било још неколико курира и других бораца из чете.

Замјенику командира Јови Галићу цијела та ситуација би сумњива. Упита ко ће од нас добровољно да извиди ситуацију. Јавио сам се ја. Он рече да је боље да иде неко други, с обзиром да сам ја тек дошао с пута. Пошто му је у близини био други борац, мислим да се звао Шешарица, одреди њега. Шешарица пође. Гледамо га како споро иде према брисаном простору. Уочена колона се приближава. Замјеник командира се изнервира и потражи неког ко ће стићи прије Шешарице. Ја се поново јавих.

Кренуо сам на задатак, стигао Шешарицу и рекао му да се врати. Пут којим је требало да прођем имао је један мањи завој. То ми је заклањало поглед. Иза те кривине је нека већа окука према селу. Ту су се Нијемци притајили. Лежали су у заклонима око пута. V њиховој близини, у једном мањем улегнућу, стајала је колона натоварених мазги. Ја је нисам примјећивао. Журећи, хтио сам избјећи окуке и препријечити низбрдицом која се указала преда мном. Све је то непријатељ из заклона пратио и пуштао ме све ближе, с намјером да им жив паднем у руке. На путу наиђем на неки овећи камен. Скочим на њега, не очекујући да се иза њега налази њемачки војник - митраљезац. Сјећам се да сам му прво видио главу и очи. Буљио је испод шлема у мене. Био сам му на дохвату руке. Не знам што ме није ухватио. У исти мах спазих њемачког официра како стоји пред колоном мазги. Збуних се. Онако махинално дигнем песницу и викнем: »Смрт фашизму!« Официр који је стајао пред колоном, »Здраво друже!« Ја се брзо окренух и почех да бјежим. Неко од њих испали кратак рафал из шмајсера. Није ме погодио. Ваљда је мијењао шаржер, кад је први испалио па сам имао времена да се удаљим од Нијемаца према положају Сарачевог вода. То је био сигнал да Сарач и његов вод виде у каквој се ситуацији налазе и они и ја. Отворили су ватру у правцу официра који је пуцао на мене. (Касније смо сазнали од сељака да је ту тај официр погинуо). То је збунило непријатеља. Наши су добили у времену да се распореде и отворе још жешћу ватру. Кад ми се учинило да сам умакао, почех тражити заклон, да и ја на Нијемце отворим ватру и бацим бомбу. Остао ми је био још само један скок да се заклоним за овећи камен. Али њемачки метак био је бржи. Погодио ме је у десну надлактицу. Нисам много осјећао болове, али ми је испала пушка из руке. Кад сам је покушао узети лијевом руком, непријатељски метак погоди и њу. Примјетио сам да ми је метак покидао жиле на длану лијеве руке. Смогао сам снаге и скочио за онај камен иза кога сам намјеравао да пуцам на Нијемце. Чујем паклену пуцњаву између наших и Нијемаца. Тог момента сам се нашао између двије ватре. Другови су видјели када сам скочио за камен, и закључили су да сам погинуо. Био је брисани простор и Нијемци нису могли стићи до мене.

Ускоро је услиједило одступање наших снага. То сам осјетио по слабљењу ватре. Видјех како Нијемци у стријељачком строју иду према мени. Њих неколика примијетише да сам рањен. Трче. Одлучих да бјежим. Око мене звижде зрна, али неким чудом не погађају. Направих неколико скокова и зађох у мртви угао. Хтио сам даље, али ми је терен

био непознат. Не знам куда су наши одступили. Само сам насумце ухватио правац. Учини ми се да сам сав црвен од крви. Тешком муком сам се извукао. Изишао сам на пут који води од Катавина према Велијама. Журио сам како бих стигао наше. Никог v близини није било да ми помогне.

Стигао сам више села Велија и сјео. Одатле сам спазио групу наших бораца како руше мост у селу Саставцима. То није било далеко. Сви су у чети мислили да сам погинуо. Неколицина другова дође до мене. Одмах су позвали болничара Вујића, који ми је завио лијеву руку, а за десну није имао завоја. Поцијепали су ми кошуљу и завили и десну руку. Болничар рече да су ми поломљене кости, да треба ставити руке у гипс. Тога ту није било. Вујић скида два ножа са пушке и стави их као удлаге. Док је то радио онесвијестио сам се. Кад поново дођох свијести, видјех крај себе групу бораца. Био сам на носилима. Ваљда мислећи да сам мртав, били су спустили носила. Неко од' њих повика: »Видите да је жив«. Поред мене су били Васо Бањац звани Бато и БожоРкељаш, моји сељаци из Рибника. Аругу двојицу који су ме носили, нисам познавао.

CILUO Оаојић, курир 1. чете, 2. батаљона

Не знам колико су ме другови дуго носили. Често сам се губио и поново долазио свијести. Сјећам се, кад смо били у Рибнику, да је неко рекао: »Правац село Бусије«. Вјероватно да сам био као у коми. Кад сам се пробудио, видјех да сам у некој кући. Једна старица сједила је поред мене. Она је често спомињала имена: Илу, Бору и још нека. Ноћ је. Не знам гдје сам. Као да сам нијем. Ова старица се мучила око мене и често ме нешто припиткивала. Чујем, али не могу да говорим. Доносила ми је чај, млијеко и још по нешто за јело. Примјетила жена да сам без обуће; не знам гдје су ми остале ципеле. Навуче ми на ноге чарапе. Једна дјевојка донесе старе опанке. Обуше ме.

Ускоро, у кућу уђе Димитрије Вујић, болничар. Пита старицу за њене укућане. Требало је да ме носе. Послије сам сазнао да је то кућа породице Јелић из села Поља, које се налази између села Бусија и Врбљана.

Чуо сам како неки говоре »морамо се журити«, јер Нијемци су заноћили у Бусијама. Натоварили су ме, са још неколико рањеника, на саонице које су вукла два вола. Кренусмо према Лисини.

Симо И. ОСТОЈИЋ

Погибија брата и двије сестре

Почетком марта 1943. године 3. батаљон заузео је одбрамбени положај на Боровој Глави, између Ливна и Шујице, ради обезбјеђења евакуације рањеника и болесника према долини ријеке Раме.

Њемачке снаге наступале су под заштитом тенкова, који су засгали пред раније постављеним препрекама. Њихов покушај да уклоне препреке, осујећен је ватром 3. батаљона. Развила се жестока борба. Положаји су често прелазили из руку у руке. У овим борбама успјели смо уништити један тенк и нанијети веће губитке непријатељу. Заплијенили смо и доста лаког наоружања и муниције, која нам је била добро дошла. Како су непријатељске снаге биле много надмоћније, батаљон се морао постепено повлачити под врло тешким условима: изложен снажној ватри и притиску непријатеља, веома јакој хладноћи, високом снијегу и другим недаћама које су нас пратиле од почетка IV непријатељске офанзиве. Имали смо око десетак мртвих и рањених другова. Међу погинулима био је и десетар Урош Бањац, који нам је са својом десетином осигуравао одступницу. Они су својом ватром задржавали напредовање непријатељских војника.

Baibau је, као борац, а касније и као десетар, био омиљен и поштован од својих другова и претпостављених старјешина. У свим борбама веома се истицао и својим примјером показивао како се треба борити против непријатеља и народних издајника.

Урош Бањац рођен је 1921. године у селу Пећи код Кључа, у сиромашној сељачкој породици. Тешки сељачки живот а затим терор усташа и окупатора нагнали су га да у НОБ ступи одмах по дизању устанка 1941. године.

Урошев примјер слиједиле су и његове двије сестре, Кристина и Мара. Оне су ступиле у партизане 1942. године. Послије братове погибије још храбрије су наставиле да се боре. Обе су погинуле на Зеленгори, у два дана, 13. и 14. јуна 1943. године. Биле су храбре и дивне дјевојке.

Душан - Душко ЛАКИЋ

Партизанска сестра и мајка

Ђука Митрић

Ашла је у 7. крајишку бригаду у току IV непријатељске офанзиве (када се бригада повлачила према Купресу), са дванаестогодишњим сином Симом. Рођена је у селу Крезлук, које лежи на путу Јајце - Вијенац - Травник. Послије спаљивања њеног села и прогона мјештана, Бука је једино успјела да спаси сина испред усташких звијери и прикључила са партизанима. Мужа и осталу дјецу, усташе су побили.

Осредњег раста, веома стабилна и доброћудна жена, Бука се није много разметала нити причала, а нити се је бојала пушчаног метка.

V Заштитној чети бригаде сви смо је вољели и као другарицу поштовали и дијенили. Ријетко се могла видјети да нешто не ради. Обично када смо се враћали с борбених задатака или били уморни од дугих маршева, Букине дивне особине долазиле су до пуног изражаја. Бринула се за нас као за најрођеније. Док бисмо се ми, исцрпљени и покисли одмарали у некој кући, Бука је друговима пришивала дугмад или крпила одјећу и обућу. Касно је лијегала а прва устајала. Често би знала ноћу изаћи да види како је напољу, да ли треба нешто стражарима или патролама које су се враћале са задатка. Те њене врлине, као партизанска сестра и мајка, најбоље потврђује слиједећи примјер.

Средином фебруара 1944. године, послије неуспјелог напада на Посушје, одступили смо преко планине Чврснице према Рами. Снијег велик, око пола метра. Вријеме је било хладно, а ми гладни и уморни. Морали смо преноћити на планини, у колибама на које смо прво наишли. Биле су празне, а врата до пола завијана снијегом. Распоредили смо се у неколико колиба које су биле у бољем стању. Једна група нас ушла је у прву и наложила ватру. Полијегали смо један поред другог и сан нас је одмах савладао. Ја сам имао неки кашаљ и нисам одмах заспао као остали. Видио сам да ни Бука не спава. Подстиче ватру да боље гори. Излази често напоље. Посматра поспале другове да се неко није открио испод похабане ћебади, капута и сличне покривке. Некима раскопчава ципеле да се ноге боље одморе, док другима скида мокре опанке и ставља око ватре да се суше.

Никола Кецман, који је неку годину био старији од нас, лежао је подаље од ватре. Бука му је лагано пришла, свукла опанке и мокре чарапе. Затим је из своје торбе извадила суве и окрпљене и навукла их Николи на ноге, пажљиво их прекривши ћебетом.Њу ни те ноћи није могла

да омета студен, умор и глад. Цијелу ноћ је ложила ватру и мотрила да се нешто не запали. Док је ватра горјела, Бука је у колибу уносила снијег и топила га у некој старој канти. Ускоро је била пуна канта воде. Пред зору је често излазила напоље да види свиће ли, јер смо требали рано кренути за Раму, гдје је био заказан доручак; Бука није никад затајила да нас не пробуди на вријеме. Изненадила нас је са топлом водом, с којом смо се умивали. Одлучили смо да је првом приликом која нам се укаже, наградимо за њену материнску брижност према нама. Чим се докопамо првог одговарајућег плијена, да најљепше одаберемо Буки.

Њен син Симо послије рата је завршио више школе и постао савјетник за спољне послове. Пензионисан је прије неколико година. Живи у Београду. Његова мајка била је колонизирана у Војводину. Умрла је наша Бука прије пет година. Њен свијетао лик, брижне сестре и мајке партизанске, остаће незаборaван за све нас који смо је познавали.

Саво НОВАКОВИЋ

Друга чета 4. батаљона »Искра«

Од Мркоњић-Града до Дрине

Упочетку новембра 1942. године говорило се о формирању 7. крајишке бригаде и да ће 2. батаљон из 3. крајишког одреда ући у њен састав као 4. багаљон. Борци - омладинци н^шег батаљона веселили су се одласку у бригаду, док се борци старијих годишта нису сви томе радовали. Међу њима се пронијела прича да је боље остати и чувати своја села, јер ће бригада отићи и оставити села незаштићена. Тада сам био замјеник комесара 5. чете; комесар је био Илија Шејтан, а командир Симо Шобић.

Негдје половином новембра, на положајима према Јајцу, штаб батаљона позвао је команде чета на састанак. Тада нам је саопштено да се бригада формира и да се од наше 5. и 6. чете формира 2. чета 4. батаљона. Извршена је нреформација и у батаљону су формиране три чете, пратећи и радни вод. Штаб одреда одабрао је борце и кадар за бригаду. За командира 2. чете постављен је Нико Окулић, за замјеника командира Арагојло Маркић, за политичког комесара Митар Крмпот и за замјеника комесара Новак Митрић.

Због настале ситуације, батаљон није одмах могао кренути у сасгав бригаде, већ је добио задатак да са батаљоном »Пелагић« затвори правац Јајце - Мркоњић-Град и Јајце - Шипово. На тим положајима водили смо жестоке и упорне борбе. Кад су борбе на том правцу малаксале, батаљон је повучен у Ораховљане, у састав бригаде.

По формирању бригаде, батаљон је из села Ораховљани упућен на положаје у реон Ситнице и Чађавице, ради затварања правца Бањалука - Ситница - Мркоњић-Град. Друга чета била је размјештена у засеоку Ситнице, а 1. и 3. у селу Лаквари, са задатком чишћења мањачких села од четника. За вријеме затишја развијали смо живу активност међу борцима и становништвом на раскринкавању четника и њихове издаје. Одржавали смо политичке часове, четне конференције и партијске састанке. На теоретским састанцима проучавали смо »Кратки курс историје СКП (б)«; брошуру од Сегала »О друштвеним формацијама« и »Пролетер«. Акцент је стављан на неке слабости у раду Партије. Проучавајући те материјале сагледавали смо и своје слабости, а нарочито секташтво приликом пријема нових чланова. Чета је бројала 107 бораца, а партијска ћелија свега 5 чланова. По повратку у Крајину, 20. августа 1943. године, чета је бројала свега 27 бораца и руководилаца; а остали су изгинули, били рањени или нестали.

На Ситници смо остали до 20. јануара 1943. године; били смо обогаћени теоретским знањем, у чему су нам помогли и чланови политичког

одјела бригаде. Батаљон је тог дана извршио покрет према Санском Мосту, до села Трмошња. Ту смо размјештени по засеоцима. V току дана 21. јануара јављено је да непријатељ наступа од Санског Моста са јачим снагама, па смо извршили покрет према селу Томина. Ту смо се сукобили са непријатељем, који је наступао од Санског Моста према Врхпољу. Тукли су из тенкова дуж комуникације, подржавајући наступање својих предњих дијелова. Снијег је био велик и батаљон се рокирао да заузме повољнији положај, на којем смо се задржали до ноћи. У току ноћи иребацили смо се на лијеву обалу Сане, у захвату пута Врхпоље - Рамићи. Водили смо упорну одбрану неколико дана. ГТовукли смо се јужно од села Рамића и заузели положај на једној коси.

Рано ујутро, 30. јануара, напао нас је коњички ескадрон Нијемаца. Наша чета била је на десном крилу батаљона. Око 03,00 часова сачекали смо непријатеља блиском ватром и одбили напад. Снијег је био дубок, ноћ видљива. Добили смо наређење да се повучемо према Кључу. Ту нам је погинуо Блажо Манојла Гвозденац из села Мујџића - омладинац од 18 година, а теже је рањен Ристо Јовин Проле, из села Косила сестрић Симеле Шолаје. Био је храбар борац. До батаљонског превијалишта изнијели смо га ја и командир 1. вода 1. чете Лазо Симић. Ристо је у болници подлегао ранама.

Код Кључа смо заузели положаје и задржали наступање непријатеља до 20. фебруара. Тог дана нас је смијенио наш 2. батаљон, а ми смо извршили покрет правцем Кључ - Чађевица - Ситница. На положајима код Ситнице напале су нас, 21. фебруара, јаке непријатељске снаге које су наступале од Бањалуке. Пружајући жесток отпор, 22. фебруара, одступили смо на положај јужно од села Мрачај на Зелениковцу. Положај је био топографски повољан, али је био каменит и тежак за утврђивање. Са њега смо успјешно пружали отпор до 25. фебруара. У тој борби погинуо је млади борац Боро Проле. Са тог положаја повлачили смо се преко села Герзова, Драгнић Подова до Подгорије, пружајући узастопни отпор непријатељу. Сва три наша батаљона пружали су непријатељу снажан отпор 28. фебруара. У току ноћи јуришали смо неколико пута, да би смо непријатеља одбацили према Бараћима и омогућили повлачење наших снага преко Чардака према Прибељи. Ту ноћ нисмо имали ни часа мира, кључало је као у котлу, али нисмо се успјели одлијепити од непријатеља. Сјутрадан смо били нападнути од јачих снага и иод борбом, 1. марта, повукли смо се према селу Прибељи на падине Матрака (к. 1413). Ноћ је била врло хладна, а борци слабо обучени. Са тог положаја смо се повукли преко Хрблина и Купрешког поља, у правцу села Рилића.

Промрзли и исцрпљени, 5. марта стигли смо у село Занглину на Купрешком пољу. Те ноћи одржана је партијска конференција у батаљону. Говорено је о слабостима и грешкама приликом повлачења од Ситнице до Купреса. Присуствовао је и командант бригаде Раде Марјанац; он је био врло оштар у својој критици појединих слабости. Ујутру, 6. марта, одржали смо четну конференцију. Борце смо упознали са слабостима и грешкама изнијетим на батаљонској конференцији, и рекли им отворено да је ситуација тешка, да смо одређени у заштитницу болнице и да нам предстоје тешке борбе.

Водећи узастогше заштитне борбе до села Звирњача, 7/8. марта стигли смо у долину Раме, а 9. марта у Шћит. Овдје је било топлије и без снијега. Борбе су се водиле на све стране по висовима изнад рамске кот-

лине, а авиони су стално бомбардовали. Били смо гладни и исцрпљени јер нам је непријатељ на Купресу заробио коње и кухињу радног вода. Интендант батаљона Симо Нурковић, веома сналажљив, брзо нас је снабдио храном. У Шћиту смо преноћили. АРУ[ra] чета је упућена у село Ковачево Поље, ради заштите од тог правца. Вратили смо се у састав батаљона и преко Прозора отишли у Јабланицу. Ту смо остали два дана и тако смо изгубили везу са штабом бригаде. Кренули смо према Рами и маршевали смо двије ноћи дужим путем, јер дању се нисмо могли кретати од непријатељске авијације. Тек смо 13. марта стигли у састав бригаде, коју смо стигли на маршу уз десну обалу Неретве ка Острошцу. Покушали смо прегазити Неретву и прећи на лијеву обалу, али нисмо успјели. Током 13. марта непријатељска авијација тукла нас је цијели дан, јер је била врло активна пошто је дан био ведар и сунчан. Ту смо добили крух од гіроса. Био је врло тврд и неукусан, али нам је ипак добро дошао. Навече смо извршили покрет у правцу Острошца и у току ноћи прешли преко импровизованог мостића направљеног од порушеног моста. Ујутру, 14. марта, заузели смо положаје на лијевој обали Неретве према Коњицу.

Сматра се да је IV непријатељска офанзива завршена преласком преко Неретве. Међутим, ми смо и послије тога водили жестоке борбе, све до преласка пута Коњиц - Борачка језера. На тим положајима задржали смо се до 18. марта. Тог дана дат је задатак 2. чети да крене падинама Прења и да штити лијево крило које је било угрожено од четника, који су са тих падина било врло активни. Имали смо доста муке са четницима, јер су изненада нападали и брзо ишчезавали, У борби са четницима западно од села Идбар, погинуо је (19. марта) млади борац Проле Станков Илија. Осим борбе са четницима, имали смо и задатак да прикупљамо, преносимо и пожурујемо рањенике и болеснике централне болнице. Најтеже је ишло са тифусарима, јер се нису дали покренути с мјеста. 06-ично су ложили ватре и пекли коњско месо, а многи од њих су и халуцинирали.

Када смо извршили овај задатак, вратили смо се у састав батаљона у село Бијелу. Дана 22/23. марта кретали смо се у правцу Борачких језера и Главатичева. Нисмо имали додира са непријатељем до Калиновика, гдје смо маршујући, највише ноћу, стигли 25. марта. Наша 2. чета, односно цијели 4. батаљон, упућен је на положај изнад села Хрбљине, да затвори правац Сарајево - Трново - Калиновик. Повучени смо са овога положаја 30. марта и упућени у село Оцркавље код Миљевине.

Ту емо одређени за заштиту артиљеријског дивизиона. Та артиљерија заплијењена је од четника у Калиновнику. За десет дана добро смо се одморили, средили и нахранили. Кренули смо из Миљевине до села Устиколине и 10. априла прешли преко Дрине приручном скелом. Непријатељска авијација била је врло активна. Ја сам тада био избачен из строја 2. чете. Наша дивна, увијек весела и храбра батаљонска болничарка, другарица Боја Јелеча, одвела ме је у болницу, гдје сам остао на лијечењу. Никола Вјештица Кошмо, дотадашњи комесар 4. батаљона, одређен је за комесара 2. чете. Нико Вјештица - Кошмо погинуо је на завршетку V непријатељске офанзиве, код Уштипраче, на пријелазу пруге Сарајево - Вишеград.

Митар КРМПОТ

Извучена је и посљедња група рањеника

Битка на Неретви или чувена битка за рањенике у IV окупаторско-квислиншкој офанзиви, већ је била добијена. Али још увијек су наше заштитне јединице водиле жестоке одбрамбене борбе на положајима јужно од Коњица и на лијевој обали Неретве све до испод Јабланице, у намјери да створе неопходан предах за рањенике, као и потребно вријеме и услове за даље успјешно наступање. До тог времена већ су били пребачени и сви рањеници преко планинских беспућа. Прења и размјештени у селу Бијела, Борци и око Борачког језера.

У тој, релативно »повољној« ситуацији, штаб 7. крајишке бригаде, који се налазио изнад села Бијела код Коњица био је обавијештен у касним поподневним часовима да је на сјеверним падинама Прења, на стази која преко гребена води ка селу Бијела, одмах иза положаја бригаде, остала једна група од око 50 рањеника, препуштена сама себи. У штабу бригаде су примили ово обавјештење са изненађењем и одмах потражили начина како да извуку рањенике. Пошто у близини штаба није било ниједне јединице, изузев нас неколико бораца из Заштитне чете, који смо обезбјеђивали штаб бригаде, политички комесар бригаде Л>убо Бабић, видљиво забринут за ту групу рањеника, позвао је мене и Перу Кнежевића и одлучно нам наредио: »Брзо идите и узмите све товарне коње из интендантуре и санитета бригаде, и што је могуће брже извуците те остављене рањенике и смјестите у село Бијелу. Имајте у виду да заштитница бригаде неће моћи још дуго одолијевати нападима Нијемаца«.

Одмах смо одјурили у интендантуру и санитет и, по наређењу политичког комесара, енергично захтијевали да нам се ставе на располагање коњи. Врло брзо смо успјели да прикупимо 30 коња са коњоводцима, и да кренемо већ познатом стазом, прво се тешко и дуго пењући, па онда исто тако спуштајући се, и то стално под дејством непријатељске артиљерије, према мјесту гдје би требало да су рањеници. Пењање од села Бијела на планинске врхове било је споро и врло тешко, захтијевало је доста напора и за људе и за коње. Такође спуштање, јер су људи и коњи били већ веома исцрпљени. Нама се журило због рањеника, а и ноћ је била близу, док је непријатељ све чешће гађао наше заштитнице, као да је знао да штите рањенике.

Кад смо најзад стигли и пронашли рањенике, већ је падао мрак. Рањеници су били размјештени у неколико мањих трошних сточних стаја, око којих су падале артиљеријске гранате а често сипали и митраљески рафали. У оних неколико биједних стаја еабило се око 50 рањеника и болесника - тифусара. Скоро су лежали један преко другог. Ватра, коју је вјероватно наложила неколидина још колико-толико покретних и

свјесних болесника да би се гријали, запалила је стајско ђубре. Сагоријевањем ђубрета, у стајама се накупило много смрдљивог и загушљивог дима, те је било врло тешко ући унутра и издржати који минут. Овако жалосну слику допуњавали су јаук, плач и јечање тешких рањеника, те халуцинације, викање и псовке тифусара. Недалеко одатле, према Коњицу, јединице бригаде су водиле огорчене одбрамбене борбе, првенствено у намјери да одбране рањенике, јер су знали да се налазе у непосредној близини и да су беспомоћни. Рањеници и мањи број болесника били су у очајном стању и неизвјесности, немоћни да било шта сами ураде, и мислили су да су иотпуно напуштени. Наш долазак, и сазнање да ћемо их на коњима изнијети и спасити, веома су их обрадовали. Било је и растужених, којима је тешко, падало да онако промрзли, гладни и исцрпљени, напусте топлије, иако задимљене и загушљиве стаје, и да опет почињу да тумарају кроз хладну ноћ.

Прво смо извлачили рањенике и товарили их на коње надајући се да ће тифусари моћи пјешице, док се коњи не врате по њих. Пошто су били у врло тешком стању, неки су нас молили да их оставимо. Тражили смо да сви иду, молили па енергично захтијевали, док на крају нисмо морали силом да их извлачимо из стаја, из дима и ватре, и товарили на коње. Неки су одмах падали са коња и покушавали да се врате у стају. Уз то су викали, плакали и псовали. Гледати тај призор и слушати њихова запомагања, било је веома мучно. У тој изузетно тешкој и невјероватној ситуацији, и нама су сузе навирале на очи. Требало нам је више од једног сата да тридесет људи извучемо и ставимо на коње. Да бисмо убиједили преостале да се враћамо по њих, морали смо оставити два друга да их прикупе у једну стају, ослободе од дима и смрада, и да их чувају до нашег повратка.

Прву групу од 30 рањеника пребацили смо у Бијелу, уз велике напоре, негдје око поноћи. Мада већ потпуно исцрпљени и промрзли, без вечере, вратили смо се по другу групу од око 20 рањеника и болесника. Рањенике смо брзо извукли и натоварили на коње, али је са тифусарима ишло врло тешко. Никако нису хтјели да се одвоје од ватре. Они које извучемо и натоваримо на коње, одмах падају и поново бјеже у стају. Када им запријетимо да ће бити остављени ако не пођу и покушамо да нођемо без њих, онда они плачу, вичу, псују и моле да их не остављамо.

У ствари, они су били потпуно отупјели и нису били свјесни ни ко су, ни гдје су, ни шта се са њима дешава. Уз велике напоре успјели смо да их свију некако покупимо и пребацимо на коњима у Бијелу, гдје смо стигли сутрадан у свануће. Смјестили смо их у болницу. Тако су, најзад, сви рањеници били извучени, а Перо и ја, са друговима из интендантуре и санитета, неизмјерно срећни што смо успјели да их смјестимо на сигурно мјесто.

Већ потпуно исцрпљени, отишли смо у штаб бригаде и извијестили политичког комесара да су сви рањеници и болесници извучени. Послије тога, и без обзира на умор, Перо и ја, веома уплашени могућношћу да добијемо тифус, предузели смо чишћење одјеће и обуће, прање и друго, како бисмо се заштитили. Срећом, и то се добро завршило, јер нам се ништа није десило.

Милан ПЛЕЋАШ

Бригада у гоњењу четника преко Дрине и кроз Црну Гору

У времену од 7. до 21. марта 1943. године, јединице Главне оперативне групе Врховног штаба НОВ и ПОЈ (1. и 2. пролетерска, 3. и 7. ударна дивизија) водиле су тешке борбе против четника у окуци Неретве код Јабланице, на Добригошћу, на Крстацу, на десној обали испред Коњица против Нијемаца и Лукачевићевих четника, затим дуж планине Прења код села Борци, код Борачког језера, код Чичева и код Главатичева и Зимља. Код свих ових мјеста четницима су нанесени знатни губици.

Кулминација тих борби у сламању четничке одбране у Херцеговини на линији: Невесиње - Кифино Село - Улог - Обаљ - Калиновик, достигнута је пред мрак 22. марта. Тада је 3. ударна дивизија, која је била ојачана дијелом снага из 7. ударне дивизије, заузела Невесиње, гдје је нанијела четницима велике губитке. У исто вријеме 2. пролетерска дивизија заузела је Обаљ, изашла на Лелију и вјештим маневром ударила у бок четницима у ширем реону испред Калиновика. И ту су четницима нанијети поражавајући губици. Било је губитака и код наших снага. У 2. пролетерској дивизији 130 мртвих и рањених бораца.

Врховни штаб је 22. марта, својим наређењем одлучио да се 2. пролетерска дивизија ојача 7. крајишком бригадом и с два батаљона из 1. пролетерске бригаде. Та је дивизија била на главном правцу удара, и то преко Обља ка Фочи. Са тим наређењем 7. бригада је практично укључена у гоњење четника преко Дрине и кроз Црну Гору. Радовали смо се због тога што смо након пуних 27 дана проведених непрекидно у одбрамбеним борбама, прешли у офанзивне борбе. Ми смо прије овог наређења били у заштитници Ценгралне болнице и под борбом износили тешке рањенике из села Идбара и Горње Бијеле, уз врлетне падине Прења, у село Борце и у куће код Борачког језера. Стално смо били под јаком унакрсном ватром Нијемаца, који су нас нападали из Коњица, и херцеговачких четника, који су се поставили у наш бок на висовима Прења. Предвече, 19. марта, четници су у реону између гребена на Прењу и клисуре изнад Идбара, извршили снажан напад на наш 4. батаљон. Тада је погинуо Проле Станков Илија, борац 3. чете, рођен у селу Козила у Пљеви. Ту, на врлетима планине, непрекидно нас је тукла непријатељска авијација.

О напорима наше бригаде у тим данима, Владимир Дедијер у свом »Дневнику« пише: »Седма крајишка је под сталном борбом изнела стотину рањеника. Носили су их Крајишници на леђима. . . Силна је ова Шолајина војска - борили су се као лавови са Италијанима и четницима. . . «

Те редове Дедијер је записао за 19. март, а ми смо још у слиједећа два дана, 20. и 21. марта, под истим напорима, у село Борци изнијели још 350 рањеника. Пред мрак 21. марта ту код села Борци, даљу бригу о заштити рањеника преузели су дијелови снага 7. ударне дивизије, а ми смо пошли преко Главатичева у правцу Калиновика, ради учешћа у разбијању и гоњењу четника према Фочи.

Пораз четника 22. марта испред Калиновика, озлоједио је Дражу Михаиловића, и не могавши ма шта да предузме, наредио је повлачење на деену обалу Дрине. Ово повлачење четника извршено је кроз Фочу, у којој је био италијански гарнизон.

Одмах по доласку у Фочу, четници су предузели опсежне мјере утврђивања и посједања десне обале Дрине до Вишеграда. План је израдио Захарије Остојић, који је прије тога прилично дуго, са истуреним дијелом четничке Врховне команде, био у Калиновику и командовао свим четничким трупама западно од Дрине. Михаиловић је тај план одобрио 28. марта. По том плану, десни сектор четничке одбране од Фоче до Вишеграда бранило је седам четничких бригада, под командом Милорада Мочиловића, команданта Романијског четничког корпуса, те дијелови снага из италијанске брдске дивизије »Тауриненсе«. Лијеви сектор, јужно од Фоче (узводно) десном обалом Дрине и Пиве, браниле су јаке четничке снаге под командом Андрије Весковића. А као појачање за одбрану на Дрини и Пиви, Михаиловић је наредио да се у Србији хитно изврши мобилизација Расинског, 2. равногорског четничког корпуса, као и четничких одреда Боже Јаворског, Машана Бурановића и Уроша Катанића. Он и Захарије Остојић намјеравали су да у повољном моменту, уз подршку италијанске авијације и тенкова са Дрине, од Фоче преко Устиколине и Калиновика, пређу у противнапад.

Али од свега тога није било ништа. Очекиване четничке јединице из Србије нису тада ни стигле на Дрину. Стигле су тек 10. маја, на десну обалу Лима. С друге стране, брз и снажан продор Оперативне групе дивизија Врховног штаба НОВ и ПОЈ у гоњењу четника на широком фронту према Устиколини и Фочи и преко Гатачког Поља, био је незадржив. Већ 28. марта, са својим предњим дијеловима, 1. пролетерска дивизија стигла је на Дрину код Устиколине. Истог дана, 2. пролетерска дивизија с предњим дијеловима стигла је до Брода на Дрини - 2 км југозападно од Фоче. Трећа ударна дивизија је истовремено гонила четнике кроз Гатачко Поље према Никшићу. Њен даљи продор према Никшићу, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је за краће вријеме обуставио, док не буде јасан исход борбе на Дрини.

Наша бригада је 28. марта стављена у дивизијску резерву 1. пролетерске дивизије. Размјестили смо се у Миљевини, у Јелачу и у селу Удовичићи. Затварали смо правац који од Трнова, преко Доброг Поља изводи ка Миљевини и правад који са Јахорине излази ка Устиколини.

Прелаз преко Дрине

Припреме за прелаз преко Дрине, с повременим прекидима, трајале су пуних 12 дана. Због наглог отапања снијега на црногорским и босанскохерцеговачким планинама, Дрина је била много надошла. Између

Фоче 1^Устиколине вода се била излила из корита на више мјеста. Набујала Дрина и противнапади четника и Италијана из Фоче, који су вршени по наређењу Дражa Михаиловића и мајора Остојића, онемогућили су снагама 1. и 2. пролетерске дивизије да из покрета изврше форсирање. Зато се, у времену од 28. марта до 6. априла, поред борби морало приступити озбиљним припремама. Инжењерци Врховног штаба НОВ и ПОЈ израдили су од чамових балвана и дасака, које су узели од мјештана, два сплава који су могли понијети по 30 бораца у једној тури. На једном од тих сплавова форсирање је вршила 2. пролетерска дивизија, као јужна група, на правцу село Копилово јужно од Фоче, а са другим сплавом форсирање је вршила 1. пролетерска дивизија, као сјеверна група, код Устиколине.

Јужна група је, с једним дијелом својих снага (2. далматинска бригада), прешла с лијеве на десну обалу Дрине 6. априла, а сјеверна 8. априла у 19 сати. На обадва мјеста, четници и Италијани противнападима су грчевито покушавали да спријече пријелаз. Пошто им то није успјело, Михаиловић и Остојић повукли су се из Фоче у правцу Пљеваља. Код Мељака, Михаиловић даје задатак Остојићу да на трећем гребену по дубини одбране од Фоче, у реону Челебића, организује јаку допунску одбрану, а он се са својом личном пратњом враћа у Горње Липово код Колашина, одакле је 19. марта и дошао на бојиште код Калиновика. С њим је тада, код Калиновика, дошао и Павле Буришић са 2.300 својих четника. Остојић је, по неком свом ранијем плану, очекивао да ће Буришић довести 6.000 четника. На Дрини је вођена борба на мостобранима и код Брода, јужно од Фоче, и код Устиколине. И кад је 1. пролетерска дивизија, пред мрак 10. априла, с главним снагама у наступању преко мостобрана на десној обали код Устиколине, достигла линију село Слатина - Голи Врх (код 1309), тај је мостобран био довољно проширен.

Седма крајишка бригада прешла је код Устиколине с лијеве на десну обалу Дрине ноћу 10/11. априла. Пријелаз смо извршили на истом мјесту и помоћу истог сплава којим је прешла и 1. пролетерска дивизија. За вријеме прелажења, међу борцима је владала изванредна дисциплина. Сви смо били обузети мишљу да ријеку пријеђемо дисциплиновано и без губитака. Сплав је превозио преко ријеке у једној тури око 30 бораца, са личном опремом. Командири водова су своје водове наводили на сплав с истом опрезношћу као што су их водили и у нападима на Јајце прије формирања бригаде. За нас, Крајишнике, а вјерујем и за све остале који су тада Дрину прелазили помоћу сплава, пријелаз без губитака био је велики успјех.

Одмах по преласку, водови су у стрељачком строју претрчавали преко њива и, негдје у реону Голи Врх испред села Слатина, постављали обезбјеђења са обје бочне стране сачекујући остале, Кад је осванyо 11. април, бригада је већ била на првом гребену од ријеке Дрине. Ту се нисмо задржавали. Пошли смо рашчлањеним распоредом у десно и изашли на Окладник изнад Буковице. Ту смо добили наређење да одмах пођемо на Ковач планину и да нападнемо и заробимо Италијане који су били у насељу Метаљка и на превоју између Пљеваља и Чајнича. Очекивали смо да ћемо тамо заплијенити и доста одјеће и обуће, јер нам је то било најпотребније. Међутим, Италијани су са својих осматрачница примјетили наше покрете и побјегли у Пљевља.

Напад на нетнике у Мељаку

Са Метаљке смо били пошли у правцу Пљеваља. Сунце је било добро обасјало читав терен југоисточних падина Ковач планине. Ту, на једном вису близу села Бољанићи, надлијетали су нас италијански авиони. Брзо смо се рашчланили у мање групе и склонили с видика у оближње шумарке. У тим шумарцима смо се одмарали читаво послије подне. Мислим да је то било 13. априла. Чим се почело смркавати, 4. батаљон се свио у колону и пошли смо не у правцу Пљеваља, већ у правцу Мељака. Код села Градац прешли смо с десне на лијеву обалу Бехотине. Ту смо се одмарали једно три сата. Кувари су нам у селу скували добру вечеру. Одмах послије вечере, саопштено нам је да идемо у напад на четнике на Мељаку. Командант нашег 4. батаљона - Дукљан Вукотић упозорио нас је да су на Мељаку четници неког Јеловца, који ће се вјероватно упорно бранити. »Ми смо се с њима тукли када смо били у Првој пролетерској прије нашег поласка у Босанску Крајину«.

Озбиљно смо схватили то упозорење и чим је наређено да кренемо, пошли смо у рашчлањеном распореду - најприје по четама, а послије и по водовима и одјељењима. Ишли смо тако уз једну благу косу, око које су ливаде и шумарци с обје стране. Након дужег кретања, пред собом на хоризонту угледасмо веће узвишење, чија косина нам се учини доста стрма. Наш водич, кад угледа брдо, стаде. Каже нам шапатом: »Ја вам више не требам. На овом брду испред нас је четничка предстража. Нешто даље, позади брда у удољу, налази се село Мељак. Источно од села је школа. Она се налази на благом удољу преко којег иде пут у село и даље преко планине Љубишње у кањон ријеке Таре. Ту, на уласку у шуму, је јака бусија«. Командант батаљона му рече: »Добро си нам представио терен, а ништа нам не рече колико има тамо четника«. Водич спремно одговори: »Ја то никако не бих могао знати. Ту се они заустављају и одмарају било да иду из Црне Горе у Босну, или пак из Босне у Санџак и у Црну Гору. Некад их је више, некад мање - како када«.

Нисмо имали никаквог разлога да водичу не повјерујемо све што нам је рекао. Пустили смо га и он је отишао својој кући. Командант батаљона, који је стајао испред нас окренут према брду, испружи десну руку у том правцу и нареди нам: »Непријатељску предстражу на овом брду одмах да нападнете и уништите. То је задатак 1. чете. Ја одох са 2. и 3. четом да нападнем четнике у селу, јер претпостављам да их тамо има више. С нама иде и пратећи вод«.

Одмах је 1. чета кренула у стријељачком строју, уз косину брда према гребену који, због тамне ноћи нисмо могли добро видјети. Што се више раздањује борци постају опрезнији. Не чује се ни шапат, нити ма какав шум приликом кретања преко камења. Најзад, тако се крећући, стигосмо непримјећени испред четничких заклона, које угледасмо по самој ивици гребена. Још нас нико не примјећује. Саво Ловре, командир одјељења, који се са својим борцима кретао са моје лијеве стране, у једном тренутку јурну са својим одјељењем право на четничке ровове. Четници бацише бомбе, али оне прелетјеше преко нас. Отпоче борба. Читава чета трчи погнуто према гребену. Наши пушкомитраљези туку четнике у заклонима. То нам олакшава кретање. Тако смо доста брзо заузели

прве четничке заклоне на предстражном положају. Али, и по дубини и ширини тога већег брда, било је још неколико мањих брежуљака и удоља, које су четници у повлачењу, с првог на други и с другог на трећи иоложај, користили за одбрану. С другог положаја, негдје на средини већег брда, група од око 30 четника извршила је противнапад на лијево крило нашег распореда. Ту се повела врдо жестока блиска борба. Четници су у трку према нама отварали вагру из пушака и бацали ручне бомбе. У том сукобу погинуо је Обрад Грубиша, замјеник политичког комесара наше 1. чете.

Четнички противнапад одбили смо унакрсном ватром из два пушкомитраљеза. У исто вријеме штаб нашег батаљона са 2. и 3. четом, уз подршку пратећег вода, напао је четнике у селу Мељаку, истјерао их из села и принудио их на повлачење. Они су се повукли у шуму југоисточно од села. Ми смо се краће вријеме задржали на заузетим положајима. У селу смо и ручали.

Послије подне, око 16 сати, четници су нас напали на положајима сјеверно од Мељака гдје је била наша интендантура. Према нама се кретао доста широк стријељачки строј. Ношене су двије заставе. Ту је могло бити око 150 до 200 четника. Јуришали су, псовали нас и пријетили, али, пошто нису имали довољно аутоматског оружја, ми смо тај њихов напад одбили. Са Мељака смо их протјерали у правцу села Хоћевине.

Напад на Челебић

То насељено мјесто налази се на трећем гребену од Дрине, југоисточно од Фоче. Брдо Вишевина изнад Челебића је на надморској висини 1.289 метара. Један гребен се протеже у правцу сјевер-југ од села Градојевићи и Викоч на ријеци Бехотини до села Узлупа и Уништа на ријеци Тари. Други гребен ближе Фочи протеже се од Бехотине преко брда Бакић (кота 1444) и Плијеш (кота 1717). Први гребен је ближи Фочи и Дрини.

Преко тога терена нападала је четнике 2. пролетерска дивизија. Под ударом њене три бригаде (2. пролетерска, 2. далматинска и 3. санџачка бригада), четничке снаге Андрије Весковића су се брзо повлачиле. Тако је 3. санцачка бригада на свом правцу продирања збадила четнике и са Челебића. Међутим, четнички командант Павле Буришић је тек тада увео у борбу своје четнике, и то са два правца: на 3. санџачку преко Челебића и на 2. пролетерску бригаду преко Шћепан-поља. Трећа санџачка бригада одбачена је с Челебића на други гребен - на Бакић и Плијеш. То су били јаки положаји. Вођене су тешке борбе. С тим у вези, Врховни штаб је наредио штабу Прве пролетерске дивизије да се тамо хитно упути 7. крајишка бригада, која ће извршити напад у леђа четницима на Челебићу.

У извршавању тог задатка штаб бригаде настојао је да постигне што веће изненађење. Из Мељака и из засеока око њега, јединице бригаде, без водича, зашле су у шуму Љубишње планине, као да идемо преко ње у кањон Таре. Али, кад је чело колоне стигло до испод гребена, испод којег кроз шуму по дужини Љубишње води козја стаза на правац ка Че-

лебићу, на чело су изјахали на коњима Раде Маријанац, командант бригаде, и Милан Лах, начелник штаба бригаде. Био сам ту у претходници 4. батаљона и видио сам кад су они по карти дали задатак штабу 4. батаљона да иде путем удесно, којим ћемо стићи до речице Шкопатнице која протиче долином југоисточно од Челебића. Четврти батаљон је одмах пошао тим правцем, а за њим и остале јединице бригаде. Ишли смо опрезно кроз шуму високих јелки и борова. Борци су на моменте застајали и погледом одмјеравали висину дрвећа. Кад је пао мрак, 16. априла, стигли смо у долину средњег тока ријечице Шкопатнице. Уз њену лијеву обалу, и узводно и низводно од мјеста на које смо изашли, биле су неке, као »тканице« уске њиве, а поред њих ниске камене ограде. Њиве још нису биле пооране. На њима је мјестимично још било наноса од шљунка и мањег камења. Поред њива водио је узан сеоски пут. До самог пута допирале су југоисточне падине Вишевине и брда Челебић. Гребен нисмо могли још видјети. У тој долини Шкопатнице бригади је у највећој тишини дат кратак застанак, да би штаб бригаде са штабовима батаљона одредио правце напада и друге неопходне задатке. То је био први задатак послије формирања, бригаде у чијем ће извршењу читава бригада напасти на један цјеловит топографски јак и брањен објекат. Штаб бригаде ће моћи тако да оцијени ударну моћ бригаде.

је на центру распореда батаљона. Његов правад кретања био је ка средини Челебића. Трећи батаљон, на свом правцу кретања, када је борба отпочела, захватио је дио кућа у Челебићу и заузео село Јечмиште. Четврти батаљон наступао је лијево од 1. батаљона. Имао је задатак да захвати јужни дио насеља Челебић и да изађе на косу између Челебића и Уништа.

Широк стријељачки строј читаве бригаде кретао се напријед врло опрезно и постепено. Водиче нисмо имали. Терен нисмо познавали. Ишли смо уз косе и удоља између њих, ка главном гребену. На тренутке смо помишљали да су горе, на том високом гребену - бункер, жичане ограде, минска поља и читав ред разних ровова и саобраћајница, као што је било у јесен 1942. године испред Јајца и Ситнице, гдје смо водили тешке борбе. Срећом, на Челебићу није било таквих утврђења. Био је тек понеки ров на појединим ћувицима и код раскрсница гдје су се укрштале пјешачке стазе. У тим рововима били су четнички осматрачи. Све остале њихове снаге на том сектору, биле су ангажоване у противнападу на 3. санџачку бригаду, или су једноставно биле у кућама и појатама гдје су спавали.

Напали смо их прије свитања 17. априла. Постигнуто је изванредно уепјешно изненађење. По сјећању Спасе Калабе, политичког комесара 3. чете 4. батаљона, његов командир чете Мирко Симић и он, с групом својих бораца, пришли су јужној ивиди Челебића, гдје их је зауставио четнички стражар с повиком: »Стој, ко иде!?« Мирко се представио стражару презименом неког четничког команданта из Санцака. Стражар их је пустио да му приђу и с њима пошао у кућу, у којој је стража спавала. Ту су четничкој стражи Спасини и Миркови борци одузели оружје. У
ито вријеме, у Челебић су упали и борци из 1. батаљона. Четници су покушали да се одупру. Дошло је до жестоке борбе, али кад је и 3. чета

3. батаљона напала на дио кућа у Челебићу, и кад су борци 1. и 2. чете 4. батаљона напали на четнике на гребену и код неких појата између Челебића, Уништа и Узлупа, четници су се повукли уз косу према селу Дубрави. Тада су 3. чета 4. батаљона и дијелови снага из 1. и 3. батаљона заузели Челебић. Кад је свануло, 1. батаљон је заузео и Вишевину (кота 1289). Трећи батаљон је своје снаге усмјерио на Јечмиште, а 4. батаљон је груписао на гребену изнад Челебића.

Око 9 сати, четници су са правца Дубрава извршили противнапад. Веле Милетић, обавјештајац бригаде био је са једном четом 4. батаљона која је била доста истурена напријед, код неких кречана, и сјећа се да су их четници напали са врло блиског одстојања. Одмах је те четнике у њихов бок напао наш 1. батаљон са Вишевине. У подне, четници су, уз подршку доста јаке минобацачке ватре, поново извршили противнапад на нашу бригаду. Минобацачке гранате су падале посред Челебића. Блиска борба је вођена на читавом гребену изнад самог насеља. Ту су нам четници смртно ранили Живка Петровог Пролу, десетара, и Бранка Митровог Олића, пушкомитраљесца - борце 3. чете 4. батаљона. Обадва су подлегли ранама.

Кад је 3. санџачка бригада, у 14 сати, са косе изнад села Дубрава успоставила ватрену везу са нашим 1. батаљоном, четници су практично били стављени под нашу унакрсну ватру са три стране. Бјежали су дијелом снага преко Нехотине, и даље у Пљевља, код Италијана. Аруги дио њихових снага побјегао је преко ријеке Таре код Узлупа, према Жабљаку. Наше јединице су до пред мрак 17. априла детаљно очистиле од четника сав простор у ширем реону око Челебића. Тог дана, из нашег 3. батаљона погинули су: Аушан Перић, командир вода, Здравко Накончић, десетар, Аушан Вулетић, пушкомитраљезац, и Славко Танасић, борац.

Пред мрак, у штаб наше бригаде на Челебићу дошао је штаб 3. санџачке бригаде са својим предњим дијеловима. Ту смо се заједнички радовали постигнутом успјеху. Наша побједа на Челебићу била је од ширег значаја за операције које су се водиле на овим просторима.

Аепеша која је од четничког мајора Остојића стигла 18. априла у четничку врховну команду, о разбијању њихових снага на Челебићу, поразно је дјеловала. Њихове јединице су се разбјежале на све стране, а Врховна команда је 19. априла побјегла и из Горњег Липова незнано куда.

Долазак на Жабљак

Из Челебића смо, по наређењу Врховног штаба, извршили покрет западним падинама Љубишње планине. Без борбе смо прошли кроз село Бобово и преко кањона Таре, 21. априла послије подне, први ушли у Жабљак. Тај град је до јуна мјесеца 1942. године, тј. све до одласка црногорских партизанских снага с тога терена са Врховним штабом у Босанску крајину, имао организоване телефонске везе са оперативним и позадинским партизанским јединицама у свим мјестима која су била у тзв. Аурмиторској републици. Нама су Црногорци у Жабљаку, одјевени у народну ношњу, са заставама и транспарентима у рукама, приредили свечану добродошлицу.

V селима југоисточно од Жабљака: Његовуће, Баре, Новаковићи, Буковица, Тимар и Боан, остали смо све до 9. маја. У њима смо, уз пригодне и забавне програме, прославили Први мај 1943. године. Из тих села било је доста припадника народноослободилачког покрета. Они су нам причали о својим невољама и мукама. Рекли су нам да је генерал Блажо Букановић, предсједник Црногорског националног покрета, 24. јула 1942. године на Цетињу закључио споразум са италијанским гувернером Црне горе Пирцијем Биролијем. Тај споразум је предвиђао енергичну борбу против комуниста и свих припадника народноослободилачког покрета. Формирани су четнички летећи одреди од одабраних и опробаних националиста. Такве формације легализоване код окупатора, покривале су све срезове у Црној Гори и Санџаку, све до Сјенице, вршећи свиреп обрачун са припадницима НОП-а. Тај споразум, као и Букановићева јавна декларација објављена 30. јула 1942. године у листу »Глас Црногорца«, омогућили су боравак четничкој врховној команди близу годину дана, најприје у селу Кршу (у племену Шаранци), потом у Пољима колашинским, а затим у Горњем Липову испод Сињајевинске греде - све до 19. априла 1943. године. Сјећам се да нам је један човјек из Тимара - .мислим да се презивао Струњаш - причао доста о свему томе. На крају нам је рекао: »Не дешава се све то овдје на овом нашем кршу без разлога. Црна Гора и Санџак су једна велика цјелина. Сви се у овом чудном рату грабе за њих«.

Послије разговора са тим човјеком из Тимара, и ми смо шире и озбиљније сагледали наш долазак на тај терен. Појачали смо предстраже на Бабином Врху и на Мраморју. Умјесто по један, на те положаје у предстражу слали смо по два вода. Четници су нас напали на тим положајима са Сињајевине и Крње Јеле. Нападали су нас долазећи и из Шаранаца. У једном таквом сукобу погинуо је Мићо Душанов Малеш, родом из села Брђани у Пљеви. Он је био борац Шолајиног батаљона »Искра«. Сви смо га веома жалили. Из нашег 1. батаљона, у борби с четницима на тим теренима храбро су погинули Ђуро Јандрић из села Крчевине код Шипова, Илија Адамовић, родом од Санског Моста, Јова Пољевић из Натпоља-Јањ, а тешко је рањен Миле Добротић, десетар.

Шестог маја, четници су са јачим снагама на Гомилама у Шаранцима напали на наш 1. батаљон, заплијенили му комору и принудили га да се повуче у правцу Његовуће. У помоћ 1. батаљону стигле су 2. и 3. чета 4. батаљона. Извршили смо обједињени противнапад и одробили комору 1. батаљона.

Прелаз преко Вратла у Горње и Аоње Аипово

дивизије су 8. маја примили наређење Врховног штаба, да те двије дивизије ослободе Колашин и Мојковац, а затим Андријевицу и Беране. Тиме би у ствари били створени услови да се кроз тај простор уведу у борбу и друге снаге из главне оперативне групе дивизија за продор преко Косова у Србију.

Наша бригада била је тада под командом штаба 2. пролетерске дивизије. Добили смо задатак да разбијемо четнике на Сињајевини и Вратлу, да продремо кроз Горње и Доње Липово и избијемо на положаје испред Колашина, гдје је требало да добијемо нова наређења. Сјећам се да смо у ту акцију на Вратло пошли из села Тимар. Ишли смо преко Мраiwopja, сјеверније од Крње Јеле. У том простору су четници, са југозападних падина Јаблановог Врха и са сјеверних падина Црних Греда, као и са Вратла, на нас отворили јаку унакрсну ватру. Бригада се развила у стријељачки строј. Четврти батаљон, који је био на челу бригаде, развио се према Црним гредама, с намјером да наткрили Вратло са југозападне стране. Први батаљон је свој развој усмјерио ка јужним падинама Јаблановог Врха, с циљем да с дијелом снага изађе на Сињајевинску Греду и наткрили Горње Липово са његове сјеверне стране, а са осталим снагама да преко Вратла и низ кланац продре у Горње Липово. Наступали смо доста споро, јер смо се кретали растресито, с обзиром да су четници били у заклонима од камења и да су испред своје одбрамбене линије имали добру прегледност терена. С друге пак стране, нама је у лице дувао доста јак вјетар, који је ометао уочавање четничких ватрених тачака. Око подне вјетар је ослабио и ми смо одмах груписали минобацачку ватру и из нашег брдског топа »Пито« 37 мм испалили неколико граната. Четничке ватрене тачке су брзо ућуткане. Кретање нашег стријељачког строја убрзано је повицима »Напријед - опколи!«

четника који су припадали четничкој бригади Николе Бојевића. Били су насилно мобилисани па смо их пустили кућама. Са Вратла, са Црних Греда и јужних падина Јаблановог Врха, четници су се под борбом повукли с једним дијелом својих снага с Црних Греда, преко Драговића-Поља низ долину Мораче. Њих је наш 3. батаљон гонио све до Црквина. Они који су бранили Вратло повукли су се низ кланац кроз Горње Липово, а они са Јаблановог Врха отишли су Сињајевинском Гредом на једну попречну косу између Доњег Липова и Густора. Тога дана, пред мрак, борба се завршила када су наши предњи дијелови изашли на погодне положаје у Доњем Липову и на један врх сјевероисточно од Горњег Липова. На те положаје смо поставили јаке предстраже. Трећи батаљон, у распореду бригада као засебна десна колона, гонио је четнике ка Горњој Морачи. Код Црквина је стабилизовао своје положаје.

Чим је био обавијештен о овој нашој акцији, Врховни штаб је из Доњег Крушева дошао у Бурћевића-Тару, да би био ближе фронту. Ту је објављена наредба врховног команданта друга Тита, о увођењу у НОБ официрских и подофицирских чинова с важношћу од 1. маја 1943. године. Нешто доцније, Врховни штаб је објавио и указ о произвођењу и унапређењу првих официра народноослободилачке војске. Са тим Указом смо и ми сви у нашој 7. крајишкој бригади, који смо обављали командне дужности, унапређени у одговарајуће официрске чинове.

Од свих ових борби које је, гонећи четнике источно од Дрине и кроз Црну Гору, водила наша бригада, на прво мјесто по значају би дошао Челебић. Ту је наша бригада, према четничким документима, изненадним ударом из позадине врло брзо разбила њихове главне снаге. На цијелом

простору између ријека Бехотине, Дрине, Таре и ријечице Шкопатнице - југоисточно ол Фоче међу четницима настао је прави хаос. Четнички мајор Остојић, у свом извјештају од 18. априла 1943. године, каже да су ту на Челебићу потпуно разбијене Буришићеве снаге. Поред мртвих и рањених, било је више од 200 заробљених четника, а остали су у нереду бјежали преко ријеке Таре ка Колашину.

Сјећам се да смо четнике које смо заробили на Челебићу и на Вратлу, као и оне које је заробила 3. чета 4. батаљона при улазу у Горње Липово, одмах упућивали у штаб бригаде.

Они су тамо испитивани, и за којег се год утврдило да је био насилно мобилисан - пред сам Буришићев полазак на Калиновик, у италијанским камионима ноћу 18/19. марта - таквих је било већина - штаб бригаде га је пустио. Они су отишли својим кућама. Неки од њих пред сам почетак V непријатељске офанзиве, добровољно су ступили у јединице 2. пролетерске дивизије.

Лазар К. СИМИЋ

Срдачан дочек

У наступању према Жабљаку, очекивали смо отпор непријатеља, јер је према неким подацима, ово мјесто било пуно четника. Међутим, приближавајући се Жабљаку, нисмо примјећивали никакво обезбјеђење нити предстраже у околини. Тако смо ушли у град без борбе. Доживјели смо и још једно пријатно изненађење. Становници малог Жабљака дочекали су нас са црногорским колом и пјесмом. Цијело мјесто, све, и старо и младо, изашло је, играло и веселило се. Створио се утисак да нема рата, да је он већ прошлост, иако је непријатељ само непуни сат прије био у Жабљаку. Разговарајући са борцима бригаде, становници су често питали куда наступају пролетерске бригаде. Но, без обзира што моментално нису биле са нама и црногорске јединице, у којима су се борили и њихови синови и кћери народ Жабљака нам се радовао као најрођенијима. У колу су пјеване борбене песме, али се чуло и оно Његошево: »Ал' тиранству стати ногом на врат, то је дужност људска најсветија... « Ово опште весеље трајало је до касно у ноћ.

Наш 3. батаљон морао је да крене даље у правцу Горње и Доње Мораче, ка Колашину. Иза нас је остао весели Жабљак и један величанствен априлски дан, којег ће се борци 3. батаљона дуго сјећати. У Жабљаку, поред изванредног дочека, нашли смо доста ратног материјала, који четници нису стигли понијети. Партијска организација Жабљака, оцјењујући да се непријатељ пакује за покрет, организовала је чланове Партије и СКОЈ-а и уз борбу спријечила да непријатељ ишта изнесе сем голе коже.

Послије Жабљака, свуда куда год смо пролазили до близу Колашина, били смо лијепо дочекивани. Било је случајева, у Доњој Морачи, да су домаћице из куће износиле посљедње парче хљеба и давале га борцима. Са таквим срдачним народом нисмо дуго остали. Раставила нас је V непријатељска офанзива.

Одлазећи из тих крајева, било нам је веома жао. Знали смо да ће непријател. вршити одмазду, јер безмало сав народ тих крајева био је с нама. Као да су сви носили пушке.

Остоја КОКАНОВИЋ

Прослава 1. маја 1943.

У кратком предаху између IV и V непријатељске офанзиве, у селу Тимару, близу Боана, организован је културно-забавни и политички рад. Припремали смо се за прославу Првог маја. Овдашњи сељаци, са којима смо се добро упознали и спријатељили, помогли су нам око припреме.

Организатори прославе били су комесар 3. чете 4. батаљона Спасо Калаба и замјеник полит. комесара Радомир Шћепановић. У њој су учествовали и други другови из нашег батаљона »Искра«. Ја сам био задужен да спремим рецитадију Шантићеве пјесме »О, класје моје«. Радомир ме је инструирао; помагао ми да што боље припремим рецитацију.

Док смо се ми припремали за прославу, дијелови наше чете и батаљона држали су положаје на Сињајевини према Колашину; отуда су одјекивали митраљески рафали. За ту прославу била је припремљена и боља храна.

Прослава је одржана на једној пољани, уз партизанску ватру. Присуствовали су сви борци и мјештани села. Трајала је до касно у ноћ, а продужена је и на сам дан Првог маја. Све тачке програма добро су изведене, као и моја рецитација.

Наш предах у Тимару кратко је трајао. Већ 15. маја почиње V непријатељска офанзива. Кренули смо на марш дуг око 20 км, према Сутјесци и Зеленгори...

Марко ПРОТИЋ

Одробљавање коморе Првог батаљона

Петог маја 1943, у рану зору, 1. батаљон наше бригаде кретао се преко Сињајевине, из засеока Шаранци ка Вратлу и Горњој Морачи, ради помоћи нашем 4. батаљону и 4. црногорској бригади, који су водили борбу са четницима и Италијанима. Марш је био усиљен и напоран, а стаза којом смо се кретали - врлетна. Претпостављали смо да се можемо сударити са непријатељем, па смо морали бити крајње опрезни. Одједном, са свих страна заштекташе на нас митраљези и запуцаше пушке. И поред опрезности, били смо упали у четничку засједу. Морали смо прихватити борбу под изузетно неповољним условима. Да ситуација буде још тежа, муниције смо имали мало. Развила се блиека борба. Одједном, четници, знатно надмоћнији, извршише силовит јуриш на наше позадинске дијелове и, уз бројне погрдне псовке на рачун партизана, заробише нашу батаљонску комору, са коњима, товарима и људима. Тако остадосмо без коморе и оно мало залиха хране које смо имали.

Четнички командант Никола Бојовић, занесен тренутним успјехом, одвео је нашу комору и њено људство и дошао са пратњом својој кући у село Шаранце да прослави Св. Бурђа, своју крсну славу. Дан прије тога били смо код његове куће и тражили нешто од хране. Његова жена нам је рекла да нема ништа. Повјеровали смо јој и нисмо вршили претрес.

С обзиром на насталу ситуацију и могуће директно угрожавање Врховног штаба и болнице од стране четника, сва три батаљона наше бригаде извршили су силовит јуриш на четнике, који су под нашим и ударцима дијелова 4. црногорске бригаде, бјежали главом без обзира - према Колашину. Са њима су бјежали и Италијани, који су се заједно са четницима припремали да затворе правац према Колашину. Послије ове борбе, на положајима према Колашину управо наша бригада остаје све до 20. маја.

Настављајући борбу и гонећи разбијене четнике, наше јединице улазе у село Шаранце. У селу, кукњава и запомагање четничких породица. Очекују паљевину, пљачку... И Бојовићева жена, са двоје мале дјеце, стоји пред кућом, кука, плаче, запомаже, мисли на најгоре. Четници су јој прије тога вјероватно причали, како партизани пале, убијају, пљачкају... Тако се понаша готово читаво село. Међутим, на њихово велико изненађење, нико од наших ништа не дира. Наш комесар батаљона, Зоран Божовић, родом из Црне Горе, прилази Бојовићевој жени, усплахиреној уплаканој, и објашњава да се ником неће ништа лоше догодити. Народу говори да партизанска војска, о којој су већ чули, није што и четничка

руља која пали и убија све оно што се бори за слободу. Сву издају и злочине које четници чине - платиће четничке главешине и они који су своје каме окрвавили о недужан и незаштићен народ.

О свему томе Божовић говори Шаранцима. Послије овога, сељани, претежно жене, стари људи и дјеца, мало су се смирили. Паде наређење да се изврши претрес Николине куће. Кад у кући - постављена софра за госте, препуна сваковрсних ђаконија овог краја. Славе Св. Бурђа. Слављеника нема. Вршимо претрес и осталих зграда домаћинства. На наше велико изненађење у подруму једне стаје наилазимо на комплетну нашу комору. Кувари, коњоводци, коњи и сва опрема коју су коњи на самарима носили. Л>удство је било уплашено, шћућурено, очекујући сваког часа најгоре - да буду поклани. Када су нас угледали, њиховој радости није било краја. Спасени су сигурне смрти од четничке каме. Када се узбуђење мало смирило прикупили смо сву нашу комору и кренули даље.

Љубо ПЕНО

Засједа четничком команданту

Са четницима смо водили много тешких борби. За мене је ипак, била најтежа борба на планини Сињајевини, у почетку V непријатељске офанзиве.

Запосједали смо положај Бабин Врх, го, суров предио. Дувао је јак, хладан вјетар. Падала је ледена киша и сусњежица, иако је био мјесец мај. На тој голети била је права срећа наћи заклон и наложити ватру да се огријеш.

О четничком команданту Драги Симичевићу причало се да је вјешт као ратник, опасан и окрутан старјешина, да ее зна извући из сваке ситуације. Нисам ни претпостављао да ћу се са њим срести у борби. То се ускоро десило. Једног дана, долази курир Ђуро Гутић код командира 2. чете 4. батаљона, Драгојла Маркића. Командир одређује десетину, у којој сам био пушкомитраљезац, да са куриром идемо у штаб бригаде. Са нама је пошао и делегат вода Новак Митрић. Он је у штабу примио задатак и позвао нас на његово извршење у село Гомиле - требало је да поставимо засједу четничком команданту Драги Симичевићу.

били смо обавијештење да Симичевић често долази у једну усамљену кућу у којој је живјела нека жена. Поставили смо засједу око те куће. Свануло је и почело да пригријава сунце. Уморан од ноћног марша, почео сам да дријемам; неки моји другови су заспали. Одједном, онако кроз сан, чујем да неко викну: »Добар дан«. Пренем се. Угледам четника коме жена нешто руком показује. Он потрча и управо налети на мене и мој пушкомитраљез. Дочекао сам га рафалом; пао је као покошен. Кад смо га претресли, у његовој торбици нађосмо нека документа нашег 1. батаљона, која су његови четници били заплијенили. Наиме, неки дан прије, тај исти четнички командант горе у планини, поставио је засједу са којом је наш 1. батаљон водио огорчену и тешку борбу.

Никола ЈЕРЕНИЋ

У *тешким тренуцима - пјесма*

Марш 2. чете 4. батаљона преко Сињајевине. Били смо негдје изнад села Липова. Могло је то бити између 9. и 11. маја 1943. године. Тих дана непрестано је падала киша. У току марша киша се претворила у снијежну мећаву. Мећава и хладноћа мрзнули су све. Мокра одјећа на нама претварала се у ледени оклоп. Срце нам се стезало од студени.

Било је веома исцрпљених бораца, који су се тешко кретали, али ниједан није прекидао колону. Сваки је био свјестан шта би то значило јер је видљивост била смањена на једва десетак метара. Вијавица је стално затрпавала пртину. Издржљивији борци су помагали слабијима; не само што су бодрили ријечима, него су и носили њихово оружје, муницију, ранчеве.

Испред мене корачала је партизанка. Ноге су јој се црвениле као крв, од велике студени. Помислих да она то неће издржати. V том размишљању прекиде ме пјесма. Партизанка испред мене, а била је то Боја Јелача, поведе пјесму:

»Партизан сам, тим се дичим,
То не може бити свак!
Умријети за слободу,
Може само див јунак!«

у реду! Али, ускоро сам се увјерио да је са Бојом све у реду и да је повела пјесму ради гшдршке осталим борцима, да издрже у том врло тешком тренутку. Затим је довикнула: »Хајде, момци партизани, да заједна запјевамо!«

Иако се срце стезало од хладноће, прихватисмо Бојин позив и заједно запјевасмо. Та пјесма дала нам је нову снагу да издржимо тешки марш до краја.

Арагојло МАРКИЋ

Спасио си ми живот, друже!

То су биле ријечи храброг пушкомитраљесца Бранка Јеринића, борца 3. чете 4. батаљона, упућене мени 4. јула 1958. године, за вријеме прославе 15-огодишњице битке на Сутјесци. »То ми је била партизанска дужност« - рекох Бранку, са којим сам се нашао у загрљају. Радосни што се видимо послије толико година, обојица смо били веома узбуђени.

Бранка Јеринића нема више међу живима. Умро је релативно млад (5. I 1983. године) поред осталог и због посљедица тешког рањавања. Успомена на њега обавезује ме да запишем ово сјећање.

Било је то у првој половини маја 1943. године. Трећа чета 4. батаљона размјештена је у малом селу Тимару, у подножју југозападних падина Сињајевине. Мали предах послије тешких борби искористили смо за одмор. Очекивали смо напад на Колашин. Средином маја њемачки »шарци«, топови и авиони наговијестили су почетак нове офанзиве. Наіна чета, из реона Тимар, усиљеним маршем хитала је ка Бабином врху и Пецару, преко Сињајевине. На простору села Горње и Доње Липово - били су распоређени 1. и 4. батаљон наше бригаде. Командант 4. батаљона Дукљан Вукотић и начелник штаба бригаде Милан Лах, убрзавали су кретање ради посједања повољнијих положаја прије непријатеља. Прилично одморни, јурили смо незадрживо према врховима Сињајевине.

Развила се тешка и жилава борба на блиском одстојању. Праштале су бомбе и митраљески рафали. Пребацујемо се од заклона до заклона, јуришајући незадрживо. Храбри пушкомитраљесци Бранко Јеринић и Душан Пеказ, засипали су положаје четника. У вишечасовној борби по врлетима Сињајевине, у обостраном јуришању положаји су више пута прелазили из руку у руке. У тим јуришима тешко су рањени Митар Малеш, десетар, и Бранко Јеринић.

Као вођа носилаца рањеника, организовао сам превијање, извлачење и евакуацију рањених другова. Спуштање низ врлети Сињајевине билоЈе крајње напорно. Јусуф Малић и Бранко Јоваш носили су рањеног Митра Малеша, а ја Бранка Јеринића. Иако тешко рањен, он се храбро држао и мушки подносио рану. Ослањајући се на здраву ногу,, олакшао ми је да га носим. Након великих напора, нападани од непријатељских авиона, успјели смо се спустити у Г. Липово. Застали смо да се мало оДморимо.

Ту је умро Митар Малеш, на рукама Малића и Јоваша. Сахранили смо га на брзину, уз малу ограду, недалеко од једне дрвене штале на крају засеока, а Бранка смо предали у бригадни санитет, и затим се вратили у своју чету.

Петнаест година након борби на Сиљајевини и битке на Сутјесци, приликом прозивке установили смо да су погинули и носиоци рањеника Јусуф Малић и Бранко Јоваш, са још око 80 бораца 4. батаљона.

Марко ПРОТИЋ

Рањеници нису добили млијеко

Око 20. маја 1943. године санитет бригаде маршевао је са бригадом цијели дан и ноћ од Сињајевине до Барног Дола. Ту смо се мало одморили. Одатле смо ишли низ серпентине кроз Пивску Жупу. Прешли смо ријеку Пиву преко дрвеног моста, и дошли у село Плужине, гдје смо смјестили бригадну болницу. Доктор Мони Леви упозоравао нас је да не шеткамо много од куће до куће, и да се што боље маскирамо због могућег наиласка непријатељских авиона. Кроз неколико дана вратили смо се на десну обалу Пиве, и одмах продуЖили за Мратиње. Бригада је на Јаворку водила тешке борбе. Други или трећи дан, поред нас су стално пролазиле колоне разних наших јединица које су грабиле према Јаворку као помоћ нашој бригади.

Сгижу вијести да на Јаворку има много погинулих и рањених из наше бригаде. Ми се трудимо да рањене и болесне борце што боље смјестњмо, превијемо им ране послије дугог пута и дамо нешто да једу. Тешко се храна дотура борцима на положај. Ништа боље нису пролазиле ни друге јединице које су биле на фронту.

Непријатељ је бацао падобранима храну и друге потрепштине за своје јединице. Понеки падобран падао је на нашу страну и наши су га плијенили.

Једног дана, нас неколико бораца пођосмо да тражимо хране, посебно млијека за рањенике и болеснике. То се, рекоше нам мјештани, могло наћи једино при врховима самог Маглића. Сељаци су, заједно са стоком, били побјегли што даље од борбених дејстава. Ишли смо скоро читав дан. Кад смо се приближили врховима Маглића, видјели смо како се из једне пећине вије дим. Мене као најмлађу упутише да се попнем до пећине. У пећини затекох људе и жене. Замолих за мало млијека за рањенике. Они ми насуше порцију од литру и нешто више. Дадоше и мени да попијем једну шољицу. Требало се сад спустити низ стрмину. На мени је био ранац и пушка преко леђа. Било је снијега, који је чинио стазу клизавом. Оклизнула сам се низ стијену - на једну страну ми одлети порција са млијеком, на другу пушка, на трећу ја са ранцем. Другови и другарице који су остали испод стијене, видјевши како падам, дочекаше ме на руке. Нисам имала тежих повреда. Ипак, онесвијестила сам се. Кад сам дошла себи прво помислих на просуто млијеко. Шта сад да понудим рањеницима? Прекоријевала сам себе што нисам била опрезнија. . .

Вида МАРЈАНОВИЋ

Исцрпљујући марш

Дубоко ми је у сјећању остао онај усиљени марш наше бригаде првих дана пете офанзиве дуг око 80 км, са Сињајевине и Горње Мораче на простор Горанско - Пивска Жупа, ради појачања 10. херцеговачке бригаде у спријечавању непријатељског наступања из правца Гацка. Бригада је кренула увече 20/21. маја. Пут нас је водио преко Сињајевине и Пивске планине, кроз врлетан и суров предио. Марш је трајао више од 24 часа, без одмора. Требало је на вријеме стићи, јер у ратним условима и минути каткад одлучују исход борбе.

Били смо гладни, уморни и доста исцрпљени. У једном сиромашном селу близу Шавника добили смо од одборника по шољу слатког млијека, али то није могло да утоли нашу глад. Пут којим смо се кретали био је окружен провалијама. На једном кратком застанку, борци од великог умора позаспаше. Једва смо некако кренули даље.

Ангажовани су чланови КПЈ и СКОЈ-а, да предњаче у савлађивању тешкоћа, да објашњавају важност задатка. Јован Божовић, политички комесар 1. батаљона, чини све да морал људи одржи на висини и да се задатак изврши како то доликује нашој јединици. Али, и поред кратких састанака чланова Партије и СКОЈ-а, стиче се утисак да је некако тешко повратити вољу код свих људи. Схватају они задатак, али велики напори и све оно што их прати на овом маршу, готово да превазилази њихова хтијења и физичке могућности.

Командант батаљона Јово Медић наређује: »Задатак се мора извршити по цијену живота!« његов батаљон је на челу колоне. Вријеме је драгоцјено и не смије се губити ни часа. Командир 3. чете Милан Батар, увијек ведар и оран за шалу, пожурује, разговара, убјеђује, што чини и политички комесар чете Спасан Вујић. Кажу: прошли смо IV офанзиву, савладали њене тешкоће, па ћемо савладати и ово што нам предстоји. Батар се поименично обраћа борцима: »Митре, Перо, Стојане-Цоле, Буро, Ждрња, Миле, другарице Ковиљка, Милка, Стано..., шта је са вама? Хоћу пјесму, нисмо ваљда на погребу«. Колона креће, пјесма се ори: »У Босни се подигнула раја, подиго је командант Шолаја«, па затим: »Ој свијетла мајска зоро, мајко наша Црна Горо«.

Иако врлетна, Црна Гора нам је драга, јер је то наша земља, коју су четнички изроди издали и сада служе окупатора. Ови држе знатне своје снаге у Црној Гори - чинићемо све да онемогућимо оно што су наумили. Црна Гора је наша, партизанска. Она има своје партизанске јединице, снажну Партију која дјелује, усмјерава. Четнички олош платиће своју издају! Ми, Крајишници, као да враћамо дуг нашим црногорским другови-

ма - за Бугојно, Купрес и многе друге борбе црногорских партизана у нашој Крајини.

мина и топовских граната. Сунце брзо залази иза планина - примиче се још једна напорна ноћ. Треба што прије стићи на одредиште. <

ког коњића, који се једва креће. Самар клизи напријед и готово да ће се претурити коњу преко главе. Другови ме придржавају. У глави ми на стотине мисли. Мој Јањ, Пљева, Језеро, Отомаљ, Јајце, Мркоњић. Да ли ћу их икада више видјети? Доста је мојих другова из чете и батаљона до сада погинуло у тешким борбама. Неки тифусари и рањеници отпремљени су у Централну болницу. Глад, зима, напор на путу, ране тешке. Присјећам се свих призора са Неретве, када је моја јединица била у заштитници Централне болнице.

врло кратак - само толико да штаб батаљона прими нови задатак. Продужавамо покрет према Пивском манастиру; требало би ускоро да ухватимо везу са 10. херцеговачком, која спријечава продор непријатеља од Автовца и Гацка ка Пиви и Мратињу. У Пивски манастир стижемо око 10 часова. Дан лијеп, ведар, сунце сија. Само што је дат кратак застанак, готово сви поспасмо на манастирској ливади. Нико није ни помислио на ручак, односно на глад која нас прати више дана. Остали смо готово боси. Опанци - углавном опуташи, скоро су се распали. Ноге отекле, табани израњављени, крв тече из њих. Муве нас нападају. Али за све то готово нико и не хаје. Сан је учинио своје.

Наше болничарке покушавају да пруже помоћ најугроженијим. Пошто завоја нема довољно, цијепају неке крпе - прање рана чистом водом и њихово завијање, једино је што могу да учине. Коначно успостављена је веза са 10. херцеговачком. Формиран је заједнички оперативни штаб.

Од 22. до 29. маја, на правцу Равна Река - Лебршник - Автовац - Гацко вођене су жестоке борбе, уз обостране губитке. Непријатељ је добио знатна појачања и 29. маја успио је да одбаци наше снаге ка Пивском манастиру. Седмој бригади је наређено да пријеђе на десну обалу Пиве. Чим смо прешли ријеку, добили смо наређење да се пребацимо преко мратињског моста и усиљеним маршем избијемо на Јаворак, ради одбране мратињског мостобрана. Дошло је до жестоке борбе. Ту су другог или трећег дана биле ангажоване и 10. херцеговачка и 4. црногорска бригада, јер је непријатељ настојао да овлада доминирајућим положајем на Мратињском Јаворку и тиме спријечи продор и пробој наших главних снага преко Зеленгоре у источну Босну.

Љубо ПЕНО

Пивски Јаворак

највећа борба 7. крајишке бригаде, поприште њених најтежих губитака и херојски подвиг за историју

У овом поднаслову речено је све најважније, а то је довољно да се још једном покуша реконструисати и освијетлити борба 7. крајишке бригаде на Пивском Јаворку. То је општи повод за овај напис, а има и један конкретан: велики број бораца бригаде и данас живи у увјерењу да допринос, који је бригада борбом на Пивском Јаворку дала у V непријатељској офанзиви нашој укупној побједи, није по заслузи вреднован, а горак укус остављају и неки написи у којима се тај допринос приписује другима.

Новије историјске обраде V офанзиве вјеродостојно описују борбу 7. бригаде на Пивском Јаворку и њену улогу у остварењу Титове замисли о пробоју преко Сутјеске. Према томе, с гледишта историјске науке, у том погледу ништа није спорно. Никада није била спорна ни Титова оцјена о бригади, о чему има више свједочанстава: *прво,* то је његов лични, веома позитиван суд који је штабу бригаде саопштио још на Зеленгори; *друго,* то је његова наредба од 11. јула 1943. године, којом је одређено да бригада, због високе борбене вриједности, уђе у састав 1. пролетерске дивизије, и *треће,* то је Орден народног хероја којим је бригада одликована управо за допринос у V офанзиви.

Ипак, истина је да се о борби 7. бригаде на Пивском Јаворку у јавности мање зна него о борбама неких других јединица у V офанзиви. Разлог те непотпуне и недовољне информисаности треба, можда, тражити првенствено у томе што актери догађаја, борци 7. бригаде, нису на вријеме објавили своја сјећања и ставили их на увид широј јавности.

Општа ситуација и задатак бригаде

Почетак V непријатељске офанзиве затекао је бригаду у саставу 2. пролетерске дивизије на Сињајевини, у Горњем и Доњем Липову; њен 3. батаљон био је у Морачи. Јединице дивизије, па и 7. бригада, припремале су се за напад на Колашин и Мојковац.

Половином маја 1943. године добијени су први несигурни подаци о појави јачих њемачких снага. О томе је штаб 2. дивизије извијестио штаб бригаде и наредио му да у најкраћем року зароби барем једног Нијемца, »живи језик«. То је пошло за руком 3. батаљону, који је заробио два њемачка подофицира. Они су потврдили да отпочиње нова њемачка офанзива, о чему је било и других података: наши батаљони већ су били заокупљени борбом са њемачким снагама, а знатно је била појачана и активност њемачке авијације. Према бригади наступали су дијелови

1. брдске њемачке дивизије. Међутим, у почетку офанзиве, између 15. и 20. маја, на том дијелу нашег фронта, на Сињајевини, није дошло до кризе из два разлога: њемачка дивизија била је присиљена да ослаби притисак ка Сињајевини због дејстава групе батаљона у Горњој Морачи и због упорног отпора 7. бригаде.

До 20. маја Нијемци су успјели да затворе шири обруч око главне оперативне групе Врховног штаба и око рањеника. Један од тактичких праваца, којим су Нијемци надирали, пружао се од Автовца према Равном, и на њему су дејствовали дијелови 1. ојачаног СС пука 7. СС дивизије, и то на широком фронту.

V вези с тим, Врховни штаб наредио је, 20. маја, штабу 2. дивизије, да 7. крајишку бригаду са Сињајевине упути ка Гацку, на фронт 10. херцеговачке бригаде. Ово наређење било је саставни дио остварења стратегијске одлуке Врховног команданта од 18. iwaja, према којој је, када су се јасно показале њемачке намјере, одустао од намјераваног продора на исток према Косову и јужној Србији, и ријешио да се са цијелом оперативном групом пробије на запад, у правцу Босне, и тако избјегне окружење (у ствари, да избјегне тактичко окружење, јер су Нијемци, у садејству са Италијанима, усташама, домобранима и Бугарима, већ били остварили оперативно окружење).

Од 21. до 25. маја, наше главне снаге биле су усмјерене да изврше пробој непријатељског обруча према Фочи. И поред тешких борби, тај покушај није успио, па су 25. .маја напади према Фочи обустављени. Већ наредног дана, 26. маја, Врховни штаб доноси одлуку да се главна оперативна група оријентише на пробој преко Пиве, Вучева и Сутјеске. V складу с тим, два правца добијају све већи значај: правац преко Вучева и правац преко Горанског. Упорним борбама бригада на ова два правца западно од Пиве, Врховни штаб је тежио да добије у времену и створи простор за пребацивање осталих јединица и болнице преко Пиве према Сутјесци. Тако се 7. крајишка бригада нашла на једном од ова два правца, који ће у даљем развоју догађаја бити од највећег значаја.

Два тегика марша

Двадесетог маја, бригада је добила наређење да изврши покрет са Сињајевине ка Горанском и Равном, и да се, заједно са 10. херцеговачком бригадом, супротстави дијеловима 7. СС и 118. њемачке дивизије, организујући упорну одбрану и изводећи противнападе.

Дужина маршевске руте износила је око 80 километара, а требало ју је савладати за најкраће вријеме, што је захтијевало усиљени марш. Боље рећи, био је то марш без предаха, преко најтежег проходног терена који постоји у нашој земљи. На маршу је требало савладати Сињајевину, Дробњаке, Пивску планину, кањон Пиве. Уз све то, дању је дејствовала и непријатељска авијација.

Маршевало се непрекидно, и дању и ноћу, а застанци су били кратки, колико да се предахне, узме минимална количина хране и утоне и сан неколико минута. Хљеба није било, ни варива, ни соли, само несланог скуваног меса, које је у прољеће мршаво и неукусно.

Бригада је по дијеловима пристигла на одређени простор западно од Горанског и одмах прихватила борбу са Нијемцима (ојачаним 1. батаљоном 1. СС пука и 2. батаљоном 738. пука). Непријатељ је био изванредно наоружан и посебно опремљен за вођење борбе на планинском земљишту. Наши батаљони, насупрот томе, имали су мало муниције, а тешким маршом и глађу били су крајње исцрпљени. Од 23. до 29. маја вођена је неравноправна борба. Поред одбрамбених борби, било је покушаја и наших противнапада. Међутим, већ 28. и 29. маја непријатељ је сломио одбрану ове двије бригаде на линији Шишман (к. 1398) - Развршје (к. 1506) - Црвена греда - Апиште - Обљај, а 27. маја је заузео и Горанско. Обе бригаде одступиле су 28. и 29. маја код села Крсца и Пивског манастира, на десну обалу Пиве. Нијемцима је на тај начин остао потпуно отворен пут од Горанског преко Пивског Јаворка ка Мратињу и прелазу на Пиви.

Борбе 7. и 10. бригаде на правцу Гацко - Автовац - Крстац (на Пиви) носиле су печат процјена Врховног штаба, с једне стране, и њемачке команде генерала Литерса, с друге стране. Наиме, за оба штаба тај правац имао је помоћну улогу. Све до 26. маја тежиште нападних дејстава Врховног штаба било је усмјерено ка Фочи, а тежиште одбрамбених дејстава из долина ријека Мораче и Комарнице ка Шавнику и Жабљаку. Њемачка команда првобитно је била увјерена да ће се главна оперативна група Врховног штаба пробијати ка југоистоку (због наше акције на Биочу), а затим, послије наших нападних дејства ка западу, да је наш пробој оријентисан ка Фочи. Вјероватно у таквим процјенама и одлукама леже разлози што њемачка команда све до 29. маја нема на правцу Гадко - Автовац - Плужине јаче снаге, и што није енергично продирала ка Плужинама и преко Пивског Јаворка ка Мратињу. Тек када је процијенила праве намјере нашег пробоја, она ће на овај правац привући главнину 7. СС дивизије и појачати дејства, али ће та одлука и та дејства услиједити са закашњењем.

Тиме се може објаснити и њемачки пропуст што није прије 29. маја запосједнут Пивски Јаворак и извршен продор ка Мратињу, иако је то било могуће због повлачења наших бригада на десну обалу Пиве. Вјероватно је, такође, да и у оцјенама Врховног штаба леже разлози што 7. и 10. бригада нису биле оријентисане да главним снагама бране правац од Плужина ка Мратињу, умјесто да се повлаче на десну обалу Пиве, иако се не могу искључити, у вези с тим повлачењем, ни неке греДже привременог штаба који је обједињавао дејства тих бригада. Послије 26. маја, то јест послије одлуке Врховног штаба да се оперативна група пробије преко Сутјеске, значај правца од Плужина ка Мратињу огромно је порастао, али је питање да ли је привремени штаб био о томе информиеан и да ли је могао оцијенити да је прелаз на Пиви код Мратиња постао неупоредиво важнији од прелаза код Пивског Манастира и Крстаца. Има индикација да су такве информације постојале. Тако, на примјер, начелник штаба 7. бригаде Милан Лах, сугерисао је штабу 1. батаљона да се повлачи према Плужинама, али је то било тешко изводљиво, јер су се већ све наше снаге биле повукле преко Пиве.

Настала је нова, кризна ситуација. У том тренутку Врховни штаб није имао ниједне јединице у резерви око Мратиња која би могла на брзину затворити потпуно незаштићен правад и спријечити брз продор

Нијемаца у Мратиње. То су једино могле урадити, и то у најтежим могућим условима, само 7. и 10. бригада. Преко кањона Пиве, с десне на лијеву страну, није се могло ни пријећи, а камо ли интервенисати у бок њемачкој колони. Нијемци су запосјели и чврсто држали прелазе на горњем току Пиве.

Слободан је био још само прелаз преко Пиве у Мратињу. Међутим, до њега се могло стићи само дугачким маршом десном обалом Пиве, врлетима Пивске планине, прелазом преко Пиве у Мратиње, а затим вртоглавим успињањем из дубодола Мратиња на плато Пивског Јаворка.

Оцјењујући ситуацију угрожавајућом за дио даљи исход наших дејстава, Врховни командант је 28. маја наредио штабу 3. дивизије да по сваку цијену обезбиједи прелаз преко Пиве. Пошто су Нијемци већ били запосјели прелазе на горњем току Пиве, Врховни командант је наредио да 7. и 10. бригада крену у обилазни марш преко Пивске планине и да по сваку цијену стигну на Пивски Јаворак прије Нијемаца, зауставе их и обезбиједе мратињски прелаз преко Пиве. Изгледало је да су наше шансе за успјех минималне. Јер, једновремено су текла два паралелна марша ка истом циљу: наш - десном обалом Пиве, и њемачки - лијевом обалом Пиве. Наш марш је био заобилазан и дужи, њемачки је био прав и краћи. Под претпоставком да се оба марша одвијају истом брзином, Нијемци су могли знатно прије стићи на косе изнад Мратиња, па и у само Мратиње. Објективно, створена је судбоносна ситуација - ко ће прије и ко ће кога.

Пиве. Задњи дијелови 1. батаљона стигли су ноћу, јер су претходно били набачени на беспутан предио у кањону Пиве и тек су се, уз помоћ водича - сељака који су им послати у сусрет, успјели спустити у долину Пиве и прећи ријеку. У току дана, неки дијелови бригаде имали су краћи предах и оскудан оброк куваног меса без хљеба, а други дијелови нису имали ни то. Наиме, те ноћи, 29. и 30. маја, отпочео је стравичан марш уздуж Пивске планине. Марш је трајао цијелу ноћ и сутрадан по подне. Како уз ријеку Пиву нема пута, требало се попети на Пивску планину, прећи је и поново се код села Лубе спустити у кањон Пиве, а потом, кад се Пива пређе, попети се из Мратиња на висове Пивског Јаворка. Марш је био исцрпљујући; ноћу - због мрклог мрака, а дању - због велике врућине; успони и силасци били су планинарски. Усљед тога, колона бригаде се растегла, батаљони су се кретали одвојено, и марш се пореметио, тако да су ишли напријед само они борци који су још имали снаге, а други су заостајали. Јединице су се измијешале.

Први дијелови стигли су у Мратиње 30. маја око 10 часова. Потпуно изнурени, борци су полијегали добивши врло скроман оброк. Изнад Мратиња се издизао, скоро окомито, плато Јаворка, који је тек требало савладати. Према њему упућена је патрола. Она је ухватила једног четника, који је признао да су га у Мратиље послали Нијемци у извидницу. Изјавио је да се Нијемци већ налазе на платоу Јаворка, у селу Брљеву, које је само шест километара удаљено од ивице платоа. Команданту 1. батаљона, Јови Медићу, било је јасно да мора покушати да предухитри Нијемце да посједну косе изнад Мратиња, јер, у противном, они са минималним снагама могу контролисати једну козју стазу која води

на Јаворак, а тиме постижу и доминантан положај изнад Мратиња, које се више не може бранити, као ни прелаз преко Пиве.

Зато је командант OAiVax издао наређење за покрет. Био је то једини избор, иако је у том тренутку личио на безуспјешан покушај, јер је Нијемцима преостало растојање од једног сата кретања равним платоом, а нама вртоглав успон од неколико сати. Једина крхка нада заснивала се на казивању заробљеног четника да се Нијемци крећу веома обазриво и споро.

Успон на Јаворак претворио се у драму. Први батаљон је кренуо на марш, који је најмање на то личио. Стаза је била уска, скоро окомита, дјелимично засута каменом лавином. Борци би иаправили неколико корака, па застали, наслонили се на пушке и стојећи одмах заспали. Неколико натоварених коња отиснуло се у амбис. Постепено се формирао мањи одред најснажнијих и највиталнијих, највише из 1. батаљона, у коме је био и велики број руководилаца, чланова Партије и СКОЈ-а. Остали борци бригаде милели су стазом, непрекидно подстицани од руководилаца да издрже. На чело колоне истурени су тешки митраљез и претходница са пушкомитраљезом и бомбашима. Кров Јаворка висио је над колоном и пријетио да са њега сваког тренутка оспе њемачка паљба, од које не би било заклона ни спаса. Претходница и прва група бораца са штабом 1. батаљона ипак су избили на косу прије Нијемаца, укупно њих четрдесетак, са једним тешким митраљезом. Тако је прва »рунда« критичног обрачуна са непријатељем добијена, али тиме још ништа није било ријешено. Њемачка колона се споро кретала, а нарочито у посљедњој етапи, на платоу Јаворка, Према свједочењу једног професора из Плужина, с којим сам разговарао јуна 1958. године, а којег су Нијемци били присилили да им буде водич од Плужина ка Пивском Јаворку, њемачка колона кретала се веома обазриво, педантно и методично је испитивала терен, зазирући од наших засједа и изненадних противнапада, не вјерујући да на правцу њиховог кретања нема наших снага.

Сусретни бој на Јаворку

V прецизном топографском смислу, цијели плато не носи назив Јаворак; то је само планински катун, удаљен 2-3 километра од ивице мратињског амбиса. Прије катуна пружају се кратка зараван Превија и шума Кошаре, а иза катуна је село Брљево. Цио невелики плато стијешњен је између кањона Пиве, са истока, и масива горостасних планина Биоча и Маглића, са запада.

По избијању на плато, прва група бораца из 1. батаљона и нешто бораца из других батаљона са штабом 1. батаљона, кретали су се брзо преко заравни Превије и ушли у катун Јаворка, који је био напуштен од становништва, али добро снабдјевен млијечном храном. Командант батаљона је на вријеме осмотрио претходницу њемачке колоне, која се кретала према катуну. Према њој, у изненадни напад, упутио је двадесетак бораца, а еа половицом преосталог људства и тешким митраљезом посјео је одбрамбени положај. Напад је изненадио Нијемце, али су се брзо средили и, како су били изразито надмоћни, прешли су у противнапад, који

је с муком одбијен. Повремено су пристизале мање групе наших бораца, највише до једне десетине, одмах се укључујући у борбу, али тиме однос снага није могао бити знатније измијењен. Жестина борбе бивала је све већа, јер су Нијемци, оцјенивши да пред собом имају мале снаге, појачавали пригисак. За нас је одлучујући тренутак наступио када је пристигла мања група нашег 4. батаљона, која је посјела лијево крило борбеног положаја.

Наше прве јединице избиле су на Јаворак 30. маја око 14,00 часова, а борба у катуну и око њега вођена је до 18,00 часова, дакле четири часа. За то вријеме смјењивали су се наизмјенични јуриши наших и њемачких јединица, понекад и борбом прса у прса. Око 18,00 часова, када су пристигле наше јаче снаге, а стигао је и штаб бригаде, отпочео је снажан напад свих наших јединица, у којем је тог дана сломљен отпор непријатеља. Нијемди су се задржали на јаком каменитом положају јужно и југоисточно изнад села Будња и западно од Брљева.

Тридесети мај 1943. године вјероватно је најтежи ратни дан 7. крајишке бригаде и њен највећи ратни подухват. Борбе на Јаворку продужиће се све до 6. јуна, али је тог дана, 30. маја, одлучно пресјечен покушај Нијемаца да с југа стегну обруч око оперативне групе Врховног штаба на Пивској планини. Тај подухват имао је исти војнички значај као онај чувени 2. пролетерске бригаде на Вучеву.

Седмодневне борбе на Пивском Јаворку биле су непрекидне и веохма жестоке. Главни разлог изузетног интензитета борби био је корекција њемачког плана операције. Наиме, пошто је њемачка команда, са закашњењем, оцијенила намјере главне оперативне групе да се пробије преко Сутјеске, пребацила је 7. СС дивизију са Шавника и са Комарнице на правац од Плужина ка Мратињу и Волујаку. Већ 2. јуна, главнина ове дивизије извршила је снажан притисак на наше снаге на платоу Пивског Јаворка и на масивима Биоча, Волујака и Маглића, с намјером да се пробије у Мратиње.

Истовремено, Врховни штаб врши груписање снага на Пивском Јаворку, такође са офанзивним намјерама. Наиме, првобитна његова идеја о пробоју на запад била је да се он врши на два правца: једним правцем из долине Сутјеске, од Тјентишта ка Врбници, и другим правцем, од Пивског Јаворка преко Граба ка Жандармеријској станици на Зеленгори. Због тога је, поред 7. и 10. бригаде, на Пивски Јаворак накнадно послата и 4. бригада, а требало је да у пробоју учествује и 2. далматинска бригада. Одлука о пробоју правцем са Пивског Јаворка ка Зеленгори донета је очигледно прије него што се располагало обавјештењем о њемачком прегруписавању снага и убадивању у борбу 7. СС дивизије, због чега се та идеја показала неостварљивом.

нападне борбе, а од 1. јуна и 4. црногорска бригада. Седма бригада била је на главном правцу од Јаворка ка Брљеву, Стабну у Будњу.

Тридесет првог маја, цијела 7. бригада врши напад на утврђене њемачке положаје - који су Нијемци у току дана одбили, али су се, осјећајући снажан притисак, у току ноћи повукли на јаче положаје ка Брљеву. У току 1. и 2. јуна, све три бригаде предузимају напад и притискају њемачке снаге. Међутим, 2. јуна ситуација се мијења, јер се у борбу укључу-

чује 7. СС њемачка дивизија. Осим тога, и Врховни штаб, 3. јуна, одустаје од намјераваног пробоја овим правцем, па повлачи 4. црногорску бригаду на правац пробоја преко Сутјеске, од Тјентишта. На Пивском Јаворку остају 7. и 10. бригада, изложене, све до 6. јуна, тешком притиску надмоћних њемачких снага. Обе бригаде биле су присиљене да пређу у одбрамбене борбе у циљу заштите прелаза преко Пиве у Мратињу, све док се све наше снаге не пребаце са десне на лијеву обалу ријеке. У одбрамбеним борбама, 7. бригада затварала је правац од Брљева ка Мратињу, а њени дијелови спријечавали су и продор 7. СС дивизије ка Биочу и Волујаку, ојачавајући одбрамбени фронт 10. бригаде. Повремено, извођени су ноћни напади. Њемачки напади били су све јачи, а највећу жестину достигли су 3. јуна. Тада је бригада одбила 3 снажна њемачка напада. Борба се, у ствари, претворила у жестоко узајамно изнуривање, уз велике обостране губитке.

Трећег јуна, Врховни штаб донио је одлуку да се оперативна група подијели на два дијела и да покуша пробој на два дивергентна правца: 1. и 2. дивизија (10. бригада) преко Сутјеске на запад, а 3. и 7. дивизија (7. бригада и болница), зависно од ситуације, ка Санџаку, ка Сињајевини или ка Голији. За наше снаге на Пивском Јаворку, новом одлуком скраћено је вријеме извршења одбрамбеног задатка у заштити прелаза код Мратиња, јер се више није морало чекати да снаге 3. и 7. дивизије и болница пређу Пиву.

ћама и невољама. Најтеже поељедице били су огрсшни губици, који су топили борбени строј бригаде. Губици у мртвима били су трагични, а због посебне опште ситуације код оперативне групе, драматичне посљедице имали су и губици у рањенима, нарочито тешким, јер је сваким даном било све јасније да је упућивање рањеника у Централну болницу скопчано са крајње неизвјесном судбином тих рањеника. УсКоро, међутим, није било ни могуће тешке рањенике упућивати у Централну болницу, јер се она дивергентно удаљавала од прве групе наших дивизија на лијевој обали Пиве. Осим тога, рањеници су пружали отпор да буду упућени у болницу, осјећајући да су сигурнији уз јединицу. Штабови јединица нашли су се у дилеми: растерећивање од рањеника упућивањем у болницу био је једини исправан војнички поступак, а растанак од рањеника, који су до тада били управо најбољи и најзаслужнији борци, носио је у себи моралну драму, јер је значио изрицање смртне пресуде над њима. Због тога, бригадни и батаљонски санитети све више су се пунили рањенидима, што је знатно оптерећивало бригаду и умањивало њену борбену способност.

Друга највећа невоља била је недостатак муниције. У изнуравајућим борбама она се убрзано трошила, а у таквим борбама нема могућности да се она заробљава од непријатеља. Нешто више смо имали талијанске муниције за тешке миграђезе и пушкомитраљезе »бреда«. У једном тренутку критичне оскудице, нешто муниције добили смо од 10. херцеговачке бригаде. Како су Нијемци своје јединице снабдијевали муницијом и падобранима, дошли смо и до неколико таквих »сљедовања«, онда када би падобрани пали на »ничију земљу«, мада се за такво »сљедовање« ваљало крваво туђи. И поред свега, морало је доћи до крајње штедње

муниције. Због тога је ватра отварана са најмањих одстојања, тек када би непријатељски строј пришао близу и кад кратка а снажна ватра постиже сигурне поготке и највеће учинке. Седмодневне борбе завршили смо као »петометковићи«.

Вјероватно многи учесници ових борби сматрају да нам је највеће невоље задавала њемачка авијација, »штуке«, »дорнијери« и мали извиђачки авиони. Они су готово непрекидно били над нашим главама, увијек кад је вријеме било имало погодно за летове. У таквим данима било је и до десет налета авијације. Према њима смо били потпуно немоћни, а наносили су нам велике губитке и изазивали растројство борбеног поретка, нарочито у регионима резерви, штабова, амбуланти и интедантура. »Штуке« су обрушавањем биле ефикасне тукући и наше предње положаје. Предах од ваздушног бомбардовања настајао је тек за кишних дана, када су се облаци и густа магла ниско спуштали. На висинама од 1.200 до 1.900 метара гакви дани су изузегно хладни и влажни, а за нас су били најљепши поклон природе.

од куваног несланог меса, али до тада бригада још није била деградирана на »јеловник« коњског меса. До тога ће доћи неколико дана касније, на Зеленгори. Највећи проблем исхране била је њена нередовност, јер није било времена за узимање оброка, а дању их је било тешко и опасно дотурити на положаје. Због тога је најчешће био само један дневни оброк, обично послије пада мрака.

И поред свих искушења, 7. бригада је успјешно извршила задатак. Јединице прве групе (1. и 2. дивизија) пробиле су се преко Сутјеске и није било потребно више бранити мратињски пролаз. У складу с тим, штабу бригаде било је наређено да бригада напусти Јаворак и преко Мратиња и Вучева крене ка Сутјесци.

Послије пада мрака, под заштитом заштитнице, бригада је ноћу 5. јуна кренула ка Мратињу. Ноћни покрет већ познатом стазом, овог пута у суноврат, био је још тежи него кад смо се пењали. Трагика овог покрета била је у томе што бројне тешке рањенике на носилима нисмо могли носити са собом, већ смо их морали уз пут оставити. Тражили смо за њих погодне пећине и друга склонита места, смјештали их, маскирали и остављали. То су за све нас најтужнији и најболнији тренуци, какве никада дотад, а ни послије нисмо доживјели... Наше посљедње јединице прикупиле су се у Мратињу 6. јуна и одатле, послије краћег задржавања, бригада је кренула ка Сутјесци.

драме, нарочито за њен други дио, на десној обали Пиве. У том склопу и бригаду су чекале још многе тешке борбе, нарочито на Кошуру и Ратају. Међутим, она више никада неће доживјети такву голготу какву је и!иала на Пивском Јаворку.

Душан ДОЗЕТ

Како смо доживјели борбу на Јаворку

Наш 1. батаљон имао је задатак да усиљеним маршем, што прије, запосједне Јаворак (надморска висина од 1331 метар). Ми, борци, нисмо знали зашто тако журимо и чинимо натчовјечанске напоре. Били смо гладни, неиспавани, уморни од претходних борби и маршева, готово боси...

Свуда около голи крш, камен. Уска стаза којом маршујемо, једва се назире. Доље у долини чује се жубор ријеке; не знамо како се зове. На једном застанку, који је трајао врло кратко, кувари само што су подложили ватру да нам нешто припреме, паде команда - покрет. Журимо. Ноге крваре. Људи просто тетурају; неки и гунђају. Има их који не могу да слиједе колону, која се отегла, а командант Јово Медић и политичк-и комесар батаљона Јован Божовић - пожурују. Они који не могу да слиједе колону - остају, продужавају они који могу. Треба стићи прије непријатеља на одређене положаје, јер и непријатељ жури да спријечи наше намјере - извлачење наших јединица и болница из пакла у којем су се нашле. Замјеник командира наше 3. чете, Славко Ждеро узвикује: »За мном, другови!« Команду прихватају командири водова, па десетари. Право на Јаворак. Шта нас тамо чека, не знамо. Јаворак је утонуо у маглу, па се ни он ни врхови Маглића не виде. Ми, борци, још увијек не схватамо важност Јаворка, али то вјероватно знају наше претпостављене старјешине и команде.

Људи падају од умора. Улажу, рекло би се, и посљедњи атом снаге. Задатак се мора извршити. Томе је сада све подређено. Апелује се на свијест чланова Партије, посебно скојеваца да служе примјером, као и у другим тешким ситуацијама и тренуцима. Наслућујемо да се догађа нешто изузетно важно и хитамо колико можемо брже. Јаворак је врлетан. Али, ето, стицајем околности, овај дјелић наше домовине постаде веома важан, и од њега, односно од нас, зависи умногоме остварење замисли нашег врховног команданта друга Тита о извлачењу наших јединица из замке коју нам је непријатељ припремио.

Из наше 3. чете први су избили на Јаворак, са пушкомитраљезом: Божо Миловац, Стојан Милановић и још неки. Изашли смо право на катуне. Порадовали смо се да ћемо у њима наћи нешто за јело, али од тога ништа. Ту, из непосредне близине, Нијемци осуше ватру по нама. Отпоче борба из покрета. Ми који смо се први сукобили с непријатељем прихватамо борбу и омогућавамо да наше снаге пристижу из дубине. Развила се огорчена борба. Нијемци настоје да нас збаце са освојених позиција, а ми - да њих потиснемо са платоа Јаворка. Непријатељ је јак, одморан,

са доста муниције; ми уморни, неиспавани, гладни. Сваки метак мора да се штеди. Зато гађамо само насигурно. Бомбе љубоморно чувамо; оне ће бити употребљене у крајњој нужди. Борба се све више распламсава... Под силином наших удара и појачања која су нам пристизала, непријатељ је морао да попусти.

Нике Миловац, његов стричевић Божо Миловац - обојица из села Грбавица код Јања, Петар и Мирко Муждека - обојица из села Крчевине, друг Курељкшић, родом из Благаја и још неки другови чијих се имена не сјећам.

Борба за Јаворак водила се тако рећи прса у прса, на живот и смрт. У њој су се, поред осталих, истакли: водник 1. чете друг Максим Јандрић, Бошко Јокић и Перо Михајловић. Са нама је увијек био, у првим борбеним редовима, командант нашег батаљона Јово Медић, који нас је непрестано храбрио и подстицао.

Симеон ТОПИЋ
Перо МИХАЈЛОВИЋ

Први судари на Пивском Јаворку

У пријеподневним часовима спустили смо се низ стрме врлети ка Пиви и селу Мратињу. Прије него смо прешли на лијеву обалу Пиве, преко везе са зачеља стигло је наређење: »Брже, чело«. Колона се све брже кретала и пажљиво прелазила преко жичаног моста на Пиви. Послије краћег одмора, кренули смо вијугавом козјом стазом, која је водила на Јаворак. До Мратиња смо ишли брзо, али, када се кренуло уз брдо, борци су почели заостајати. Успон је био велики, готово окомит. Борци су се замарали, напрезали. Старјешине су их пожуривале. Доста бораца је слиједило своје командире и комесаре. Колона се кретала журно, да што прије избије на Јаворак.

Уморни од претходних борби и маршева, борци су улагали и последњи атом снаге да савладају веома стрму узбрдицу. Идући тако, наиђосмо на траву звану љутика, која се може јести. Марко Козомара, замјеник командира чете, упита ме: » Рођени, је ли чему та трава?« Рекох му да се »послужи«, па ће видјети каква је. Послије неколико залогаја љутике и зечијег купуса, већ се лакше кретало. Но, није било пуно времена за брање траве; морало се журити.

На челу колоне кретали су се дијелови 1. батаљона, а за њима најснажнији и најиздржљивији из 4. и 3. батаљона.

Захваљујући пожртвовању наших бораца, посебно командном кадру, ми смо само неколико минута прије Нијемаца избили на плато Јаворка. У почетном окршају успјели смо да потиснемо њихову претходницу. Нијемци су се прво сукобили с борцима 1. батаљона, коме су убрзо стигли у помоћ борци 4. батаљона »Искра«. Ту се ускоро нашао и командант бригаде Раде Марјанац. Непријатељска претходница је врло брзо натјерана у бјекство.

Захваљујући присуству команданта бригаде и групи храбрих пушкомитраљезаца: Бранку Лончару, Сави Ловри, Станку Летићу и другима, успјели смо одбити све њемачке противнападе, који су слиједили један за другим. У тим налетима имали смо прве рањеника. Убрзо је пао мрак.

У т

на је и веза са позадинским дијеловима. Од колике је важности било држање ових положаја, најбоље показује то што је исте ноћи стигло наређење, до сваког борца, да Јаворак морамо бранити по сваку цијену.

Нијемци су ужурбано зидали камене бункере. Ноћ је прошла, освануо је дан, а ми, без бункера и заклона. Тог дана држали смо на положајима истурене дежурне пушкомитраљесце. Ми смо са једне стране, Нијемци са друге, не даље од 200 до 300 метара ваздушне линије. А"Је-

лила нас је само блага удољица са једном овећом чистином, без икаквог растиња. Због тога се ни ми, а ни непријатељ, нисмо одлучивали на наступање.

Дошла је друга ноћ. Схватили смо да морамо приступити зидању заклона од камена. Колико се сјећам, до тада их нисмо никада правили, али сада смо морали, јер су њемачки снајперисти прецизно гађали. Сваки онај ко би се неопрезно подигао иза заклона, изложио би се погибији, а било је случајева да је неколико бораца рањено и кроз пушкарницу заклона. Иза једне стијене, наши осматрачи пазили су на сваки покрет Нијемаца. Само једног дана иза те стијене рањени су командир чете Мирко Симић, Остоја Аћимовић и замјеник командира Марко Козомара, као и још два борца, чијих се имена не сјећам. Близина њемачких положаја добро нам је дошла - били смо поштеђени од ваздушног бомбардовања. Али, зато су нас из авиона тукли митраљеском ватром. Тада је од једног рафала из авиона, погинуо митраљезац Осто Пајетар, члан СКОЈ-а, родом из села Ступне код Јајца. Сахранили смо га врло необично, у једној гомили камења, јер земље није било. Авионе нисмо гађали, вјероватно зато да не открију наше положаје.

Заустављени и принуђени да се бране од наших честих напада, нарочито ноћу, сабијени на непроходно земљиште, Нијемци су се снабдијевали падобранима. Једног дана бацили су падобранске пошиљке између наших и њихових положаја и све до првог мрака ни они ни ми нисмо им могли прићи. Ми смо ипак успјели да их заплијенимо, али били смо лоше среће. Умјесто хране и пушчане муниције, у пошиљкама су биле минобацачке мине, које смо послије морали закопати, јер их нисмо могли користити.

Глиша ГЛУВИН

Два *јуриша на Кулину*

- Пивски Јаворак -

Добро се сјећамо борбе на Јаворку, Брљеву и коти Кулини (1204), коју је водила наша 1. чета 3. батаљона. Борци се пребацују преко једнога брежуљка који се пружа према Нијемцима. Они посматрају како ми један по један претрчавамо и гађају нас. На овом мјесту није нам нико погинуо; само је Боро Рађевић из Крупе на Врбасу, био рањен у ногу. Пребацујемо се у подножје једног мањег гребена, како бисмо сљедеће ноћи могли напасти са блискијег одстојања. Терен је каменит и врлетан, са ситном шумом - грмљем, нема већег дрвећа. Добро се види све шта Нијемци раде. Спустили смо се у једну долину; већ је и ноћ. Ту командант батаљона Глиша Раца, командир наше чете Бранко Кошпић, комесар чете Жарко Врањешевић, замјеник команданта батаљона Никола Продановић, Павле Џевер и други руководиоци, врше распоред бораца за напад. Нијемци нас виде, јер нису далеко од нас. Бомбаши иду напријед, борци одмах за њима. Пузећи, привлачимо се близу непријатељских ровова, и бацамо у њих бомбе, које за то вријеме, по рововима непрестано туку наши митраљесци: Бурађ Богојевић, Јован Грмеш, Душан Шкрба, Гавро Вученовић и други.

Из ровова, направљених од камења, Нијемци нас страховито митраљирају, бацају бомбе, оне кашикарке-репетаре, како смо их називали. Ту, близу њемачких ровова изгинуло нам је или рањено доста другова. Наређено је повлачење. Вратили смо се, колико се сјећамо, на исто мјесто одакле смо и кренули у напад. Руководиоци нас пребројавају. У строју нема многих другова, међу њима ни Мирковог брата од стрица, Ратка - Раде Бјелића. Он је био помоћник пушкомитраљесца Буре Богојевића. Осматрамо положај одакле ћемо нападати сљедеће ноћи. Виде се наши погинули другови испред њемачких ровова. Наређење је: »По сваку цијену скинути Нијемце са положаја код Брљева - брдо Кулина (1204).«

Сљедеће ноћи нападамо поново. Развили смо се у стријелце. Бомбаши су са нама. Наш водник 1. вода Павле Џевер тих дана је постављен за замјеника командира наше 1. чете. Наређење је као и прве ноћи - што ближе рововима. Привлачимо се, пузимо, Нијемци испаљују ракете - бијеле, црвене, освјетљавају нас; затим слиједи ураганска ватра. Види се као на длану. Нијемци туку пушчаном и митраљеском ватром. И даље испаљују ракете. Ми смо већ међу нашим погинулим друговима. Ту је и Раде Бијелић. Једна нога му одигнута - закачена на дрво. Крај њега његова пушка; Нијемци је нису узели, иако су могли доћи до ње. Са нашег лијевог крила, командант батаљона Глиша Раца командује: »Напријед прва чета, напријед Кошпићи, јуриш на брдо!« Овог пута успијевамо

да потиснемо Нијемце из првог утврђења - али, они су много надмоћнији. Опет имамо доста мртвих и рањених. Повлачимо се на полазне положаје. Скупљамо се: рањенике превијају, руководиоци се договарају о слиједећем нападу. Разговара се о нашем успјеху и неуспјеху, чује се и понека похвала. Храна је јако слаба. Осматрамо њемачке положаје. Нијемци су на брду блокирани са свих страна од наших јединица. Видимо како њихови авиони круже око брда и нешто им бацају, а то већином пада између нас и њих.

Сљедећи напад вршимо исте ноћи. Речено нам је да ће овог пута са нама нападати још неке, црногорске и херцеговачке јединице. Иако је крај маја, вријеме је кишовито и хладно. Од бораца се скупљају бомбе; Павле Џевер тражи бомбаше добровољце. Излазе: Јован Грмеш, Стево Џевер - брат Павлов, Бурађ Богојевић, Гавро Вученовић. Излазе сви другови из нашег првог вода; нико неће да остане. Крећемо сви заједно. Са нама су замјеник команданта батаљона Никола Продановић и Павле Џевер; код њих двојице су сакупљене бомбе. Имамо доста митраљеза, а и прилично муниције. На »шарцу« је Бурађ Богојевић. Митраљезе имају и Јован Грмеш, Душан Шкрба, Гавро Вученовић и још неки.

Овог пута смо пришли ближе, до самих њемачких ровова. Џевери први бацише бомбе. Душан Шкрба је тукао из митраљеза. Он је ухватио за цијев њемачког митраљеза. Кад смо упали међу Нијемце, доста њих успјели смо побити, док су се остали разбјежали.

Тако смо, иако по цијену знатних живота, успјели ипак освојити овај значајан утврђени положај.

Мирко БЈЕЛИЋ

Пане МАРКОВИЋ
Стеван АЛЕКСИЋ

Носио сам рањеног Павла Џевера

Послије другог неуспјелог јуриша на Кулину - Пивски Јаворак, повукли смо се у једну удолину. Није било Павла Џевера. Остао је горе на брду. Чули смо његово дозивање: »Другови, немојте ме оставити!« Стево Џевер повика: »Другови, ко ће са мном?«, и одмах пође према брду. Ја се прикључих Стеви, а за нама пође још један друг. Пажљиво смо се привлачили рањеном Павлу. Била је ноћ. Кад би Нијемци испалили ракету, ми бисмо застали и залегли. Нисмо ништа одговарали на Павлове позиве, јер би нас Нијемци открили. Павла смо нашли близу њемачких ровова. Ставили смо га на шаторско крило - шарено, италијанско. Око њега је било доста мртвих другова. Терен је био веома каменит, стрм тешко приступачан, а ми јако уморни, до крајности исцрпљени. Павла не можемо да носимо, већ га вучемо на шаторском крилу - стално се спотичући. Не знамо каква му је рана, и да ли је то вучење још више озлијеђује, али је најважније да га некако извучемо.

Кад стигосмо у чету, Павла одмах превише, болничарка Деса и још неке. Видјели смо да је рањен у ногу. Метак му је прошао испод чашице кољена - кољено му је било разбијено, а чашица остала читава. Рана није била опасна, али је доста искрварила. Комесар чете Жарко Врањешевић одређује Стевана Џевера, Данила Бидару, мене и још једног друга, чије име сам заборавио, да носимо Павла у Централну болницу.

Освануо је лијеп, сунчан дан. Терен по коме идемо веома је врлетан - камење, час брда, час долине, а ми смо јако уморни, исцрпљени, гладни. Често се морамо одмарати: одмор сам тражио највише ја. Нисам могао скоро уопште да идем, иако сам се трудио свим силама. Некада ми се чини да могу, али, ноге ме не слушају. И остали се тешко крећу, али носити Павла у болницу, хоћемо и морамо. Стево Џевер је висок човјек, Бидара виши од мене. Иако се често одмарамо, ја једва носим. Замолих онда другове да ја носим задњи дио носила, гдје је лакше. Они одмах пристадоше. Ипак, неко од њих ми, мало повишеним тоном, замјери, рекавши да смо сви уморни. Онда се огласи Павле: »Другови, молим вас, немојте се због мене препирати«. Послије овога као да смо добили нову снагу.

Централна болница је била прилично далеко од Јаворка. Била је смјештена и расута у високој буковој шуми код Барног Дола - Пива. У њој се налазило много рањених и болесних другова. Павла смо носили дубоко у шуму, до тешких рањеника, гдје смо мислили да ћемо пронаћи

неког од љекарског особља. Спустили смо га пред једну малу дрвену колибу. Од љекара никог нисмо пронашли, нити нам је ко прилазио. Један друг, не прилазећи нам, упита: »Другови, кога сте донијели и из које је јединице?« Одговорио је Стево, или Бидара. Стали смо сва четворица поред Павла гледајући у њега и он у нас. Павле нам рече: »Аругови, држите се добро, не дајте се. Ми ћемо побиједити. Ви ћете нас осветити«. Рече онда Стеви: »Ево ти мој пиштољ, да имаш од мене успомену«, и поче сам да скида опасач. Стево жалостиво узе пиштољ. Павле је задржао опасач и кратки војнички нож на опасачу - да га употријеби ако буде требало. Павле није имао на себи шињела, само обичну блузу бивше југословенске војске и црно офарбане панталоне. Поздрависмо се с њим утучено и кренусмо, дуго се још осврћући. Остао је лежећи на носилима.

Мирко БЈЕЛИЋ

Евакуација рањеника са Јаворка

Налазио сам се са 1. батаљоном, у претходници, да нешто више сазнам о непријатељу, као обавјештајац бригаде. У Мратиње смо стигли изјутра, јер смо журили да што прије стигнемо на одређене положаје. Ту нешто презалогајисмо, затим одмах кренусмо уз стрмину.

Пред нама вијуга пјешачка стаза. Пентрамо се и придржавамо рукама. Изађосмо на зараван куда нас стаза води даље према Јаворку, у густу шуму. Командант 1. батаљона Јово Медић и замјеник командира 3. чете Славко Ждеро, пожурују борце. Колико нас је могло бити, не знам. Можда непуна чета. Јово понекад гледа у топографску карту. Друге оријентације није било, због велике шуме. Угледасмо пропланак. Неко рече да стижемо на положај. Учини нам се као и сваки други положај који је требало посјести по задатку. Сви смо били уморни. Обрадова нас што смо стигли на циљ. Угледасмо мање дрвене објекте који личе на многе друге које смо по планинама Црне Горе виђали. Народ их зове катуни. Јово, по старом обичају млатара рукама и показује правац, куда да се иде даље, а онда он, ја и неколико другова уђосмо у колибе. Нигдје живе душе. Наиђосмо на гшсуде са млијеком, са којим се послужисмо. Док смо се послуживали, зачу се пуцањ. Преко нас прелијећу зрна. Јово отрча напријед. Чула се команда: »Јуриш!« То не потраја дуго. Све се утиша. Закључисмо да су то били мањи непријатељски дијелови, и да су побјегли. Ја пронађох једну бајтицу за коначење штаба бригаде. Нека огњишта се задимише од запаљене ватре; сигурно ради припреме вечере. УТОМ дође неколико мјештана, већином старица и стараца, али брзо се изгубише. Придолазе наше јединице. Видим другове из других батаљона наше бригаде.

Поново се зачу борба. Стигоше и неки другови из штаба бригаде. »Шарди« и бацачи били су нам сигнал да су то њемачке снаге. Али није се знало оно најважније - које и какве снаге су пред нама. Јову Медића и Милана Батара потпуно изгубих из вида. Испред нас се пушкара. Стижу курири са кратким извјештајима; Нијемци су одбачени према Брљеву. Стиже и понеки рањеник.

Те ноћи мало се спавало. Умор је савладаван. Цијеле ноћи пролази нека војска кроз катун. Сматрао сам да су то изостали дијелови 7. бригаде. Другог дана, видим да су то дијелови 10. херцеговачке и дијелови неких других пролетерских бригада. Тада сам први пут видио Раду Хамовића, који је, рекоше, био официр бивше југословенске војске, а сада је начелник штаба 10. херцеговачке. Импозантно је изгледао у некој

Мијушко Шибалић, замјеник комесара бригаде и Перо Морача, комесар 3. батаЉЂона

округлој црвеној капи. Дошао је у наш штаб ради координације борбе, која је узимала све већег маха.

Друге ноћи био сам у штабу бригаде, са Љубом Бабићем и Мијушком Шибалићем. Командант Раде Маријанац вјероватно је био код неког батаљона. Били смо на положају у близини батаљона, у некој буковој шуми. Била је помрчина. Непријатељ је близу. Обилато се служи ракетама за освјетљавање положаја. Пушке праште, митраљези штекећу, минобадачке мине и топовске гранате гіарају небо и стварају рупчаге по нашим положајима. Рекло би се, гори небо и земља. Око нас се чују потмули јауци и стењање рањених другова. Мало, мало, па неког пронесу у позадину наших положаја. Нико нема одмора. Чују се узвици: »Јуриш!«, »Напријед!« Чују се и швапске команде. Ракета ракету као да сустиже. Чујем гласове неких старих, одраније познатих бораца из Крајине, сада рањених. Срце ми се стезало кад видјех гдје пронесоше Павла Ђевера - из села Сурјана код Мркоњић-Града - тешко рањеног. Кад ми рекоше да је погинуо Божо Рољић из истог села, би ми још теже. Оба су били страх и трепет за њемачке и четничке јединице. Погинуло је још истакнутих и неустрашивих бораца наше бригаде. Рањених је било још више.

Позваше ме Лзубо Бабић и Мијушко Шибалић, комесар и замјеник комесара бригаде, и рекоше да сам одређен, испред штаба бригаде, да евакуишем рањенике са Јаворка до Барног Дола и предам их 3. дивизији на збрињавање. То је био тежак и одговоран задатак. Приступио сам одмах његовом извршењу. Добио сам одријешене руке да за евакуацију рањеника могу ангажовати потребан број људства и коње. Сви другови из

штаба ставише своје коње на располагање. Речено ми је да узмем један број другарица, које ће послије остати уз рањене другове да их његују. Рањенике сам нашао смјештене у колибама-катунима. Вријеме тмурно, и кишовито, а ситуација тешка. Али, без обзира на то, требало је брзо радити и добро организовати евакуацију свих рањеника, међу којима је било и доста тешких.

Узео сам борце из јединица, коње из четних кухиња и коморе. Шаторска крила одузимао и упућивао рањеницима. Стигох до четне кухиње Милана Батара, командира 3. чете у 1. батаљону. Видим Милана гдје се мува око кухиње и нешто наређује, али, у тој журби као и да га не видим; наредих економу и коњовоцима да скину казане и коње предају за рањенике. Неко Милану јави да се коњи одузимају. И сам сам узео за поводац и водим једног коња, са којег сам био збацио казане. На себи сам имао кишни мантил са капуљачом. Видим Милана на 20-30 метара удаљеног од мене, гдје виче: »Остави коња!« Ја на то и не обраћам пажњу већ журим до других. Поново Милан повика: »Остави коњу, мајку ти твоју!«, клекну, репетира пушку и поче да нишани. Ја тек тада схватих о чему се ради. Батар ме није препознао, док не збацих капуљачу са главе. Кад ме препозна, руке му се опустише. Укратко се објаснисмо.

За кратко вријеме припремисмо евакуацију. Најтеже је било онима који су одређени за ношење рањеника на носилима, због уског и стрмог пута. То је био разлог да што више другова потоваримо на коње. Воде се жестоке борбе, јер непријатељ покушава да избије на положаје изнад Мратиња; одбијен је кад су пристигле наше јаче снаге. Киша лије. Наређујем да нико не смије остати. Од спроводника нема никог да стручно интервенише око превијања рањеника. Све то урадише другарице болничарке, које се први пут сретоше са толиким тешким рањенидима. На путу, ни јела ни воде. Иде колона полако. Пред очима ми се указује вијугава и тешка стаза куда се мора проћи. А у глави ми се врзма задатак. На ум ми падају ријечи Мијушка Шибалића - да је то један од најважнијих задатака и да га комунисти морају извршити. Настадоше муке невиђене. И најздравији човјек, поготову по киши и клизавици, ту се спушта са великим напором. Неки иду пјешице, са једном или објема рукама у завоју. Чиме се хватати за дрво или камење при спуштању? Како са носилима, са тешким рањеницима? Како са онима који су на коњу? Коњ се тумба више него човјек.. . Многи рањеници силазе пузећи, за неке од носила направисмо санке, а многе смо морали сносити на леђима. И сам сам се враћао неколико пута по рањенике, и на леђима их сносио. То послужи за примјер многима који су већ били на крају снага. Низ те стрмине силазили смо неколико сати. Сиђосмо сви, сем неколико коња који су се поломили.

V Мратињу нас дочека бригадна болница. Ту рањеници добише прву стручну помоћ, превијање и остало. Неки добише и »крамерове« и друге шине, које је др Аеви пренио преко брда и долина Босанске крајине, Херцеговине, Црне Горе, Санџака, љубоморно их чувајући за овакве потребе. Ту се рањеници мало окријепише јелом и пићем. Многи од њих су мислили да ће ту остати бар неколико дана. Али није било могуће, и након неколико сати пут је настављен. Хучи плаховита Пива. Бијели се

пјена око камења које јој стоји на путу. Ово многим рањеницима указа на нове муке, које предстоје око пентрања врлетима од Пиве до Барног Дола.

Колона се заустави на платоу пред мостићем на Пиви. Неки рањеници неће да иду. То уздрма цијелу колону. Многи су сишли са коња и траже носила. Ноћ се спушта. Чинимо све што можемо да им објаснимо ситуацију. Покушавамо убјеђивањем. Гдје то није помогло, предузимамо мјере да се по сваку цијену подигну на коње. Чују се пригушени јауци, шкргутање зуба, као и молбе да их оставимо. Ми не попуштамо, те најзад успјесмо да кренемо. Послије дуга пута, стигосмо у Барни До. То је мало село. Затекосмо пуне куће рањеника. Рекоше да су то рањеници 3. дивизије. Смјештај и храна су крајње слаби. Стручна њега такође. То још више отежа расположење наших рањеника, чији број не знам тачно, али их је могло бити 50-60. Било нас је око 30 мушкараца који су пратили рањенике. Другарица је било више, са разних дужности. Оне су биле веома исцрљене. Сви смо били гладни и уморни. Неки другови запазише овце у камењару. Узесмо три и на брзину, онако полупечене, поједосмо. Хране у болници 3. дивизије није било.

Сада је требало кренути назад у бригаду. Другарицама сам саопштио да остају са рањеницима. Морам признати да ми је био тежак растанак од рањених старих другова, као што је био Павле Џевер и други, тим прије кад сам видио тешку ситуацију те болнице, мада праву тежину ситуације нисам познавао.

При нашем поласку, указа се нови проблем. Нисмо одмакли ни 500 метара, стигоше нас другарице које смо били оставили код рањеника. Све викнуше у један глас: »Нећемо остати иза вас«. Убјеђивање и објашњења не помажу. Брзо сам схватио шта је разлог. Наше болничарке су осјетиле да је правац повлачења наше бригаде према Босанској крајини. Носталгија за родним крајем била је неизмјерна. Морам бити крајње искрен и признати да сам се овдје осјетио немоћан да извршим војни и партијски задатак. Мало прије тога био сам задовољан кад смо предали рањенике 3. дивизији. Овај проблем дође ненадано. И даље покушавамо са убеђивањима да се другарице врате рањеницима. Не помаже. Пуцао сам изнад њихових глава, али ни то није помогло. Оне остану иза нас неколико стотина метара, и онда нас опет прате. Кад сам видио да их је немогуће задржати код рањеника, сачекали смо их и примили у састав групе. У објашњавању са њима изгубили смо доста времена. Кад смо сишли у Пиву, мост на ријеци Пиви у Мратињу био је порушен. Обориле су га наше јединице које су се повлачиле испред непријатеља.

Поново се враћамо за Барни До. Одатле избијемо низ Пиву од Мратиња десетак километара. Ту се пребацисмо преко неког импровизованог брвна. Ситуацију код наших јединица нисмо познавали. Оријентишемо се према топовској, минобацачкој и авионској детонацији. У колони нас има око 60 и више. Идемо према платоу Вучева. Веремо се беспућем и неким старим зараслим стазама. Глад и умор узимају маха. Чинило ми се да су другарице отпорније од мушкараца. Као да добише неку нову снагу кад смо их примили у колону и дозволили да иду с нама. Одједном, у шуми рикну теле. Неки рекоше да се то само причуло због претјеране глади. Други тврде да су заиста чули рику. Није дуго потрајало, чу се

крава. Дилеме више није било. Распрши се колона по шуми и за кратко вријеме доведоше краву која се тек била отелила. Ту ју је неко од сељака био сакрио испред војске. За час се приреди ручак. Крава, сеоска »буша«, са телетом, не би довољан залогај да сви утоле глад.

Ипак, колико-толико окријепљени, стигосмо на Вучево. Идемо коњским трагом и по другим знаковима, у правцу борби. То је био правац ка Сутјесци. Нигдје никог не срећемо. Први сусрет би са 10. херцеговачком бригадом; њени задаци и правци кретања нису нам били познати. Обрадовасмо се. Обратисмо се штабу да нас прими у свој састав, али нам ништа не одговорише. Замолисмо их онда да нам дадну нешто хране. Одобрише неколико оваца. То нам бјеше посљедњи оброк до доласка у бригаду V састав бригаде стигли смо изнад Кошура на Сутјесци. Сви нам се обрадоваше, али чинило се највише Мијушко Шибалић, кад сам му рекао да смо све рањенике предали болници 3. дивизије. То је он често истицао као посебно тежак и одговоран задатак који је бригада имала у то вријеме.

Многи ће се упитати, шта је било са тим рањеницима. О томе сам и сам дуго размишљао у рату и послије рата. Не сјећам се да сам иког од њих послије Барног Дола срео. Позната је историјска улога и судбина 3. дивизије, која је имала задатак да збрине све рањенике. Претпостављам да су многи рањеници убрзо помрли од тешких рана, исцрпљености и гангрене која је код неких била на помолу још за вријеме евакуације. Већину је непријатељ поубијао на пробоју у реону Сутјеске Павле Џевер и још неки од њих, посмртно су одликовани.

Док живим сјећаћу се евакуације тих рањеника, другова и другарица, који положише своје животе на Сутјесци.

Вел1шир МИЛЕТИЋ

Јуриш у празно

У борбама у четвртој, и сада у овој петој офанзиви изгубили смо доста наших добрих другова. Редови су нам знатно проријеђени, али се ми држимо и понашамо као да смо сви на броју. Непријатељ чини посљедње покушаје да нас спријечи у нашим намјерама. Вишедневне борбе на Јаворку, Кошуру и Балиновцу су иза нас. И Сутјеска је иза нас.

Гладни смо, уморни, слабо одјевени и обувени. Крв лије из наших ногу, али при свему томе ми се не дамо. Партизани смо. Надамо се бољим данима. Наш циљ је да се преко Јелеча и Миљевине пробијемо у источну Босну. Пред нама је 1. пролетерска дивизија.

Пронесоше се такозване »коморџијске« вијести, да је неко чуо лично од друга Моше Пијаде, да свака јединица послије пробоја из овог пакла иде на своју територију, одноено у мјеста из којих је највише њених бораца и руководилаца. Пјесму »Буди се Исток и Запад« заметнуше политички комесар батаљона Јован Божовић и замјеник команданта Шефик Талић. Команда »Стој чело!« изненада прекиде пригушену пјесму. Командант батаљона Јово Медић позва командире чета и показа руком кроз дрвеће, некакав обрис врха брда, гіа рече: »Мислим да се налазимо у потоку Говза. Ту треба да смијенимо дијелове 3. крајишке бригаде. Непријатељ је запосјео оближње врхове ових брда. Авиони, у тај брањени простор, бацили су муницију и храну, помоћу падобрана. Наш задатак је да од свега тога бар нешто заплијенимо.

Тешко се пењемо, просто бауљамо ногама и рукама по оштром камењару. Али задатак је задатак. Ту нема поговора. Избијамо на Балиновад. Ту су претходне ноћи јединице 1. дивизије, просто прегазиле непријатеља. На Бачиновцу, леже мртви њемачки војници. Около разбацана војна опрема, средства везе са кабловима и телефонима. Понешто од свега тога узимамо.

Преокупирани смо том ситуацијом. Неки другови из џепова ваде посљедња зрна непрженог јечма и зоби, што су понијели још из Црне Горе. Грицкају. Четни казан у којем се кувала храна, на својим леђима носи економ чете Душан Попржен, јер смо коња који га је носио, морали појести. Али, некако нам је лакше када видимо тај драги нама реквизит. Ваљда ће доћи вријеме, па ће се у том казану опет као некада димити топла каша од кукуруза или штогод друго.

Бауљамо. Понеко нешто и опсује, држећи се за грану ниског растиња, пазећи да грана не удари друга који иде позади. Излазимо на један плато. Ту саопштавам чети да ћемо напасти на непријатеља, којем је јут-

рос из авиона бачена храна. Биће конзерви, муниције и хљеба, којег одавно нисмо видјели. При оваквом обавјештењу, није потребно никакво даље објашњавање важности задатка.

Убрзо се разви стријељачки строј. Кренусмо сви једновремено и сложно. Прикрадамо се све ближе и ближе. Пузимо. Већ смо близу нашег циља. Непријатељ не пуца. Знамо из искуства, да Нијемци не пуцају све дотле док нас не пусте на блиско одстојање. Пузимо ка циљу, а размишљамо о конзервама и хљебу, о муницији у којој прилично оскудијевамо. Не мислимо на наше животе. Већ смо на домету ручних бомби. Непријатеља нема. Наједном, заори се оно партизанско: »Јуриш, ура!«, »Напријед партизани!«

Осматрам, иза једне подебље букве, шга ће бити. Борци мрзовољни, као да су преварени. Али, боље је и овако него крварити у овом беспућу. Све жеље и сви планови одједном као да падоше у воду. Извјештавам команданта батаљона Јову Медића, о исходу ове »акције«. Он издаје нова наређења. Ми немамо наде на неки плијен од којега би смо се мало окријепили. Можда ће опет бити јуриш у празно!

Неки другови беру траву љутику и једу. Загризу, а онда отпљуну. Она уједа уста, грло, стомак. Уста се стежу и стежу. Пријатнија је букова кора, али се нема времена њу стругати са стољетних букава. Један борац пронађе њемачку конзерву са месом и сланином. Дијелимо то на мале парчиће нашим друговима, а они рекло би се то једу очима, а не устима. Такав специјалитет нисмо одавно видјели. Па још залогај слан, а ми неслани, јер ни соли нема дуже времена. То је слично ономе из Библије, кад је Исус Христос нахранио апостоле и много народа само са једним хљебом. Понајвећу парчад дадосмо пушкомитраљесцима и лакше рањеним друговима који су овдје са нама у чети. Добих и ја парче као командир чете. Овог пута није био јуриш у празно. Макар на једну конзерву.

Овом приликом, наше, партизанско другарство и солидарност, као и много пута раније, дошло је до пуног изражаја. Другарство не само на ријечима, већ и на дјелу. Колико су само пута наши другови ишли у сигурну смрт, да би спасли и извукли рањеног друга са бојишта и указали му помоћ. Владало је неписано правило - један за све, сви за једнога. Таквих примјера је много у нашем НОР-у. А племенитост, пожртвовање и љубав према друтовима, били су највећи управо кад је било најтеже, на Неретви, Сутјесци.

Милан БАТАР

Били смо поносни

На Пивском Јаворку смо. Око нас шума, камен, брда. Готово нико у мојој 3. чети 4. батаљона не зна који је дан у недјељи, а да се и не говори о датуму. То није важно, нити се за то интересујемо, јер су нам сви дани и ноћи испуњени истим напорима. Увијек борбе, маршеви, покрети, неиспаваност и умор. Непријатељ већ по ко зна који пут покушава да нас уништи и овлада положајем који држимо. Не успијева. Послије сваког покушаја остављао је по неколико мртвих. И »штуке« нас бомбардују. Одмах затим и »дорнијери«. И једни и други круже изнад нас истресајући смртоносни терет.

Нијемци су црвеним ракетама означавали гдје се налазимо. Били смо на брду Кулину близу Брљева. Нема колебања иако је наш положај узан и нема гдје да се одступи. Од дејства авионских бомби и непријатељских куршума, из наше 3. чете погинуло је неколико добрих бораца и омладинаца: Чедо Росић, Осто Појатар, Шпиро Мартић и још неки чијих се имена не сјећам. Рањен је Илија Пекез, који је касније подлегао ранама у селу Шеховићи у источној Босни.

Нијемци су послије сваког бомбардовања јуришали, али без успјеха. Ми гађамо насигурно. Штедимо сваки метак, јер муниције имамо мало. Командир наше чете Мирко Симић рапортира команданту 4. батаљона. Дукљану Вуковићу који је обилазио положаје, да је чета претрпјела озбиљне губитке, али да је спремна да се бори до посљедњег борца. На овим положајима 3. чета, са осталим четама 4. батаљона, одбила је више напада Нијемаца, а кад се повукла да би заузела повољнији положај, стигло је наређење, да поново заузмемо првобитни положај и да га држимо по сваку цијену. Нашли смо се у деликатној ситуацији. Но, јуриш наших бораца био је силовит. Повратили смо првобитни положај. Из наше чете у овом јуришу погинуло је неколико храбрих бораца чијих се имена не сјећам. И Нијемци су претрпјели велике губитке. Под тим силовитим јуришем, дошли смо и до драгоцјеног плијена. Највише смо се обрадовали кад смо нашли код погинулог Нијемца један гвоздени сандук муниције. Мој »брнац« је био остао само са 10 метака. Добар друг и одличан борац Манојло Бајић (Мања), који је био помоћник на пушкомитраљезу, брзо је напунио заплијењеном муницијом оквире »брнца«. Преосталу муницију предали смо комесару чете Спаси Калаби, да подијели другим борцима.

Тек касније смо сазнали о важности одбране Пивског Јаворка. Бранећи ове положаје, бранили смо мост преко Пиве, којим су прелазиле многе наше јединице и Врховни штаб на челу са другом Титом.

Били смо поносни што смо, у овако тешкој ситуацији, својим грудима штитили свог Врховног команданта и јединице које су прелазиле преко Пиве у селу Мратињу, на путу ка Сутјесци.

Душан ПЕКЕЗ

Отимали смо и авионске пакете

Првих дана јуна 1943. године, негдје у ширем реону планине Маглић, 3. чета 1. батаљона, којој сам припадао, штитила је лијеви бок наших јединица, рањеника и болесника, који су се кретали ка Сутјесци. У овој ситуацији, положаји које смо посјели у реону Пивски Јаворак - брдо Кулина, били су изузетно важни. На тим положајима смо шест дана и ноћи одолијев&ш надмоћнијем непријатељу.

Тих дана чета је претрпјела знатне губитке, нарочито од дејства непријатељске авијације. Ипак, велики губици нису се осјетили на њеној ударној снази. На борбе, губитке и напоре сваке врсте - били смо навикли, па нам ништа није било необично. Глад је била такође велики непријатељ. Били смо уморни, неиспавани, момало и озебли, јер је надморска висина гдје смо се налазили преко 1000 метара. Осим тога, вријеме је било тмурно и кишовито. Но, упркос свему, владала је девиза »партизани смо«. То је било довољно да се све недаће савладају.

на броју. Муницију штедимо. Сваки метак мора да се утроши сигурно. Повјерене положаје морамо одржати, јер од тога зависе животи многих наших другова. Све је некако било подређено једном циљу. Знали смо да је ситуација у којој смо тешка и неизвјесна, али нисмо знали сву њену озбиљност. То су знале наше претпостављене старјешине и команде. У њих имамо пуно повјерење. Командант батаљона Јово Медић и политички комесар Јован Божовић, обилазе нас на положају, храбре да издржимо. Морамо издржати, такав је задатак. Савладали смо непријатеља на брду Кулина јужно од Брљева и приморали га на одступање.

На једном пропланку између наших и непријатељских положаја, видимо разастргу њемачку заставу, већих димензија. Ово је значило да њемачки авиони ту треба својим јединицама да бацају падобранима муницију, храну и другу рагну опрему. Застава се нашла на »ничијој« земљи, између наших и њемачких положаја.

кете. Видјесмо то и почесмо вршити притисак на непријатеља, како би смо се дочепали бачених пошиљки. Разви се борба између нас и Нијемаца ко ће прије приграбити пакете. У наше руке пало је неколико пакета са муницијом и храном. Био је то плијен дана. Одједном, Нијемци престадоше са бацањем пакета. Вјероватно је њихова служба обавјештавања скренула пажњу пилотима да више не бацају храну и опрему на том мјесту.

Кад је налетјела друга група авиона, више нису бацали пакете са храном и муницијом, већ снопове малих авиобомби. Неки су бацали и велике бомбе, а онда митраљирали. Од ових бомби погинуло је неколико наших другова, а више их је било рањених. Дијелови тијела погинулих другова измијешали су се са поломљеним гранама великих букви. Призор заиста тежак. Али, рат је. Све се мора подносити. Њемачке »штуке« су завијале, бомбардовале, митраљирале. Смјењивале су их италијанске »савоје«. Био је то прави пакао.

Тада је и командир наше чете Милан Батар био рањен, али чету није напустио. Превила га је другарица Живадинка Аивац, која је приликом формирања 7. крајишке бригаде дошла из 1. пролетерске бригаде.

Политички комесар чете Спасен Вујић, родом из Јања, прибрано и сталожено као и увијек, свесрдно нас је храбрио, да издржимо. Присјећам се да је друг Багар, кад је рањен, рекао ово: »Швабе слабо гађају, не ваљају им меци«. Сам је себи извадио зрно из врата којим је био рањен и по превијању продужио као да му се ништа није десило. Извађено зрно из врата ставио је у свој цеп, ваљда као успомену на ове тешке дане.

Ето, такав је био наш командир. И не само он. У чети смо настојали да га слиједимо и опонашамо. И заиста, чета је у свему слиједила старјешине које су је водиле.

Наше лукавство са њемачком заставом, овога пута је само дјелимично успјело. Дошли смо само до неколико пакета муниције и хране.

Ахмед БАЛИЋ

Од Мратиња до Миљевине

Повлачећи се са Пивског Јаворка, преко Мратиња ка долини Сутјеске, бригада је 6. јуна у зору прошла кроз Мратиње и иочела се пењати ка Вучеву. Требало је што прије извући се из мратињске долине на висораван Вучево, док нису пристигли Нијемци са Јаворка на Превију, одакле би нам могли нанијети осјетне губитке.

Данонoћним борбама на Пивском Јаворку, борци су били веома исцрпљени. Имали смо са собом и доста рањеника. Киша непрекидно лије и још више нам отежава кретање. Поред рањеника, било је и бораца који су потпуно изнемогли, те их је требало носити, или бар ослободити оружја и оно мало опреме што су имали. Но, упорношћу и потстицањем старјешина, ипак смо се некако извукли из мратињске долине и у пријеподневним часовима стигли на висораван Вучево.

премљен ручак - нешто куваног меса, јер друго ништа нисмо ни имали. V ствари, овдје смо »потрошили« посљедње грло стоке, тако да су нам остали само коњи, мада ни њих нисмо имали довољно. Застанак у реону Халуге био је добродошао за изнемогле и рањене борце. Овдје смо се мало одморили, мршаво нахранили, превили рањене борце, окријепили изнемогле, поправили опрему и умногоме се оспособили за даљи покрет и борбу.

По наређењу Врховног штаба, бригада је у реону Халуге закопала своје тешко наоружање - минобацаче и митраљезе, казане за кување хране и другу сувишну опрему. Овдје су и Пљевци закопали свој мали топ »Пито«, којег су, са својим Симелом Шолајом на челу, заробили још у августу 1941. године у чувеној и крвавој битци на Козилима, између Пљеве и Виторог-планине. Али, због недостатка муниције, овај топић није често долазио до изражаја, иако су га Пљевци добро чували и брижљиво одржавали. Када је закопан, читаво одјељење, на челу са командиром одјељења Милић Стеваном, жалило је и тешко их је било одвојити од закопаног топа.

Седлу и долини Сутјеске. Стаза од Драгош Седла ка Тјентишту, која је најкраћа па и најлакша, била је под непријатељском ватром, те смо се ка Сутјесци морали спуштати прашумом Перућица ка Сухој, што је био заобилазан и тежи пут. Ноћ нас је ухватила одмах на почетку прашуме, а стаза од Драгош-Седла ка Сухој била је затрпана поломљеним и изваљеним дрвећем, те се често губила. Ноћ је била тамна, скоро се ништа није видјело и борци су се врло споро и тешко кретали и губили се, а коњи

су се превртали. Покрет је тражио натчовјечанске напоре. Спуштали смо се читаву ноћ и тек у свануће 7. јуна избили на Сутјеску код Сухе.

На Сутјесци је дат кратак одмор, да бисмо се средили и припремили за прелазак преко ријеке. Стигао је и командант бригаде Раде Маријанац, који је одмах позвао штабове батаљона и упознао их са задатком и даљим правцем кретања.

Бригада је кренула низ Сутјеску стазом која је добрим дијелом водила кроз шуму, а онда се указала чистина. Било је то Тјентиште. Чело колоне је стало (4. батаљон), и почело се извијати. У том тренутку надлетео је уз долину Сутјеске извиђачки авион »Рода«, како смо га звали, који нас је изгледа примијетио, те је убрзо потом чело колоне засуто митраљеском ватром са положаја из сјеверног дијела Тјентишта. Брзо смо се склонили лијево и десно од стазе у шуму и пребацили се до Усовачког потока.

задржала скоро до 15 часова. За све ово вријеме засипани смо бомбама из авиона и артиљеријским гранатама. Иако је насумице тучена, бригада је имала неколико рањених бораца, међу којима су били Гојко Келечевић и Крсто Аћимовић из 4. батаљона. Убијена су и два коња.

Бригада је добила наређење од Врховног штаба да преузме положаје од 2. пролетерске бригаде на линији: Крекови - Милинкладе и да обезбиједи пролаз Врховног штаба и осталих јединица стазом која, иза ових положаја, води из долине Сутјеске, преко Крекова, ка Милинкладама и даље ка Лучким Колибама.

Око 15 часова, преко к. 900, прво је на овај задатак кренуо 1. батаљон, а нешто касније и остали батаљони. Кретање је и овог пута било врло споро, морало се ићи шумом ван стазе, како би се избјегли губици, јер су Нијемци са Кошура могли туђи цијелу стазу. Тек у први сумрак јединице су стигле на одређене положаје.

Чете 3. и 4. батаљона нису се биле довољно ни упознале са својим положајима, а требало је кренути у напад на Кошур. У нападу на Кошур нису се могле развити све јединице, те су у њему учествовали само 1. и 4. батаљон наше бригаде и неки дијелови 6. источнобосанске бригаде. Напад је требало да почне у 22 часа. Међутим, 4. батаљон и јединице 6. бригаде, пошто су се кретали лијево и десно од гребена Крекови - Кошур по врло неприступачном земљишту, нису могли стићи у одређено вријеме, те су на свом правцу напали на Нијемце са закашњењем. Наш први налет није успио. Напад смо обновили још два пута, али опет без успјеха. Ниједна јединица није успјела пробити њемачке положаје. Нијемци су Кошур били добро утврдили и упорно бранили. Понека ручна бомба падала је у њихове ровове, али они нису узмицали, него су непрекидно узвраћали снажном ватром.

Увиђајући да је немогуће заузети Кошур, одлучено је да се јединице прије свануће врате на своје полазне положаје. Захваљујући веома испресјецаном земљишту, наше јединиде у нападу нису имале губитака. Тако се 8. јуна ујутру бригада нашла на положају Крекови - Милинкладе, бранећи стазу којом су пролазиле наше јединице, болница и коморе.

Нијемци су добро оцијенили важност Кошура. Ослањајући се на Кошур, они су могли туђи једину стазу која нам је била преостала за

извлачење наших снага из долине Сутјеске, а Кошур им је могао послужити и као одскочна даска за напад. Зато су га упорно бранили и са њега вршили честе нападе на наше положаје.

Тог дана, 8. јуна, наше положаје бомбардовало је у таласима око 10 до 15 непријатељских авиона. То су понављали у неколико наврата, бомбардујући и остале секторе гдје су били открили наше јединице. Бомбардовање је било страховито. »Штуке« су, поред упорног истресања бомби по нашим положајима, укључивале и оне своје неугодне сирене, желећи тиме да унесу пометњу и панику код наших јединица. Послије сваког таласа бомбардовања, као по правилу, слиједио је јуриш Нијемаца. Но, наше јединице нису се дале изненадити, и сваки њихов напад дочекиван је јаком ватром и био одбијен.

Интензивно бомбардовање настављено је и у поподневним часовима, опет у таласима и уз јеку сирена, све до самог мрака. Наше положаје засипала је и врло јака артиљеријска ватра. Тресла се земља. Од силне ватре многи наши борци били су ошамућени, код неких су се тресле руке, тешко су изговарали ријечи. Од силних експлозија изгледало је као да је пала магла на наше положаје, а од барутних гасова тешко се дисало.

Трпили смо и велике губитке, али нико није ни помислио да се помјери са свог положаја. Команде су бдиле над својим борцима, а нарочито команде чета. Добрим дијелом је њихова заслуга што је у тим тешким тренуцима морал бораца остао на висини. У једном налету њемачке авијације, рањен је у лакат Пане Марковић из 1. чете 4. батаљона, и од силних болова почео је да виче. Притрчао му је командир чете Владо Зорић и капом му покрио уста, а затим му помогао да се смири. Погинуо је Станко-Бане Тегелтија из 3. чете 4. батаљона. Политички комесар чете саопштио је ту вијест Станковом рођеном брату Љупку који је био командир 2. вода у овој чети, и позвао га да присуствује сахрани. Међутим, он је упозорио комесара да се примјећује припрема Нијемаца за јуриш, па је замолио да остане са водом, и тек када се борба смирила, посјетио је братов гроб. Слично је поступио и Славко Ждеро, замјеник командира 3. чете 1. батаљона, када је сазнао да му је погинуо рођени брат.

Команде чета су бдиле над својим борцима и биле са њима у првом борбеном строју, а када је бивало најтеже, оне су се налазиле на најопаснијим мјестима. Није био риједак случај да су се и штабови батаљона, па и штаб бригаде, у тим тешким тренуцима налазили у првом борбеном строју и својим примјерима подстицали на храброст и подвиге. У најтежим тренуцима, као неким чудом, у првом борбеном реду појављивао би се и командант бригаде Раде Маријанац, дејствујући из аутомата или пушкомитраљеза. Слично су чинили Глиша Раца, Јово Медић, Јово Проле - команданти батаљона и сви командири чета. То је било јаче од њемачких јуриша. Управо се високим борбеним моралом може објаснити упорност бригаде у држању положаја и поред великих губитака.

Доста губитака бригади нанијели су и њемачки снајперисти, који су се као алпинисти успињали на стијене око Хрчавке, вјешто маскирали и одатле вребали своје жртве. Тешко смо их успјевали открити. Кад смо једног таквог открили, нисмо га могли ликвидирати, јер се био добро утврдио и маскирао. Пушкомитраљезац из 3. чете 4. батаљона Душан

Лето, одређен да га уђутка, успио је само да га неутралише и држи под контролом.

Нијемци су покушавали да на стијене око Хрчавке успењу и групе алпиниста са аутоматским оружјем, како би нам бочним ударима наносили губитке, унијели панику у наше редове и на тај начин сломили наш отпор. Али, у том нису успијевали. Били су на вријеме откривени и онемогућени. Једној таквој групи, замјеник командира 3. чете 1. батаљона Славко Ждеро пресјекао је конопац и читава група сурвала се у кањон Хрчавке. Слично је учинио и замјеник команданта батаљона Јово Проле. Обилазећи положаје између 2. и 3. чете 4. батаљона, Проле је примијетио како се један Нијемац пење на стијену, а одмах иза њега и други. Он их је покосио аутоматом, а онда је пришао стијени и пресјекао конопац.

Нијемци су на све могуће начине настојали да пробију наше положаје и да пресијеку стазу којом су се још извлачиле наше снаге. Наши борци су знали да се непосредно иза њихових положаја налази и Врховни штаб и да још нису прошле све наше јединице. Зато се није ни помишљало на напуштање положаја. Али, глад, неспавање, дањонoћне борбе и покрети, почели су чинити своје. Борци су постајали имуни на многе тешкоће, настала је нека неосјетљивост на било какву опасност, што је почело забрињавати штабове и команде јединица. Поред контроле и помоћи, морале су се предузимати и мјере да се борци раздрмају и освијесте.

И поред свега, јединице наше бригаде издржале су око Кошура, на својим положајима, све до поподневних часова 9. јуна. Тог дана Нијемци су непрекидно, као осе, јуришали на наше положаје. Бригада је одолијевала све до 17 часова. Послије жестоке артиљеријске и авио-припреме, Нијемди су око 17 часова успјели да код Крекова, између наше и 6. бригаде, пробију одбрану и тиме пресјеку наш фронт.

Послије тог пробоја код Крекова, наше положаје тешко је било одржавати. Нијемци су почели да нам заобилазе иза леђа, чиме је бригада доведена у врло тешку ситуацију. Да би се избјегло опкољавање, било је наређено да 1. батаљон и једна чета 4. батаљона предузму противнапад, али се од тога одустало, јер се дознало да су Врховни штаб и наше јединице прошле стазом иза наших положаја. Штаб бригаде добио је наређење да напусти положај и да крене према Лучким Колибама. Да би се бригада извукла, 1. и 4. батаљон су на брзину заузели нове положаје и нису дозволили Нијемцима да прошире постигнути успјех код Крекова. На тај начин, бригада је успјела да се извуче са положаја и да организовано крене стазом преко Милинклада ка Лучким Колибама.

На положајима око Крекова, бригада је више од два дана одољевала притиску много надмоћнијих њемачких снага. Није им дозволила да се са Кошура и из долине Хрчавке споје преко Озрена са снагама које су надирале преко Доњих и Горњих Бара. Одбранила је једину стазу која из долине Сутјеске преко Крекова води ка Лучким Колибама и Зеленгори. Било је то пресудно за извлачење наших снага, болница и комора. Блокада Кошура и затварање излаза из долине Сутјеске, били су од огромне важности за оперативну групу Врховног штаба. И поред огромних губитака и исцрпљености, 7. крајишка бригада је часно извршила свој задатак у борбама у долини Сутјеске, чиме се могу поносити и њени борци и руководиоци.

На Кошуру и око њега, остало је 25 гробова наших бораца. Остао је мали Станко-Бане Тегелтија. Остао је Чедо Миљевић »Стаљин«, један од најхрабријих бораца бригаде, који је на самрти смогао снаге да замоли да се сахрани са својом пушком, оном истом са којом је у устанку 1941. године кренуо у борбу.

Бригада је понијела са собом нове рањенике. Рањени су замјеник команданта 1. батаљона Шефик Талић, замјеник политичког комесара 1. батаљона Миладин Вујошевић и многи други. О томе колике је губитке имала наша бригада на положајима око Кошура, свједочи и податак да је, само у једном бомбардовању, из 1. чете 3. батаљона 17 бораца избачено из строја.

јатеља и крене у правцу Лучких Колиба, куда су већ раније отишли санитет и комора бригаде. Кретање је било врло споро, па смо у реон Лучких Колиба стигли тек 10. јуна изјутра. Ту се бригада задржала готово читав дан. Борци су добили оскудну порцију скроба, што није било довољно, те су оброк надокнадили буковим лишћем и којекаквим травама.

Нијемци су нас и овдје непрекидно и страховито бомбардовали. Лучке Колибе, Буковину и Љубин Гроб, читав дан су засипали бомбама, наносећи нашим јединицама велике губитке, јер су на малом простору биле концентрисане велике наше снаге. Наша бригада је овдје имала десетак рањених бораца.

Пред вече, 10. јуна, бригада је кренула преко Зеленгоре ка Миљевини. Њен правац кретања био је: Лучке Колибе - Врбничке Колибе - Балиновац - Језеро - долина Оташе - Загорце - Ратај. V шуму изнад самог Ратаја стигла је 12. јуна око подне, и ту се задржала до ноћи. У овом реону бригада је добила задатак да посједне положај: Надзре - Оцркавље - Ратај, и да од правца Калиновика спријечи Нијемце да затворе пролаз који смо отворили на путу Калиновик - Фоча, у реону Миљевине.

су били испред самог Ратаја и Широких Њива. Са ових положаја батаљон је имао задатак да од правца Јелача спријечи продор Нијемада ка Ратају и Широким Њивама. Трећа чета 4. батаљона, која је добила посебан задатак, кренула је такође у први сумрак преко Широких Њива, да посједне Столове (к. 860) и да са тих положаја спријечи продор Нијемаца од Јелача ка Широким Њивама и Оцркављу. Она је требало да садејствује 1. батаљону код Ратаја и свом 4. батаљону у реону Оцркавља. Трећи батаљон и остали дијелови 4. батаљона, кренули су нешто касније на своје задатке.

Трећа чета 4. батаљона, још у покрету, сукобила се у реону Широких Њива, на лијевој обали потока Говза, са једном групом Нијемаца за коју се није претпостављало да се налази у овом реону. Чета је изненадила ову групу и успјела да је брзо разбије. На Столове је избила у свануће, али је и ту наишла на групу Нијемаца, највјероватније предстражу из 370. пука 369. легионарске дивизије, која се повукла у правцу Јелача.

Трећи и 4. батаљон, у само свануће, дочекани су у реону Оцркавље ватром из тенкова. Ова изненадна и јака ватра, по колони у покрету, створила је пометњу код ових батаљона, тако да су са закашњењем посјели своје положаје: Оцркавље - к. 688 - к. 693. Но, и поред тога, ба-

таљони су се брзо средили, успјели су посјести своје положаје и прихватити борбу са непријатељском пјешадијом која је слиједила тенкове.

Изјутра, 13. јуна, почеле су врло жестоке борбе у реону Миљевине. Нијемци су покушавали свим силама да затворе брешу, коју су још раније направиле 1. и 2. пролетерска бригада. Они су упорно наваљивали комуникацијом од Калиновика и од Фоче, на бокове и позадину наших снага које су се извлачиле из Зеленгоре. У нападима су учествовале ојачане њемачке снаге из Сарајева - 370. пук легионарске дивизије. То је била свјежа јединица, убачена са циљем да затвори посљедњи обруч око наших снага, али јој то није пошло за руком, јер се није више могло надокнадити изгубљено вријеме у протеклим борбама.

Тенкови који су од Оцркавља продужили ка Миљевини, у једном тренутку, довели су у врло тежак положај наше снаге, које су се извлачиле из Зеленгоре и пребацивале преко комуникације Калиновик - Фоча. Међутим, 3. и 4. батаљон из реона Оцркавља успјели су да задрже непријатељску пјешадију и да је одвоје од тенкова, па је њено дејство било мање ефикасно и није успјела спријечити наше снаге у пребацивању преко комуникације.

ча, на три правца, покушавали су да угрозе снаге наше бригаде и да по сваку цијену затворе брешу. Један правац ишао је низ поток Говза ка Ратају, други од Јелача преко Столова, стазом источно од к. 860 ка Оцркављу, и трећи у захвату комуникације к. 760 - Оцркавље - Миљевина.

Настала је огорчена борба. Први батаљон није дозволио непријатељским снагама низ Говзу да се пробију ка Ратају. Нијемци су све до подне упорно покушавали да продру и у томе им је дјелимично садејствовала колона која је надирала преко Столова. Један дио ових снага послије подне рокирао се улијево, ка снагама које су нападале преко Столова, што је 3. чету 4. батаљона довело у врло тешку ситуацију. Читав дан, ова чета се очајнички борила и спријечавала продор Нијемаца преко Столова ка Широким Њивама и Оцркављу. Покушавала је да се повеже са својим батаљоном у Оцркављу, али није успјела. Ни штаб 4. батаљона није успио успоставити ближи контакт са овом четом. Терен од Широких Њива до Оцркавља, био је доста откривен, и Нијемци су га држали под ватром, нарочито из тенкова, што је отежавало садејство батаљона са четом. Батаљон је добио задатак да по паду мрака омогући извлачење чете из борбе и њено пребацивање преко комуникације у реон Оцркавља. Међутим, у томе није успио. Чета је читав дан задржана на Столовима и Широким Њивама. Њени положаји, а нарочито кота 860, неколико пута прелазили су из њених у њеадачке руке и обрнуто. Чета је претрпила огромне губитке и била је принуђена да убаци у борбу и све рањенике који су могли да држе оружје. Многи од њих заувијек су остали на тим положајима.

Од око 45 бораца, колико је чета имала, само овог дана, на овим положајима, погинуло је 30 бораца. Захваљујући одсудној упорности, чета је одржала положаје све до пада мрака, па чак и те вечери 13/14. јуна.

Трећи и 4. батаљон су са својих положаја, у реону Оцркавља, успјели да читавог дана задржавају непријатељску пјешадију да у захвату комуникације не продре ка Миљевини. Они су ватром са својих положаја омо-

гућили 3. чети да издржи снажан притисак много надмоћнијег непријатеља у реону Столова. Ређали су се непријатељски јуриши, али ни ова два батаљона нису узмицала, иако су трпјели велике губитке. Издржали су на својим положајима све до пада мрака, када је завршено извлачење наших снага из Зеленгоре и њихово пребацивање преко комуникације Калиновик - Фоча.

На простору Ратај - Столови - Оцркавље - Миљевина, 13. јуна врило је као у котлу. Поред пјешадијске, минобацачке и артиљеријске ватре, Нијемци су цијели дан вршили упорно бомбардовање из ваздуха. Смјењивале су се »штуке«, »дорнијери« и извиђачки авиони. Своје убитачне товаре нарочито су истоварали на Ратај, Широке Њиве и на мјеста код Оцркавља.

Само од бомбардовања у једном налету, у реону Ратаја 1. батаљон је имао 18 мртвих и 7 рањених бораца. V бомбардовању погинуо је и командант 7. банијске бригаде Нина Мараковић. Наша бригада у овом реону имала је 95 погинулих бораца. Но, бригада је одржала своје положаје читавог дана и омогућила извлачење наших снага из Зеленгоре и њихово пребацивање преко комуникације ка Миљевини. И поред силовитог надирања, узастопних јуриша у захвату комуникације Калиновик - Фоча, Нијемци нису успјели затворити брешу код Миљевине. Тако им је пропала посљедња могућност да нас доведе у безизлазну ситуацију и да нас сломе.

Пропао је и посљедњи њемачки покушај да се затвори обруч око наших снага на комуникацији Калиновик - Фоча, и да се на овом простору уништи главнина наших снага. У ствари, овдје је био и коначан крах пете непријатељске офанзиве.

Седма крајишка бригада дала је свој допринос њемачком неуспјеху и нашим побједама у овој заиста врло тешкој и крвавој неиријатељској офанзиви. Она је дала и велики данак, изгубивши 49 одсто свог састава, што свједочи о жестини борби које је водила.

Спасо КАЛАБА

Милан Ступар - борац од задатка

Милан Ступар је рођен 1920. године, у селу Крчевине, Шипово, у имућнијој сељачкој породици. Послије основне школе, уписује се на Вишу техничку школу у Бањалуци. Рат га затиче у Шибенику, на служењу војног рока у митраљеској чети, у чину каплара. Враћа се кући и одмах се укључује у прве устаничке јединице Јања и Пљеве. Већ у првим данима борбе истиче се храброшћу и умјешношћу у опхођењу са људима. Био је висок и наочит човјек; читавсш својом појавом уливао је повјерење међу устаницима. Долазећи у партизане, чврсто се заклео своме народу, да ће се храбро борити, да ће се осветити усташама за терор и масакр у којима су пале прве жртве невиног становништва Јања и Пљеве, говорећи својим саборцима да његова борба траје све дотле док и последњи непријатељ не буде истјеран из наше земље. Школован, паметан и свестрано обдарен, убрзо је био запажен, како међу борцима, тако и међу старјешинама своје чете и руководиоцима устанка.

Борбени пут наставља као руководилац и брзо напредује од командира вода, командира чете, до команданта ударног протучетничког батаљона Трећег крајишког одреда. Већ у првој борби са четницима, који су тада вршљали по нашем терену, Милан, водећи батаљон на јурише и прогонећи четнике, оправдава углед умјешног и врсног команданта. Тада и касније, када се радило о нападу његових чета, знало се да ће сваки задатак бити извршен и непријатељ побијеђен. За њега се може слободно рећи, да није било борбе у којој је учествовао а да се није посебно истакао. Обучавао је борце руковању оружјем и војним вјештинама, увијек је настојао да помогне другима у најтежим приликама. Никада пред својим бордима није показивао да се по било чему издваја и разликује од њих. Сваки свој успјех сматрао је најприје успјехом свих бораца и старјешина.

По формирању 7. крајишке бригаде, 27. децембра 1942. године, његов ударни батаљон улази у састав бригаде. Милан је постављен за вршиоца дужности команданта 1. батаљона. Храбро и умјешно води батаљон из борбе у борбу, почев од Мркоњић-Града, преко Мањаче, Санског Моста, Томине, те Врхпоља, Кључа и Рамића, све до Магаљдола 7. фебруара 1943. године, када за команданта долази Јово Медић, а Милан постаје његов замјеник. Батаљон у новом саставу креће на прво ватрено крштење - задатак му је био да разбије и протјера тамошње четнике, а затим продужи ка Санском Мосту, у помоћ 6. крајишкој бригади која је водила огорчене борбе са врло јаким непријатељским снагама. Аругог дана ужурба-

ног марша по јакој цичи-зими, великом снијегу и вејавици, батаљон из покрета уводи двије чете у борбу код Санског Моста. Заједно са осталим јединицама које су браниле овај правац, води данонoћне борбе, а затим, са малим прекидима, долази до оне чувене борбе за одбрану моста на ријеци Сани. У тој борби имали смо много погинулих и рањених, али су и непријатељу нанијети велики губици. Жалост за изгинулим друговима давала нам је свима неку нову снагу за борбу и освету. Туга на Милановом лицу је била примјетнија него код осталих. Напросто је тражио одговор да ли је погријешио у распореду чета и заузимању повољнијих положаја. Али, у томе су га разувјерили комесар батаљона Стипе Билан и замјеник комесара Шефик Талић - да грешке није било, због тога што су ови исти положаји са успјехом брањени у току тродневне борбе и непријатељски напади са успјехом одбијани. Пресудни чинилац за изненађење била је густа магла, коју је непријатељ вјешто искористио. Врхпоље и ова тешка борба остали су у незаборавном сјећању свих бораца и старјешина, она је очеличила борце и дала им нову снагу у борби за слободу.••

први послије формирања. Пошто је бригада тада формацијски припала 1. пролетерској дивизији, то долази и до кадровске реорганизације у бригади, а тиме и у 1. батаљону. Тада Милан одлази са дужности заменика команданта батаљона на дужност командира 1. чете 1. батаљона, на којој остаје све до погибије.

Милан је примљен у КПЈ почетком 1942. године, тако да ова и многе раније кадровске промјене на њега нису имале битнијег утицаја - одлазак на нижу дужност он је схватао као нормалан и као војни и као партијски задатак. Он се увијек правилно постављао према свакој дужности. Зато се с правом за Милана може рећи да је био - борац од задатка.

Са великом одговорношћу води своју чету из борбе у борбу, и постиже велике успјехе од Дрине, преко Метаљке, Челебића и Вехотине, гдје његова чета води жестоке борбе на разбијању четника све до Колашина. Петог маја 1943. године, око два сата, наш батаљон креће из села Шаренци у правцу доњег тога ријеке Мораче, са задатком да појача положаје 4. црногорске бригаде и нашег 4. батаљона на том правцу. Четници уз помоћ својих симпатизера из села Шаренци, огкривају наш покрет и постављају нам засједу, у коју, по изласку сунца, упада цијела колона батаљона. У жестокој борби, Миланова 1. чета имала је најтежи задатак - да овлада котом испред себе и спаси батаљон великих губитака, с обзиром на положај у коме се у том часу затекао и неповољно земљиште за одвијање борбе. Милан је јуначки, на челу своје чете, на јуриш заузео коту, која је била сва у диму и пламену од ручних бомби и минобацачких граната. У тој борби - која је трајала од јутра до три сата по подне, када је непријатељ уз велике губитке успјео заузети овај положај - Милан нас је својом храброшћу подсјетио на наше борце и ко манданте Симелу Шолају и Душана Метлића. Четничким командангима Буришићу и Бојовићу није пошло за руком да нам нанесу веће губитке и да се освете за поразе на Челебићу и Кехотини, када су бјежали главом без обзира, остављајући на бојишту мртве и рањене.

Милан Ступар је испољио изузетну храброст, херојство, сналажљивост и пожртвовање и у пакленој петочасовној борби на Пивском Јаворку. Наша патрола коју је предводио Милан, наишла је на непријатеља у катуну на платоу Јаворка. Ми се повукосмо мало назад да заузмемо што боље положаје иза камене ограде која је ограђивала некакво кромпириште. Прилази нам командант, распоређује остале борце који су пристигли, храбрећи нас да будемо присебни и храбри, рекавши да је пристигао и 4. батаљон. Непријатељ је заузео положаје с ону страну кромпиришта. Ускоро се разви жестока борба. Медић нареди јуриш. Наши борци кренуше, а истовремено кренуше и Нијемци, мислећи да нас је мало. Осуше рафали, сијевају експлозије ручних бомби. Измијешасмо се, настаде борба прса у прса. Милан обара Нијемце као од шале, притиче у помоћ нејачим борцима да докусури и њихове противнике. Падају наши борци, падају и Нијемци - кромпириште просто прекривено погинулима и рањенима. Затим се Нијемци дадоше у бјекство, остављајући на бојишту мртве и рањене. То нас охрабри да их гонимо ка селу Брљеву. Недалеко од бојишта, непријатељу пристиже појачање, и он прелази у противнапад. Нама такође пристиже појачање - на плато Јаворка стиже цијела наша бригада. Понављају се напади и јуриши, неколико пута уз обостране губитке; борба се води све до мрака, када је непријатељ протјеран према селу Брљеву.

Међу изузетне Миланове подвиге - подвиге у којима су његово пожртвовање и љубав према човјеку дошли до пуног изражаја - сигурно спада и пребацивање бораца преко подивљале ријеке Сутјеске. У ситуацији када су непријатељске јединице биле са обадвије стране ријеке, Милан је храбрио своје борце, а нарочито непливаче, да издрже те за њих врло тешке тренутке, теже од јуриша на бункер. Слиједећа препрека ка циљу - пробоју из обруча, био је горостасни Кошур - кота коју није могла заобићи ниједна јединица која се кретала правдем Тјентиште - Попов мост. Тако и Миланова чета око Кошура води жестоке борбе, два дана и двије ноћи, одбијајући све јурише непријатеља, наносећи му велике губитке. Милан је за подвиге, за храбро и умјешно вођење чете у овој врло тешкој борби, био јавно похваљен, пред стројем батаљона на Лучким колибама, од стране команданта бригаде. Његова последња команда чети била је команда за јуриш на једну безимену коту између Лучких колиба и села Јелача. Тог дана, 12. јуна 1943. године, наша бригада добила је задатак да заузме и брани положаје на линији: Јелач - Столови - Ратај. Прва и 3. чета имале су задатак да заузму безимену коту, коју су Нијемци држали. Када су чете пришле на одстојање за јуриш, развила се жестока борба. Милан је повикао: »Прва чета, јуриш!« Када се дигао да баци бомбу, смртоносно је погођен непријатељским рафалом. Без ријечи и јаука, храбри борац од задатка, Милан Ступар остави свој млади живот на Зеленгори, борећи се за слободу свога народа.

Љубо ПЕНО

Прича о малом Павлу

Нашој омладини и дјеци у цијелој земљи, ратни вихор сурово је прекинуо младост и дјетињство. И малом Павлу Пирцу из Марибора. Али НОБ и револуција, начинили су од многих од њих, као и од Павла - храбре народне борце, партизане достојне дивљења.

Павлов отац је прије рата био чувар затвора у Марибору. Међу затвореницима било је и комуниста. Нормално, мали Павле није о свему томе готово ништа знао. По пропасти бивше државе, породицу Пирц са родног огњишта протјерали су Нијемди. За њих, као и за многе друге породице, наступају тешки дани. Потуцање од немила до недрага. Павле је тада имао једва 14 година. Нијемци су породицу Пирц, као и многе друге, почетком 1942. интернирали у логор Пискавицу код Бањалуке. Једна козарачка партизанска јединида напала је тај логор и ослободила све интернирце, међу којима и браћу Пирц; Павлов брат је био старији за годину-двије. Тако су се оба брата нашла у Крупи на Врбасу.

Када се 7. крајишка, концем 1942. године, тада још полубригада, нашла на овом терену, сељаци су обавијестили партизане да ту, у селу Рацуне, чува овце неки мали Словенац. Одмах је пронађен. Испричао је све, одакле је и како је доспио у ово село. Речено му је да смо ми партизани. Савјетовали смо му да напусти овце и пође са нама. Приједлог је одмах прихватио. Ко зна шта би даље са малим било, јер су четници повремено долазили у овај крај. Брата му нисмо могли повести са собом, јер је био у Крупи, коју су у то вријеме држали четници.

По доласку у нашу јединицу, мали Павле био је мезимче свих нас. Убрзо смо му набавили нешто војничке одјеће, наоружали га малом италијанском пушком, и од малог чобанчета у дрињцима Павле се преобразио у лијепог партизанчића. Мали је био пресрећан. Уосталом, као и свако дијете, поносио се униформом и пушком, правом - правцатом. Све ово дјечак, вјероватно, није могао ни да замисли. У новој средини, са друговима партизанима - Мањачанима, Кључанима и осталим љутим Крајишницима, ни Павле није заостајао. Као и они, и Павле је јуначки подносио све тешкоће партизанског живота: гладовање, неспавање, хладноћу, маршевање, данонoћне борбе.

Прошао је Павле са нама IV и V непријатељску офанзиву: Неретву, Прењ, Дрину, Жабљак, Сињајевину и друга ратна попришта на којима се борила 7. крајишка. У борбама за Јаворак изнад села Мратиња, када је

наша бригага у[3] велике напоре и знатне жртве, заједно са 10. херцеговачком и 4. црногорском бригадом, седам дана и ноћи одолијевала притисцима јаких њемачких снага, дивили смо се малом како и он, у тим тешким тренуцима, припуцава на непријатеља из своје »талијанке«.

На жалост, мали Павле, исцрпљен до крајњих граница, негдје је заостао. Није могао да слиједи своје старије другове, na је непримјећен клонуо и вјероватно пао у руке непријатељу. У тако тешкој ситуацији нисмо му могли помоћи.

Аанило БИДАРА

Преживјели рањеник

На прослави петнаестогодишњице битке на Сутјесци, 1958. године, сусрео сам свог ратног друга Крста Нишића родом из села Волара код Јајца, са којим сам се растао у бици на Сутјесци. Сусрет је био дирљив. Поведосмо разговор о борбама и доживљајима у току рата. Посебно се задржасмо на тешкоћама и борбама за вријеме битке на Сутјесци. Крсто ми је изгледао сувише оронуо, блијед, мршав, изнурен. Од њега је остала само сјенка од оног момка из 3. чете 1. батаљона. Није ни чудо. Испричао ми је да је велики дио његове снаге и младости остао у локви крви на Сутјесци. Укратко ми о себи исприча шта се догодило.

Рањен је при пробоју на Сутјесци у чланак ноге. Указана му је прва љекарска помоћ, колико су тада прилике дозвољавале. Укључио се у рањенички ешелон. Њих 77 рањеника, што тежих што лакших, смјештени су у једну појату на Јахорини. Кад су једног јутра Нијемци напали на појату, заробљено је тридесет и седам тешких рањеника, док је 40 лакше рањених успјело да се пробије и спаси. Међу заробљенима био је и Крсто Нишић. Нијемци су дио рањеника постројили, а друге побацали по земљи јер нису могли да стоје. Пред заробљене рањенике изашао је њемачки официр са штапом у руци. Висок, плавокос и намргођен, љутито је махао главом, шкрипећи зубима. Наредио је да се сви одмах стријељају. Међу рањенима налазио се и већ раније тешко рањен један комесар батаљона; Крсто није сазнао из које је бригаде био. Комесар је тражио ријеч. Разјарени њемачки официр, курјачког погледа, ипак му је дозволио да говори. »Стријељајте нас, фашистички пси. И освета наших другова крвава ће бити! Живјела КПЈ! Живио Тито, живјела Црвена армија!« Поклич неустрашивог комесара прекинула је команда »пали«.

Фашисти су машинкама косили строј заробљених рањеника. Крсто је био у средини строја. Врела крв његових другова запљуснула га је са свих страна. Лежао је притиснут њиховим тијелима; метак га није погодио. Када је паљба прекинута, официр је наредио да прегледају стријељане.Фашисти су пришли, осмотрили да још који није жив, да га дотуку. Крволочни официр је са штапом притискао једног по једног стријељаног партизана. Крсто је непомично лежао испод двојице својих другова, сав у крви. Чуо је команду »форвец« и варвари су отишли, остављајући своје жртве суровим орловима. Свуда унаоколо завладала је гробна тишина.

По одласку крвника, Крсто је лежао још неко вријеме, а затим је отворио очи. На рањеној нози и рукама, сав у крви, успио се извући из гомиле лешева својих другова. Осјећао је јак бол старе ране. Уз велике

муке допузао је до оближње папрати, мало предахнуо, замаскирао се и легао. Кроз десетак минута чуо је глас: »Ало... Ало... « Крсто се није јављао. Затим је чуо кораке. Угледавши човјека с петокраком звијездом, Крсто проговори: »Помози ми, друже«. Партизан, изненађен гласом из папрати, тргао се и пришао рањенику. Крсто му исприча шта се све збило и гдје. Кад је партизан крочио неколико корака, наишао је на стравичан призор. Окренуо се и брзо вратио. Пришао је Крсту, узео га на леђа и понио. Крсто се не сјећа којим путем је доспио у партизанску болницу бригаде Милоша Зекића.

Командант Зекић дао му је коња и за пратиоца једног наоружаног партизана. Бригада је отишла на положај. На изнемоглој раги са старим расклиматаним самаром, јахао је рањени партизан, а пратилац је водио коња. Тако полако низ поточић, сишли су у село Мајдан, гдје је требало да нађу позадинске дијелове 7. бригаде. Ко би знао гдје је бригада својим маневром већ била доспјела! Пратилац га је скинуо с коња. Крсто је непомично лежао - изломљен, од јахања по врлетном путу, врло лоше се осјећао. И пратилац и коњ негдје су били нестали.

Ускоро пред њега стаде један висок и танак, плавокос човјек, опасан широким официрским опасачем, са кожном торбом на десном куку. Упита га како му је, и рече му да је комесар - али, које чете, батаљона или бригаде, Крсто се не сјећа. Комесар га је пренио у једну пећину, да га склони. Рече да ће се вратити и донијети му штогод да поједе. На све стране чула се ураганска ватра митраљеза, минобацача и топова. Небо је брујало од авионских мотора. Ускоро се све утишало. Рањеник је пуних шест дана и шест ноћи лежао у пећини, без капи воде и мрве хљеба. Седми дан ујутро, чуо се неки жагор пред пећином. У пећину су ушли четници, претражили је и нашли рањеног Крсту. Један брадоња ухватио га за рањену ногу, ударивши га још и ципелом у леђа. Наредио му да изађе напоље. Крсто је ћутао. Није се мицао. Четници су га извукли из пећине, питали га за којекакве неважне ствари и цинички му се смијали. Један од њих је наредио да га стријељају. Рекао је Крсту да је Шумадинац, да је био с пролетерима, да је нешто згријешио, na, је да би избјегао партизански суд, побјегао у четнике.

Крсту су четници однијели у село Милетиће. Негдје пред зору, довели су 27 заробљених партизана, међу којима Митра Јандрића, из села Мочиоца код Јајца, и Шпиру Ступара, из села Крчевина, такође код Јајца. Све су их четници спровели у село Матијевиће, у четнички штаб, код команданта Цвијана Томића. Тамо су их питали из које су јединице, на шта партизани нису одговарали. »Да ли има ко из Седме крајишке?!« љутито је упитао четнички командант. Вјероватно да их је бригада негдје потукла, па су били жељни одмазде. Крсто, под температуром, несвјестан да се налази пред четничким командантом, тражио је ријечи: »Друже команданте, шта ћете са мном?« Овај га прекиде и дрско одговори: »Нисам ја друг! Не можемо те ми лијечити!« Крсто тек сада схвати гдје је. Командант је затим позвао неколико сељака и наредио им да рањеника одведу у партизанску болницу, код јединице Вељка Лукића Курјака. Строго запријети сељацима да се рањенику ништа не смије десити. Ови га стварно пренесоше у партизанску болницу.

Пошто се опоравио, и мало окријепио, рана му зарасте. Крсто се врло брзо добро осјећао. Јавља се управнику болнице да иде у јединицу, али га овај задржава. Крсто је свакодневно наваљивао да иде, тако да је на крају, управник био присиљен да га пусти и упути у најближи партизански одред. Након толико мука, поново је био на фронту, међу својима - на положају, у стријељачком строју, у козарачком колу. Али, стално је туговао за својом матичном јединицом, Седмом крајишком.

Оним 27 заробљених партизана четнички командант је дао да изабере једну од три могућности: да остану у четницима, оду својим кућама, или у партизане! Сви су се изјаснили да би у партизане. Пустио их је. - Изузетан случај хуманости једног четничког команданта према заробљеним партизанима, сем ако то није био наш човјек, а само се представио као четнички командант, како ми рече Крсто на крају приче о својој рањеничкој одисеји.

Мирко ЛУКИЋ

»Мали Банијац«

У покрету кроз шуме Зеленгоре, у V непријатељској офанзиви наша 2. чета 3. батаљона налазила се на челу колоне батаљона. У овом покрету, батаљон је наступао у дубокој тишини, пошто смо били близу непријатељског положаја. За вријеме једног предаха, у тишини се зачуо дјечији глас који је позивао: »Ало, Седма банијска«. Позив је бивао све гласнији и гласнији, а долазио је лијево од нас, према положају непријатеља. Командир 2. вода Владо Бањац одреди 1. десетину из свог вода да што прије извиди ко то и зашто дозива, и ако је рањеник да му се помогне и да се спријечи даље галама, која би могла да нас открије непријатељу.

Десетина, у којој смо и ми били, ишла је кроз шуму у правцу одакле је допирао глас. Дошли смо до једног дјечака-партизана, малог Банијца, који се звао Никола Грба - како смо послије сазнали од њега. Он је беспомоћно лежао испод коња настрадалог од авионске бомбе. Брзо смо га извукли. Сва срећа да му ноге нису биле поломљене, али је био толико исцрпљен да није имао снаге ни да се помјери. Дјечак је могао имати једва тринаестак година. Мали партизан није могао одмах да иде, па смо га морали носити све док се није мало опоравио и могао сам да хода.

Мали Никола је остао у нашој 2. чети и одређен је за рад у кухињи. Након извјесног времена, када се коначно опоравио, тражио је да иде у борбу. Командир чете, имајући у виду његове године, удовољио је дјелимично његовом захтеву, тако што га је одредио за курира у команди чете. Дужност курира обављао је до коначног ослобођења земље. Мали Грба био је прави партизански курир; поуздано је и храбро извршавао све курирске дужности у чети, а послије и у батаљону. Он је у нашој чети и батаљону био познат као »Мали Банијац« — тако смо га звали.

Јуна или јула 1945. године, »Мали Банијац« је упућен у Загреб, на школовање као омладинац. Он је с поносом отишао, као прекаљени скојевац и члан КПЈ.

Миле БУКИЋ
Стеван АЛЕКСИБ

Тешко рањен преживјех Сутјеску

Прелазили смо ријеку Сутјеску. У борби код Кошура, близу пута којим се иде у пот.ок Хрчавку, тешко сам рањен. Метак ми је раздерао десну страну грудног коша. Лежао сам онесвијешћен - не знам колико дуго.

Кад сам дошао свијести, угледао сам ужасан призор. Свуда око мене лежали су мртви Нијемци, и партизани - моји другови, са којима сам до јуче дијелио све тешкоће партизанског живота. Мртвих је много, што говори да је судар био жесток, прса у прса; борило се на живот и смрт. Задах лешева око мене и гробна тишина, ледили су и оно мало крви преостале у жилама. Гледати и лежати међу мртвима, а немати снаге чак ни помјерити се, страшно је. Излаз из тог стања се није назирао. Од живих створења која би нарушила тај мук смрти, појавили су се једино орлови лешинари.

Послије извјесног времена, осјећајући поједине дијелове тијела, почео сам да се покрећем. Пузећи на кољенима и лијевој руци, спустих се некако до воде. Тако сам издржао још неколико дана.

Појавише се у то вријеме неки наоружани цивили (усташка хмилиција или четници). Они су однекуд били стигли на Сутјеску и распоредили се по околним брдима. Преко дана силазе међу мртве. Нешто траже. Скидају све што им се свиди од опреме и наоружања. Посебно уживање причињава им пуцање и убијање наших бораца који још показују знаке живота. Као да ми још увијек одзвања у ушима њихова пуцњава, животињско церекање и пјесма: »Ево зоре, ево дана, нема више партизана«.

Лежећи међу мртвима, од којих се ширио све неподношљивији задах, нисам смио да дајем од себе никаквог знака живота. Тако је то трајало по цио дан. Пред ноћ, усташка милиција, или четници, повлачили су се на околна брда. Када се удаљише, извучем се између мртвих и пузећи дођем до потока, пијем воду и тражим храну. А од хране има једино траве. Пред зору се повлачим међу мртве и ту проводим дан. Након неколико дана, почело је нешто да ме једе око ране. Ужаснуо сам се када угледах гомилу црва, нарочито на улазу и излазу ране, која се просто била разцвијетала. Поред црва, јеле су ме и вашке, којих је било толико да се нисам могао бранити. Осјећао сам се све исцрпљенијим, све слабијим.

У тако тешким условима провео сам не знам колико дана и ноћи. Једног дана, учини ми се, да чујем неке гласове у даљини. Сјећам се да сам ускоро почео да разабирам и говор. Чујем да спомињу Ивана Милутиновића, да ће негдје држати говор. Тог момента још нисам могао схватити да ми је спас надохват руке. Отказала је и снага и воља. Крајњим

напором сам се мало помјерио и подигао десну руку. Био сам примјећен, јер је неко повикао: »Овдје има и живих«. Код мене се убрзо нађоше четири човјека. По мом изгледу нису могли закључити којој војсци припадам. Кад су ме мало окријепили, ни сам не знам како сам им објаснио да сам партизан. Само се сјећам, кад сам им рекао да ми је командант бригаде Раде Марјанац, онда ме прихватише као свога. Рекоше ми да су борци 5. црногорске бригаде 3. дивизије, и да су дошли да траже своје рањене другове.

Ускоро, око мене се окупи већа група бораца. Видим да сви желе да ми помогну, а ни сами не знају како. Позваше бригадног љекара - мислим да се звао Ивица или Иван. С обзиром на моје стање, мишљење је љекара - једино би операција могла да ми спаси живот. Договорише се и ставише ме на носила. Однијеше ме у болницу 3. дивизије. Пут је био дуг и напоран. Успут су ме хранили млијеком и млијечним производима.

При војној савезничкој мисији 3. дивизије налазио се мајор др Џема, који ме је одмах оперисао. Послије су ми другови причали да је операција била тешка и дуготрајна. Рана је била загађена и уцрвана. Била су ми поломљена три ребра испод плећке. Доктор се чудио како сам могао са таквом раном и у таквим условима остати жив.

Протекло је пуних 130 дана од мог оздрављења. Распоређен сам у 5. црногорску бригаду, у којој сам остао до краја рата. Од борца пушкомитраљесца, напредовао сам до командира чете.

Сусрет са оцем

У 1. крајишку бригаду ступила сам почетком 1943. године. Колико се сјећам, био је почетак IV непријатељске офанзиве. Тада сам имала непуних 19 година. Са мном је био и мој тринаестогодишњи брат Симо. Наш отац Милан Капелан ступио је у народноослободилачку борбу још 1941. године. Али, ми нисмо знали у којој је јединици био, гдје се тада налазио и да ли је уопште жив.

Тешке тренутке смо брат и ја преживљавали у борбама и маршевању од Босанске крајине до Црне Горе и назад, а посебно на Сутјесци и Зеленгори. Али, упркос свим мукама и патњама, вјеровали смо да ћемо издржати.

Идући према ријеци Пиви и Зеленгори, наиђосмо на курира из Мајевичке бригаде, који је носио пошту за штаб 7. крајишке бригаде. Разговарала сам са њим и рекла му како се зовем и одакле сам. Чувши да сам из Босанског Петровца и да ми је презиме Капелан, курир ми рече да се у Мајевичкој бригади налази Милан Капелан, као командант батаљона. Интересовала сам се како тај човјек изгледа, и када ми га је курир описао, схватила сам да то мора бити мој отац. Веома сам се обрадовала. Затим сам заједно са куриром отишла у интендантуру бригаде, код интенданта Мирка Граонића, и замолила га да ми напише писмо за оца, како би га курир у повратку понио.

Ускоро, наша бригада је водила тешке борбе на Пивском Јаворку, у којима смо имали доста мртвих и рањених другова. Пошто је непријатељ непрестано наваљивао, рањеници су се морали хитно евакуисати са фронта. Одређена сам у групу другова и другарица за евакуацију тих рањеника са Јаворка у Централну болницу. Тог дана киша није престајала, na је много отежавала евакуацију од Јаворка према Пиви а затим од Пиве до Барног Дола, чије су стазе биле скоро непроходне. Тај наш задатак, иако ванредно тежак, успјешно смо извршили.

Кад смо се враћали у састав бригаде, сви мостови на ријеци Пиви били су порушени. Ријека набујала, ноеи дрвље и камење. Можда нас је могло бити 40-50 другова и другарица. Другови који су са нама руководили донесоше одлуку да се вратимо уназад и потражимо нови прелаз преко Пиве. Идући низводно према Шћепан-Пољу, наиђосмо на један импровизовани мост. Прешли смо га и пожурили да што прије стигнемо у састав своје бригаде. Мислим да смо се кретали преко Вучева у правцу Сутјеске, одакле се чула детонација авионских бомби и топовских граната. Примјетили смо испред себе непријатељске јединице у покрету и ули-

јево. Тако се »мотајући« кроз беспуће, једне ноћи стигосмо нашу бригаду, која је држала положај изнад Кошура на Сутјесци.

За све вријеме тог тешког пута, мислила сам само на оца. Кад сам рекла својој другарици Сави Кнежевић да идем потражити Мајевичку бригаду, како бих пронашла оца, она ми се придружила, пошто га је и сама познавала. Са нама је био и мали Симо - тада већ борац минерске чете. Лутајући од групе до групе бораца, загледала сам, питала за оца, али ми нико није могао казати гдје се тачно налази. Наједном ме Сава поче увјеравати да јој се један борац, којег смо већ били негдје прошли, учинио познат, и да личи на мог оца, али је одустала да ми каже јер и сама није била сигурна. Вратиле смо се брзо на то мјесто, и Сава ми показа човјека који јој је личио на нашег оца. Погледале смо га боље, и он нам се насмија. Тек тада препознадох оца и притрчах му. Потекле су сузе радоснице. Коначно смо били заједно. Плачемо и радујемо се. Плачу другови и другарице око нас. Тада сазнајемо да је тата чуо за нас, тражио и добио прекоманду за 7. крајишку бригаду, и да ћемо отада бити заједно. Зар је могло бити веће радости за мене и за брата у најтежим борбама које су се водиле на Сутјесци и Зеленгори!

По повратку у Босанску Крајину, на терену Горњег Вакуфа, мој брат Симо добио је упалу мозга. Болест је била неизљечива. Ускоро је умро. Ту смо га и сахранили; колико се сада сјећам, то је било у селу Шћит. Велики је био наш бол за Симом. Посмртни говор, и поред велике жалости, одржао је отац - храбро, како и доликује партизанском команданту и борцу.

Деса КАПЕЛАН - АРАГОЈЕВИЋ

Раде Саватић

Рођен је 1915. године у селу Бришће код Јајца, у сиромашној сељачкој породици.

Имао је шесторицу браће, од којих су петорица погинула као борци НОР-а, а шести брат, Буро, преживио је рат - он је био борац и командир чете у 7. крајишкој бригади, с којом је прошао цио њен ратни пут.

Због лошег економског стања породице, Раде одлази трбухом за крухом. Радио је у разним крајевима Југославије. Најдуже је боравио у Сарајеву. Рано приступа Уједињеним радничким синдикатима. Као борбен и револуционаран радник, 1940. године примљен је у Комунистичку партију Југославије. Организовано и револуционарно дјелује међу радничком омладином у Сарајеву, због чега је био хапшен и прогањан од ондашњег режима.

Приликом пропасти бивше Југославије, у Сарајеву га хапсе усташе, али он успјева да побјегне и одлази у родно мјесто.

Кад је дигнут народни устанак, Раде ступа у 3. крајишки одред, а приликом формирања 7. крајишке бригаде постаје командир вода у 3. чети 1. батаљона. На нижи положај постављен је зато што штаб батаљона, односно бригаде, нису имали јасне податке о његовом предратном револуционарном раду. Раде је био веома скроман и необично задовољан својим водом-дјечацима, како их је од милости називао. У свакој борби давао је примјер храбрости и издржљивости, па су га борци због тога веома цијенили и вољели, настојећи да у борби и јуришима слиједе његов примјер.

борбама на Јаворку и Кошуру. Само из моје десетине, погинула су три друга: Вујић Павле, Војиновић Пере Илија из села Горица и Кнежевић Пере Л>убо. У тим борбама су се истицали: Дане Крндија, Азубо Пено, Никола Кљајић, Марко Ждрња и Вељко Болушић, као и Ахмет Балић, помоћник пушкомитраљесца. Раде је веома жалио за изгинулим друговима, а преживјеле је храбрио, говорећи им да ћемо се пробити из обруча, само да се држимо храбро.

Водећи сталну борбу кроз Зеленгору, избили смо на Пашину пољану, гдје је од закланог коња команданта батаљона сваки борац добио по парче меса. То је била једина храна у Зеленгори.

По доласку у село Ратај, Раде ми је наредио да са групом бораца осматрам кретање непријатеља цестом Фоча - Калиновик. За тај задатак

сам узео митраљесца Митра Буђуза и још неколико бораца. Раде је остао у кули (Римској тврђави), гдје је наложио ватру и на два ражња пекао коњско месо за своје борце. Из куле је сукљао дим - врло погодна мета за непријатељску авијацију.

Кад сам видио да из куле излази дим, а погом чуо непријатељске авионе од Калиновика, брзо сам отишао код Радета и рекао: »Авиони! Бјежите из куле и склањајте се!« Раде ми је одговорио: »Ково, нека, нека, свака не убија!« Дао ми је једно парче меса са ражња и још један ражањ да подијелим борцима који су осматрали. Док сам ја стигао до мјеста осматрања, авиони су већ били просули товар бомби, на мјесто гдје је била кула. Раде је задобио тешке, смртоносне ране. Носили смо га док год је давао знаке живота. Након што смо навечер прешли цесту Калиновик - Фоча, негдје у реону села Мрежице Раде је издахнуо - на рукама својих другова и брата Буре.

Тако се угасио племенити живот Раде Саватића, предратног комунисте и неустрашивог борда и командира.

Миле КОВАЧ

Војин Зељковић

У Миљевини је погинуо мој комшија Војин Зељковић. Био је већ зрео момак - имао је 27 година. Пошто је служио бившу југословенску војску, познавао је наоружање и поступке у борби боље од нас који нисмо служили војску.

Као вјешт и храбар борац, имао је све услове да постане добар старјешина. Тако је о њему мислио и командир чете 4. батаљона Мирко Симић, када смо изводили војну наставу у кратком иредаху изнад села Тимар и на Сињајевини.

Војин ми је остао у сјећању као добар друг и пријатељ. Имали смо доста заједничког из дотадашњих борби и рада на терену. Често сам се присјећао једне хладне новембарске ноћи 1942. године. Враћали смо се са једног збора у селу Подгорје. Договорили смо се да посјетимо мајке и сутрадан да се нађемо код моје тетке Јоке Дакић, која је становала у зесеоку Берићи, недалеко од Војинове куће.

Међутим, те ноћи су нас напали четници Тоде Нокташа. По дубоком снијегу и хладној зимској ноћи, полуголи смо успјели избјећи сигурну смрт.

Четници су успјели ухватити и убити другове Стеву Тодића, Симу Нишкановића, Буру Протића и још неке. Те ноћи смо направили план за даљи рад. Није нам се више остајало у позадинским јединицама при команди мјеста.

Одлучили смо да идемо у бригаду. Предложио ми је да идемо у 7. крајишку, у којој је он познавао Спасу Калабу, са којим је заједно служио бившу југословенску војску, а сада је политички комесар чете. Сложио сам се са тим. При наиласку бригаде преко мркоњићког терена, у почетку IV офанзиве, пронашли смо Спасу и ступили у његову 3. чету 4. батаљона. Слиједиле су тешке борбе у IV а затим и у V непријатељској офанзиви. У једној од тих борби, на Столовима, између села Ратаја и села Јелеча, погинуо је и Војин Зељковић, као командир одјељења и пушкомитраљезац. Тога дана наша чета водила је жестоке борбе са Нијемцима, као лијево бочно обезбјеђење колоне која се кретала из Зеленгоре ка Миљевини. Нијемци су цијели дан у таласима јуришали да овладају Столовима и да пресијеку нашу колону. Ми смо одбијали те јурише и неколико смо пута водили борбу прса у прса.

Војин је у тој неравноправној борби, са својим »шарцем« био неустрашив. У његову близину Нијемци нису могли доћи. Негдје пред мрак, надлетјели су нас њемачки авиони и један од њих рафалом је пресјекао Војину обје ноге. Био је погођен и у леђа, тако да је убрзо подлегао ранама. Тако се угасио живот овог племенитог друга и врло храброг борца.

Остао је вјечито на стражи слободе; његово име уклесано је у велики споменик палим борцима у бици на Сутјесци.

Марко ПРОТИЋ

Ратај

Пета непријатељска офанзива ближи се крају. У њој и у четвртој, изгубили смо доста другова. То поред осталог, говори о тежини борби које је бригада водила у току тих офанзива, о херојском путу бригаде и сваког њеног припадника. Из пробоја посљедњег обруча у V офанзиви има много незаборавних, мањих и већих успомена, које је скоро немогуће све описати. Али, о неким ваља нешто рећи.

Тог, 13. јуна 1943. године, наш 1. батаљон штитио је начињену брешу у непријатељском обручу, на правцу пробоја наших јединица на потезу село Ратај - Миљевина, а 4. батаљон на правцу с. Јелече - Маслине и с. Варош. Трећи батаљон био је на десном крилу 4. батаљона. Наш основни задатак био је - не дозволити непријатељу да затвори већ начињену брешу, којом су се наше јединице извлачиле са Зеленгоре и прелазиле пут Фоча - Калиновик код Миљевине. Ченгић-кула у Ратају била је као нека врста оријентира.

Иако смо у претходним борбама имали прилично велике губитке, и људство било уморно, гладно, неиспавано, ипак - морал нас није напуштао. Пред нама су јединице 1. пролетерске дивизије. Оне као парни ваљак чисте све испред себе, продиру незадрживо према Јахорини и источној Босни. Наш задатак у овој изузетно деликатној ситуацији - веома је важан. По цијену великих жртава морамо спријечити непријатеља да поново затвори већ пробијени обруч. Његова замисао да нас уништи на врлетима Зеленгоре - пропала је. Наше јединице, болнице и коморе ужурбано се извлаче из гротла у којем су се налазиле. Брзо прелазе цесту Фоча - Калиновик и продужавају преко Миљевине. Створени пролаз у обручу ваља по сваку цијену одржати. Тога смо сви свјесни, и том задатку све је подређено. И наш 4. батаљон, трпећи знатне губитке, одолијева непријатељу који врши велики притисак од села Јелеча.

Непријатељска авијација је изузетно активна. Извиђају, митраљирају, бомбардују. Ескадриле авиона из Сарајева и Мостара, смјењују једна другу. Наш 1. батаљон има знатне губитке, али не узмиче. Тог дана погинули су од непријатељског бомбардовања наши добри и храбри другови из 3. чете 1. батаљона: Максим Нато, Милан Ступар, Мирко Пено, Славко Томичић, Владо Дробњаковић, Јово и Милан Гавранић, Милан и Максим Пољевић, Лука Нато, Станко Радованац и још неки. Укупно њих 18 из наше чете. Сви су били прекаљени борци, још из устаничких дана.

Тада је и већи број другова, лакше и теже рањено.

Нијемци јуришају, покушавају да поврате изгубљене положаје, али им то не полази за руком. Не дају се Крајишници. У овим борбама по-

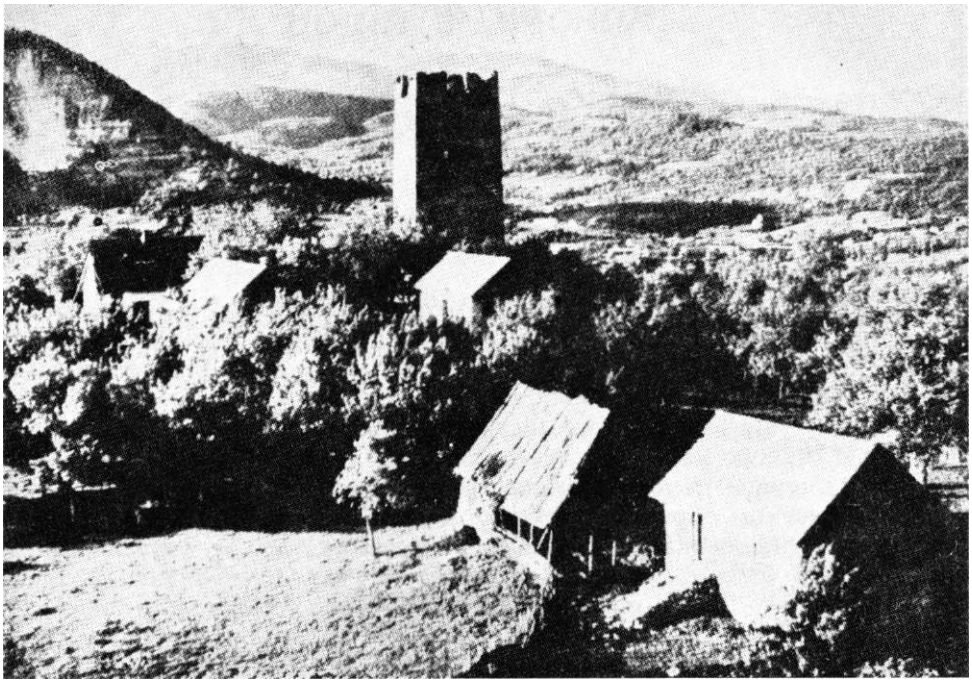

Ратаји-Ченгић кула

себно су се истакли, као митраљесци: Илија Галић, Томо Бркљач, Никола Вујасин, Коста Тодорић, Митар Кућуз, Перо Милишић, и још многи други из 1. батаљона.

у Ченгић-кули. Авионске бомбе падају око куле - земља се тресе, малтер са куле пада по нама, прашина. Излијећемо из куле на слободан простор. Дан ведар, сунчан. Заузимамо било какав заклон. Осматрамо, испред и изнад себе. Тамо, у даљини, грме топови и минобацачи. То је наш 4. батаљон. Спријечава непријатеља да нас угрози са бока. Од дејства непријатељске авијације, ту у непосредној близини, погибе прослављени командант једне бригаде 7. банијске дивизије, Нина Мараковић.

лежи неколико мртвих њемачких војника, који су погинули у току протекле ноћи у борби са нашим јединицама. Аежим и посматрам их. Остали су само у доњем вешу. Неколико наших другова тада су се добро обукли. Швапске униформе им лијепо стоје, иако нису баш по мјери. И ја сам добио скоро нове чизме неког артиљерца; моје опуташе, који су били већ у распадању, бацио сам. Неки су чак и њемачке капе ставили на главу. Тамо гдје су били симболи Трећег рајха, сада су петокраке звијезде. Другови су капе нахерили на једну страну, а прамен косе им вири, онако, момачки...

Не мичем се. Ови мртви »фрицеви« као да ме штите од њихове авијације. Надам се да нећу бити погођен од њемачких авиона или од Павелићевих двокрилаца, који лете сасвим ниско и митраљирају. И даље дежим, размишљам о судбини ових Нијемаца који су за вјечна времена оставили овдје своје кости. Рођени негдје далеко, у Њемачкој, Аустрији или ко зна гдје, у својој најезди прокрстарили читаву Европу, и ево сад леже мртви на овој босанској врлети. Титови партизани им смрсише конце.

Размишљам како се хитлеризам поиграо њиховим животима. Ви, фашисти, криви сте за наш Јасеновац, за смрт мога сина Душана од непуне године дана, мојих синоваца Милана и Миливоја, моје мајке Даринке и још двије хиљаде житеља мога родног краја и између Босанске Крупе и Цазина! За шта сте се овдје борили и погинули, на туђој земљи? За кога? За какве идеале? Ваше мајке, супруге, ваша дјеца, очекују вас да се вратите, али ви им се никада нећете вратити. Ви сте криви за погибију мојих многих другова, за све невоље и патње које подносимо! Криви сте за братоубилачки рат у нашој земљи, за комадање и патње моје домовине! Нека вам буде то што сте заслужили! Народ је непобједив!

Никола КЉАЈИЋ

У једној борби негдје на Зеленгори, измијешали смо се са Нијемцима. Тукући се, скоро да нисмо знали ко су наши, а ко непријатељски војници. Било је доста наших бораца који су имали њемачке униформе. У тој борби наш 4. батаљон успио је да разбије непријатеља.

При повлачењу Нијемаца, Лазо Бабић је ушао у њихову колону, мислећи да су то наши борди. Повлачио се заједно с њима. Када је примјетио, мудро је још неко вријеме наставио кретање као прави Нијемац. Помогло му је то што је имао комплетну њемачку униформу, а био је мрак.

У колони је стално изостајао, све док није доспио на зачеље. Тако је напустио Нијемце врло мирољубиво.

Питали смо га како објашњава то да Нијемци нису примјетили његову петокраку звијезду. »Па нису имали времена да загледају« - одговорио је Лазо. Десило се, ето, да се наш Лазо са петокраком звијездом, раме уз раме, мудро повлачио са Нијемцима.

Mwie ВУЈНИЋ

Ратно другарство

Пета непријатељска офанзива била је на издисају. Извукли смо се из посљедњег обруча и стигли у Миљевину. Ту су нас бомбардовали непријатељски авиони. Тада сам теже рањена. Размилили смо се на све стране. Када су нас сакупили - био је већи број рањених и неколико погинулих другова и другарица.

Рањена сам у обје ноге и у десну руку. Пронашао ме је Саво Панић - знам да је родом од Јања - и о мом рањавању одмах извијестио Симу Попадића. Симо је довео коња, натоварили су ме и тако изнијели. Како еам била рањена и у руку, нисам се могла придржавати - па сам неколико пута падала. Ови другови имали су доста муке око мене. Нису ме оставили, и поред тога што су непријатељски авиони бомбардовали село.

Никада не могу заборавити ту пажњу и пожртвовање, то велико другарство. Кад ме је Панић пронашао, пошто није имао завоја, исцијепао је своју кошуљу и превио ми ране. То је за мене био спас, велика нада да ћу и даље живјети. Такво се другарство и пожртвовање у тешкој ратној ситуацији, никада не заборављају, они мотивишу на подвиге.

Милка ГАЈИЕ

Бригада у борбама испред Тузле и на маршу до Јајца

Бригада - послије Сутјеске

Ноћу 17/18. јуна 1943. године, 7. крајишка бригада пробила се са Јахорине, преко пруге и цесте Сарајево-Вишеград, и до 10 сати, 18. јуна, ушла у село Боговићи у Подроманији. Ту смо изашли из једномјесечне, најкрвавије борбе у народноослободилачком рату, из V непријатељске офанзиве, из битке на ријеци Сутјесци, у којој смо били бројно скоро преполовљени.

Пред сам почетак те велике, судбоносне битке, 15. маја 1943. године на положајима у Црквинама испред Колашина и у Доњем и Горњем Липову у Црној Гори - у своја три батаљона - наша бригада имала је 763 борца. До сада је утврђено да је у тим борбама погинуло 376 бораца и старјешина, или 49 одсто укупног бројног стања бригаде. Од тога 356 мушкараца и 20 жена.

Кадровска структура погинулих: 313 бораца, 9 десетара, 21 командир вода, 9 политичких делегата вода, 7 болничарки, 2 болничара, 7 командира чета, 4 политичка комесара чете, 3 замјеника командира чете и 1 замјеник интенданта батаљона.

Социјални састав погинулих: 340 земљорадника, 31 радник, 3 ђака, 1 службеник и 1 домаћица.

Национални састав погинулих: 372 Србина, 2 Хрвата и 2 Муслимана.

Територијална припадност погинулих: 373 из Босне и Херцеговине (сви из Б. крајине), 2 из Хрватске (оба из Далмације) и 1 из Србије са Косова - Србин - Дробњаковић Властимир.

Година рођена утврђена је за 284 погинула. Од тога 223 или 78,5 одсто били су млађи од 25 година, а свега 2 или 0,7 одсто старији од 40 година. До сада је утврђено да су међу погинулим, 40 били чланови КПЈ и 48 чланови СКОЈ, укупно 88, или 23 одсто политички организованих. Од тога 1 предратни члан СКОЈ-а. Погинуло је 127 бораца од 1941. године, а само један погинули је одликован Орденом народног хероја. То је Павле Бурин Џевер из села Сурјан код Мркоњић-Града. Он је био замјеник командира чете у нашем 3. батаљону.

За све погинуле другове на Сугјесци из наше бригаде, објављена је прозивка у књизи »Сутјеска долина Хероја«. За ту књигу друг Тито је са задовољством написао предговор, а њен аутор Виктор Кучан, историчар, пуковник у пензији и борац са Сутјеске - радио је на истраживању и обради података о погинулим друговима пуних 20 година. Каже да је за сваког погинулог у просјеку истражено најмање по три сигурна извора, што укупно, само за нашу бригаду, износи нешто више од хиљаду и сто изворних јединица.

име и име (надимак), дужност на дан погибије, јединица у којој се налазио (чета, батаљон, бригада), година и мјесто рођења, социјално порријекло и национална припадност, година ступања у НОБ, датум и мјесто погибије итд. Кучан је у списак погинулих у бици на Сутјесци, унио све погинуле борце из свих јединица, Оперативне групе Врховног штаба и заштитничке јединице из те групе, до пробоја 20 јуна 1943. године са Јахорине гхреко комуникације Сарајево - Вишеград у Подроманију и Гласинац у источној Босни.

Подроманија и Гласинац су вјековима чувени по доброј рогатој стоци (говедима, козама и овцама). Жита стрвна, јечам, пшеница и овас, још нису били дозрели, зато се ми на тим висоравнима нисмо дуго ни задржавали, премда су одмор и опоравак били и те како потребни. С друге стране, још је било на снази Титово наређење од 21. маја 1943. године, које је отвореним текстом емитовала Радио-станица »Слободна Југославија« - да све јединице Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије предузму и врше појачане офанзивне операције на најважније непријатељске транспортне објекте, комуникације и гарнизоне.

У вези с тим, 1. пролетерска дивизија, 1. мајевичка и 6. источнобосанска бригада отишле су на сјевероисток преко Власенице у правцу Зворника. На том правцу разбијени су усташки гарнизони у Хан-Пијеску, Власеници и у Зворнику. Међу борцима се у нашој бригади тада причало да та дивизија намјерава да се кроз Зворник, мостом преко Дрине, мребаци у Србију. Међутим, ток борбе је показао да је таква намјера (ако је постојала) била преурањена. Борбе за Зворник биле су тешке. У њима је погинуо Филип-Фића Кљајић, политички комесар 1. пролетерске дивизије. Жалили су га сви борци из Оперативне групе дивизија Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Његов посљедњи сусрет са борцима из наше бригаде био је на Вучеву, пред сам наш полазак у кањон Сутјеске. Говор који нам је тада одржао, био је сав прожет савјетима и упутствима како да са што мање жртава изиђемо из те тешке ситуације. Ту - на Вучеву - смо тада на руке примили и резервне оброке хране (печено јагњеће и овчије месо). Крух нисмо добили, јер га није ни било.

Прва пролетерска дивизија није имала неких посебних интереса да се дуже задржава у заузетом Зворнику. Повучена је на десну обалу ријеке Дрињаче, гдје су били повољнији положаји. Углавном на простору устаничких села око Шековића.

У *долини Спрече и покушај напада на Тузлу*

Долина ријеке Спрече, а посебно Спречанско поље, у доњем току истоимене ријеке, од давнина су познати по добром и обимном роду житарица свих врста. Богата земљорадња и индустрија Тузле, метрополе једног од најважнијих рударско-индустријских басена не само у Босни већ и у Југославији били су за нас значајни. У Креки, уз саму Тузлу, су угљенокоп, велика солана и друге фабрике. У Лукавцу, који је такође близу Тузле, ради велика содара. За све то су се још у давним временима отимали владари и државе. Све то је вјероватно и нашим вишим штабо-

вима било привлачно, па су одлучили да тамо и пођемо. У том правцу, из Подроманије пошла је 2. пролетерска дивизија, која је била ојачана са 7. банијском дивизијом а ова са нашом бригадом. (У обје ове дивизије и у нашој бригади, било је само 2.418 бораца). Из 7. банијске дивизије у V офанзиви погинула су 1.243 борца. Тако је ова дивизија, у овом походу ка долини ријеке Спрече и ка Тузли, имала под оружјем само 466 бораца (само 79 бораца више него у нашој бригади која ју је ојачавала). Па ипак, ми смо и на томе правцу наступања до краја јуна заузели: Олово, Кладањ и рудник Бурђевик. Рудник Бурђевик, у ствари, заузео је 2. јула 1943. године, сам наш 3. батаљон, па смо тим правцем, ноћу 2/3. јула, изашли у сувише рашчлањеном распореду на лијеву обалу Спрече и напали на Живице и Туринју. Оба ова насељена мјеста била су у склопу кружне одбране Тузле, која се протезала од наше бригаде у десну страну преко Тојшића до Симиног Хана, а у лијеву страну пругом и друмом поред Хусиног Хана све до Лукавца и Букиња. У ствари, то је била уређена одбрана читаве јужне стране за индустријски басен Тузле.

Пошто нијесмо имали никаквог тешког оружја, нисмо били у могућности пробити утврђену непријатељску одбрану. Наши борци били су и сувише исцрпљени - без довољно физичке кондиције. Непријатељ је, у сами освит зоре 3. јула, са доста јаким снагама извршио противнапад подржан артиљеријом. Просто је улетио у међупросторе кроз наш распоред и врло брзо се на неколико мјеста пробио у дубину, негдје и за леђа нашим јединицама. У таквој ситуацији, штаб наше бригаде, са куририма и са борцима из интендантуре, задржао је продор непријатељске групе која је била заобишла наш 3. батаљон. То нам је помогло да у току тог дана и сљедеће ноћи 3/4. јула, изађемо са свим јединицама на линију Бедина - Вукојевићи.

Сљедећег дана, 4. јула, наша бригада са 1. и 3. батаљоном бранила је положаје сјеверно испред села Тарева и затварала друм који из Тузле преко Живиница води ка Кладњу. Четврти батаљон био је придодат 8. банијској бригади, која је имала својих само 165 бораца. Бранили смо положаје код Горњих Тупковића и на косама сјеверозападно од Равног брда. Рано, чим се разданило, штаб нашег 4. батаљона усмено је упознао командире чета да према нашим положајима, од Горње Тузле преко Тојшића и од Тузле преко Живиница и Бурђевика - наступају врло јаке непријатељске снаге. Била је то главнина снага 369. легионарске »вражје дивизије«, коју су Нијемци са још двије такве дивизије крајем 1941. године опремили и увјежбали на полигонима у Аустрији. У тим дивљањима, официри и специјалисти за посебне задатке били су Нијемци. У првом плану (кад обука буде потпуно завршена) требало је да буду послати на источни фронт. Али, кад су партизани у јесен 1942. године формирали својих осам дивизија и два корпуса, Нијемци су од тога одустали, и легионари су са полигона у Аустрији послати у Југославију да се боре против партизана.

Ти легионари су у IV офанзиви нападали на нашу бригаду. У V офанзиви дошли су од Горажда преко Чајнича и Метаљке; код села Градац прешли су ријеку Бехотину и напали у бок 7. банијску дивизију, на источним падинама планине Љубишње југозападно од Пљеваља, где су

јој нанијели знатне губитке. И по трећи пут, ту испред Тузле, 4. јула 1943. године, наша бригада и 7. банијска дивизија ухватиле су се у коштац са далеко надмоћнијом 369. »легионарском« дивизијом, која је по директиви њемачке команде из Славонског Брода, имала прецизне инструкције за одбрану и заштиту њемачких интереса у Тузланском и Зеничком басену. Могуће је претпоставити да наша обавјештајна служба тада није ни могла све то знати. Борба је почела око 7 сати. Већ око 9 сати легионари су - уз јаку подршку тенкова, топова и авиона - на неколико мјеста пробили наше положаје, и почели да се уклињавају у дубину. Штабови наших батаљона, са командама чета и најодважнијим борцима, стајали су раме уз раме у безброј наших противнапада, које смо извршавали да бисмо бар донекле спријечили или макар успорили продор непријатеља. Међутим, све је то било узалудно. Наше малобројне чете - због великих губитака у претходним офанзивама - једва су успјеле да сачувају своје редне формацијске бројеве, јер у овим борбама испред Тузле неке нису имале ни по једну трећину бораца у односу на бројно стање приликом формирања бригаде.

Из те чињенице лако је закључити да наше јединице, тако проријеђене, и без икаквог тешког наоружања, нису имале довољну ударну моћ да спријече даљи продор легионарима у дубину наше одбране, нарочито у захвату друма Живинице-Кладањ. У одбрани овог правца, тог дана из нашег 3. батаљона погинуло је 11 бораца и 32 су рањена. Кроз међупросторе у нашем проријеђеном распореду, легионари су убацивали специјалне групе својих војника, које су из позадине нападале на наше штабове.

Једна таква група је, 4. јула, из позадине испред села Лупоглав напала на штаб 7. крајишке бригаде. У одбрани штаба храбро је погинуо Раде Марјанац, командант бригаде. За његову погибију није се одмах сазнало. Према сјећањима Миле Вујиновића, командантовог пратиоца, и Веле Милетића, обавјештајца бригаде, легионари су примјећени неки тренутак прије него што су отворили ватру. По Вујиновићу, први их је примјетио Илија Галић, курир, и повикао: »Ево Нијемаца«, а по Милетићу то је био Љубо Бабић, комесар бригаде, који је тихим гласом повикао: »Војска«. На те повике, и по Вели и по Мили, сви из штаба сем команданта потрчали су уз узбрдицу која је била ријетко пошумљена. Тукла их је јака ватра. Милетић каже: »Командант је окренуо лијево«, а Вујиновић: »Командант бригаде отишао је у страну и задржао се иза једне букве. Отворио је ватру на Нијемце из свог шмајсера. Испалио је неколико метака. Ја га изгубих из вида. Ишао сам уз шуму, куда су се повлачили Азубо Бабић, Дудо Дозет, Веле Милетић и Мијушко Шибалић. Усnуг сам сустигао Бабића и Милетића. Чекали смо да стигне командант. Он се није појављивао. Другови су ме упутили да одем у 1. и 3. батаљон да видим да ли је командант избио код њих. Ни тамо га није било… « Сличан завршетак има и сјећање Веле Милетића. Међутим, Милан Батар у првој књизи »Седма крајишка бригада«, на стр. 315 поред осталог каже: »Негдје на путу Лупоглав-Дједина сретосмо начелника штаба бригаде (Милан Лах - прим. аутора) који нам саопшти да је мало прије погинуо командант Раде Марјанац. Кад се објаснисмо гдје је то могло бити, као да ми се ноге одсјекоше. Сједох, а за мном борци посједаше. Загледасмо се. Одмах ми паде на памет да кратки рафали које малоприје чусмо нису били

упућени нашој 1. чети већ штабу бригаде. Западох у некакво чудно стање. Као да је све изгинуло. Осјетих се кривим. Размишљам: што не претрчасмо оних стотинак метара који су нас дијелили од мјеста с којег смо чули оне рафале, иако ми је јасно да је наш командант Раде од њих већ био пао... «

Из тих сјећања Миле Вујановића, Веле Милетића и Милана Батара, као и из сјећања Душана Лакића који говори о загонетном нестанку његовог тешко рањеног командира вода Пере Даничића из нашег 3. батаљона, који је рањен 3. јула - не би се могао извући другачији закључак сем да нас је у тим тешким борбама испред Тузле, а и због исцрпљености у ранијим борбама - добрим дијелом почела захватати апатија - отупјелост и безосјећајност. Јер, како другачије протумачити, да је, ето, по Батаровом сјећању Милан Лах, начелник штаба бригаде, одмах знао да је командант погинуо, а да према сјећањима Веле Милетића и Миле Вујиновића остали чланови штаба бригаде апсолутно нису знали за то. Или, пак, како другачије протумачити да су борци из 3. вода 3. чете 3. батаљона, са којима је био и замјеник команданта батаљона, по самој болничарки Миљи Латиновић упутили тешко рањеног командира вода на превијалиште, гдје му се, како Лакић каже, од тада изгубио сваки траг.

На крају, како другачије протумачити жалостан случај који се тих дана у борбама испред Тузле догодио у нашем 4. батаљону. Мислим да је то било послије нашег неуспјелог напада на Живинице. Знам да смо по групама сједили у једном воћњаку источно од села Басиговићи. Одједаред, чујем оштар глас команданта батаљона Дукљана Вукотића: »Команде чета - трком са борцима на положај десно на оној коси!«, и испружа десну руку према тој коси. Трчали смо према тој коси доста широким сеоским путем, око којег је била ограда од прућа. Наша 3. чета, која је прва утрчала у пут, најприје је и изашла на ту косу. Дио бораца одмах је посјео положај за одбрану. Три борца су из неког пчелињака донијели ту на рукама кошницу пчела. Кад су је ставили на равно тле ледине, са стране им је пришао Чедо Јовановић, политички комесар батаљона, и из своје пушке у кошницу испалио метак. Зрно је пројурило кроз кошницу и на мјесту убило борца Славка Блебића. Кад то угледа Спасо Калаба, комесар чете - трже се, и ременик од своје пушке, коју је држао у десној руци, забаци на надлактицу лијеве руке, па се објема рукама ухвати за главу. Сузе су му ишле низ лице.

Петог јула, одмах с почетком дана, непријатељ је уз јаку подршку артиљерије, тенкова и авиона извршио врло снажан напад на нашу бригаду, која се налазила у одбрани на линији: Лепоглава-Маријевићи. На тој линији упорно смо се бранили све док нисмо потрошили скоро сву муницију. Због тога је у поподневним сатима наш отпор почео јењавати. Пред мрак, легионари су уз вриску извршили јуриш на нас и пробили наше положаје. Бригада је била принуђена да се повуче на линију Горњи и Доњи Оловци. Истог дана, легионари су у селу Пухову, с бока и леђа напали на штаб 2. пролетерске дивизије, као и на штаб 4. црногорске бригаде и њихове позадинске дијелове. И тек тада је нашим вишим штабовима било јасно да је наш покушај напада на Тузлу, бар за тада, био преурањен. Тузлу је почетком јесени исте године заузео 3. корпус.

Ноћу 5/6. јула, по наређењу штаба 7. банијске дивизије, наша бригада се прикупила у селу Тухољ. Наш 3. батаљон, који је у тим борбама испред Тузле имао највеће губитке, повукао се с дијеловима 4. црногорске бригаде, да би тек 8. јула у Олову успоставио везу са својом 1. четом и својом бригадом.

Сусрет са Петом крајишком дивизијом

Пета дивизија је, по поменутом Титовом наређењу од 21. маја и посебном радиограму од истог датума, већ 22. маја 1943. године пошла из централне Босне у помоћ јединицама Оперативне групе дивизија Врховног штаба НОВ и ПОЈ, на ријеку Сутјеску. У другом покушају она је са успјехом форсирала ријеку Босну југозападно од Зенице и заузела Какањ. Од Какња је, гребеном сјеверно од Краљеве Сутјеске, продрла на планину Звијезду и са својим предњим дијеловима изашла на лијеву обалу ријеке Криваје. Са тога терена из близине Очевља, њене јаче патроле дошле су код нас 7. јула, у Пољерку. Дали су нам нешто муниције. Тог дана смијењен је са дужности начелник штаба наше бригаде Милан Лах. Он је за ондашње наше појмове био професионални војник, мада узгред да напоменемо да чувени енглески војни писац Лидел Харт у књизи »Стратегија посредног прилажења«, коју је »Војно дело« ЈНА превело и штампало 1952. године, каже: да у ствари »војна професија и није никаква професија«. Лах је при штабу наше бригаде остао до новог распореда.

Чим је наша бригада 11. јула, по наређењу Врховног штаба, поново ушла у састав 1. пролетерске дивизије, ми смо из околине Олова кренули ка Власеници. Прошли смо кроз Кладањ из којег су се усташе и легионари повукли у Тузлу. Међутим, прије него смо ступили у непосредну везу са дијеловима 1. пролетерске дивизије, непријатељ је заузео Олово и продужио наступање ка Кладњу. Друга јача непријатељска колона наступала је од Зворника ка Шеховићима, а трећа од Хан-Пијеска ка Власеници.

У т

ницама Оперативне групе да пређу у маневарску одбрану и да у својим рукама задрже што дуже Деветак планину. У тим маневарским борбама око Деветака и на Деветаку наша бригада је остала све до предвече 25. јула.

Наше наде да ће радници из индустријских мјеста, чим им се примакнемо, отворити капије и иохитати нам у загрљај, нису се испред Тузле обистиниле. Ниједан борац из источне Босне није тада ступио у нашу бригаду.

Повратак у Крајину

Врховни штаб НОВ и ПОЈ је 25. јула, са дијелом снага из 1. пролетерске дивизије, отишао према Крајини најближим правцем кроз прочишћен терен, којим је дошла 5. крајишка дивизија, у централну Босну.

За покрет наше и 3. крајишке бригаде издата је посебна директива, у којој се поред осталог каже: »Са 3. и 7. крајишком бригадом, као јед-

ном маневарском групом пребацити се у Босанску крајину општим правцем: Деветак планина, Јахорина, Трново, Умољани, прећи пругу Сарајево-Мостар на сектору Иван Седло-ријека Рама, потом избити на простор Прозор-Шћит-Горњи Вакуф, где ће се добити даља наређења за покрет«. Тај задатак повјерен је Васи Јовановићу, начелнику штаба 1. пролетерске дивизије и Спасенији - Цани Бабовић, члану штаба исте дивизије. Они су га са успјехом извршили.

Прије поласка са Деветака, наш 3. батаљон у селу Соколовићи одржао је са мјештанима збор. Говорили су Перо Морача, политички комееар батаљона и поп из 1. пролетерске бригаде Блажо Марковић. То је био можда јединствен примјер у историји народноослободилачке борбе, да су један политички комесар и један свештеник у исто вријеме са исте трибине и са истим идеолошким смислом говорили народу, у овом случају народу источне Босне, да он свим средствима помогне партизански покрет. Исти тај поп Марковић је, према извјештају штаба 3. крајишког партизанског одреда од 15. августа 1942. године (на позив штаба одреда) у Јању и Пљеви извршио крштење дјеце и богослужио по црквама, гдје је, како пише у том извјештају, одржао и помене палим партизанским борцима и жртвама Павелићевих усташких банди. У истом извјештају поп је истакнут као добар пропагатор. Отуда је поп Блажо нама борцима из 1. и 4. батаљона био познат одраније.

Ноћу 25/26. јула 1943. године извршили смо покрет са Деветака до Ракитнице. Са нама је ишла и дивизијска болница 1. пролетерске дивизије. Друге ноћи 26/27. јула прешли смо цесту Рогатица-Соколац, преко дионице Хан Стијеница до Ковња. Из села Бурати испред нас је побјегла усташка оружничка постаја од 12 оружника (усташких жандара) па смо прелаз ове комуникације извршили без борбе. У рано јутро 27. јула дошли смо у реон код Озерковића и Плања. Исте ноћи је и 3. крајишка пролетерска бригада дошла у Боговиће и Понор и размјестила се за краћи одмор.

Истог дана послије подне, с обје бригаде и болницом, извршен је покрет ка прузи Сарајево-Вишеград. Прешли смо је ноћу 27/28. јула, по великој помрчини и киши. Пругу је прешла 3. бригада на дионици од Сијетлине до Праче а наша бригада и болнида 1. пролетерске дивизије од Праче до Реновице. Приликом прелаза преко пруге, наша бригада је те ноћи на прузи порушила два моста и неколико пропуста. Порушен је и један друмски мост. V Прачи је била једна бојна домобрана и легије са једним оклопним возом, али се њихова активност тога пута, можда и због невремена, није јаче испољавала.

Послије нашег одласка са сектора Деветак-Соколовићи-Гласинац-Озерковићи, тамо су остале мање четничке групе међусобно неповезане. Једна мања четничка група с тог терена је ноћу, кад смо извршили покрет, припуцала на наш 4. батаљон, који је обезбјеђивао болницу 1. пролетерске дивизије. Брзо их је разбила наша заштитница и марш је продужен без застанка. Муслимани из околине Жепе, нису били у усташкој милицији или у неким другим квислиншким формацијама, били су код својих кућа и за вријеме нашег боравка тамо према нама су били прилично лојални.

Око Рогатице стање је било много неповољније. Четничке вође са тога терена, чим су примјетили помјерање наших јединица у правцу југозапада, одржали су у селу Думанићи збор. Циљ збора је био - поново оживљавање четничких јединица по тим теренима и њихово приступање на сарадњу са домобранским и усташким властима. Муслимани из околних села око Рогатице, можда заплашени од ранијег четничког терора у Горњем Подрињу, а вјероватно и због бојазни од потказивања од усташких шпијуна, склањали су се испред нас.

Три посљедња дана у јулу мјесецу дејствовали смо и одмарали се испод Јахорине, на простору Ораховица, Баре, Шаховићи и Гусићи. Ту, на једном пропланку код Ораховице, у трећој седмици јуна мјесеца исте године, приликом пробоја са Јахорине у источну Босну, погинуо је мој први комшија и друг из дјетињства Стеван Милић Бојанов, из Горњих Мујџића. То је онај познати Шолајин нишанџија на топу »Пито« калибра 37 мм, који је са својим топом на Вратлу испред Горњег Липова у Црној Гори у мају мјесецу 1943. године, прецизно гађао Дражине четнике, исто онако као и на Отомању код Јајца 1941. године Павелићеве усташе. У првим устаничким данима 1941. године био сам му командир вода, и дужан сам да кажем да ме је поштовао и слушао исто онако као и кад смо постали права партизанска регуларна војска. И његово име налази се у списковима погинулих борада у књизи »Сутјеска-долина хероја«.

И овдје, испод Јахорине, ситуација је била врло шаролика и сасвим нестабилна. У неким селима муслимански живаљ (старци, жене и дјеца) био је код својих кућа. Слично је било и у српским селима, с тим што је на први поглед био јасно уочљиво да су Муслимани из тих села у односу на српско становништво били повлаштени код усташких и домобранских власти. Хрватског становништва на том терену није тада ни било. Даље око Јабуке и у Јабуци, изгледало је као да су сви одрасли мушкарци Муслимани били у усташкој милицији. Милиције је било и у свим осталим муслиманским селима испод Јахорине кроз која је водила наша маршрута, почев од Устипраче па све до Трнова, па и даље кроз Умољане све до пруге Сарајево-Мостар. Могуће је претпоставити, да је то била нека врста реванша за одмазду због четничке акције која је проширена на тај крај из Фоче преко Устиколине до гребена Јахорине у времену од 19-22. VIII 42. г. Четници су тада, уз прећутан договор са Италијанима, напали и заузели Фочу. Према њиховим документима највише је тада страдао муслимански живаљ. Помињу се цифре и до 3.000 убијених.

ујутру рано 30. јула и врло брзо их одбацили низ Колунску ријеку.

Комуникацију Трново-Калиновик бранило је више од 1.000 милиционера. Њихови положаји били су наслоњени на јаке. природне објекте. Прва линија одбране била је поред друма са наслоном на висове Трескавице, почев од Трнова до села Дујмовићи и даље све до Калиновика.

У другој линији одбране, групно су биле посједнуте неке важније тачке око путева. На први поглед изгледало је да се испред нас налази доста сложен и јак систем одбране. Али, кад су наши борци послије разбијања Јабучке милиције осјетили да се покрет усмјерава у правцу запада преко

Трескавице ка Умољанима, што је био јасан знак да идемо у Крајину, онда их милиција није могла спријечити да туда и прођу.

Трећа крајишка бригада, која је наступала у десној колони, из покрета је без задржавања разбила милицију у Црној Ријеци и 31. 7./1. 8. 1943. године ушла у Трново. Имала је једног погинулог и два рањена борца.

Прије зоре 1. августа наша бригада, са којом је ишла и дивизијска болница, наишла је на доста јак отпор усташа испред села Дујмовића. Са два наша снажна и брза узастопна јуриша сломили смо отпор усташа и бригада је са болницом ушла у празно село. Мјештани су испред нас побјегли у шуму.

И у овом простору, у троуглу: Трескавица-Игман-Бјелашница, до ријеке Ракитнице, нека муслиманска села, међу којима највише село Бјелемићи у које ми нисмо ни ишли, била су тада компромитована, јер су неке усташе из Бјелемића спроводили читаве хајке у хватању и у пљачки наших изнемоглих другова по њиховом изласку из V непријатељске офанзиве. Слично су чинили и херцеговачки четници мајора Петра Бађевића. Усташе из Дујмовића су у Трескавици ухватили 100 наших рањеника и предали их Нијемцима, који су их стријељали у Трнову.

Пругу Сарајево-Мостар на дионици од Иван Седла до Коњида прешли смо 3. августа у времену од 01. до 06.00 сати. У десној колони ишла су два батаљона из 3. крајишке бригаде. Прелаз су извршили између Брадине и Драгачаја. Брадину нису заузели, јер је била јако брањена. У средњој колони ишла су два батаљона из 3. бригаде и два батаљона (3. и 4.) наше бригаде, као и сви позадински дијелови обје бригаде и дивизијска болница. Из ове колоне издвојен је један батаљон из 3. бригаде и наш 3. батаљон као засебна борбена група која је нападала на Брђане, али и поред жестоке и прилично дуге борбе - није га заузела. У тој борби имали су 3 погинула и 4 рањена друга. Четврти батаљон наше бригаде, који је ишао у претходници главне средње колоне, брзим и енергичним дејством заузео је Подорашац, очистио и порушио пругу и омогућио прелаз свим позадинским дијеловима и болници у правцу села Хасановићи. У исто то вријеме наш 1. батаљон, као лијева колона и побочница, онемогућио је оклопни воз који је интервенисао из правца Коњица порушивши пругу на више мјеста.

Најзад, код куће

Одмах по прелазу преко пруге, све наше јединице, ради краћег предаха, размјестиле су се у муслиманска и хрватска села по југозападним обронцима планине Битовње. Наша бригада предахнула је и ручала у селу Хасановићи. Мјештани су нам за ручак скували кромпир и месо. А послије смо прешли у село Отелечани, Горани и Потхум. У Потхуму смо играли козарачко коло и црногорско оро.

села око Солакове Куле 3. крајишка бригада и дивизијска болница. Наша бригада је на том терену успоставила везу са Рамским партизанским одредом. Ликвидирали смо непријатељску посаду која је чувала »црну ћуприју« - дрвени мост на ријеци Рами. Мост смо спалили. У тој акцији упоз-

нао сам команданта Рамског партизанског одреда Муху Осмића и још неке његове борце.

Из дневних извјештаја команданта њемачких трупа у Хрватској и команданта 2. италијанске армије од 6. августа 1943. године, као и у извјештају котарске области у Коњицу од 8. августа исте године, јасно се види да је и код окупатора и код квислинга, због ове наше изненадне појаве у простору око Прозора, завладала паника јер су претпостављали да се ради о продору веће групације партизана. Зато је убрзо услиједила интервенција из Сарајева и Мостара. Но, и поред њихових протумјера, ми смо се у муслиманским и хрватским селима око Прозора осјећали доста сигурним и слободним. Овај простор је већ тада у доброј мјери био под контролом Рамског партизанског одреда. С друге пак стране, мјештани и Муслимани и Хрвати из Прозора и околних села - из дна душе су мрзили Италијане и четнике због злочина који су у том крају почињени у операцији »Алфа« у којој су скупа са Италијанима учествовала и три четничка корпуса: Требињски, Невесињски и Романијски. Та операција извршена је под командом четничког команданта Петра Бађевића у времену од 5-10. октобра 1942. године. Највише је страдао хрватски и муслимански живаљ. Дрежница и неки засеоци у долини Дољањке уништени су »огњем и мачем«. Био је заузет и Прозор.

1943. године, за стање код Муслимана и Хрвата око Прозора се каже: »Муслимани су према нама пријатељски расположени. Они нас искрено помажу и имали смо пуну помоћ од Муслимана у сваком погледу«.

»У овим крајевима међу Муслиманима нема усташа, а риједак је случај да их има и у домобранима... новим позивима војних власти не одазивају се. Хрватско становништво је резервисано.. . Но, има случајева да симпатишу нашу борбу, па и да се због личних интереса не одазивају војним позивима«.

Из извјештаја штаба 10. крајишке дивизије, који је послат 3. августа 1943. године штабу 2. босанског корпуса, видимо да је на терену око Травника, Горњег Вакуфа, Бугојна, Фојнице и Бусоваче, било око двије хиљаде војних обвезника, који се нису одазвали позивима усташких и домобранских власти. Па ипак, ми смо били свједоци да је масован добровољан приступ у наше регуларне јединице-бригаде, дивизије и корпусе - са неких од тих терена, почео тек .у другој половини 1944. године, послије дефинитивног ослобођења долине горњег и средњег тока ријеке Врбаса и заузимања Травника.

око Шћита, 3. крајишка бригада је 10. августа 1943. године прошла кроз Горњи Вакуф и преко Зијамета отишла је у правцу Доњег Вакуфа, гдје је одмах отпочела припреме за напад на Бугојно. Истог дана, наша бригада пошла је преко Равног и Купрешког поља у Јањ.

Марш до одређеног цил>а према поменутој директиви Врховног штаба НОВ и ПОЈ, завршен је 13. августа 1943. године. И тада је у свом поменутом извјештају Васо Јовановић приказао и бројна стања јединица које су под његовом командом прешле из источне Босне у Босанску крајину. Према томе извјештају, бројно стање наше, 7. крајишке бригаде по

доласку у Јањ било је 588 људи, од чега бораца само 358, док осталих 230 нису били наоружани, а кретали су се са нашом бригадом из источне Босне. То су у ствари биле избјеглице углавном родом из Баније и из села око средњег тока ријека Уне и Сане, који су се са партизанима у IV окупаторско-квислиншкој офанзиви морали повлачити. Сви су они 16. августа 1943. године са Купрешког поља преко Хрбљине планине отишли у своје крајеве.

Штаб наше бригаде свратио је 17. августа у село Стројнице и изјавио саучешће породици погинулог команданта Раде Марјанца. Сутрадан, 18. августа, 1. батаљон упућен је из Стројница у Бравнице, а 3. и 4. са приштапским јединицама у Пљеву и послије из Пљеве, 19. августа, преко Мујџића, Мочиода, Горице и Каменице, у Јајце.

Свугдје око путева, кроз села и засеоке куда смо пролазили, поред осталог свијета сачекивале су нас и мајке Јањанке и Пљевке, њих 122. Тачно толико је бораца из општине Шипово на Сутјесци погинуло, а оне још нису знале. Пажљиво су, исто као и Скендерова »Стојанка мајка Кнежпољка«, посматрале нашу колону, не би ли у њој препознале своје синове. И оне су са сузама у очима, саме са собом - исто, као и »Стојанка« шапутале: »Јооj, сине лако би тебе мајка познала«. Али залуд, залуд су чекале. А послије завршетка рата 597 мајки из Јања и Пљеве - толико је из тог краја погинуло бораца у НОР-у - дошле су, као и она Ropићева »Херојева мајка«: »У салу свечану, тихо као туга... «, да приме знамење за погинуле синове. И једној од свију њих за погинулог сина у 7.крајишкој бригади, »на одори црној на мајчину срцу, насмијеши се Херој на грудима«. А све друге су примиле папирне споменице палих бораца НОР-а, пољубиле су их, ставиле у њедра и понијеле их у своје с тешком муком скрпљене од чамових окрајака и натрулих дасака, бајте, јер су им куће Нијемци и усташе спалили.

Двадесетог августа 1943. године, чланови штаба 10. крајишке дивизије, Немања Влатковић и Месуд Хотић, извијестили cv Врховни штаб НОВ и ПОЈ о нашем доласку. У томе извјештају, они поред осталог пишу: »7. бригада ове дивизије запосјела је град Јајце.. . И сада држи положај према Травнику и Бањој Луци. Том приликом нашим јединицама предало се 75 домобрана, 8 подофицира и 3 официра. Покушај Дреновића да четничке банде повуче са Мркоњићког сектора је пропао а Дражини официри, који су дошли да учврсте четничку организацију, изјавили су да са оваквим људством не могу да командују.

Долазак наших јединица (ријеч је о нашој 7. и 3. крајишкој бригади која је у исто вријеме кад и ми у Јајце, ушла у Зијамет и Доњи Вакуф, народ је срдачно примио и дошло је до осјетног прилива у одреде и бригаде. На читавом ослобођеном територију вршимо мобилизацију и организујемо народну власт«.

Чим је примио тај извјештај и из њега видио да је наша бригада ушла у Јајце, Врховни штаб и Централни комитет КПЈ са Титом на челу, одмах су са Петровог поља из централне Босне дошли у Јајце. Тај град је у своје давно вријеме био престоница, али у наше вријеме постао је град рођења нове Југославије.

Наша бригада је са јајачког и мркоњићградског терена попуњена са 600 нових бораца. Распоредили смо их равномјерно у 1, 3. и 4. батаљон ради обуке, а нови 2. батаљон формирали смо тек 4. октобра 1943. године.

При Врховном штабу у Јајцу одмах је почела са радом официрска школа, а при Централном комитету школа за партијске кадрове. Официрску школу из наше бригаде завршили су Глиша Раца, Јово Проле, Душан Малешевић, Милан Батар и ја. Прва тројица су из школе отишли на распоред у Словенију. Батар и ја смо из школе дошли поново у нашу бригаду. Из те школе у нашу бригаду дошли су још: Милан Боснић, Милан Проле и Милан Нуп. Тако је у нашој бригади почетком VI непријатељске офанзиве, 1. јануара 1944. године, са завршеном официрском школом при Врховном штабу било пет официра. Милан Батар и ја смо, као слушаоци официрске школе, присуствовали као публика Другом засједању АВНОЈ-а.

Школу за партијске кадрове при Централном комитету КПЈ у Јајцу, из наше бригаде су тада завршили: Стипо Билан, Душан Дозет, Спасо Калаба, Божо Машановић и Никола Кљајић. Тако је наша бригада боравећи мјесец и по дана непосредно уз Врховни штаб и Централни комитет КШ у Јајцу, са новом попуном од 600 бораца, 4. октобра 1943. године поново, послије 8 мјесеци, имала четворну формацију.

Лазар СИМИЋ

Др Саламон-Мони Леви

На свом револуционарном путу дугом преко шест деценија, Травничанин др Мони провео је извесно вријеме и у 7. крајишкој бригади. Био је њен први референт санитета. Своја сјећања описао је у првој књизи »Седма крајишка бригада« - зборник сјећања. У овој књизи неће имати прилога. Отишао је из наше средине 20. маја 1986. године.

Свој животни пут почео је у Травнику, гдје је рођен 17. фебруара 1896. године. Основну школу и шест разреда гимназије завршио је у родном граду. Тада се прекида породична идила. Мони одлази у рат и проводи скоро три године на италијанском фронту. По свршетку Првог свјетског рата долази у Сарајево и завршава гимназију 1921. године.

Др Саламон–Мони Леви, референт санитета бригаде

На студијама медицине у Бечу проводи шест година и дипломира 1927. године. Од првих студентских дана укључује се у рад напредног покрета који се одвијао у оквиру Клуба југословенских студената - марксиста. Већ 1922. године постао је члан КПЈ. Поред студирања и револуционарно-политичке

дјелатности, економ је мензе Јевреја, а потом и мензе свих студената Југословена. У земљу се враћа 1928. године.

љекарском праксом него се посвећује револуционарној активности. Захваљујући својој агилности, искуству и организационим способностима убрзо постаје члан реонског а затим и мјесног комитета КПЈ. Једно вријеме је руководио и техником ЦК КПЈ. Његова дјелатност није остала незапажена од режима. Половином 1929. године је ухапшен и осуђен на десет година робије. Казну је у потпуности издржао у казаматима Београда, Загреба, Митровице, Марибора и Лепоглаве. Револуционарни рад и учење је наставио у новим условима. Сусрео се са елитом југословенског комунистичког покрета, na је у Марибору провео извјесно вријеме у истој ћелији са Титом и Родољубом Чолаковићем.

По изласку из затвора 1939. године, наставља револуционарну дјелатност у Београду, у коме га затиче окупација. Добио је задатак да се склони у Дрвар.

V новој средини брзо се сналази. Узима учешћа у дизању устанка са партијским кадровима. Према професији постављен је за управника партизанске болнице. Затим, као стари партијски радник, постаје замјеник комесара I Крајишког одреда. Онда се враћа опет у болницу у Подгрмечу.

Приликом формирања 7. крајишке бригаде одређен је за референта санитета у штабу бригаде. Почиње мукотрпан посао организовања санитета. Прво се изборио да јединице добију носиоце рањеника и носила. Затим је сам обучавао болнички кадар и од крајишких омладинки, домаћица и чобаница, стварао узорне и хумане болничарке. Ради превентиве организује хигијенске екипе и са мајсторима конструише »партизанско буре«, главно оружје у борби против пјегавог тифуса. Добијени су и коњи за санитет и бурад, па тај дио коморе није изгледао лијепо. Командант бригаде Раде Маријанац му је рекао да то личи на циганску чергу. Љекар и револуционар је знао да тифус може да десеткује бригаду више него непријатељ и бурад су оста\а. Добро су дошла кад се појавио тифус код Миљевине. Ипак, прележали су га многи па и др Мони.

Као једини љекар у бригади и сам је лијечио и превијао рањенике. Сјећају га се многи борци којима је помагао тада, у најтежим данима које је преживљавала Бригада и Револуција, за вријеме IV и V офанзиве. Али, све се преживјело: Неретва, Сутјеска и тифус.

По повратку Бригаде у Крајину, др Мони се растаје од саборада са Сутјеске и наставља пут револуционара и љекара. Постаје организатор санитета већих војних јединица, прво 10. крајишке а затим 16. војвођанске дивизије, да би концем рата руководио санитетом III корпуса.

Послије рата остаје у Армији. Убрзо је начелник санитета VI армије, затим замјеник начелника санитетске управе ЈНА, па начелник Војно-медецинске академије. Пензионисан је у чину генерал-мајора. По пензионисању био је извјесно вријеме председник Савјета за народно здравље Босне и Херцеговине. Био је члан Савјета Републике.

Приказати живот др Мони Левија, овог изузетног револуционара, хуманисте, комунисте и медицинског стручњака није iworyhe на овом мјесту и овим скромним редовима, који су само мали део дуга његових сабораца и родног града за све оно што је он дао у дугогодишњем револуционарном раду.

Општински одбор СУБНОР-а и
Секција бораца 7. бригаде,
Травник

Послије V офанзиве

Послије слома V непријатељске офанзиве и пробоја посљедњег њемачког обруча на цести Фоча-Калиновик, бригада је, преко Јахорине, жељезничке пруге код Праче и цесте Подромани-ја-Рогатица, стигла у реон Сокоца на Романији. Са овог подручја затварала је цесту Соколац-Хан-Пијесак и узнемиравала непријатеља у гарнизону Соколац. У демонстративном нападу на непријатељске положаје око Сокоца, имали смо неколико рањених другова, међу којима је био и Милутин Даничић. Он је био смртно рањен у главу - од митраљирања из авиона, који су нас изненада напали у бришућем лету - убрзо је подлегао. Имао је 20 година, а родом је био из села Соколова код Кључа. V партизане је ступио 1941. године. Као секретар СКОЈ-а 3. чете 3. батаљона био је врло омиљен, поштован и цијењен од бораца и руководилада чете.

Послије борби око Сокоца, ми смо даље маршевали преко Хан-Пијеска и Кладња ка долини ријеке Спрече. По доласку на овај терен, напали смо рудник мрког угља Бурђевик, који смо заузели и онеспособили за дужи период. У овим борбама имали смо и рањених. Охрабрене тим успјехом, све јединиде бригаде извршиле су напад на Живинице, с намјером да их ослободимо - али у томе нисмо успјели. Дочекани смо јачим снагама непријатеља и његовом убитачном ватром, а нарочито артиљерије. Морали смо се под борбом повлачити ка падинама планине Коњуха.

У овој борби непријатељ је употријебио и тенкове, који су се кретали из правца Тузле.

Читав дан 3. јула 1943. године, уз наше постепено повлачење из долине Спрече ка Коњуху, водила се огорчена борба, у којој смо имали неколико рањених и погинулих. У току дана, тачније у касно послијеподне, јединице бригаде, па и 3. батаљон, под жестоком ватром надмоћнијег непријатеља, повукле су се према Тареву.

Наш 3. вод 3. чете 3. батаљона, на челу са водником Пером Даничићем и замјеником команданта батаљона Николом Продановићем, остао је одсјечен на положају. У нашем посљедњем јуришу, тога послијеподнева, одбили смо напад непријатеља и убили неколико Нијемаца, међу којима је био и један нишанџија на »шарцу«. »Шарац« и двије касете муниције смо заплијенили. Десетар Вид Пердув (погинуо у VII офанзиви код Фојнице) узео је »шарац«, а Никола Продановић пиштољ. Ја сам узео муницију из касете и шаторско крило. Током ове борбе тешко је рањен наш омиљени водник Перо Даничић звани Перуш. Њега је болничарка Миља Латиновић превила и покушала одвести до превијалишта према Тареву. Негдје иза наших положаја, наишла је на групу наоружаних

људи, који су Перу преузели, обећавши Миљи да ће се они постарати за њега и извидати му ране. Миља нас је упознала са овим догађајем одмах по повратку. Од тада се губи сваки траг Пери-Перушу. Претпоставка је да то нису били партизани, који су га преузели, него четници - мјештани села Тарева испод Коњуха, и да су га они убили. Дужност командира вода преузео је Вид Пердув.

Перо Даничић-Перуш, син Николе, био је родом из Соколова. Имао је 26 година. Ступио је у партизане одмах по избијању устанка 1941. године, у соколовачку чету. Истицао се другарством, храброшћу и умјешношћу у командовању јединицом; свугдје је доказивао личним примјером како се треба борити, како треба изграђивати повјерење међу борцима, чувати другарство, његовати братство и јединство.

Истог дана, на приједлог замјеника команданта батаљона Николе Продановића, вод се окупио у једном честару. Договорили смо се да се ту притајимо. У случају да Нијемци наиђу на нас, договор је био да се изврши пробој по групама. На наше привремено скровиште наишао је један сељак гонећи чопор свиња. Наравно, сељака смо задржали све до ноћи. Из разговора еа њим сазнали смо да су поред његове куће прошли Нијемци, у колони коју смо и ми из скровишта посматрали али нисмо били сигурни чија је то војска.

Кад се смркло, сељака смо пустили да иде кући, а ми смо промијенили мјесто. Кренули смо преко Коњуха у правду Тарева. У току ноћи наишли смо на једну чесму, гдје смо на смјену стражарили до свануће.

У само свануће, на питање Николе Продановића да ли има неко нешто за јело, ја одговорих да у заплијењеном шаторском крилу има нешто замотано. Шжола је размотао шаторско крило и извадио један цио војнички хљеб. Хљеб је исјекао на једнаке дијелове и сви смо добили по парченце. Тако смо колико-толико заварали глад; ово нам је била једина храна у току дана и ноћи.

Кад се разданило кренули смо у правцу Тарева, низ једну јаругу којом се спуштају балвани. Сишли смо у подножје Коњуха. Силазећи низ јаругу, у даљини смо видјели коње у житу и, мислећи да су из наше коморе, кренули смо у том правцу. Док смо ишли у колони по један на већем растојању, из жита у ком су пасли коњи, по нама је ошинуо рафал из митраљеза. На нашу срећу, ватра је била непрецизна и нисмо имали губитака. Тако смо сазнали да нису наши, него непријатељи. Хитно смо се повукли у шуму. Кренули смо у правцу села Тарева преко шуме. Изнад села неко оштрим гласом викну: »Стој, ко иде»!? Полегли смо по земљи и узвратно питали: »Ко је тамо?!« Након неколико узастопних питања и с једне и с друге стране, успоставили смо везу и сазнали да су то партизани, и то наша 2. чета, која је била на положају. Другови су нас пожуривали, јер су очекивали непријатеља баш из правца откуд смо ми долазили. Ми нисмо ни дошли до Тарева, а 2. чета је пустивши Нијемце на блиско одстојање, отворила на њих јаку ватру, и затим се повукла за нама.

Читав дан 4. јула водили смо тешке и крваве борбе са непријатељима. У тим борбама имали смо неколико погинулих и рањених другова. Овог кобног дана за нас, погинуо је и наш славни, легендарни командант бригаде - Раде Маријанац.

Аушан-Аушко ЛАКИН

Мирко Пено

С Мирком Пеном који је рођен 1920. године у селу Чифлук, пушкомитраљесцом у 2. воду 3. чете 1. батаљона наше бригаде, познавао сам се од дјетињства. Заједно смо се играли и чували стоку. Мирку је рано умро отац, тако да је врло млад преузео бригу о породици. Да би исхранио породицу, радио је многе послове за врло ниске наднице, како код имућнијих сељака, тако и на шумској прузи код Чардака. Био је свестрано даровит, оштроуман: лијепо грађен, витка стаса, смеђе косе, висок и наочит момак, један од најљепших у селу.

Мирко је борац од првих устаничких дана 1941. године; члан КПЈ постаје фебруара 1942. У устаничким јединицама био је борац 4. чете батаљона »Пелагић« III крајишког одреда. По формирању 7. крајишке бригаде, батаљон »Пелагић« улази у састав бригаде и постаје њен 1. батаљон, а 4. чета постаје 3. чета. У овој чети Мирко је био чувени пушкомитраљезац. Од свог пушкомитраљеза није се растајао ни као командир вода, у бици на Сутјесци. Његова храброст била је позната још из устаничких дана - када се истицао у борбама на Шипову, Језеру и Јајцу. Био је узор и понос свих бораца наше чете. У свакој борби, увијек смо били сигурни у Мирка и његов пушкомитраљез.

Мирко се истиче у свим тешким борбама бригаде - на Врхпољу, Магаљ Долу, Шујици, а нарочито на Неретви у селу Бијела, када су били угрожени наши рањеници и батаљонска комора. Ова опасност долазила је од разјарене и помахнитале руље четника, који су кидисали да заробе нашу комору и болницу. Мирко успијева својим митраљезснм зауставити јуриш четника, и тиме омогућава нашој чети да их у узвратном јуришу разбије. Четници су се дали у панично бјекство, остављајући на бојном пољу на десетине мртвих и рањених. Могло би се рећи да је Мирко био специјалиста у борби с четницима. Немилосрдно их је тукао у свим борбама: у селу Јечмишту, на Челебићу и Сињајевини у Црној Гори.

На Пивском Јаворку вођене су тешке и крваве борбе од 30. маја до 6. јуна 1943. године. Мирко неустрашиво јуриша у првим редовима своје чете, помаже у извлачењу рањених, стара се за сахрану погинулих из своје десетине. Ту су првог дана погинула два рођена брата - Муждека Пере Петар и Блажо.

Врло тешке борбе су се водиле на Кошуру и Милинкладама, за одбрану једине стазе којом су се пробијале наше јединице и болнице кроз Зеленгору.

Међу рањеним био је и наш командир 2. вода Мирко Пено. Био је рањен у обадвије ноге и стомак од митраљеског рафала из авиона. Тако тешко рањеног Мирка носили смо све до села Јабуке испод Јахорине, гдје је подлегао ранама. Његови рођаци Пено Бранко и Лзубо, нису се одмицали од њега све док није издахнуо. Сахранили су га и кренули за бригадом.

Мирко је иза себе оставио малог сина Гојка од непуне четири године. Остао је Гојко чекајући оца код куће да му се врати. Није га дочекао. Његов тата остао је као борац за слободу на вјечитој стражи на падинама Јахорине.

Миле КОВАЧ

Дара Радић

Аара Радић је рођена 1923. године у Мркоњић-Граду, у радничкој породици. Основну школу и кројачки занат завршила је у Мркоњићу. Мајка јој је рано умрла, а отац био често без посла, па је кућа пала претежно на леђа младе и неискусне Ааре, која је морала учити и истовремено зарађивати за хљеб. Због тога, дјетињство и рану младост није ни осјетила.

За њу, као младу дјевојку, тај терет је био претежак, а највише га је осјетила у исцрпљујућем раду и малој заради.Све више увиђајући неправду и експлоатацију радника и сељака у бившој Југославији, рано се придружује мркоњићким радницима у борби за њихова права. Иако оптерећена мукотрпним радом за издржавање породице, учествовала је у хуманим и културно-просвјетним акцијама које су организовали радници и прогресивне организације.

Када је у јесен 1942. године Мркоњић ослобођен, Дара се међу првима сврстава у редове напредне омладине у пружању помоћи народној власти у организацији живота грађана и помоћи Народноослободилачкој војсци. Посебно се истицала у културно-просвјетном раду и шивењу одјеће за борце. Све те своје врлине Дара је испољила и у 1. пролетерској бригади, - као њен борац а потом болничарка, и толико пута их потврдила у борби, у бризи за рањенике и болеснике на тешком путу од Босанске крајине до Црне Горе и назад до Јахорине, на чијим обронцима је и оставила свој млади живот.

Са 1. пролетерском бригадом Дара је пошла из Мркоњића према Мањачи, Црним Потоцима и Грмечу. Једно вријеме провела је у селу Дринићу код Босанског Петровца, гдје је допратила повећу групу рањених и болесних другова из своје бригаде, које је брижно његовала. Затим се заједно са рањеницима у IV офанзиви повлачила пред најездом непријатељске војске, подносећи невиђене напоре са својим друговима и другарицама за спас рањених и болесних другова.

борбе на Сутјесци и Зеленгори, стално се интересовала за 7. крајишку бригаду у којој се налазила њена старија сестра Мара, а поготово кад је чула да је Мара тешко обољела од тифуса. Пребродила је све тешкоће Сутјеске и Зеленгоре и на том путу се срела са вољеном сестром.

Из 1. пролетерске прелази у 7. крајишку бригаду, њен 1. батаљон. Другови који су је познавали из Мркоњића, на први поглед нису је познали. Није то бише била она витка и њежна дјевојка, већ озбиљна, прекаљена партизанка, са траговима напора из IV и V непријатељске офан-

зиве. Ни у тим тешким тренуцима није заборављала свој Мркоњић. Сјећала се детаља из родног града, интимно прижељкивајући да га што прије види и све тешкоће заборави. Иако исцрпљена и уморна, прионула је да помогне око збрињавања рањених и болесних: Јањана, Пљеваца, Рибничана, Кључана. Својим радом и понашањем брзо је стицала нова пријатељстна и симпатије другова и другарица 7. крајишке бригаде, посебно 1. батаљона и бригадне интендантуре у којој је била њена сестра Мара.

Многи се је и данас сјећају као одважне и племените партизанке. Ево шта је о њој причао Гојко Гајић, познати партизан са Мањаче: »Познавао сам Дару за вријеме мог кратко боравка у Мркоњићу и бригади. Била је то врсна и храбра омладинка. Сви који смо је познавали много смо је цијенили и вољели због њених лијепих људских особина, да сваком у невољи помогне, а таквих нас је било много послије Сутјеске и Зеленгоре, мада је и сама била исцрпљена«. Кажу да је Мирољуб Сакан заплакао кад је чуо да је Дара погинула. Била му је од велике помоћи при евакуацији рањеника у IV и V непријатељској офанзиви. Сакан је био тежак рањеник, коме је бил^ ампутирана нога. Даре се са захвалношћу сјећа и Жарко Врањешевић из Бањалуке, комесар чете у 3. батаљону 7. крајишке бригаде, коме је Дара помагала послије прележаног тифуса, бодрећи га да се што прије опорави од тешке исцрпљености.

Дубоко се урезао у наше сјећање тренутак када је Дара тешко рањена од бомбардовања авиона. То се догодило док смо маршевали. Подигли смо је на коња, али, пошто се није могла држати у седлу, морали смо је придржавати. Пођосмо даље. Наједном, Дара клону, и ми је спустисмо на земљу. Кроз неколико минута опет смо је подигли на коња и кренули даље. Наизмјенично смо је придржавали. У једном тренутку примјетисмо да су јој руке хладне. То види и њена сестра Мара, али као да сама себи не вјерује. Спустисмо је поново на земљу; није се одазивала нити је давала икакве знаке живота. Унијели смо је мало дубље у шуму и покрили гранама са свјежим лишћем; на други начин није могла бити сахрањена.

Све нас, њене другарице и другове, веома је ожалостила смрт те храбре, скромне и вриједне дјевојке. Сваког од нас је бринуло како казати родбини и пријатељима за њихове који су пали у борбама до Црне Горе и назад; шта казати Дариној родбини и Мркоњићанима. Ипак, знали смо да ће и поред бола, бити поносни на своје синове и кћери, који су пали у борби за слободу.

Аеса ГАШИЋ
Велимир МИЛЕТИЋ

Сањала сам мајнин крух

Послије пробоја са Сутјеске, негдје у Подроманији, у источној Босни, одмарали смо се од велике исцрпљености, глади, борби и маршева. И тада се у нашим ранцима могло наћи сријемуше, која је у дугим маршевима и борбама служила да се колико-толико утоли глад. Укус јој је био киселкаст. Подсјећала ме је на лишће перунике у нашем врту. Није било борца који није знао за тај »специјалитет« из Зеленгоре.

Одмор је био на пропланку у шуми изнад неког села. Ту смо чекали ручак. Кухала се каша од јечменог брашна. Неко ми је донио пуну хрпу прљавих завоја. Опрала сам их заједно са газом и још неколико пари прљавог веша; све сам то сушила на сунцу. Знала сам да ускоро крећемо даље, али куда, у ком правцу, нисам знала. Осјећала сам неутољиву глад. Наслонила сам се на ранац и заспала. V сну ми се указала мајка. Пружала ми је наш топли крух, који смо звали погача, са ријечима: »Узми Видо, узми. То је крух од нашег жита, из оне њиве преко пута«. Сањала сам да једем тај топли крух.

Због тог спавања и пријатног сна, замало да останем иза колоне. Неко ме је дрмнуо: »Дижи се. Покрет«. Скочила сам онако буновна, покупила завоје и друго што сам прала и продужила за колоном. Ону јечмену кашу не поједох.

Маршевали смо по неком расквашеном лишћу. У мислима ми се стално врзмао »топли мајчин крух«. Знала сам да није далеко дан када ће бити круха за све нас. Мислила сѣш о слободи и круху као најважнијем од свега. Тада сам имала петнаест година и неколико мјесеци.

Вида ПИЛИПОВИЋ

Народни херој Ђурађ Зрилић

Рођен је 1917. године у селу Пламеница код Кључа, у сиромашној сељачкој породици. Основну школу је завршио у родном селу. Још од дјетињства морао је да ради тешке физичке послове, обрађујући земљу или радећи сезонски као шумски радник. Постаје борац одмах у првим устаничким данима. Већ у првим борбама истицао се вјештином и смјелошћу у својој соколовачкој чети. Брзо је постао командир вода, а октобра 1942. године постављен је за командира 2. чете (Соколовачке) 3. батаљона.

Као борац и старјешина Бурађ је стекао велико повјерење и углед међу борцима у свом крају, што је знатно допринијело савлађивању кризе која је настала под утицајем талијанско-четничке пропаганде у околини Кључа, крајем 1941. и у првој половини 1942. године. У веома сложеној ситуацији, на територији Мањаче и Кључа, четници су почетком 1942. године успјели придобити дио бораца и народа у овом крају. Зрилић је, будући од почетка опредијељен за народноослободилачки покрет под руководством КПЈ, био међу првим активистима у борби за разбијање четника, и непоколебљиво је радио на развијању и учвршћивању братства и јединства у јединици и међу народом овог краја. Септембра мјесеца 1942. године примљен је у КПЈ. Под његовим утицајем соколовачка чета дефинитивно се опредијелила за НОП. Борци ове чете одлучно и успјешно воде борбе против четничких снага на подручју Мањаче, Кључа и Санског Моста. У свим овим борбама »Зриле« се истиче својом храброшћу и вјештином. Заједно са осталим друговима, Зриле је допринио да четници у овом крају буду разобличени као издајници и непријатељи народа.

У

је борбу дуж комуникације Хан-Кола, Добриња, Ситница, а затим на терену Бронзаног Мајдана, Соколова, Пећи и Доњег Раткова. Биле су то тешке борбе, у којима су четници нападали у бокове и позадину наших снага, настојећи да што прије овладају Мањачом и Ситницом, и тако угрозе главнину снага наше бригаде. Уочивши непријатељске намјере, батаљон је извршио напад на четнике у селу Сурјану. Напад је био изненадан, тако да су четници брзо разбијени и у паници су побјегли преко Врбаса. У овој борби погинуло је 15, било је више рањених и око 18 заробљених четника. У тој акцији батаљона у Сурјану, нарочито се истакао Бурађ Зрилић на челу своје 2. чете.

У

глави. Ови положаји прелазили су из руку у руке више пута. Борци су

се храбро борили, и поред велике зиме и исцрпљености, те успијевали да задржавају непријатеља наносећи му знатне губитке. Својим одлучним и умјешним вођењем чете, Зрилић је у овим борбама успјешно извршавао постављене задатке. Он се често налазио и међу бомбашима, што је веома позитивно утицало на морал и храброст чете као цјелине.

Почетком V непријатељске офанзиве 3. батаљон налазио се у реону села Црквине код Колашина. У првим сударима са њемачким снагама које су наступиле од Колашина, 2. чета је у жестоким борбама имала 4 погинула и 5 рањених бораца; међу рањенима био је и командир чете Бурађ Зрилић.

За вријеме противофанзиве групе дивизија у источној Босни, Зрилић је рањен код Стамболчића и остао у неком жбуњу. Послије извјесног времена наишла је 2. пролетерска бригада и прихватила га као рањеника. Тиме је био завршен његов ратни пут у 7. крајишкој бригади, у којој је дао пун допринос и као борац и као командир чете. V 2. пролетерској бригади, по оздрављењу, почео је као борац, а захваљујући великој храбрости, искуству и сналажљивости, брзо је поново постао командир чете.

Маја 1944. године, у продору 2. пролетерске дивизије у Србију, 2. пролетерска бригада избила је на комуникацију Косјерић - Ваљево, запосједнуту Нијемцима и четницима. Нијемци су 4. батаљон бригаде дочекали митраљеском ватром. Батаљон је био у тешком положају, јер се нашао у долини na је било тешко, готово немогуће, прихватити борбу. Зриле је први отворио ватру и командовао јуриш. Убрзо се његова чета нашла уз сам положај Нијемаца, који су нападали са свих страна. Чета је била изложена јакој ватри, па није могла ни напријед ни назад. У ову борбу на блиском одстојању, непријатељ убацује и тенкове. Зриле се нашао испод једног моста, одакле је командовао четом. Нијемци су га ту погодили из тенковског топа. Кад му је притрчао командант његовог батаљона Борђевић, затекао је два друга како му везују рањене ноге. У том моменту с брда изнад цесте припуцали су и четници. Зриле се мало подигао, ослањајући се на носила, и почео да командује, али га је нови митраљески рафал усмртио.

Тако је Бурађ Зрилић, син устаничке Босанске крајине, 3. маја 1944. године у селу Подбукови, на комуникацији Косјерић - Ваљево, остао на вјечној стражи - у Србији.

За народног хероја проглашен је 20. децембра 1951. године.

Миле БУКИЕ

»Гозба« након пробоја

Само што смо прешли преко жељезничке пруге Сарајево - Вишеград код Праче, послије пробоја у V непријатељској офанзиви, изгладњели, поцијепани и боси, код бораца наступи моменат психичког олакшања од сталне напетости. Међутим, посљедице глади као да су тек сада узеле маха. Заплијенивши један камион са хљебом, машћу и другим провијантом, који се кретао за непријатељски гарнизон у Рогатици, борци су се прејели. Било их је који нису могли да крену с мјеста. То је била психичка глад, иако са пуним стомаком. Такође би се често нашли у кромпиришту, гдје су копали млад кромпир. Пекли смо га како смо могли, јер смо казане побацали у офанзиви. Требало је прилично времена да се привикнемо на пуне оброке. Нисмо се одрицали ни трешања, које су биле добро родиле око Кладња, Живиница, и других мјеста источне Босне. Посебно су били ревносни болесници, рањеници бригадне болнице и борци заостали иза колоне.

Пошто је и »самоиницијатива« око набављања хране постала прилично масовна, једнога дана Штаб батаљона нађе за сходно да скупи цијели батаљон, који није имао више бораца од једне добре чете послије ове тек протекле, најљуће, најтеже и најкрвавије офанзиве. Командант и комесар батаљона, Јово Медић и Јован Божовић, одлучили су да борцима скрену пажњу на самовољу која је недопустива, као и на опасност од побољевања. Јово је мало саркастично алудирао на стомаке који, ето, и нису више стомаци, већ некакве вреће у које може стати десетине »ока« свега и свачега, да ће позвати доктора да неким »испразни дробове« како би видио шта све има у њима. Разишли смо се, задовољни шаљивим Јовиним ријечима. Били смо још задовољнији гестом политкомесара. Само што је Јово дао »вољно« по четама, политички комесар откиде неколико трешања са гране која је била ту близу.

Поче пјевати: »Куд народна војска прође, сретна ће се земља звати«, покушавајући да се »исприча« да он само проба да ли су трешње зреле, како би борцима могао рећи да ли их смију јести. И Медић викну курира да му убере шаку трешања, да и он проба. Интендант батаљона Симо Попадић, пошто видје »ову ујдурму«, запријети да ће трешњу, »славу јој њену«, посјећи, ако види икога да је дотакне. Заори се пјесма »Болна лежи омладинка Мара«. А трешње су ишле од руке до руке. Интендант је успио наћи сељака и »убиједити га« да је војска гладна и да јој дозволи да убере коју трешњу. Знао је сељак да »куда ма чија војска прође, да ту трава не расте«. Слегнувши раменима, био је задовољан што му не тражимо говече или живинче.

Милан БАТАР

Кошмо

Никола Вјештица, звани »Кошмо«, рођен је 1920. године у селу Горњи Мујићи, у сиромашној сељачкој породици. У првим данима устанка 1941. године Никола ступа у прве борбене редове под руководством Шолаје и постаје један од ријетко храбрих борада. У Шолајином батаљону »Искра« налазио се до формирања 7. крајишке бригаде.

За вријеме четничког пуча 1942. године, непоколебљиво стаје на страну партизана и Шолаје. Као један од најактивнијих омладинаца, у прољеће исте године примљен је у Комунистичку партију.

По храбрости је многима служио за примјер, поготову када је постао политички комесар батаљона. његова борбеност запажена је још у зиму 1941/42. године, када су Шолајини борци опколили Мркоњић-Град и водили борбе са усташко-домобранским снагама које су из Јајда предузеле акције спашавања гарнизона у Мркоњићу. Под Шолајином командом, ова непријатељска интервенција заустављена је на положајима између Магаљ Дола и Превила. Дошло је до жестоке борбе, у којој је нашим борцима понестало муниције. Кошмо се тукао кундаком, а и сам је добио ударац у сукобу с једним усташом. Иако повријеђене главе, није напустио положај све до краја борбе. За тај подвиг лично га је похвалио командант Шолаја, истакавши га као примјер како се треба борити с непријатељем.

На почетку IV офанзиве непријатељ је потиснуо наше јединице са положаја код Санског Моста према Кључу, и стигао до села Рамића, гдје је занoћио. Четврти батаљон је добио задатак да га нападне, да разбије и протјера назад према Бањалуци. Кошмо, као комесар батаљона, с једним пушкомитраљезом и групом бораца, пробио се у село Рамићи и изазвао панику међу Нијемцима, одбивши потом више њихових јуриша.

Касније се истакао у нападу на црногорске четнике на Вратлу и у Липову, када им је у јуришима на челу своје чете нанио тешке губитке, а дванаест их. заробио.

покушај њемачких тенкова да пресијеку и онемогуће прелаз нашим јединицама преко цесте Калиновик - Фоча, код Миљевине. Биле су то изузетно тешке борбе у којима је својим храбрим држањем и обиласком борада, Кошмо веома допринио успјешном извршењу.

Приликом прелаза преко жељезничке пруге Вишеград - Сарајево код Праче, када група наших бомбаша није успјела да ликвидира непријатељско упориште на мјесту прелеза, Кошмо је сам узео бомбе и пошао на утврђени положај. Истовремено, појавио се блиндирани воз. Кошмо се привукао непријатељу и бацио једну бомбу. Кад је бацио другу, по гинуо је и сам од њене експлозије.

Стево МАРКОВИЋ

Дејства бригаде у периоду август-новембар 1943. и заштита Јајца за вријеме припрема другог засједања АВНОЈ-а

Седма крајишка бригада, послије тешких борби које је водила у периоду јануар - јули 1943, против окупаторско-квислиншких јединица на терену Босанске крајине, Херцеговине, Црне Горе и источне Босне, вратила се средином августа у Босанску крајину, на терен Јајца и Мркоњић-Града, одакле су поникли њени борци. У тим борбама она је изгубила више од половине својих бораца.

По повратку у Босанску крајину, бригада је изашла из састава 1. пролетерске дивизије и ушла у састав 10. крајишке дивизије. Циљ њеног доласка на завичајни терен био је двојак: прво, да уништава четничке банде које су на ширем подручју Мркоњић-Града, Гламоча и Јајца биле врло активне, и друго, да изврши попуну својих крњих јединица новим борцима и добије недостајући 4. батаљон, без кога је остала у току IV непријатељске офанзиве.

Поновни долазак у Босанску крајину Врховног штаба и 1. пролетерске дивизије, имао је велики одјек у народу, али истовремено и у редовима непријатеља, уносећи немир и страх у његова упоришта. Ово најбоље потврђује ужурбано напуштање Јајца и Мркоњић-Града 17. августа од стране непријатељских јединица које су се у њима налазиле. У вези с тим, штаб 10. дивизије је већ 18. августа наредио штабу 7. бригаде да у Јајце упути један батаљон. Упућен је 3. батаљон са задатком да од дијелова Јањског партизанског одреда, који су већ били дошли у Јајце, преузме обезбјеђење најважнијих објеката у граду и да организује извиђање на правцима: Јајце-Травник и Јајце-Бањалука и спријечава евентуални покушај непријатеља да поново крене према Јајцу.

Истодобно је штаб 7. бригаде, по наређењу штаба 10. дивизије, упутио 1. батаљон у с. Бравнице и Каменицу, са задатком да са те просторије затвара правац од Травника према Јајду. Из реона Пљеве, штаб бригаде је са 4. батаљоном, бригадном интендатуром и санитетом, прешао у реон Бусине недалеко од Јајца. Сљедећег дана, 4. батаљон је из Бусине прешао у реон Магаљдол, са задатком да врши извиђање према Црној Ријеци, док су 1. и 3. батаљон остали на својим мјестима. Двадесетог августа, јединице бригаде имале су овакав распоред: 3. батаљоп, са једном четом, у Јајцу као посада, а са двије чете на затварању правца Јајце-Бањалука; 4. батаљон у реону Магаљдол; 1. батаљон, са бригадном интендантуром, санитетом и штабом бригаде, и даље је остао на просторији Нусина - Каменица са истим задатком.

Због планираног напада на Бугојно јединица 1. пролетерске и 5. крајишке дивизије, 7. бригада је добила задатак да са два батаљона запосједне положаје према Травнику и спријечи непријатељу упућивање помоћи Бугојну. Већ 22. августа су 1. и 4. батаљон били на положају према Турбету, које је држао непријатељ. Одмах су приступили рушењу и запречавању на жељезничкој прузи и путу Турбе - Комар. Тога дана штаб 7. бригаде је обавијештен да се око Мркоњића групишу четници, па је у вези с тим наредио 3. батаљону да из Јајца у Мркоњић упути двије чете као појачање јединици 6. крајишке бригаде која се тамо налазила.

Двадесет четвртог августа, 3. и 4. крајишка бригада сломиле су посљедњи отпор непријатеља и заузеле Бугојно. Како је у Јајцу остала само једна чета 3. батаљона и тиме град недовољно остао заштићен, штаб бригаде је, 25. августа ујутро, у Јајце упутио 1. батаљон. Четврти батаљон је остао на положају према Турбету. У јутарњим сатима напале су га јаке непријатељске снаге пјешадије са тенковима из Турбета, које су покушале продор према Доњем Вакуфу. Четврти батаљон и Травнички партизански одред пружили су непријатељу жесток отпор организованом ватром из митраљеза, пушака и минобацача, и нанијели му губитке, оштетили један тенк и присилили га да се повуче у Турбе. Послије завршене борбе, положај 4. батаљона према Турбету преузеле су јединице 1. пролетерске бригаде. Тада је штаб бригаде издао наређење 4. батаљону да крене према Јајцу.

Када се говори о четницима, треба имати у виду да су они у групицама и мањим формацијама, јачине вода или чете, данонoћно крстарили у предјелу Мањаче, Грезова, Виторог планине, Хрбљина и Шкадима. Четничке групе су у засједама дочекивале курире наших јединида, партијско-политичке раднике на терену и чланове органа народне власти, хватале их и убијале. Вршили су терор и пљачку над партизанским породицама. Налазећи се у служби окупаторских и усташких власти, четници су за њихов рачун и по њиховом наређењу, непрекидно вршили разне акције и диверзије у нашој позадини, на територији са које су јединице НОВ и ПОЈ протјерале окупаторске и усташке снаге. На тај начин четници су развијали и ширили страх у народу. Ослањајући се на своје симпатизере и јатаке на терену, успијевали су да прате покрете наших јединица и тако измицали њиховој потјери. Као и усташки кољачи, четници су се са најгрознијом свирепошћу обрачунавали са својим жртвама. Била је то срамна издаја слободарских тежњи народа тих крајева од стране појединаца и група, који су се, најчешће из кукавичлука, ставили под окриље њемачких и усташких команди и вршили крвава злодјела над борцима НОР-а - често својим комшијама и њиховим породицама - који су се дигли у борбу да бране част свога народа и да га, по цијену највећих жртава, ослободе од окупаторског ропства и усташких погрома.

Борци и старјешине 7. крајишке бригаде су добрим дијелом познавали терен на коме су оперисале четничке банде, и правилно су схватили задатак који им је постављен.

Крајем августа и почетком септембра, бригада је дејствовала против четника на терену, а одатле правцем Јањ - Лисина - Миловчеве Кошаре

- Врбића Кошаре - Керенушића Кошаре, али су четници свуда пред нама бјежали.

Дванаестог септембра, у ослобођено Јајце смјестили су се Врховни штаб, ЦК КПЈ и АВНОЈ. Одлука да батаљон 7. крајишке бригаде врши заштиту Врховног штаба и других највиших институција НОП Југославије, била је знак повјерења и признања 7. бригади, које је она стекла својом борбеношћу и упорношћу у извршавању најтежих задатака у IV и V непријатељској офанзиви. Дјелови бригаде су и даље у сталној акцији против четника: на простору Трново - Бараћи - Подрашница, па у реону Герзова и Јасенових потока, а затим у реону Мркоњић-Града и на планини Мањачи - разбијајући и уништавајући њихове банде.

Иако су јединице 7. бригаде биле за све вријеме веома активне на откривању и чишћењу четничких група, ипак је четницима успјело да, 27. септембра, са мањом групом изврше препад на Мркоњић-Град са коте 749, баш у вријеме док се у граду одржавала обласна партијска конференција. Овај примјер показује колико су четници својим диверзијама и сталним појављивањем, сад у једном, сад у другом крају, чинили несигурним, нарочито мркоњићки терен, иако у то вријеме на њему није било окупаторске и усташке војске.

је нови батаљон, који је у саставу бригаде добио назив 2. батаљон. Он се ни по чему није разликовао од остала три батаљона, јер је био равномјерно попуњен старим и новим борцима. И старјешински кадар био је подједнако распоређен по батаљонима. Бригада је поново имала четворну формацију, какву је имала кад је формирана крајем 1942. године.

Петог октобра, бригада је у покрету преко Јајца ка Травнику. У међувремену, 3. крајишка бригада ослободила је Ливно, na је 4. октобра кренула према Купресу, са задатком да га нападне и ослободи. Бригада је тада, поред артиљерије, располагала и тенковима које су наше јединице заробиле од Италијана у Далмацији.

Све до тада Купрес је, с обзиром на његов положај и погодности за одбрану и велику упорност фанатизованих усташа, представљао веома јако усташко упориште, које наше јединице нису могле заузети. Међутим, ослобођењем Доњег Вакуфа, Бугојна, Јајда и Ливна, Купрес је био потпуно одсјечен и изолован од осталих непријатељских упоришта у том дијелу Босне. Никакву везу није могао успоставити са командом дивизијске области у Травнику. Ваља напоменути да у то вријеме усташка упоришта нису била међусобно повезана радио-везом.

Колика је неизвјесност владала у редовима купрешких усташа, најбоље показује примјер да су они, када су видјели наше тенкове који су се цестом од Ливна кретали према њиховом граду, похитали им у сусрет мислећи да су њемачки. Кад су открили своју заблуду, нагло су устукнули назад и у највећем страху и паници напустили град, бјежећи према селу Злоселу. У тој паници бјежале су и многе усташке породице. Око 18 сати, у Купрес су без борбе ушли тенкови.

Из села Злосела, купрешке усташке снаге кренуле су да се пробију према најближем упоришту - Травнику, од којег их је дијелило два дана

марша. Тако је 6. октобра, у реону Крезлука и Караулске Горе, дошло до изненадне борбе између купрешких усташа и 2. и 4. батаљона наше бригаде. V ствари, усташе су се наприје сукобили са 2. батаљоном код Караулске Горе, а затим су налетјели на засједу 4. батаљона код Карауле. Развила се жестока борба. Усташка формација, јачине око 1.000 људи, успјела се пробити кроз наше положаје изгубивши око 50 људи. Ми смо имали 2 погинула и 2 рањена борца.

била су претежно везана за непријатељско упориште Травник, који је представљао истурени усташки бастион према слободној теорији у Босанској крајини и централној Босни. У њему су се тада били окупили најгори усташки зликовци и кољачи, који су побјегли из ослобођених околних мјеста и градова. Изузетан оперативни значај Травника за усташе и окупаторе у Босни, био је у заштити главне комуникације која је од Јадранске обале, преко Сарајева, долином ријеке Босне, изводила преко ријеке Саве на главну магистралу Загреб - Београд.

Због тога је и Врховни штаб НОВ и ПОЈ поставио задатак 1. пролетерској и 10. крајишкој дивизији, да нападну овај град. Акција је изведена 15/16. октобра, са дјелимичним успјехом. У току напада, непријатељске снаге у Травнику су добиле јака појачања, na је то био разлог да наше руководство обустави започету операцију.

Седма бригада вршила је тада напад на Травник са сјеверозападне стране. њене јединице, иако попуњене великим бројем нових бораца, показале су примјерну борбеност и упорност. У том нападу бригада је имала 26 бораца и старјешина избачених из строја. Од 10 тешко рањених од нагазних мина, четворица су подлегла ранама.

Од доласка Врховног штаба у Јајце, у овом граду развијена је свестрана активност највиших органа НОП-а. У другој половини септембра ту је почео са радом официрски курс Врховног штаба и партијско-политички курс ЦК КПЈ, а касније и рад на припреми Другог засједања АВНОЈ-а.

Јајце је од Травника удаљено око 70 км, na је тај правац морао бити сигурно затворен. Ово тим прије кад се има у виду да је Травник био добро повезан са другим непријагељским упориштима у његовој позадини - у Витезу, Бусовачи, Зеници, Високом, Кисељаку и Сарајеву. Из ових мјеста непријатељ је могао брзо довести потребне снаге као помоћ Травнику, како за одбрану, тако и за офанзивна дејства према нашој слободној територији. Обезбјеђење Јајца од Травника, преузела је наша бригада.

Штаб бригаде је схватио пред каквим одговорним задатком се налази бригада, с обзиром да је тек била завршила попуну са младим, недовољно обученим и у борбама недовољно прекаљеним борцима. Они су сачињавали скоро двије трећине њеног борачког састава. И старјешински састав био је измијењен и ослабљен губицима у тешким борбама у IV и V непријатељској офанзиви, и одласком старих, искусних војних и политичких руководилаца на више дужности у друге јединице, као и на политичке и партијске дужности на терену. У погледу наоружања и муниције, обуће и одјеће, бригада није добро стајала. Све је то морало имати одраза на борбену способност бригаде као цјелине. Нама у штабу бригаде било је јасно да се те слабости морају и могу постепено прева-

зићи само добро организованим, непрекидним и упорним партијско-политичким и војностручним радом и офанзивним борбеним акцијама.

Зима је била на прагу. За побољшање снабдјевености јединица бригаде оружјем и муницијом, није било никаквих других извора сем плијена отетог од непријатеља. Али, и зато су постојали неповољни услови. Непријатељске снаге у добро утврђеним упориштима, Травнику и околним мјестима, ређе су из њих излазиле, а ми нисмо имали одговарајуће наоружање да њихова упоришта освајамо. Поред тога, бригада је, с обзиром на свој задатак, морала сваког часа бити спремна да на правцима који из Травника воде према Јајцу, организовано запосједне положаје свим снагама и спријечи непријатељу продор на слободну територију. То је увелико везивало њене јединице, батаљоне и чете за одређени терен и отежавало предузимање разноврсних акција на ширем маневарском простору даље од Гравника.

Ми.ган Ј. Боснић, командант 7. крајишке бригаде

Изузетну бригу штаб бригаде је поклањао одржавању високог степена будности и борбене готовости у јединицама на положајима. Одбрамбени положаји јединица имали су изглед добро маскираних засједа, запосједнутих са мањим јединицама на погодним мјестима. На њима су сачекиване непријатељске извиднице или мање групе и изненадном ватром наношени им губици. У случају наиласка јачих непријатељских снага, батаљони су добили задатак да непријатеља дочекају организованом митраљеском и пушчаном ватром, наносе му губитке, разбију његов напад, а потом да предузму противнапад у циљу потпуног разбијања и уништења његових снага.

непријатељским снагама које су изашле из Травника према положају наших батаљона у предјелу масива Виленице и око Турбета. Биле су то оштре борбе, у којима је поред усташких јединица учествовало и око 600 припадника тзв. »Вражје дивизије«. У оба случаја наши батаљони су показали велику одлучност и упорност. Наступање непријатељских јединица било је заустављено и разбијено уз осјетне губитке, који су код непријатеља износили око 150 мртвих и рањених војника и старјешина. Бригада је имала 9 погинулих и 26 рањених бораца. Поред ових акција, непријатељске снаге из Травника су скоро свакодневно правиле испаде са јединицама различите јачине, према положајима наших батаљона, и увијек су биле дочекиване организованом ватром наших јединица и протјериване у своја упоришта. О борбама око Травника писао сам конкретније у Првој књизи под насловом: »Ратни пут бригаде од октобра 1943. до октобра 1944«.

За вријеме држања положаја према Травнику, бригада је, поред одржавања редовне везе са штабом 10. крајишке дивизије, одржавала и чврсту везу са Травничким партизанским одредом, који је дејствовао према Травнику са сјевероисточне стране, и Рамским партизанским одредом, који је дејствовао на комуникадији Коњиц - Јабланица.

њати искључиво на помоћ мјесног становништва, и оно нам је излазило у сусрет. Преко интендантских органа, за слабо одјевене борце прикупљани су вунени џемпери, чарапе, рукавице и рубље. Најтеже је ишло са обућом. На терену није било ни радионица ни материјала за израду ципела. Само су се у бригадној интендантури израђивали опанци од сирове говеђе коже, који су се у лошим временским условима брзо распадали приликом дужег марша. Али, с обзиром да је у овим крајевима опанак - опуташ вјековима представљао обућу људи на селу, то су и борци, будући да су у већини били сељаци, прихватили то као једино могуће рјешење.

Борбе око Травника и за Травник представљале су драгоцјена искуства за све старјешине и борце бригаде, па и за мене у погледу учвршћивања и даљег развијања борбене способности бригаде. Нарочито се то односило на младе борце са којима је бригада недавно била попуњена. Они су кроз честе покрете, дању и ноћу, и борбе око Травника, као и учешћем у нападу на ово непријатељско упориште, очврсли и стекли самопоуздање. Задовољство је било посматрати како су се ти омладинци прилагодили условима у којима је бригада живјела и борила се. Никакве тешкоће код њих нису изазивале нерасположење. Напротив, било је и пјесме и шале чим се јединица Habe на одмору. То је најочигледније показивало колико су они дубоко били опредијељени за НОБ и колико су безгранично вјеровали у нашу побједу. У томе је и била права суштина високог борбеног морала тих младих бораца. њиховом брзом прилагођавању тешкоћама које они раније нису довољно познавали, највише је допринијело то што су били окружени бригом и пажњом старих бораца у јединицама, који су их топло и другарски пригрлили у својим редовима. Понашање старијих, искусних и у борбама прекаљених ратника, како у борби тако и ван борбе, била је најбоља, свакодневна, школа за све младе борце. Учећи се на примјерима својих старијих другова, њихова борбеност је расла из борбе у борбу, из дана у дан.

Моје искуство као команданта бригаде, коју сам примио на положају код Травника, у том двомјесечном периоду док се она налазила на том терену, састојало се прије свега у томе што сам упознао цјелокупно стање у бригади, а у првом реду њен борачки и старјешински састав.

Са квалитетом старјешинског кадра у бригади био сам задовољан. Све су то били искусни борци, у већини из првих устаничких дана, који су кроз сурову борбу, у стријељачком строју међу борцима у IV и V непријатељској офанзиви, а и раније, израсли у способне партизанске командире, команданте и политичке комесаре. Закључио сам да је старјешински кадар бригаде у основи дорастао дужностима на којима се налазио и да је то сигурна гаранција да ће бригада и убудуће моћи успјешно извршавати задатке који јој буду постављени.

Послије Другог засједања АВНОЈ-а, бригада је, по наређењу штаба 10. крајишке дивизије, напустила терен око Травника и кренула према непријатељској комуникацији Коњиц-Острожац-Рама, на нове задатке. У покрету смо добили писмене одлуке Другог засједања АВНОЈ-а. Били смо поносни да је и наша бригада допринијела безбједности Јајца, у к» јем је највише представничко тијело НОП-а могло у миру да ради и да у име свих народа и народности Југославије донесе такве судбоносне одлуке за даље успјешно настављање народноослободилачке борбе, све до коначне побједе. Са одлукама АВНОЈ-а упознат је цио састав бригаде. Оне су примљене са највећим одушевљењем међу борцима и старјешинама. Одлуке АВНОЈ-а су свима нама уливале нову снагу и вјеру да ће идеали за које се боримо, бити у потпуности остварени у новој, братској заједници, народној демократској држави, Југославији.

Милан Ј. БОСНИЋ

Бригада у свом родном крају

На путу за Босанску крајину, ноћу 16/17. августа 1943. године, прешли смо Купрешко поље и 17. августа избили у Благај и Ново Село. Борцима 1. и 4. батаљона, чију су већину чинили Јањани и Пљевци, били су добро познати ови терени. Овдје смо понешто сазнали о ситуацији у Јању и Пљеви, па и шире. Причали су нам да је било доста непријатељских упада у ове крајеве, а нарочито од четника, који су пљачкали и злостављали народ, особито породице бораца.

У

са групом од око 10-15 четника, које је 1. чета 4. батаљона, послије краће борбе, разбила а четворицу заробила. Рекли су нам да припадају групи Савка Пoњевића. Нису вјеровали да смо ми из 7. крајишке бригаде. Тврдили су да је бригада уништена у V непријатељској офанзиви у Црној Гори и да смо ми из 9. крајишке бригаде.

Сутрадан смо наставили покрет у правцу Јања и Пљеве. Штаб бригаде са 1. и 3. батаљоном распоређени су у село Тодорићи - Попуже (Јањ), а 4. батаљон у Козила - Олићи (Пљева). Ту смо и коначили.

Чим је стигао у село Олиће, 4. батаљон послао је 3. чету, у којој сам био политички комесар, у село Сариће, да контролише прелаз преко моста на ријеци Пливи у Шипову. Исте вечери, чета се сукобила са групом од око 20-30 четника Урома Дреновића. Послије краћег окршаја, четници су побјегли у правцу села Вражић. Крсто Марковић - Зекић их је са гробља изнад само моста, из свог »шарца«, добро потпрашио, на сав глас вичући: »Нећете побјећи, стигла је 7. крајишка бригада. Дошао вам је крај!« У овом сукобу лакше сам рањен.

Ујутро 19. августа, упућен је 3. батаљон у Јајце, као посада, пошто је нашим приближавањем непријатељ напустио Јајце, а 1. батаљон добио је задатак да посједне положај Бравнице - Каменица, да би са правца Травника штитио наше снаге у Јајцу. Четврти батаљон, са санитетом и интендантуром бригаде, у поподневним часовима истог дана, преко Мујдића, Мочиоца и Вујића, кренуо је у реон Бусина, гдје је стигао 20. августа изјутра. Истог дана, код Заскопља, батаљон је прешао пливски канал и запосјео положај село Миле - Борци.

Био је то наш први сусрет с родним крајем послије више мјесеци. Са овог терена је било 70 одсто састава бригаде. Само у борбама на Сутјесци погинула су 164 борца из јајачког подручја, из општине Шипово 129, из Јајца 29 и из општине Доњи Вакуф 6 бораца.

Непријатељска пропаганда, нарочито четничка, разгласила је да је 7. крајишка бригада уништена у V офанзиви у Црној Гори, да су сви њени

борци изгинули или заробљени. Иако тој пропаганди већина народа овог краја није вјеровала, ипак су остале сумње и бриге за Својим борцима, а нарочито код најближих. Ми који смо се вратили, а посебно политички комесари, имали смо обавезу да објаснимо гдје и у каквој су ситуацији погинули њихови најмилији.

Кад смо пролазили кроз јањска, пљевска и друга села и засеоке, и када је народ сазнао да стиже 7. крајишка бригада, хрлило је и старо и младо међу нас и са сузама у очима грлили су се и љубили са борцима, не питајући ко је ко и одакле је. Обасипали су нас питањима - како смо прошли страхоте офанзива, колико нас је стигло, је ли жив тај и тај, итд. људи су остављали алат и напуштали гумна да би нас видјели и поздравили, да би се увјерили да је стигла 7. крајишка. Није било села, засеока или колиба у којима је неко боравио, а да нису истрчавали, грлили се и љубили са борцима, молећи нас да застанемо, да би нас нечим понудили. Износили су млијеко, сир, кајмак, хљеб и друго што се затекло. Добро смо знали да ни они немају довољно, али и да не жале да то што имају подијеле са нама.

Тешко је сада наћи погодне ријечи да се ваљано опишу ти наши сусрети са народом. Они су били толико дирљиви, да мало који борац није пустио и по коју сузу. Просто речено, плакало се обострано, од радости, још више од туге, кад су породице сазнавале да се њихови најмилији нису вратили.

Када смо се, 18. августа, из реона Лисина - Врања Глава спуштали ка Јању и кад је једна група бораца на челу са Душаном Пекезом запјевала »Кад бригада за Крајину крене«, пјесму је прихватио читав 4. батаљон, чини ми се и читава бригада. Просто се све орило од пјесме.

Најтеже је било сусрести се са мајкама погинулих бораца. Мени је један такав случај нарочито остао у сјећању. Оставио сам чету у селу Сарићи и, са једном групом бораца из села Вражић, кренуо у село. Већину људи нашли смо на пољима како косе, жању или вршу. Кад смо стигли на ливаде Јасенови, гдје се оврше већина жита из села, свратили смо на гумно код Николе Видовића. За тили час ту се скупило скоро читаво село. Дошла је и погурена Јока Дакић. Пошао сам јој у сусрет. Загрлила ме је и почела плакати, прије него сам јој било шта рекао. Кроз плач, проговорила је: »Знам, не требаш ми ништа рећи. Чим није дошао са вама, мој Милан неће ни доћи«. Неколико тренутака нико ни ријечи није изговорио, а онда смо ја и другови из нашег села, објаснили колико смо знали, шта се и како све збивало од нашег одласка са ових терена.

Милан је јуначки погинуо на Јаворку под Маглићем, као десетар и пушкомитраљезац у 3. чети. Заједно смо одрасли, заједно радили у фирми, заједно отишли у бившу војску и 1941. године заједно кренули у борбу. А ето, овога пута нисмо се заједно вратили из V непријатељске офанзиве у свој Вражић.

Јока је изгубила и најмлађег сина Арсенија, који је погинуо у борби са четницима, нешто прије нашег доласка у ове крајеве. Мужа Остоју усташе су убили у почетку устанка.

Оваквих и сличних сусрета, на жалост, имали смо доста. Сваки од њих био је више него потресан.

Спасо КАЛАБА

Напад на четнике код Шибова

У Другој половини септембра 1943. године, бригада је с већим дијелом својих снага (по водовима и четама) била распоређена по селима око Мркоњић-Града и око цесте у Подрашници. Трећа чета 4. батаљона, у којој сам био командир и Илија Шејтан комесар, била је на превоју Превила и на брду Оругла. Штаб бригаде био је у Мркоњић-Граду, а штаб 4. батаљона с преосталим својим снагама, на Цареву пољу код Јајца.

Са оваквим распоредом снага имали смо два основна задатка. Први је био уређење и обезбјеђење терена у реону: Шабина бара - Подбрдо - Велике ливаде, на источном дијелу Подрашничког поља, на који су нам савезнички авиони ноћу 17/18. и 18/19. септембра спустили војни материјал и намирнице. Ту се тада, у реон Великих ливада (одмах поред цесте), спустила падобранима и једна група савезничких официра на челу са британским генерал-мајором Фицројем Маклином. Одмах по спуштању, ушли су у један стари камион који је по њих и њихову опрему био дошао из Јајца. С нашим обезбјеђењем одвезени су у Врховни штаб НОВЈ. Маклин је при Врховном штабу био шеф америчко-британске војне мисије.

Други задатак био је, да са истих положаја, помоћу патрола, прихватимо и обезбиједимо долазак већег броја делегата народноослободилачких одбора из цијеле Босанске крајине, на Обласну конференцију, која је одржана 27. септембра 1943. године у Мркоњић-Граду. Обадва задатка смо успјешно извршили, и у слиједећа три дана (28, 29. и 30. септембра) са борцима смо на истим положајима изводили политичку наставу и борбену обуку.

Послије подне 30. септембра, у 3. чету 4. батаљона, за вријеме извођења политичке наставе дошао је Момчило Полексић, који је тада као замјеник вршио дужност команданта бригаде. Позвао је мене и Шејтана у страну и са неколико ријечи дао нам усмени задатак, да са четом у току идуће ноћи одемо и извршимо напад на четнике који се, како нам је рекао, налазе горе негдје преко планине Лисине, у близини села Шибови. Рекао нам је да су то четници из Тривунчићеве бригаде. Није знао да нам каже колика им је јачина.

Наредили смо кувару да подложи јачу ватру под казан, како би борци прије поласка на задатак добро вечерали. И остале припреме са командирима и делегатима водова, завршили смо до пада мрака. Чим смо вечерали, пошли смо у колони по један, козјом стазом уз једну косу западно од села Хоћуне, и прије пола ноћи изашли смо на Најданску косу (кота 1304). ТОМ КОСОМ је гребен Лисине по правцу сјеверозапад-југоис-

ток, почев од Рустина близу Подражнице па све до села Перућице близу Језера на ријеци Пливи. На јужним падинама Мајданске косе, одмах испод гребена, је село Шибови. Ту негдје смо, по добијеном задатку, требали пронаћи и напасти четнике. Свуда око нас терен је био под стољетном шумом. То су били исти они четници које смо одмах по нашем повратку из Црне Горе, са читавом бригадом, више од мјесец дана безуспјешно гонили по Хрбљини, око Млиншта, по Јасеновим потоцима, по Подгорији и Драгнић-Подовима, по Герзову и Трнову, по Подрашници и по јужном дијелу Мањаче. Нисмо их могли присилити да прихвате озбиљнију борбу, јер су вјешто бјежали испред нас и поново се појављивали у позадини и пљачкали.

Те ноћи смо их нашли у реону Кошариште (кота 1154), око 2 километра јужно од села Шибова. Главнина је спавала у некој врсти кружног борбеног распореда, испод крошњи већег дрвећа и у грмовима по читавом реону Кошаришта. А Кошаришта су узвишење између три планинска потока који га опасују са свих страна и у овом склопу сачињавају Млађичку ријеку, на којој има много воденица за мељаву жита. Са таквог повољног терена могли су нам пружити јак отпор, али се нису смјели на то одлучити, вјероватно и због тога што нису знали с коликим смо их снагама напали.

Чим је 1. вод 3. чете напао њихов истурени дио борбеног распореда на сјевероисточном дијелу Кошаришта, четници су одмах масовно почели бјежати низ Млађичку ријеку и даље у правцу села Трново. Дубоко и пошумљено удоље с обје стране корита ријеке, куда су бјежали, омогућило им је да нам брзо побјегну. Док су они с Кошаришта бјежали испред нас, неки други су нас почели туђи бочном ватром из реона Међугорје. Није нам преостало ништа друго него да покупимо њихову опрему коју су оставили приликом бјежања, и да се вратимо на Превила.

О томе у оперативном дневнику бригаде, поред осталог, пише: »Заплијењено је 6 товарних коња (натоварених опремом и намирницама), један велики во, четворо јунади, нешто војне опреме, једна писаћа машина и сва архива Тривунчићеве бригаде из које се види сарадња четника, усташа и Нијемаца«.

Неки од заплијењених докумената укључени су међу списе у доказни материјал на суђењу Дражи Михаиловићу 1946. године. Један од тих докумената и фотокопија објављени су у Зборнику докумената и података из НОР-а, том IV, књига 16.

Кад смо 1. октобра 1943, послије повратка из акције, предали у штабу бригаде заплијењену архиву, писаћу машину, опрему, коње и говеда, сви су били задовољни и честитали су нам на том успјеху.

Лазар СИМИЋ

Свакодневна злодјела Нијемаца и усташа над становништвом мог родног Травника, подстакли су ме да као омладинка, тако рећи још дијете, одем у партизане. Читава моја породица многим нитима била је везана за КПЈ и НОП. Мој отац Осман Чајо био је делегат на Другом конгресу Партије у Вуковару, 1920. године. Старији мој брат Мехмед радио је за покрет (ратни је војни инвалид, сада живи у Зеници) Сестра Ифета такођер је радила за НОП, као илегалац. И, природно, и моје је мјесто било у НОБ, па сам се почетком августа 1943, заједно са својом другарицом Невзетом Кирилић, прикључила Травничком партизанском одреду, а потом, исте године, када је 7. крајишка бригада попуњавана, постајем њен борац.

У борбама партизана, о њихрвим идеалима... КПЈ је имала значајно упориште у Травнику, не само међу организованим и напредним омладинцима, већ и међу грађанима.

Ја у то вријеме нисам много знала о КПЈ, али сам доста чула о њеним идејама и о борби коју води. Малтретирања и убијања српског живља, тровање међунационалних односа од стране усташа и оних који су им служили - посебно католичког клера, који је у Травнику имао јако упориште у сјемениште католичких попова - све је то, поред осталог, допринијело да се врло рано опредијелим за НОП.

У Сви грађани који су били имало сумњиви, хапшени су и прогањани или убајени. Непријатељ је имао сараднике и међу неким Травничанима, па се требало добро чувати. Све у свему, тешко је било радити за НОП у илегалним условима и ми смо се осјећали као у мишоловци, стално у стријепњи и неизвјесности.

Када сам отишла у Травнички партизански одред, а нешто касније и у 7. крајишку, са око 30 омладинаца и омладинки, мојој радости није било краја - постала сам борац наше НО војске! Распоређена сам у 3. чету 1. батаљона »Пелагић«. Другови су нас изузетно лијепо прихватили и упућивали у партизански живот. За кратко вријеме упознала сам много другова и другарица.

Рат је бјеснио свом жестином. Наша бригада бори се против Нијемаца, усташа и четника и постиже успјех за успјехом. У то вријеме ми смо на положајима према Травнику, као најнепосредније обезбјеђење Другог засједања АВНОЈ-а. Сви смо поносни на то, јер у Јајцу су Врховни штаб и бројне установе југословенског значаја, на челу са другом Титом.

Ту су и савезничке војне мисије. Јајце је у то вријеме била права партизанска пријестоница.

Код Прокошког језера, недалеко од Фојнице, у јесен 1943. рањена сам. По оздрављењу, у извиђачкој сам чети наше бригаде, у којој остајем до завршетка НОР-а.

централу Весела код Бугојна, било је неколико наших погинулих и рањених другова. Сјећам се једног од њих. Био је тешко рањен. Пребачен је до првих кућа у селу Весела и ту остао. Бригу око њега преузео је домаћин куће. Мислила сам да је подлегао ранама, али не дуго посије срели смо се у бригадној болници. Када је мало прездравио, онај сељак код ког је остао довео га је на коњу у јединицу.

Седма офанзива, 1944. године, била је за мене најтежа. Тада сам поново била рањена, у обје ноге. Тада на Прокошком језеру, на Зец-планини, погинуо је замјеник команданта бригаде друг Милан Ryn, родом из Петровог Поља код Босанског Петровца.

Онако тешко рањену, док је непријатељ жестоко нападао, другови су ме извукли из борбе и понијели на сигурније мјесто, ван окршаја. У једном моменту почела сам и сама да ходам, јер ми кости нису биле повријеђене. Била сам јако исцрпљена, крв је текла, а завоји су мало користили, јер је рана била дубока. У тим тренуцима на свашта сам помишљала. Чинило ми се да би најбоље било да ме другови убију. Међутим, они нису тако мислили. Дивила сам се другарству и одлучности мојих сабораца, спремних да и своје животе жртвују да би помогли мени и друговима који су били у истом положају. По указаној помоћи на бригадном превијалишту, отпремљена сам у дивизијску болницу, гдје ми је пружена ефикасна љекарска помоћ.

Моје изненађење није било мало кад ме је посјетила једна другарица из батаљона и саопштила ми да сам примљена у СКОЈ. Тог тренутка чини ми се да сам све невоље и патње заборавила и оставила за собом. То је за мене била велика награда, већа од било каквог одликовања, али, и велика обавеза.

Између бројних доживљаја и узбудљивих момената, издвојила бих прелазак преко ријеке Босне марта 1945. год. Пукла је сајла скеле кад смо били насред ријеке. Понијела нас је водена струја, и на једвите јаде смо се докопали обале. Као да сам била поново рођена. Одјећа на нама била је мокра, а хладноћа стегла. По ипак, издржали смо. И онда, опет пјесма, весеље ... Слобода је била ту надохват руке. У мојим мислима: родни Травник, мајка, отац, брат, сестре ...

Рат је завршен. Ја сам делегат на Конгресу СКОЈ-а у Загребу. Ту срећем оца, који је дошао у Загреб да ме тражи. Дијелимо заједничку радост слободе и поновног виђења. Идеали за које се он борио, остварени су. Поносна сам што сам и ја бар мало придонијела томе.

Нисвета НИЧИН

Шенлучење у Мркоњићу

У септембру 1943. године бригада се налазила у Мркоњић-Граду. њен 3. батаљон био је на обезбјеђењу бригаде у околини града, гдје је било четника. Положаје смо држали на околним брдима. У тој ситуацији, други вод прве чете трећег батаљона био је на положају изнад села Густоваре и Шеховаца, према Тријебову.

Био је лијеп јесењи дан. 9. септембра 1943. године, миран и тих. Одједном, мир и тишину прекину нека паљба која је долазила из правца Мркоњић-Града. Та пуцњава нас изненади, нарочито зато што је долазила баш отуда гдје су се налазили штаб бригаде и болница. Вјеровали смо да четници нису могли напасти град, јер смо ми били овдје у заштити и обезбјеђењу. Одлучисмо да се пошаље патрола у Мркоњић, да извиди шта се то доле, у ствари, дешава. Водник нашег вода Димитрије Бошкић - родом из Шеховаца - одреди одмах тројицу бораца у патролу. Били су то Дане Кнежавић, родом из Босанског Петровца, као вођа групе, Миленко Костић из околине Мркоњић-Града, и ја. Упозорени смо да не идемо равно кроз село, да не бисмо били откривени, него да се полако провучемо кроз шуму и приђемо што ближе граду, како бисмо тачно сазнали шта се дешава. Непримјетно смо дошли до једне баште близу града, у којој је неки човјек нешто мирно радио. Тихо га позвасмо и упитасмо каква се то пуцњава чује у граду. Човјек нам уз осмјех одговори:

»То се другови веселе. Италија је капитулирала!«

Чувши то, и сами веома обрадовани, пожурили смо назад на положај, да што прије обавијестимо другове о капитулацији Италије, и пренесемо весеље и на њих. Ми на положају, такође смо се веселили, али без пуцњаве.

Мухарем ХАЏИОСМАНОВИЋ

Наш командир Владо

Послије борбе на Челебићу, из Централне болнице упућен сам у 7. бригаду. Нашао сам 4. батаљон и јавио се у штаб. Било је касно по подне када сам упућен у 1. чету, код командира Владе Зорића.

Сеоска кућа. Двориште пусто. Мрка погледа, погнуте главе, огрнут добро очуваним капутом без ознака и чинова, нервозно је шетао по дворишту командир 1. чете. Кад му се јавих, он стаде. Титовка мало нагнута на лијеву страну, на њој црвена петокрака са жутим српом и чекићем, коса црна. Подигао је главу и, гризући сочно усну, помало незаинтересовано ме погледао.

»Зар командант батаљона мисли да ја са таквим борцима могу да извршавам борбене задатке« - рекао је помало љутито и окренуо се. Ипак, упути ме да се јавим командиру вода, другу Пекезу. Исте вечери био сам распоређен за помоћника пушкомитраљесцу Живку Келечу.

Те ноћи дуго нисам спавао, иако сам био уморан од дугог пута. Мучила ме је мисао: зашто ме тако прима командир? Зашто ми не укаже повјерење? Окретао сам се да нађем бољи положај тијелу, али узалуд.

Знало се да је Владо Зорић велики јунак и да је добијао најтеже задатке, који се само најхрабријима повјеравају. Био је то прекаљени борац и пушкомитраљезац из славног пролетерског батаљона »Здравко Челар«. Никад није био неодлучан, увијек насмијан, оптимиста. Погодило ме је његово неповјерење.

Ујутру се чета постројила. Стао сам на зачеље мога вода; био сам најмањи међу горштацима »Пљевцима«. Имао сам само 42 килограма послије прележаног тифуса, и моје три ране још су влажиле. Бутао сам. Командир ме представи чети и, дајући ми пушку »збројовку«, рече: »Од тебе тражим да је сачуваш«.

Прихватио сам пушку. Какво понижење - зар он мисли да ја не могу да се борим? Али сам касније схватио. Пушка је припадала великом борцу, пролетеру, комесару чете Обраду Грубиши, саборцу командира Владе из пролетерског батаљона, који је дан раније јуначки погинуо на Челебићу. Командир Зорић није могао да преболи свога комесара, сарадника и друга. Било ми је јасно зашто ме је онако примио, зашто ми је тако предао пушку. Ја сам био најжгољавији међу снажним и високим »Пљевцима«. Нисам уливао повјерење, ни био достојна замјена ранијег власника »збројовке«.

Истог дана кренули смо преко ријеке Таре, уз врлети Дурмитора. Носили смо, на смјену, муницију и пушкомитраљез. Дувао је хладан вје-

тар. Пели смо се уз натчовјечански напор. Борци су ишли у колони, тешко се пробијајући према превоју на Дурмитору. У једном моменту сви су били толико уморни, да су заборавили на муницију. Носио сам торбицу, која је била све тежа, и осјећао сам да губим снагу. Нико се није јављао да преузме терет, који је за мене био превелик. Зној је пробијао мој танки капут. Да ли да некога опоменем? Не. Иза мене је ишао командир Зорић. Напрегао сам посљедње снаге, јер морам издржати, морам се доказати пред командиром. Издржао сам до превоја. Пред нама се, у низини, указа Жабљак, обасјан прољетним сунцем. Застадосмо мало. Сунце грије, бљешти грање под снијегом, вјетар носи, скрозира. Задрхтао сам. Командир је осјетио, видио, исто тако као што сам ја осјећао његов поглед на свом потиљку. Пришао је, скинуо торбу са мог рамена и хитро ми набацио на плећа свој »иберцигер«, тешки и топли капут, који се вукао скоро по земљи. Осјетио сам његову тежину и топлину командировог поступка. Не гледајући у мене, припита ме да ли сам се уморио, и хитро нестаде са муницијом негдје према челу колоне. Он је увијек био на правом мјесту, тамо гдје је било најпотребније.

Послије кратког одмора на Жабљаку, извршили смо напад на четнике и потјерали их преко Сињајевине, а затим се вратили у село Тимар. Ујутру ме курир обавијести да треба да се јавим командиру чете. Кад сам ушао у собу, он је сједио. Погледао ме и рекао: »Имаш поштеду, јави се у кухињу«. Кратко је објаснио да морам ојачати и залијечити ране. У тим тешким данима ова ггоштеда значила је за мене изузетно признање и пажњу.

Почела је V офанзива. Послије првих окршаја на Сињајевини, повлачили смо се. Било је тешко и сви смо морали на положај. Мојој поштеди дошао је крај. И вријеме је било против нас. Падала је мајска, али хладна киша, са градом. Тешко смо се кретали по зеленој трави. Само што сам стигао на нови положај, погодише ме два гелера, један у главу а други у руку. Болничарка Боја Јелача је притрчала и почела да ме превија. Ту се нађе и командир Владо.

»Сунце ти жарко« - била је то његова омиљена узречица. »Како да тебе рани?« - рече он узбуђено, дрхтавим гласом. Погледао сам га - у његовим црним очима искриле су сузе...

Формирањем 2. батаљона код Јајца, наш командир постављен је за командира 2. чете. Било је то 4. октобра 1943. године. Отишао је од нас прекаљени ратник, изузетан човјек. Имао је тако развијен осјећај за људе да је у најтежим окршајима налазио начина да сачува своје борце. Успјешно је водио своју чету од Санице до Неретве, преко Сињајевине, Сутјеске, Зеленгоре, Јања и Јајца - био њен први борац, командир, велики човјек и друг. Л>уди су му вјеровали и вољели га. До тада нисмо знали за пораз и велике губитке. Растанак са вољеним командиром био је дирљив и тежак. Стајали смо погружени, ћутали. Владо се држао храбро. Једноставно је својим борцима пожелио да и даље буду »Искровци«, рекао: »Довиђења«, и отишао.

Отишао је, али је његов лик остао у Hai\ia. Служио нам је и даље као узор. Посебно је у мени живјело сјећање на Владу Зорића.

Први борбени задатак 2. батаљона био је: да сачека и разбије усташку колону, која се повлачила преко Врбаса, послије заузимања Купреса. Владо је са својом четом имао задатак да, одвајајући се од села Крезлук, у реону Совића, на обронцима Караулске Горе, открије усташку колону и дејствује из позадине на зачеље колоне. Колона је откривена и Владо је жестоко напао њено зачеље. Одолијевао је противнападима усташа, који су били први пут истјерани из своје јазбине Купреса и, осјетивши страх пораза, немилосрдно наваљивали. Не рачунајући на губитке, жељели су да се што прије затворе у травничке бункере. У тренутку најжешћег противнапада, Владо се прихватио »шарца«. Борио се свом снагом и свим срдем, користећи богато искуство стечено у толиким борбама. Испред његовог пушкомитраљеза био је непробојан бедем. Покошен је усташким аутоматом. Ућутао је његов »шарац«. Борци су се повукли, али за кратко. Сазнавши за командирову смрт, услиједио је нови, осветнички јуриш. Командир је лежао обливен крвљу. Погинуо је херојском смрћу, само два дана послије доласка у нову чету, 6. октобра 1943. године.

Живко ЦВИЈАНОВИЋ

Борба на Караулској гори

Октобра мјесеца 1943. године, налазила сам се у 2. чети 4. батаљона. Тада смо кренули из Јајца према Травнику. На половини пута стигао нас је курир. Донио је наређење да хитно скренемо према Доњем Вакуфу, јер су усташе, које су протјеране из Купреса од јединица 1. пролетерске дивизије, кренули у правцу Травника, преко Караулске горе.

Наш батаљон је пријеким путем, преко планине Совић, избио на Караулску гору. Ту смо поставили засједу. Били смо исцрпљени и уморни од пута, јер смо цијелу ноћ маршевали. Мислили смо да ће бити бар мало времена за одмор. Међутим, убрзо се чула жестока пуцњава. Отпочела је огорчена борба једног нашег батаљона са купрешким усташама. Ускоро се појавио курир нашег батаљона, који је донио наређење да што брже кренемо према мјесту окршаја. Одмах смо од командира чете Драгојла Маркића добили распоред. Пошла сам са десетином на положај, као болничарка. Са мном су биле другарице: Рада Ковачевић, Данка Кецман и Деса Бањац.

За кратко вријеме смо се већ нашли у средишту борбе. Ту је био жесток судар између нас и усташа. Било је страшно. На сваком кораку лежали су погинули и рањени. Међу погинулим, у једном моменту, препознала сам Буру Митровића, доброг друга, родом из околине Јајца. Лежао је сав у крви. У тој борби тешко је рањена и моја другарица Милка, родом из Босанског Петровца. Из борбе смо је изнијели на коњу. Усташе су нам заплијенили кухињу. Тако смо тог дана остали без хране.

Успјели смо одбацити усташе са Караулске горе. Гонећи их, стигли смо близу Турбета, гдје смо заузели положај. На Турбе смо нападали два пута без успјеха. У првом нападу заробили смо три домобрана, а у другом, двојица од њих успјели су да побјегну и тако открију наше намјере. Тукли су наше положаје јаком минобацачком ватром. УсКоро смо извршили напад и по трећи пут, и успјели да ослободимо Турбе. Тада су нам дошле у помоћ још неке наше јединице.

Травнику, у село Овчарево. Ту смо једно вријеме држали положај према Травнику, све док нисмо добили смјену. Кад смо добили смјену, вратили смо се у Турбе, гдје смо приређивали игранке и давали приредбе. У ТурбеТу су нам се придружиле четири омладинке. Међу њима биле су сестре Рада и Дара, које су биле веома веселе и добре другарице. У сваком предаху између борби оне би започињале игру и пјесму...

Госпава ЈА НКОВИЋ-БУАИША

Напад на жељезничку станицу Била и Хан-Билу

Одмах по доласку 7. крајишке бригаде на терен Травника, почетком октобра 1943. године, наш 1. батаљон добио је задатак да изврши напад на жељезничку станицу Била и Хан-Билу, удаљену од станице око 2 км. Напад је извршен ноћу 10/11. октобра. У Хан-Билој је било неколико армирано-бетонских бункера, са посадом домобрана, који су обезбјеђивали жељезнички и друмски мост на ријеци Билој. Напад је извршен ноћу 10/11. октобра. Наша 2. чета нападала је Хан-Билу, а 1. и 3. чета жељезничку станицу Била. Са 2. четом пошао је и ађутант батаљона Александар Волф - иначе је раније био домобрански официр, али је стално сарађивао са НОП-ом, а потом је дошао у нашу бригаду. Прије непосредног напада, Волф нам је саопштио да је са домобранском посадом у Хан-Билој ухваћена веза, и да су се они обећали предати кад на њих извршимо препад. Још нам је рекао, да према тим домобранима, кад се буду предали, требамо бити пажљиви, јер су то све људи који су присилно мобилисани.

Волф је нашао неког водича, који нас је, пошто смо прегазили ријеку, провео кроз неке баште до самих бункера. Око бункера је била чистина. По договору, нисмо отворили ватру, али су, на наше изненађење, они из бункера отворили ураганску ватру. Били смо без икаквог заклона. Волф је онда устао и викнуо: »Домобрани, предајте се! Овдје је Александар Волф!« Из бункера су одговорили: »Мајку вам вашу! Овдје нису домобрани, већ усташе!«, и распалили још јачом ватром. За трен је Волф био сасјечен митраљеским рафалом и на мјесту остао мртав. Нашли смо се у веома тешкој ситуацији, јер главу нисмо могли да дигнемо. Десно од нас налазила се једна кућица и ми смо се ваљали и пузали до ње, како бисмо се заклонили од убитачне вагре. Кад смо се заклонили иза те куће, покушали смо некако да приђемо бункеру са задње стране и да га ликвидирамо бомбама, али нисмо успјели, јер су испред нас били високи зидови.

Послије извјесног времена, командир је наредио повлачење. Рекао је да се пребацујемо у кратким скоковима. Међутим, кад смо се почели пребацивати, налетјели смо на бодљикаву жицу на којој су биле закачене празне лименке које су звечале при сваком додиру жице. Усташе су тако знале гдје смо и засипали нас ватром. Ту нам је погинуо један борац, мислим да је био родом из Мркоњића, који је у бригаду био дошао прије

два мјесеца. Једва смо нашли онај пролаз у жичаној мрежи куд су нас провели Волф и онај водич, који је нестао чим је борба отпочела.

Касније смо сазнали, да су усташе открили намјеру домобрана, те су ту посаду у Хан-Билој замијенили својом, и зато су нас пустили да приђемо непосредно до бункера, иако су нас вјероватно и раније опазили. Прва и 3. чета ликвидирали су жељезничку станицу Била и заплијенили доста материјала.

Милан РАДОВАНАЦ

Економска акција интенданта Попржена

Негдје у јесен 1943. године 1. батаљон се нашао на просторији између Кисељака, Фојнице и Бусоваче. Послије напада на Бусовачу, гдје нисмо имали успјеха, кренули смо у економску акцију.

Интендант батаљона Душан Попржен, набавио је негдје кратки кожни капут. Раскопчао і а, а ланац од сата, који је још као цестар имао, млати по прслуку. Распричао се о акцији која нам престоји: ићи ћемо по селима у којима до сада нисмо били, која су богата, па ћемо наћи свега и свачега. Не зна Душан да су и та села морала и те како давати храну и порез усташкој држави и милицији која се мотала по њима.

Батаљон се скупио на неку ледину међу два брдашцета поред пута. Спремамо се за батаљонску конференцију. И само што је политички комесар батаљона Стипе Билан почео нешто да говори, кад Попржен, избивши из жбуња, задихан и без капута, повика: »Непријатељ, другови!« Ми му не вјерујемо. Помало нам чудно што је без капута. Знамо да смо послали обезбјеђење на све стране, те да не може бити ни говора о непријатељу. Политички комесар га приупита гдје је непријатељ. Душан сав очајан виче: »Зар не видиш да сам без капута?« Политички комесар му рече да види да је без капута, али да није видео да му га је скинуо непријатељ. Праснусмо сви у смијех, али за мало, јер почеше звиждати меци око нас. Душан викну: »Ето, видите! Кад сам био у селу потјерао ме непријатељ. Скинуо сам са себе капут да бих лакше умакао«.

Непријатељ је заиста направио испад из села. Ми Сі\іо га протјерали. И Душанов капут смо надокнадили једном заплијењеном радио-станицом.

MVLIÜH *БАТАР*

Послије одмора и попуне, 7. крајишка бригада пребачена је из Мркоњића у реон Травника. Почетком октобра 1943. године 1. батаљон смјештен је у Турбету. Ту нам је, 15. октобра послије подне, саопштено да у току ноћи вршимо напад на Травник и да са нама напада 1. пролетерска дивизија. Команде чета вршиле су одмах послије ручка припрему за напад. Послије вечере крећемо према Травнику.

Први батаљон напада дуж комуникације Турбе-Травник. Лијево напад врше 3. и 4. батаљон, а десно од нас од Виленице, Вучјих јама и Цикеља, напада 1. пролетерска дивизија. Подршку нашој бригади врши артиљерија из Турбета и два тенка заплијењена од Италијана. Док смо се кретали према Травнику, наша артиљерија је почела да дејствује. Гранате су фијукале и парале небо изнад наших глава, а клапарање тенковских гусјеница по макадамској цести иза нас, стварало је код бораца посебан осјећај сигурности и расположења, јер је многима од нас то био први пут да нападамо на град уз подршку тенкова и артиљерије већег калибра. Знали смо да је Травник велико усташко упориште, да је сав опасан бетонским бункерима, рововима, жичаним препрекама и минским пољима.

У њему су се, поред јаке домобранско-усташке посаде из Травника, налазиле и усташе из Кугіреса и Бугојна, који су се ту повукли приликом ослобођења тих мјеста. Гајили смо велику наду у наше тенкове и артиљерију-

Напад је отпочео негдје око 20,30 часова. Наша 2. чета 1. батаљона нападала је између цесте и ријеке Лашве, на десном крилу батаљона. Силовитим налетом успјели смо упасти у ровове испред бункера који се налазио поред саме цесте. Затим је једна група бомбаша покушала да допуже до бункера, али су наишли на минско поље. Један борац је погинуо, а један је био рањен. Некако смо их извукли и рањеног друга превили. Артиљерија је и даље тукла по Травнику. Тенкови су са цесте, иза једне окуке, тукли предњи крај непријатељске одбране, тако да је од експлозије граната, бомби и митраљеских рафала у травничкој котлини кључало као у лонцу. Са Виленице чули су се покличи бораца »Напријед пролетери«, а код нас »Напријед Крајишници!«

Након једног сата борбе, дође командир чете Тривун Цумбо-Ково и одреди нас пет бораца да идемо ухватити везу са 1. пролетерском. Прегазили смо Лашву и покушали да нађемо водича, како бисмо избјегли бункере и минска поља. Међутим, у кућама није било никога, јер се све склонило у Травник, те смо морали мало више заобилазити. На неком путу мало смо застали и шапатом се договарали да ли да идемо право,

Група руководилаца бригаде са куририма. С лева на десно, стоје: Радуловић Мате - замјеник комесара 3. батаљона, Боснић Ј. Милан - командант бригаде, Банешић Иван - секретар штаба, Пурић Љубица - чшн Политодјела, Талић Шефик - чшн штаба, Радујко Душан - комесар 3. батаљона, Раичевић Мчлисав - руководи.аац Политодјма; клене: Проле Спасоје, неидентификовани борац, Аивјак Перо - курир штаба бригаде, Поповић Милорад - ошадински руководилац бригаде, неидентификовани борац, Букановић Јоцо - курир и Цвијановић Живко - политички дмегат вода (новембар 1943. код Травника)

или да још заобиђемо, кад из једног бункера осу митраљеска паљба на нас, јер смо се налазили непосредно испред њега. Срећом, нико од нас није био погођен. Мало смо заобишли бункер и продужили даље према Виленици. Идући тако, сретосмо једно одјељење бораца из 1. пролетерске, које је било послато да ухвати везу са нашом бригадом. Пренијели смо једни другима поруке и вратили се у своје јединице. Прва пролетерска је била наредила да тенкови по сваку цијену морају ући у град.

Кад смо се вратили, комесару чете Марку Баковићу саопштисмо наређење 1. пролетерске, и он нам рече да пођемо са њим на цесту до тенкова.

Кад је један тенкиста чуо наређење, нешто је опсовао, говорећи да он зна докле се смије ићи, али ће наређење извршити. Пошто су усташе знале да ми располажемо и тенковима, били су президали цесту испред самог бункера. Ми смо тај зид брзо разрушили и направили пролаз. Први тенк је јурнуо напријед, али чим је прешао неколико метара био је погођен из противтенковског топа. Возач је погинуо, а члан посаде је рањен. Прискочили смо и извукли рањеног и погинулог борца. Тако је тај тенк остао гдје је и погођен, а други се вратио на првобитни положај и наставио дејство.

Ми смо наставили дејство из ровова, али због минског поља нисмо могли напријед. Ни покушај да се приближимо бункеру није нам успио, јер је и ту била бодљикава жица и минско поље. Како се није могло

даље, ватра се била мало утишала, усташе су из бункера то искористили и бацили бомбе на нас у рововима. Морали смо се повући, али приликом искакања остале су нам у рову кутије са муницијом. Онда борад Миле Радић, који је био наоружан малим италијанским бацачем, рече: »Сада ћу ја њима мајку«, па са својим бацачем са убацном путањом осу испред и иза бункера. Поново смо се вратили у ровове. Послије тога настало је довикивање између нас и усташа. Усташе су нам псовали мајку, нудили нам цигаре »Љубушки« и сл. Међутим, ни ми њима нисмо остајали дужни.

Борба се потом сасвим утишала. Почело је да свиће. Ми чекамо наређење. Већ је освануо лијеп, сунчан дан, а још никаквих наређења за повлачење. Били смо убијеђени да ће се напад наставити. Тек негдје око 7 часова дође наређење да се повлачимо. Сви смо се изненадили, јер је повлачење у то вријеме било врло тешко и ризично. С једне стране, било се врло тешко одлијепити од непријатеља испред самих бункера, а са друге стране, правац нашег извлачења био је као на длану прегледан из бункера са десне обале Лашве скоро све до половине пута према Турбету. Повлачење смо почели на тај начин што смо рововима пузали до саме цесте, па се у скоковима појединачно пребацивали преко цесте до јарка, а потом иза неких зидова и живица до прве окуке и мртвог угла одакле нас нису могли гађати. Један дио чете се морао повлачити пузећи рововима до Лашве, а онда ријеком, користећи мртве углове и друге заклоне. Пошто су усташе гађале из свих оружја, за вријеме тог извлачења имали смо неколико рањених и погинулих другова. Повукли смо се у село Бачвиде код Турбета, и држали положаје на Градини к. 769, спрјечавајући продор непријатеља ка Турбету, Голешу и Доњем Вакуфу.

Милан РААОВАНАЦ

Послије V непријатељске офанзиве и повратка у »свој« крај, на терен Јајца и Мркоњић-Града, наша бригада је једно вријеме била распоређена на широком простору. Прошла су пуна два мјесеца а да се батаљони нису састали. Док је 3. батаљон боравио на теренима Мањаче, дотле је 1. држао положаје код Турбета према Травнику, а 4. постаје посадни у Јајцу, да би послије неколико дана измијенили улоге, час гонећи четнике по купрешко-гламочким Хрбљинама, час по мркоњићким Бараћима.

Мијењају се команданти бригаде. Одлазе неки чланови из штабова батаљона, па и поједини руководиоци чета; неки на школе и курсеве, а неки у разне јединице на руководећа мјеста. Требало је преносити борбена искуства. Наша бригада и наши руководиоци су га имали поприлично. И у самој бригади настају промјене. Прекаљени борци постају командири, а дотадашњи командири чета постављају се за команданте. Бригада постаје расадник кадрова.

Поново се формира 2. батаљон, од бораца са терена Пљеве и Мркоњић-Града, у селу Брду. Стижу попуне у људству у остале батаљоне, из Јајца, Мркоњића и оближњих крајева.

Приликом боравка на терену Јајца и Мркоњића, нашли смо времена и за многе активности и разоноду. Чак смо одлазили и на плаже, а било је времена да се одигра и ногометна утакмица. Сјећам се да је између 1. и 3. батаљона у Мркоњићу одиграна ногометна утакмица. Не сјећам се резултата, али знам да сам као одбрамбени играч у 1. батаљону, тешко излазио на крај са навалним играчима 3. батаљона, које су предводили Перо Морача и Мато Радуловић, политкомесар и замјеник политкомесара батаљона. Пошто их нисам могао успјешно заустављати, почео сам подметати ногу. Два-три пута ме Мато опоменуо, док га је стрпљење држало, да би ме најзад почео јурити по игралишту, тако да сам био приморан уступити своје мјесто Шефику Талићу, а ја прећи у навалу.

Коначно срећена и попуњена, прилично одморна и нахрањена, бригада је кренула на нове задатке - око Травника, Витеза и Бусоваче. Тек тада сагледасмо право стање у бригади. Приличан број нових бораца - омладинаца, као да је преплавио бригаду. Са малобројним тешким наоружањем и оскудном муницијом, коју смо трошили у борбама са четницима, сукобисмо се са јаким и добро организованим непријатељем у гарнизонима у долини Лашве. Вријеме јесење и кишовито, терен блатњав, као да узима »ушур« за сваки корак учињен у блату од иловаче која се лијепи за обућу. Лоше вријеме одражава се и на здравље бораца, посебно

новопристиглих омладинаца. Ово стање забрињава команде. Окршаји су тешки. Бити раме уз раме са 1. пролетерском и 3. крајишком бригадом при нападу на Травник, или у одбрани, за 7. бригаду је значило поновно потврђивање њених вриједности из IV и V непријатељске офанзиве. То је значило да се бригада по ко зна који пут бори у саставу 1. пролетерске дивизије, под командом Коче Поповића, прослављеног команданта 1. пролетерске бригаде и дивизије. Тада би стари борци знали говорити новим омладинцима, како су они скупа са пролетерима у протеклим офанзивама достојно представљали Крајину и освјетлали јој образ.

кама око утврђених гарнизона Травника, Бусоваче и др. Стичу искуства нови борци бригаде. Непријатељ у гарнизонима као да је достигао врхунац организованости у утврђивању, у организацији система ватре, посебно везе и обавјештавања. Нарочито је запажена добро организована обавјештајна служба, док је наша у то вријеме била слаба. Непријатељ је понекад усгшјевао и да се инфилтрира у наше редове.

Прилив нових бораца са неослобођених терена и градова, сваког дана био је све већи.

Добро организована усташка сеоска милиција око гарнизона, дуже времена нам је задавала главобољу и ометала кретање, тако да наше старо и опробано оружје »изненађење« као да је овог пута затајило. Прошло је прилично времена док смо се успјели оспособити за борбу против милиције и отклонити слабости које су нам сметале. У једном моменту били смо на овом терену једина бригада, поред неколико партизанских одреда. Понеки пут се сретнемо са 9. бригадом.

Ушли смо у зиму 1943/44. године. Бригада се налазила на теренима гдје је непријатељска пропаганда имала јак утицај. Регистровала је сваку нашу слабост, пропуст или несмотреност. Но, и поред тих слабости које смо савладавали, Седма је знала задати јак ударац непријатељу. Тако смо му у новембру 1943. године, приликом испада његових јачих снага из Травника, нанијели губитке од стотинак мртвих и рањених, након чега се дуже време није усуђивао тако шта предузети. Слично је прошао и на прузи Јабланица - Коњиц. »Черупали« смо његове снаге. Понекад смо знали, умјесто »черупања«, да га добро ударимо. Баш таква дејства и поступност у постизању успјеха, челичили су нове борце, а бригади, као цјелини, омогућавали поновну консолидацију и спремност за теже окршаје.

Шеста непријатељска офанзива ставља бригаду у деликатан положај. Зима и дубоки снијег с једне стране, а маневарски простор прилично скучен, с друге стране, успоравају извршавање задатака. Позната директива врховног команданта друга Тита јасно истиче да се чува жива сила и не подмећу јединице под непријатељски удар, већ маневром, мањим јединицама по дубини и забацивањем у позадину, онемогућити му спровођење планова.

Бригада не сједи скрштених руку и не чека почетак офанзиве, већ самоиницијативно почиње прва »кавгу«, нападајући га још у реонима прикупљања. Овом приликом у реону Крешева почетком 1944. године. Непријатељ трпи знатне губитке. Бива изненађен. Користи од тог напада

су велике. Непријатељу треба неколико дана да се среди, извиђа и поново приђе спровођењу својих планова. Седма бригада му често квари планове, било маневром или изненадним ударом. Новопристигли борци више нису млади. Не правимо разлику међу старима и младима. Успјешно се носимо са СС »Принц Еуген« дивизијом. Знамо се, још са Пиве и Јаворка од прошле године. И они, као да се присјећају тих за њих тешких борби, кад су бјежали по црногорским врлетима главом без обзира, па су опрезни. Добро провјере припреме док се одлуче на покрет или напад.

Улазимо у прољеће 1944. године. Активност бригаде се појачава. Нема дана да понеки батаљон не напада, било на жељезничку пругу, или гања милицију по селима или, пак, удружени по два багаљона заједно угрозе неко од мањих упоришта. Час смо код Фојнице, одакле се залијећемо на друм или пругу код Лашве, час код Бугојна или на друму Д. Вакуф - Травник. Гину Швабе и усташе на друмовима у камионима, једнако као и у бункерима или у згради утврђене дентрале Веселе код Бугојна. Кад не успијемо силом, служимо се лукавством. Ноћу затрпавамо ровове које би они преко дана на периферији бугојанског гарнизона посједали, тако да их стављамо у »равноправан« положај с нама. Потучемо их понекад до ногу. Тучемо их њиховим оружјем, тромблонима, којима смо научили руковати за кратко вријеме. Често батаљони, удружени по два, а ређе бригада као цјелина, извршавају поједине крупније задатке. Успјешно садејствују једни другима. То садејство остварујемо једноставно. Договорени задаци у штабовима, уз пут се конкретизују. Свака страна се свог дијела задатка стриктно придржава. Имамо пуно повјерење једни у друге. Лете возови у ваздух, горе вагони, експлодира артиљеријска муниција. Притиче плијен за плијеном у одјећи и храни.

Рушењем пруге час на једном час на другом мјесту и крају, онемогућен је нормалан саобраћај непријатеља. Приморавамо га на држање јаких обезбјеђења уз саобраћајнице. Милиција организована по селима, којој смо неколико пута одржали праву лекцију, као да почиње увиђати бесмисленост свог положаја и улоге. Наше политичко дјеловање у народу и ударци које јој задајемо, почињу давати резултате. Ми више нисмо за њих »банда« коју могу лако протјерати. И до њих допире ехо одлука Другог засједања АВНОЈ-а. Све више увиђају да та јадна »држава«, која се зове »НДХ« - и није држава. Ваљда први пута почињу да размишљају о значају наших ријечи. Не помажу више ни ријечи фратара с говорница у манастирима Гучје Горе, Шчита, Дежевице и других.

Народ сагледава гдје је правда. Сјећа се проласка пролетера 1942. године кроз ове крајеве. Не заборављају ослобођење Крешева. Отварање војних магацина. Подјелу хране становништву. Не смета им што се зовемо партизани, комунисти и што не вјерујемо у анђеле. Већ су сигурни у пропаст Хитлера. Италија је капитулирала. Наша војска све више јача. Виде они да се ми слободно крећемо до Лашве, Високог и Јабланице. Не респектујемо много ни непријатељске испаде, с којима се скоро увијек успјешно носимо. Кад смо у »њиховим« селима, а у посљедње вријеме скоро смо стално код њих на »исхрани и ноћењима«, увијек најприје тражимо сеоског старјешину, »кнеза«. Борци не улазе у куће док их се не

распореди. Од хране узимају само шта им се понуди. Виде да поред Јове и Стеве стоји Авдо, Алил и Ивица. Виде и своје комшије. Добром трећином бораца, ако не и више, бригада је попуњена из горњеврбаског и лашванског региона. Истина, споро су се отрежњавали зијаметски четници. Они су имали другу тактику. Убијали су наше обавјештајце и курире. Бјежали су од отворених сукоба с нама. Са непријатељем су шуровали и извршавали његове наредбе.

У таквим односима снага и нашој упорној али плодној војно-политичкој активности, дошли смо у ситуацију да разговарамо са милицијом. Чак нам предају и аутоматско оружје. Понеки се прикључи нама и у акције. Из гарнизона Рајловац и Високо хвата се са нама веза. Бјеже у НОВЈ да се боре под Титовом заставом. Све се то догађа са знањем становника Крешева, Кисељака, Фојнице и Бусоваче.

Седма непријатељска офанзива, која на наш терен набацује 1. пролетерску дивизију, нашој бригади намеће одговоран и тежак задатак. Треба онемогућити непријатељу несметан продор комуникацијама Бугојно - Прозор. На тај начин 1. дивизији обезбиједити неометан прелаз преко Иван-Седла. У тим борбама бригада је нанијела тешке губитке непријатељу и пожњела значајне успјехе. Други батаљон је заплијенио, само у једном окршају на путу Бугојно - Прозор, непријатељски топ и минобацач, убио преко тридесет, а ранио преко четрдесет непријатељских војника. Трећи батаљон није дозволио непријатељу пролаз комуникацијом, тако да је овај морао користити заобилазни пут преко Пидриша да би стигао у Прозор.

У тим борбама изгубили смо замјеника команданта бригаде капетана Милана Ryna, храброг и неумољивог поборника сталне и непрекидне борбене активности. Његовом заслугом и под његовим руководством, не једанпут смо пожњели успјех.

За овај период ратовања бригаде могло би се рећи да није био само »обичан«, војнички, борбени, већ и пун политичког дјеловања. Успјеси које је бригада постигла под командом Милана Боснића у том периоду, значајни су и неизбрисиви.

У другој половини 1944. године, бригада као да почиње улазити у нову фазу. И посљедњи руководилац из штаба бригаде и батаљона из времена формирања, одлази у друге јединице. Израстају нове снаге. Долазе нови руководиоци. За команданта бригаде долази Раде Бркић из 6. крајишке бригаде, а за комесара Драго Марић из Девете. Они ће бригаду да воде од тада до краја рата. Њима пада у част да бригаду воде у коначно ослобођење земље. Под њиховом командом бригада постиже побједе код Какња, Сарајева, Зенице и Карловца, затим стиже да се коначно обрачуна са »Тигар« дивизијом - њу је 7. крајишка разоружала код Раке и Севнице.

Приближава се крај рата. Пад Букурешта прослављамо ватрометом надомак Бугојна. Ори се пјесма по положајима и селима. Културне екипе обилазе батаљоне и дају приредбе. Игранка за игранком. Уче борци и другарице плес. Спремају се за слободу која само што није дошла. Наше приредбе садрже и надметање у склапању и расклапању оружја. Извођењу вјежби са оружјем. У овоме је нарочито био познат 3. батаљон,

који у то вријеме носи прелазну дивизијску заставу, која му се додјељује за изванредне успјехе у борбама и политичком дјеловању.

Октобра 1944. године почињу падати непријатељски гарнизони један за другим. Пада Травник и Бусовача. Избисмо надомак Зенице. Бригада ослобађа по два пута Какањ и Високо. Непријатељ на Кобиљој Глави код Кисељака доживљава прави »Ватерло«. Бригаду запљускује трећи прилив бораца из ових крајева, махом омладине. Бригада тај прилив дочекује спремна.

јашњено нам је да постајемо права војска, односно да треба да имамо сва обиљежја регуларне војске. Некако нам је било тешко растати се са тим пролетерским поздравом. Као да нам је неко нешто узео од нашег бића, откинувши нам знамење које нас је разликовало од других војски. Ипак, нови поздрав смо примили без узбуђења. Није нам сметало да и даље у јуришима вичемо: напред пролетери, напред Крајишници, за коначно ослобођење наше напаћене земље.

Милан БАТАР

У *патроли за везу*

Средином новембра 1943. године, 1. батаљон налазио се у селу Сеоница, недалеко од Коњица. Једне вечери батаљон је пошао у напад на жељезничку станицу Лисичићи на прузи Коњиц - Јабланица. Наш 2. батаљон имао је задатак да поруши један жељезнички мост на ријеци Каљушчици, која се улива у Неретву, и на тај начин спријечи долазак појачања из Коњица и обезбиједи лијеви бок 1. батаљона.

Када је 1. батаљон дошао у непосредну близину станице и отпочео припреме за напад, позвао ме је командир чете Васо Булибрк и наредио ми да узмем једног борца и ухватим везу са 2. батаљоном. Рекао ми је да идем стално пругом док не нађем 2. батаљон. Заједно са Шпиром Радуљицом пођем на извршење задатка. И тек што смо прешли неколико стотина метара, чусмо из правца кањона оклопни воз. Пошто је то било у неком усјеку, нисмо имали где да се склонимо, него смо потрчали назад и извјестили командира о доласку оклопног воза у станицу, а потом смо наставили извршење задатка. Ишли смо пругом око један сат. Кад је терен дозвољавао ишли смо поред пруге путељцима и кроз неке шљивике. Наједном избисмо на ријеку и жељезнички мост. Кад погледасмо десно према хоризонту, примијетисмо иза насипа и пруге људске фигуре. Били смо убијеђени да је то 2. батаљон, па смо онако полугласно упитали: »Ко је тамо?« Одговорили су нам: »Дођите овамо, наши смо!« Радуљица је већ био пошао према њима, али сам га ја ухватио за шињел, повукао назад и оштро викнуо: »Говори, ко је тамо?« Они су одговорили: »Ко је тамо?« Кад сам им ја рекао: »Овде Звонко« - што је био наш уговорени знак, видио сам да они не знају знаке распознавања. У међувремену они повикаше да су тамо усташе и отворише ватру на нас. Повлачили смо се кроз неке шљивике, а гране су падале на нас, сасјечене митраљеском паљбом.

Потом смо пошли уз једно брдо, јер нам је пут био пресјечен. Идући тако уз брдо, сретнемо 2. батаљон, који је тек сад ишао према мосту на извршење задатка. Саопштили смо команданту батаљона Стипи Билану на шта смо наишли код моста и да смо послати њима за везу. Билан нам рече да ми пођемо у свој батаљон, а да ће они напасти мост и пругу.

Ми продужисмо уз брдо. Како нисмо познавали терен, а није у близини било села да нађемо водича, ишли смо онако насумице у правцу пуцњаве нашег батаљона. Тако смо негдје ишли путем, а негдје ван пута. На нашу срећу, изиђемо на пут и мјесто одакле нас је командир послао, али прије тога на пола сата била је престала ватра и било се све утишало.

Пошли смо према станици, јер смо мислили, да је батаљон ту око станиде. Наједном је из бункера испаљена ракета. Пошто смо уочени,

осута је по нама јака ватра. Шпиро Радуљица је био тешко рањен у ногу и није могао даље ни корака. Пришао сам му, извукао га за један зид, испарао кошуљу и некако му стегао рану да би зауставио крварење. Закључили смо да се батаљон повукао. Узео сам рањеника, донио га до неких кућа и оставио у једној шталици на сијену. Нисам га смио унијети у кућу да га виде сељаци и не извјесте усташе на станици. Пошао сам у село да тражим коња али нико није имао. Онда сам кренуо у сусједно село удаљено око 2 км, али ни тамо, рекли су ми, нико нема коња. Нисам вјеровао, па сам узео фењер и у једној штали нађем неког коњића. Повео сам га. Жена - власница, поче ме молити да јој оставим коња, јер више нема ништа осим њега и краве. Рекао сам јој да морам спасити рањеника и да ћу јој вратити коња. Она је пошла за мном и кад је видјела да ја идем према станици, рече ми: »Да ти ниси усташа, па си се прерушио у партизана?« Поред највеће муке ја сам се насмијао.

Кад сам дошао у шталу гдје сам оставио Шпиру, он је држао пушку у руци и умало да опали у мене. Тад ми рече: »Пошто те дуго није било, мислио сам да су те ухватили те сам помишљао и ја да се убијем, да ме жива не муче«. Изнио сам га из штале и ставио на коња. Коњ је био толико нејак да се увијао под рањеником, те сам сваки час гледао кад ће пасти. Шпири су се ноге вукле по земљи, ударале од камење ріо уској стази, рана му је и даље крварила, а он од болова јаукао. Мене су пробијали хладни грашци зноја, јер је почело свањивати а још смо се налазили у непосредној близини станице, те је постојала опасност да нас обојицу ухвате. Зато сам настојао да се што брже удаљимо. Ишли смо тако неколико километара и у једном селу угледасмо сељака како самари два коња. Пришао сам му и замолио да нам да коња да пребадимо рањеника. Међутим, он се правдао да не може, да има неки посао који мора завршити. Кад сам му ја рекао да ћу коња узети силом, он је попустио. Ставили смо рањеника на коња и рекао му да ме води за Сеоницу. Он се правдао да никад није чуо за Сеоницу, али ме је ипак довео право у село.

на одмору. Кад сам се јавио командиру и испричао шта нам се десило, било му је драго што смо стигли, јер, како рече, били смо вас отписали. Радуљицу су одмах превили и упутили у болницу.

Шпика, из села Бабића-Јањ, врло храбар борац и красан друг, који је у бригади био од њеног формирања.

Накнадно смо установили, да је непријатељ сазнао за наш напад на станицу и мост од неког Марка Римца, кога смо прије неколико мјесеци заробили у Острошцу као домобрана и који је био распоређен у нашу чету, а претходне ноћи је дезертирао и побјегао у Коњиц. Зато је непријатељ у свему био приправан, укључујући и ангажовање оклопног воза као појачање на станици, и поставио обезбјеђење моста, гдје иначе раније није постојало обезбјеђење.

Милан РААОВАНАЦ

Преко Битовње - на Крешево

Концем 1943. године бригада се налазила на положајима у долини ријека Раме и Неретве. У ово годишње доба, с обзиром да је овај крај веома сиромашан и пасиван, била је нарочито отежана исхрана наших јединица. Због тога се штеди сваки грам брашна, пасуља и осталих намирница. Ништа боље нису пролазили ни мјештани који су били на слободној територији. Због тога, бригада се хранила највећим дијелом намирницама које је донијела из долине Врбаса и Лашве. Минимално је било оно што се прикупљало од мјештана, као и стока која се догонила из села испод Битовње и Зец планине. Нешто се успјело прибавити у нападима на возове, те из нешто боље стојећих села поред жељезничке пруге коју је контролисао непријатељ.

Био сам у команди 1. чете 2. батаљона. Припремао сам се да послије доручка одржим политички час као комесар. Послије доручка, који се састојао од парчета кукурузног круха и нешто ријетке чорбе од кромпира, пошао сам на заказани час. Али, наша објавница дала је сигнал за узбуну испаливши неколико метака из пушке. На дати сигнал одмах смо са четом кренули на положај. Било је око 10 сати. Доста је било топло иако је снијег био висок око 20 сантиметара. Запосјели смо неколико мањих брегова. Доље испод нас, низ дубоке долине и јаруге, кретао се непријатељски борбени строј. Био је удаљен око 2 километра од нас. Добро се видио скоро сваки војник, како полако, по водним и четним колонама, креће према нама. Нисмо отварали ватру, већ смо онако без заклона посматрали како се непријатељски војници пребацују. Понеки непријатељски метак прозвижди изнад наших глава. Ми смо и даље без узрујавања посматрали. Учинило нам се да вријеме споро пролази. Један наш вод остао је на положајима за прихват, а са два вода пошли смо у сусрет.

Спустили смо се у колони по један на 500 метара одстојања од непријатеља. Борба је почела. Ми смо се налазили на низбрдици покривеној снијегом са понеким усамљеним дрветом. Били су нам веома слаби заклони. Морали смо отварати ватру из стојећег става, са отвореног простора или иза неког усамљеног борића. Заузети лежећи или клечећи став за гађање, није се могло ради низбрдице. Непријатељ је отварао ватру на наше положаје не штедећи муницију. Ускоро нам два друга ранише. Остати на том положају значило је трпјети све веће губитке. Наредили смо повлачење према воду који се налазио позади за прихват. Непријатељ је и даље наступао сасвим полако, тежећи да нас што дуже задржи на тим непогодним положајима, смањујући ватрено дејство, да би другим снагама вршио обилазак наше чете.

Према нашој чети наступале су непријатељске помоћне снаге. Са главним снагама је покушавао да изврши дубљи продор на слободну територију коју је бранила наша бригада. Тај покушај није успио због снажног отпора бригаде, те се непријатељ вратио у своје полазне гарнизоне.

Свакодневни испади непријатељских снага имали су за циљ да вежу наше снаге на том простору, јер су се од Сарајева, иза наших леђа ка Крешеву и Фојници, кретале јаче непријатељске снаге, ангажоване за акцију у VI офанзиви. Наравно да ми, у том моменту, за те снаге нисмо знали.

покрет из долине Неретве преко планине Битовње, на просторију Крешева и села Ракове Ноге.

Прелазећи Битовњу, наишли смо на велики снијег и хладноћу са невременом. Кретали смо се у колони по један и избили на гребен тек у раним поподневним часовима. Снијег који је још увијек падао, достигао је висину преко једног метра, али га због вјетра на гребену није било много. Такву хладноћу мало је ко од нас запамтио. Лед и иње се хватало око носа, устију и очију, тако да се није могло гледати. Сваки борац био је присиљен да нечим умота главу и уши. Мећава је вејала и правила велике наносе. Сва ситна стока се смрзла и остала на пртини. Осјећали смо замор и изнемоглост због велике хладноће и тешког кретања. Код свих је била иста мисао - кад ћемо напустити овај ледени пакао. Колона је прешла висораван Битовње и почела се спуштати према Крешеву. Већ се приближавала ноћ и тешкоће марша су постајале све веће. Сви смо у неизвјесности због непознавања терена и тешких атмосферских прилика.

Ноћ је већ почињала када смо наишли на прве куће у селу Којсини. Било је то село од шест-седам кућа. Стигао је и штаб бригаде, који нареди да се све заустави ради размјештаја. То је био знак да нећемо далеко ићи. Послије десетак минута, наиђосмо на већи број кућа. Наш батаљон је требало да се размјести у групи кућа негдје на крај села. Удобно смо се размјестили у чистим и припремљеним кућама за дочек Нове године. Пошто смо се добро откравили, огријали и мало одморили, пренесе се веза »командир и комесар напријед«.

Дођосмо у кућу гдје је био командант 2. батаљона са штабом бригаде. Чекали смо да чујемо разлог позива. Најпослије, командант бригаде изнио је да има обавјештење да су у Крешеву сасвим мале непријатељске снаге, око једне чете усташа и домобрана, па је одлучио да на Крешево нападнемо са два батаљона. Како је била ноћ и није било никаквих услова за извиђање, добисмо само правац напада нашег 2. батаљона, с тим да продужимо марш и из покрета нападнемо Крешево. Поред нашег батаљона, на Крешево је нападала и једна чета 3. батаљона.

Сви смо били изнурени због тешког марша преко мећавом завејане планине Битовње. Командант батаљона распоредио је чете за напад. Наша 1. чета продуЖавала би право путем са задатком да на том правцу нападне Крешево. Лијево од нас нападала би наша 2. чета, а 3. чета је имала задатак да се развије за напад чим стигнемо до првих кућа у граду, и да напада са наше десне стране, са југа.

По пријему задатка, малом одмору и обављеној вечери, кренули смо у напад на Крешево, које је било удаљено 2 до 7 километра, зависно од правца напада чета. Због касног поласка, веома спорог кретања по дубоком снијегу и хладноће, напад је почео знатно послије поноћи.

Перо Родић, комесар 2. батаљона и Саво Новаковић комесар 1. чете

Командир чете одредио је један вод да иде напријед, као јача патрола. Иза њега се кретала команда чете, а затим остали водови. Кретали смо се неком јаругом по снијегу, у правцу Крешева. Чуо се лавеж паса, што је давало знак да је Крешево близу. На један километар смо од града, а није било никаквих знакона о присуству непријатељске војске око Крешева.

Била је потпуна тишина. Вод који је био испред нас, носио је пушке »на готовс«, а ми остали били смо спремни сваког момента ступити у дејство. Са пуно неизвјесности идемо напријед. Видљивост је била слаба. Донекле нам је помагао снијег и пртина са које се није могло скренути. Многи од нас никад нису били у Крешеву, ни његовој околини. Што је најважније, нисмо знали распоред непријатељских снага и објекте у којима су логоровали. Једино нам је познато оно што је рекао командант бригаде, да су у Крешеву мале непријатељске снаге. Без обзира на такву неизвјес-

ност, једина сигурност била је у томе што смо вјеровали у себе и познавали један другог.

Кад смо се приближили граду, било је прошло пола ноћи. У граду и около владала је мукла тишина. Једино смо могли примјетити торањ самостана у Крешеву, који се знатно издизао изнад града. И код нас је владала потпуна тишина ради преношења везе. Командир Унчанин и ја полазимо до водника Дабетића, чији је вод био на челу колоне, с намјером да добијемо податке о непријатељу кад наиђемо на прве куће. Испред нас на око 200 метара примјећивала се нека мања кућица из које је излазио дим. То је био знак да смо близу и да неког има у кући. Баш ту гдје је кућица, губила се клисура-усјек, куда смо ми наступали. Вод се распореди у стријељачки строј. Полако и нечујно приближавао се осмотреном објекту. Пришли смо на око 50 метара и претходница извијести да непријатељски војници бјеже из кућице. Нико није отварао ватру. Појурисмо и нађосмо се у самом објекту. То је била нека мања штала за стоку, у којој су се непријатељски војници гријали и на смјену спавали. Чим су нас опазили, уплашили су се и побјегли. Због брзине, остале су им ствари: неколико напуњених реденика, 5-6 пушака, један митраљез »шарац«. То нас убиједи да су у Крешеву заиста мале снаге непријатеља. Очекивали смо да ће непријатељ побјећи или се предати када наше снаге уђу у град.

Учинили смо грешку при наиласку на ову непријатељску предстражу. Умјесто да се развијемо у стријељачки строј и кренемо за групом војника који су побјегли, ми смо се задржали 10—15 минута гледајући плијен. Тако смо изгубили у времену. Очекивали смо да непријатељ први отвори ватру, како бисмо се могли оријентисати за напад. За то вријеме непријатељска група која је побјегла испред нас у град, вјероватно је извијестила њихове главне снаге да се спреме за одбрану. Непријатељ није отварао ватру у правцу нашег наступања, него се притајио и чекао да нас ухвати у клопку. Дошли смо у близину самостана, мислећи да је празан, па смо борбени поредак оријентисали ка граду. Друга чета спремала се за напад сјеверно од самостана.

Пришли смо на око 50 метара од самостана, а нико на нас није отварао ватру. Скоро смо били убијеђени да ту нема никога, а налазио се на узвишици која је доминирала градом. Наједном, осута је на нас кратка снажна ватра из пушака и аутомата. Пошто је непријатељ био надмоћнији, наш 3. вод је одбачен назад. Командир вода Пролушић, видећи опасност која пријети нашим снагама које су напријед, залегао је с водом у снијег и прихватио неравноправну борбу. Непријатељ није могао напријед. Наша 1. чета без 3. вода пробила се у град око 150 метара далеко од самостана. Командир чете и ја смо се раздвојили. Он је пошао са остатком чете, а ја са једном десетином на десном крилу. Пуцало се на све стране. Остао сам са десетином бораца, немајући тијесну везу са командиром и другим снагама чете, али с намјером да и даље нападамо, не знајући развој ситуације. Моја је десетина ишла напријед не отварајући ватру. Тада сам по борби осјетио да се наша чета повукла. Нашли смо се у великој опасности. Нисам знао шта да радим.

Хтјели смо се повући назад за четом, поред самостана, али смо примјетили да колона непријатељских војника иде према нама. На 50 метара

од нас, поред ограде самостана примЈетили смо ЈОШ Један строЈ непри Ја-тељских војника у јачини једног вода. Отворисмо јаку ватру на њих. Чуо се јаук и запомагање непријатељских војника који се распршише. Три борца из десетине почели су бјежати назад куда смо дошли. Како је непријатељ већ био затворио наш правац повлачења, један од другова је погинуо, а другу двојицу рањене заробише.

Видјевши све ово, нађох се у недоумици. Назад се није могло, а још мање водити неку борбу и под ватром се извлачити са непуном десетином. У овој ситуацији био је једини излаз да се брзо продужи покрет удесно од непријатеља. Избили смо на супротну ивицу града, а да нас непријатељ није уочио. Видјели смо да смо му умакли, али без јасне оријентације куда и на коју страну ићи даље. Одлучили смо да идемо у правду брда које је пред нама. Прије него што смо кренули уз брдо, требало је прећи ријечицу Крешевку, чије су обале биле веома стрме. Сваког момента смо очекивали непријатељску потјеру. Полако и нечујно успјели смо да се пребацимо преко ријеке, али се много поквасисмо. Ципеле се напунише водом. Кад се мало удаљисмо од ријеке, стали смо ради предаха и да видимо да ли нас непријатељ гони. Када смо се увјерили да нас не гоне, почели смо са повлачењем од дрвета до дрвета јер других заклона није било.

Борба за Крешево се потпуно утишала. Чује се лавеж паса у Крешеву и његовој околини. Ишли смо заобилазним путем у правцу села гдје је остао штаб бригаде. Добро смо се оријентисали и још у току ноћи стигли у штаб бригаде. Већ се било пронијело да је десетина заробљена или изгинула у Крешеву.

Били смо крајње исцрпљени и уморни. По доласку у батаљон и нашу чету, морали смо одмах на положај. Очекивали смо нову борбу која нам је предстојала.

Саво НОВАКОВИЋ

Кроз мећаву

Последњих дана дедембра 1943. године, 7. крајишка бригада боравила је у селима испод јужних падина планине Битовње. У неком од тих села налазио се штаб бригаде са приштапским јединицама гдје сам и ја била. Повремено је падао снијег, што је уобичајено за ово доба године. Одмарали смо се и припремали за покрет. Командант бригаде Милан Боснић је наредио да све буде спремно и да ћемо имати мало дужи марш. Упозорио је да ће пут бити тежак и да се за њега морамо добро припремити, имајући у виду да је зима и ниска температура. Неко од бораца или руководилаца је пронио вијест да идемо према Крешеву.

Кувар и економ су ужурбано припремали објед. Казани су се пушили и претпостављали смо да се кува нешто боље, с обзиром на дужи покрет. Наша претпоставка би погрешна, јер умјесто меса и другог, добисмо ријетку кукурузну кашу. Појели смо је на брзину и као да не би лоша, јер све топло по оваквом хладном времену добро је дошло. Колона је кренула прије свануће у најбољем реду. Владала је тишина и само се могла чути шкрипа снијега под ногама. Снијег је и даље падао и пахуљице су засипале очи и лице.

Кренули смо уз бријег. Са планине је дувао хладан вјетар и правио мећаву. Сви смо се примицали ближе један другом, бојећи се и да не прекинемо везу. Колона се споро кретала. Најтеже је било коњима, нашим вјерним сапутницима који су се под својим товарима клизали и спотицали на снијегу. На њиховим копитима набијао се снијег и отежавао им покрет. Дуго смо ишли док се нисмо попели на неку голу висораван. Руководиоци су нам рекли да се налазимо на врху Битовње. Ту смо упали у праву мећаву, која је изазивала страх у овој пустој планини. Већ је било прошло подне, а нашем путу се није видио крај. Крећући се тако и увлачећи главу у њедра, заклањајући очи од мећаве, сви смо прижељкивали да што прије пређемо ову снијежну планину и да се оборимо према жупнијим предјелима, са друге стране планине. Обузимала нас је све већа хладноћа. У колони се чуо глас неког од другова: »Напријед другови, брзо ћемо стићи на циљ«. То нас је охрабрило и пренуло из неке непријатне неизвјесности у којој смо се налазили.

Пробијајући се кроз снијег и мећаву, сјетила сам се своје родне куће и мајке и размишљала да ли ћемо се икад срести. Зима и марш исцрпили су из нас оно мало енергије од кукурузне каше, па сам осјећала страшну

глад. То ме је још више подсјећало на моје Кнежпоље, врућу погачу, сир, кајмак и сланину. Као да сам то на моменте сањала.

Кад смо се почели спуштати са планине стрмом, шумовитом и завејаном стазом, примицао се мрак. Стигли смо у село Дежевицу, недалеко од Крешева. Била је увелико наступила ноћ. Ту се завршило наше напорно путовање. Овај наш марш је заиста био тежак и напоран, као и многи други које сам са својим друговима и другарицама била прошла у протеклом ратном периоду. На жалост, до слободе је био још дуг пут; преостали су нам били још многи напорни маршеви и тешке борбе. Али, издржали смо све и побиједили. И данас када размишљам о том ратном времену, осјећам се срећна што сам била борац за слободу.

Милева ПИЛИПОВИВ - ПЕТРОВИЋ

Погибија болничарке Смиље

Другог јануара 1944. године, јединице бригаде су се размјестиле по селима око Крешева. Друга чета 4. батаљона, под командом Јове Глушца, заноћила је у селу Ракова Нога, без неког јачег обезбјеђења, изузев страже. У свануће чета је кренула на одређене положаје. Међутим, непријатељ нас је предухитрио и прије нас запосјео положаје изнад села. Док су борци чете излазили из кућа и прикупљали се, непријатељ је из непосредне близине отворио ватру из аутоматског оружја по кућама. Командир Јово Глушац, искусни борац са Козаре, није се збунио, него је зграбио пушкомитраљез »шарац« и са једним водом у трку запосјео један ћивук изнад села, који непријатељ није био запосјео. Одатле је штитио борце своје чете и омогућио им да изађу из села и заузму положај. Вод Буре Врањеша, са пушкомитраљесцом Бранком Лончаром, штитио је одступање наших бораца из села.

Приликом извлачења чете из села, погинула је болничарка Смиља Петровић, борац са Неретве и Сутјеске, родом из села Буковача код Босанског Петровца. Тек пред мрак борци чете су сазнали да је Смиља погинула и да је остала на мјесту погибије. Смиља је била омиљена другарица у чети. Тешко нам је пала њена погибија. Многе рањене борце она је превила и изнијела из борбе, излажући се и сама великој опасности да буде рањена.

Кад је пао мрак, командир Јово Глушац је наредио командиру вода Влади Вуку да са неколико бораца пронађе Смиљино тијело, да је сахране и одају јој посљедњу и заслужену пошту. По њиховој изјави, нашли су је иза једне ограде поред пута, и ту у непосредној близини је и сахранили.

Глиша ГЛУВИЋ

Борбе у планинским беспућима, снијегу и мразу

Рано ујутру, 15. јануара 1944. године, како је записано у операцијском дневнику бригаде, 4. батаљон је кренуо од Јаклића Стаја у правцу Звирњаче. На ту планинску висораван, покривену дубоким снијегом и без растиња, стигли смо 16. јануара. Сеоске куће, приковане снијегом уз само брдо, су се тек назирале, а шуме су далеко од нас. Снијег се понегдје дубоко проваљивао под ногама. Колону је брисао хладан снијежни вјетар. Сваког тренутка било је све хладније. Први пут сам, послије IV офанзиве, поново доживио тако хладну зиму.

Ноћу, по мјесечини, случајно смо наишли на стају затрпану снијегом. Након откопавања наноса, пронашли смо врата, ушли унутра и очистили снијег. Под снијегом налазио се дебели слој леда. Наложили смо ватру. Како се ватра разгорјевала, тако се и лед топио. Интендант 4. батаљона Сава Ромчевић дознао је да се у непосредној близини чобанске колибе налази бунар. Кренувши са два борца, по воду, застао је. Тражио је да му се за обезбјеђење додијели још неколико бораца, рекавши: »Како могу ићи без обезбјеђења. Чујете ли како вуци тамо завијају?« Та велика хладноћа узнемирила је и вукове. Послије доручка ујутру рано кренули смо преко Звирњаче. На путу смо сретали чобане и сељаке који су нам причали да су нас Нијемци посматрали двогледима и кад су видјели да играмо козарачко коло, наводно су рекли: »Оно су ђаволи, а не војска, ко може против њих ратовати«.

У н

непријатеља, штаб бригаде донио је одлуку да маневром, односно рокирањем батаљона у лијеву бочну страну, испред непријатељског фронта прекине додир са њим и дводневним маршем у правцу југа доведе бригаду на герен Ракитно.

Без одмора наставили смо покрет преко планине Љубуше и стигли у Злопоље. Планинска голет са дебелим покривачем снијега још је више отежавала кретање. Вјетар је гонио бијеле таласе снијега и стварао хладну снијежну завјесу. Ни дисати се није могло нормално. Вјетар, који је долазио у таласима, разносио је сув игличаст снијег, на лицима бораца је стварао ледену маску. Кад би скинули ту маску, одмах се стварала друга. Видио сам да су некима руке биле премрзле - побијелиле. Борци су били слабо одјевени. Било их је доста без шињела и рукавица. Код неких су се од дугих маршева опанци распали, и ходали су у чарапама. Двојицу, који су премрзли, носили су борци у ћебадима. Мислим да је један од њих био од Травника; не сјећам се његовог имена, али знам да смо га звали »Херој«.

Како ми се рана погоршала, морао сам на Лзубуши, са још неколико рањених и премрзлих другова, прећи у бригадни санитет. И поред тога што су интендантуре биле доста добро снабдјевене намирницама, није било времена ни услова за спремање хране. Тако је, поред хладноће, и глад умногоме исцрпљивала борце.

За разлику од планинских масива одакле смо кренули, а који су били прекривени дубоким снијегом, овдје у реону Ракитног тога није било. Климатски услови били су врло повољни. Боравак бригаде на овом терену омогућио је борцима да предахну, да среде одјећу и обућу и да се припреме за поновни повратак у крајеве снијегом завијане.

Након дводневног боравка у Ракитном, бригада је извршила покрет рано ујутру 20. јануара. Крећући се између планинских масива Вран-планине и Чврснице, преко Дугог поља, прошли смо Блидње Језеро без додира са непријатељем и пред вече се зауставили на коначиште у сљедећем распореду: 1. батаљон у с. Лисовац, 2. батаљон у с. Масна Лука, 3. и 4. батаљон у насељу Совићи. Штаб бригаде, интендантура и санитет смјештени су у катуне у реону села Понора.

Слиједећег дана бригада је преданила у истом распореду, само се 2. батаљон из Масне Луке премјестио на просторију Прослапске планине и смјестио се у села Башкнићи и Ловрићи, са задатком извиђања у правцу Шћита. Терен на коме се налазила бригада био је покривен снијегом, али без јаче хладноће.

Ујугро, 22. јануара, тек што је свануло, изненадно су одјекнули митраљески рафали и пушчана ватра са висова испод којих је био смјештен штаб бригаде и приштабски дјелови. У бригадном санитету било је доста рањених, болесних и премрзлих бораца, међу којима сам био и ја, рањен у ногу.

Знао сам из искуства да борци, без обзира колико били храбри и вични борби, у случају изненађења имају непријатан осјећај и страх. Овога пута, за то је било више разлога, поготово код нас теже покретљивих рањеника и болесника. Катуни у којима смо били Схмјештени, били су на равном терену, а даље унапријед, куда је слиједио наш покрет или евентуално повлачење, била је чиста равница. Било је јасно и нама борцима да бисмо у случају одступања пред непријатељским нападом, представљали идеалне мете за убитачну ватру њемачких »шараца«. Са осталим рањеним и болесним борцима, и ја сам се на брзину обукао и дограбио пушку, иако сам био свјестан да сам слабо покретан и да не могу ни стићи ни побјећи. Изишао сам из куће око које су већ фијукала пушчана зрна и одједном, на пар стотина метара, угледах групу бораца како трче према брду са кога непријатељ ватром туче наш логор. Први међу њима био је командант наше бригаде Милан Боснић, који је са куририма штаба бригаде кренуо у сусрет непријатељу.

Охрабрени командантовим примјером кренули су у борбу сви из приштабских јединица, па чак и кувари и неки лакши рањеници, гледали смо како командант из своје машинке пушта кратке рафале и слушали како дозива 1. батаљон чији су дијелови из колибе у нереду почели одступати.

На командантов позив и 1. батаљон се развио за борбу и кренуо у противнапад. Послије двочасовне борбе, непријатељ је разбијен и натјеран у бјекство према Ракитном и Широком Бријегу, одакле је и кренуо да нападне бригаду. Његови губици били су: 8 погинулих, 18 рањених и 4 заробљена, међу којима је био један њемачки подофицир и један војник. На саслушању су изјавили да су припадници 7. СС »Принц Еуген« дивизије. На нашој страни погинуо је курир штаба бригаде Перо Тепић, а рањени су борци: Саво Вуковић, Фахро Ганибеговић и Миле Драгојевић.

Ја сам у 7. крајишкој бригади провео читав рат и био очевидац храбрости и одлучности многих старјешина, командира и комесара, наравно и бораца, у тешким борбеним ситуацијама. Међутим, овај случај под Вран-планином највише ми се урезао у памћење, можда и због тога што сам као рањеник читав догађај лично посматрао, и посебно што сам био дубоко импресониран примјером команданта бригаде у тој критичној ситуацији. И борци из приштабских јединица који су тада били уз команданта, са дивљењем су послије причали о команданту и успјешно изведеној акцији.

Недељко МРБЕН

Дејства на комуникацијама

Бригада се у пролеће 1944. године пребацила из бугојанске котлине у реоне: Фојнице, Крешева, Бусоваче, Кисељака, Високог и Лашве, са задатком постављања засједа и, уз помоћ инжињерије, рушења жељезничке пруге и возова.

Чим смо стигли у реон Фојнице и Крешева, замјеник команданта бригаде Милан Ryn одвео је групу инжињераца и једну чету 4. батаљона на жељезничку пругу између Раштелице и Брадине. Све је било брзо припремљено. Постављене су нагазне мине. Ускоро је воз наишао на мине. Локомотива је исклизнула. Заправо, композиција воза је имала двије локомотиве и 20 теретних вагона који су превозили храну и други материјал. Чим су мине експлодирале, борци су отворили брзу паљбу и на јуриш заузели воз. Непријатељско обезбјеђење је било збуњено експлозијом и нашом јаком ватром, па није успело да пружи организован отпор. Непријатељ је имао око 40 мртвих и рањених војника. Узели смо храну и остало што смо могли понијети, а остало запалили.

Одмах послије ове акције, 3. и 4. батаљон пребацили су се у реон Травник - Лашва. Заједно са инжињеријом бригаде, у јачини једног вода, поставили су засједу и вршили запречавање пруге. На тој релацији постављено је неколико мина с јаким експлозивом. То је урађено још у току дана. Падом мрака, наишао је воз и мине су експлодирале. Неколико вагона је исклизнуло. Батаљони су на јуриш покушали да заузму воз, али без успјеха. То је био воз са више блиндираних вагона одакле је непријатељ отварао јаку ватру из аутоматског оружја. И поред тако јаке ватре, наши батаљони и инжињеријски вод нису имали губитака. Непријатељ је имао неколико мртвих и рањених у вагонима испод којих су експлодирале мине.

Такве акције су настављене и даље. Први и 2. батаљон су, уз помоћ инжињерије бригаде, постављали засједе на прузи Лашва - Какањ. У близини Какња, на неколико километара, инжињерци су поставили мине. Датума се тачно не сјећам. Кад је воз наишао, био је миниран. Локомотива и два вагона су онеспособљени. Борци батаљона су на јуриш заузели читав воз. Непријатељ је претрпио велике губитке у људству и материјалу. Имао је око 50 мртвих и 70 рањених. Заплијењено је доста муниције и оружја. Један вагон био је пун војничких ципела које су нам добро дошле. Ни у овој акцији нисмо имали губитака.

Милан Ryn, замјеник команданта бригаде, одвео је групу инжињераца и 4. батаљон на пругу Сарајево - Коњиц. Дошли су у близину пруге између жељезничке станице Раштелица и великог тунела Брадина. Ба-

таљон је поставио засЈеду, а инжињерци мине испод жељезничких шина.

У близини инжињераца налазио се замјеник команданта бригаде Ryn, обавјештајни официр бригаде Драгојло Берман и још неколико бораца. Ускоро се чуо воз од станице Раштелица. Мине су биле велике снаге, експлодирале су и локомотива је одлетјела у ваздух. То је била композиција транспортног воза од 24 вагона натоварених артиљеријском муницијом. Чим је воз био заустављен, чуо се јаук непријатељских војника, вјероватно рањених од наших мина. Борци батаљона брзо савлађују пратњу воза, која није била у стању да пружи организованији отпор. У овој акцији непријатељ је имао 17 мртвих и 9 заробљених војника.

Наређено је да воз и муницију инжињерци униште. Постављен је експлозив по дужини цијеле композиције, са тежиштем да мине веће снаге буду постављене испод вагона артиљеријске муниције. У близини није било насељених мјеста. Четама је наређено да се што више удаље од воза. Када смо запалили мине, чула се паклена наизмјенична експлозија. Послије се говорило да се то добро чуло и у Сарајеву и у Мостару. Од те експлозије рањено је неколико наших бораца, међу којима и инжињерац Боро Велимир.

Ова акција је имала огроман успјех. Послије тога 4. батаљон одлази са групом инжињераца у дубоку непријатељску позадину, поред ријеке Босне. Поставља засједу на прузи Лашва - Какањ. Инжињерци су минирали пругу и чекали да наиђе воз. Овога пута нисмо имали среће - мине нису експлодирале због влажних детонатора. Као руководилац минера, очекивао сам озбиљну критику замјеника команданта бригаде Милана Ryna. Ryn је стигао и, умјесто критике, рекао да се то може десити. То се није више поновило.

дан. Нико нас није примијетио. Неколико цивила који су у шуму дошли по дрва, задржали смо до наше сљедеће акције. У међувремену, у шуму је избила једна група минера 10. дивизије, коју је предводио познати минер Стојан Јеж. Од њега смо посудили доста исправних детонатора, па смо без бриге чекали наилазак сљедећег воза, на истом мјесту као и претходне вечери. Чим је пао мрак, спустили смо се на пругу. За обезбјеђење минера додијељена је чета Младена Крндије. Када нас је обезбјеђивао Крндија и његова чета, безбрижно смо радили на постављању мина и експлозива за рушење. Брзо смо поставили мине и станицу за паљење. Нисмо дуго чекали да чујемо клопарање воза. Кад је воз наишао на мину, од експлозије локомотива је скоро смрвљена. Младенови борци јуришају на вагоне, међу првима је Душан Поповић, командир вода, а за њим Петар Милошевић, командир инжињеријског одјељења, изгонећи из вагона непријатељске војнике, који су били уплашени од изузетно снажне експлозије. Морало се хитно радити, јер се очекивао наилазак блиндираног воза. Заробили смо 35 непријатељских војника, а све вагоне онеспособили за даљњу употребу.

Ове учестале диверзантске акције прекинула је непријатељска офанзива. Непријател. се послије неуспјелог десанта на Дрвар, посебно окомио на снаге 1. пролетерске дивизије, јер је тежио да јој спријечи продор преко Неретве и даље на исток, за Србију. У тим борбама нашла се и

наша бригада. Непријатељ је настојао да наше јединиде набаци на планинске масиве Влашића, Радуше и Вранице, и да нас ту разбије. Располагао је јаким моторизованим снагама пјешадије. Наша бригада тијесно је садејствовала са снагама 1. пролетерске дивизије.

Група бораца и старешина 4. бат&ЂОна. С лева на десно: Стеван Обрадовић, Перо Видовић, Раза Беладиновић, Глиша Глувић, Петар Илић. У *другом реду Јово Лончар и непознати борац. Баковићи код Фојнице 1944.*

Инжињерија бригаде добила је задатак да ужурбано руши комуникадије и све објекте на њима, како би се успорило непријатељско надирање. Минирали смо цесту Г. Вакуф - Бугојно - Д. Вакуф. Ускоро је наишла једна непријатељска моторизована колона, и у близини Бугојна налетјела на наше мине, гдје је један тенк онеспособљен. У засједи су се налазиле снаге нашег 2. и 4. батаљона. Дошло је до оштрих борби, у којима је непријатељ имао велике губитке - око 170 мртвих и рањених. Заплијењено је доста ратног материјала.

Наш 2. батаљон водио је жестоке борбе са непријатељским снагама у реону Фојница - Бусовача. Инжињерија бригаде спуштала се на жељезничку пругу и тих дана уништила или онеспособила неколико непријатељских возова. Само једне ноћи група инжињераца силазила је више пута на пругу Бусовача - Лашва и постављала мине. Потпуно су уништена 3 вагона и знатно је оштећена локомотива. Наши успјеси би били далеко већи да није ускоро наишао блиндирани воз. Искуство је показало да је нецјелисходно вршити напад на воз са стријељачким наоружањем ако је овај блиндиран.

Највеће окршаје у овим борбама 1. пролетерска дивизија и 7. крајишка бригада имале су у троуглу Зец-планине, Битовње и жељезничке станице Брадина. Батаљони 7. крајишке бригаде успјешно су штитили десни и лијеви бок 1. пролетерске дивизије од правца Прозора, Солакове куле и Г. Вакуфа. На цести Прозор - Г. Вакуф и у долини ријеке Врбас, наша инжињерија минирала је цесту, срушила дрвени мост на Врбасу и спријечила прелаз непријатељској моторизацији. Ово је омогућило бригади да испољи већу помоћ на лијевом боку дивизије од Фојнице и Крешева. Осњм тога, бригада је преузела добар дио рањеника 1. пролетерске дивизије, како би она могла лакше да се пробије у одређеном правцу.

Милан ЦУМБО

Веза и тајно командовање

Бригади је додијељена, у првој половини 1944. године, радио-станица СЦР, за одржавање радио-веза са штабом дивизије. Радиста је био Франц Пездирц, којег сам затекао по доласку у бригаду августа 1944. године, када сам преузео дужност шифранта, коју је до тада обављао један млади студент из Црне Горе, мислим да му је било име Војо. Пездирц је био врло добар радиотелеграфиста, савјестан и тачан. Нешто касније, на његово мјесто дошао је Драган Комадина, рођен у Војнићу који је завршио курс за радисту при 5. корпусу. Праксу је стицао поред Пездирца.

Радио-веза у бригади одржавана је увијек, и у исто вријеме, како у мјесту тако и у покрету, без обзира на доба дана и временске услове. Сјећам се да је радио-веза код свих другова у штабу бригаде високо цијењена. Наша екипа је била тако увјежбана да је у року од три минута из покрета успостављала радио-везу. Имали смо једног брдског коњића риђе длаке, који је и сам »прешао« ратни пут бригаде. Нашу екипу сачињавали су: радиотелеграфиста, шифрант, помоћник и коњоводац.

Пренос наређења, заповијести, кратких обавјештења, а посебно хитних порука, вршен је скраћеним текстом преко радио-везе, путем депеша. Радило се помоћу Морзеове азбуке, по припремљеној шифри. Отворени текстови преко радио-станице, били су строго забрањени. Шифром су руковала за то претходно обучена лица.

радио-станицом мањег домета, која се налазила уз други дио штаба и позадинске дијелове, док је СЦР станица била искључиво уз оперативни дио штаба, а најчешће уз команданта бригаде.

Уочи Нове године 1945, из штаба 10. дивизије стигло је наређење да штаб бригаде пребаци два батаљона на територију Бусоваче ради олакшања дејства 6. крајишке бригаде. Са батаљонима је отишао и командант бригаде Раде Бркић, али без радио-станице. Након неколико дана, добио сам задатак да се са станицом пребацим у село Крушчица код Витеза. Био је велики снијег, и још је падао. Морали смо путовати ноћу, а ситуација нејасна. Начелник штаба бригаде дао ми је за заштиту групу бораца из извиђачке чете, са водником Нећом Баковић, која је наоружана аутоматима и једним пушкомитраљезом.

Када смо пошли из села Смаиловићи, узели смо водича и кренули правцем који нам је наложио начелник штаба бригаде. На том путу требало је пријећи преко планине Тисовац, стићи у село Купреш, како бисмо преко Крушчице-планине скратили пут и стигли у село Крушчицу.

У току пута добили смо обавјештење да је у току дана вођена борба око села Купреша. Било је врло ризично путовати ноћу са радио-станицом у неизвјесну ситуацију. Заноћили смо у селу Козлице.

Сутрадан рано, кренули смо с новим водичем. Кад смо били на половини планине Тисовац, изненада чусмо јаку ватру из аутоматског оружја на правцу нашег кретања. Закључили смо да није због нас. Напријед нисмо смјели, а назад такође, јер не бисмо онда извршили наређење. Мијењање правца кретања није долазило у обзир због великог снијега. Наша група била је мала за прихватање борбе. Даље кретање било је опасно, иако се ватра брзо утишала. Бојали смо се засједа. Вријеме је пролазило, а ми у недоумици. Упугили смо патролу да испита терен, и кад се вратила извјестила је да су се неки непријагељски дијелови сукобили са нашим патролама, и да се непријатељ повукао према Бусовачи. Изишли смо сви тамо гдје се водила борба и мало се одморили. Видјели смо људске трагове који су водили према Бусовачи. Други траг је водио према Шебешићу. Ту смо наишли и на још тињајуће ватре. Ноћ се почела спуштати. Одлучили смо да наставимо путовање обилазним путем преко Шебешића и Ростова, сматрајући га сигурнијим него да се спуштамо према Бусовачи, с обзиром да се у том правцу повлачио непријатељ. Узели смо новог водича. Тек трећи дан послије подне стигли смо у Крушчицу.

јева, бригада је при прелазу преко ријеке Босне, у реону села Натића и жељезничке станице Добриње добила неколико радиофонских станица, намијењених за везу између батаљона и штаба бригаде. Сваки батаљон је располагао једном радио-станицом. Ради камуфлаже, у том саобраћају кориштене су шифре које су специјално рађене за те сврхе. Показале су се споре у раду. Са шифрама се није могло успјешно командовати тим прије што у то вријеме нисмо располагали обученим кадром за шифре. Тако се тога дана радиофонија користила отвореним текстом умјесто телефона. Непријатељ није могао ништа да користи, јер се ситуација брзо мијењала. Задаци су се извршавали одмах. Овим експериментом утврђено је да тајно командовање у јединицама нижим од бригаде, није могуће користити.

Рад са радио-станицом је тежак и напоран. Везу мора одржавати у свако доба дана и ноћи. Шифрант је посебно био одговоран за правилност дешифровања. Посебне тешкоће су биле у недостатку свјетла за рад по ноћи и заштите на отвореном простору. Најчешће смо се служили приручним свјетиљкама, које смо сами правили од повећег кромгшра којег бисмо издубили и у њега стављали растопљени говеђи или овчији лој. То је била слаба свјетиљка, поготово по киши и вјетру. У том случају ложене су ватре са сувим дрвима и разним гљивама које би, намазане лојем или неком другом маснећом, давале пламен. Радити са шифрама при таквом свјетлу није било лако, али другог излаза није било.

Но, и поред свих тешкоћа, веза - радио-станица и шифровање - никад није затајила.

Томо КАЛАБА

Знање са курса успјешно примјењено

Бригада се у времену од 1. до 29. фебруара 1944. године налазила у реону Горњег Вакуфа и Прозора. Задатак њених јединица сводио се углавном на одмарање и рад на војнополитичком пољу. Ѵз то, затварала је правце од непријатељских упоришта у Бугојну и Травнику.

вање у руковању средствима везе сталног и пољског типа коме су присуствовала 22 слушаоца. Слушаоци су оспособљавани за везу са сигнализационим средствима, у шифровању и дешифровању са бројкама, словима и на друге начине помоћу Морзеове азбуке. Изучавана је и радиовеза и њена примјена, која се тада први пут почела користити у нашој бригади. Описиван је телефон М 33, телефонска централа МГ 10 и радиостаница СЦР. Курс је одржан у селу Бистрици код Горњег Вакуфа.

Био је велики снијег, који је отежавао практичну наставу. И поред тога, радна дисциплина била је на висини. План и програм наставе савладан је са врло добрим успјехом, иако се оскудијевало у апаратима за очигледну наставу.

Интересовање слушалаца било је велико. Већина од нас се први пут упознала, не само са радио-станицом, него и са телефоном. Сјећам се да смо на располагању имали само једне пењалице на дрвене стубове. Тај недостатак слушаоци су надокнађивали пењући се уз бандере помоћу руку и ногу. Радило се дневно 16 и више часова.

Највећи број слушалаца курс је завршио са врло добрим успјехом. Са одличним успјехом завршили су курс: Јово Антић, Мирко Антић, Лазо Лазендић и Л>убо Ракита.

Захваљујући овом курсу, ускоро су се осјетили практични резултати везе у бригади. Нарочито се осјетила велика корист веза између батаљона и штаба бригаде у нападу на Травник и на нека мјеста у долини ријеке Босне. Исто тако, осјетио се видан успјех везиста који су стигли са курса и добили распоред на осматрачницама дивизијске и корпусне артиљерије. Послије курса, везисти су успјешно користили стални систем веза у ослобођеним градовима, као и непријатељске сталне линије прислушкивањем. Код тога су се морала проналазити погодна мјеста, скривена од непријатељске контроле, са што бољом камуфлажом и слично. Наш кабл смо често морали укопавати у земљу или маскирати грађем, лишћем и другим приручним средствима, како га непријатељ не би лако открио.

Са везистима су често радили обавјештајни официри бригаде, као и обавјештајни офидири батаљона. Били су то вјешти и храбри људи, који су се у то вријеме налазили више на непријатељској него на слободној територији, упорно прислушкујући непријатељске разговоре и све што се односило на актуелна обавјештења о непријатељској војној снази и њеним покретима, и шаљући податке штабовима бригаде и батаљона.

Први батаљон бригаде стигао је 1. фебруара 1944. године у село Ростово. Задатак му је био да контролише правце од Травника, Г. Вакуфа и Фојниде. Одмах је ступио у везу са Травничким одредом и тијесно с њим сарађивао. Једно одјељење нас везиста, предвођено обавјештајним официром батаљона Буром Врањешом, привукло се сталној непријатељској линији Травник - Бусовача и вршило прислушкивање разговора. Било је ту и приватних и службених разговора. Том приликом чули смо да нека њемачка јединица из Травника креће у реон Комар - Голеш у јачини од 10 камиона и 150 војника. Како је Ђуро схватио, то су били припадници 369. легионарске дивизије.

Одмах је ово јављено нашем 4. батаљону, који се налазио на просторији села Буловићи, Фонге. Штаб батаљона хитно је извршио покрет батаљона и поставио засједу на Комару. Није се дуго чекало, наишла је њемачка колона, на коју је отворена ватра. Овом приликом су оштећена два камиона. Нијемци су имали 7 рањених и 5 мртвих војника. Наши губици су били два рањена борца.

села Голеш, између Турбета и Комара. Ускоро је обавјештајни официр Врањеш са телефонских жица сазнао да се налаже хитна оправка пруге на Голешу и да ће стручњаци бити упућени да изврше преглед пруге на дужој релацији ради њене сигурности. Све је то јављено у штаб бригаде, који је наредио да 4. батаљон постави засједу испред Голеша. Том приликом заробљена су 3 инжињера који су са жељезничким радницима поправљали пругу.

Један или два дана касније, поново смо преко телефонских жица сазнали да се једна јача јединица 369. дивизије шаље у правцу Ростова. О томе је обавијештен штаб 1. батаљона, који је благовремено приметио и принудио ове снаге да се повуку у Травник.

За успјех ових наших акција најважнију улогу одиграли су везисти бригаде, који су данонoћно прислушкивали непријатељске разговоре и заједно са обавјештајним официром откривали планиране акдије непријатеља према нашим снагама и слободној територији.

Петар КНЕЖЕВИЋ

Другог маја 1944. године курир је донио наређење да команда 3. чете одмах дође у штаб 4. батаљона. Нисмо знали о чему се ради, али смо очекивали задатак за акдију. Наређено нам је да чета у току ноћи 3/4. маја уништи војни транспорт на прузи Сарајево - Мостар.

Одмах смо кренули према прузи, ојачани минерским водом од 15-так људи, чији је командир био Милан Цумбо. Иако је пут био далек, планирали смо да прије ноћи стигнемо до пруге, како бисмо изабрали мјесто засједе и одредили положај сваком борцу. Веома смо брзо ишли, ношени жељом да извршимо задатак. Нисмо правили никакве одморе. Надомак пруге стигосмо у предвечерје. Командир чете Млађен Крндија и ја, његов замјеник, распоредили смо људе поред пруге. Минерски вод је имао времена да прије ноћи постави експлозив. Одмах су се дали на посао. Хладнокрвност и вјештина командира минерског вода плијенила је све. По ко зна који пут посматрао сам га и дивио му се. Његови борци су били пробрани, добри и вјешти минери. И тај задатак је био брзо завршен. Мине су постављене непосредно испред гунела. Ја сам одлучио да останем код првог вода. Код вода су се нашле и три другарице болничарке. На 3-4 километара према Раштелици била је распоређена једна чета 4. батаљона, као обезбјеђење у случају наиласка оклопног воза. Били смо спремни за акцију. Ноћ је споро протицала. Већ давно се воз чуо, али никако да дође. Споро се локсшотива кретала у правцу наше засједе. Били смо нестрпљиви. Негдје послије пола ноћи чинило нам се да је ту, пред нама. Општи тајац међу борцима. Чује се само клопарање точкова. Локомотива је већ пред тунелом. Онда се чула експлозија која као да је подигла локомотиву увис. Цумбо је свој задатак успјешно извршио.

Композиција са двије локомотиве и 24 вагона, преврнула се и истумбала. Од наше блиске ватре погинуло је 45, а заробљено 5 непријатељских војника. Све је било готово за кратко вријеме. Услиједила је брза интервенција непријатеља са жељезничке станице Раштелица, па смо, понијели само нешто мало плијена. Сви борци били су под великим теретом, а у изношењу плијена истакле су се и болничарке Смиља Кужет, Драгиња Вујић и Милка Бањац.

Чета није имала губитака.

Журили смо се да што прије одмакнемо од пруге, уз стрму падину. Кад смо одмакли, застали смо да сачекамо други вод, који је остао да

уништи композицију и све оно што не можемо понијети. Имали су канту бензина за паљење. V возу је било још бензина и воз је убрзо букнуо. Настале су експлозије муниције и пламени језици дизали су се увис, што је био знак да је и други вод извршио задатак.

ВвЈЂко и Стеван Галић, браћа,
4. бат&Ђон. Бугојно 1944.

Кад нас је стигао вод, расподијелили смо терет и кренули даље према одредишту. Послије ове акције сазнали смо да је код усташко-њемачке посаде у Брадини завладала таква паника и страх, да су напустили жељезничку станицу и побјегли у Коњиц. Могли смо заузети и Брадину, али нисмо знали шта се тамо дешава, а и задатак није био да заузмемо станицу, него да уништимо војни транспорт.

Аушан ПЕКЕЗ

Храбра партизанка Милка

Милка Совиљ је рођена 1923. године у селу Рашиновцу код Босанског Петровца, у сеоској породици. Иако млада, заједно са стотинама других дјевојака из свог и околних села, од првих устаничких дана активно помаже нашу борбу. Од маја 1942. године учествује у чувеној омладинској радној акцији у долини ријеке Сане - у жетви, косидби, вршидби и убирању других плодова. Тада је важила позната парола: »Ни зрна жита непријатељу«. Радови су били напорни и опасни. Жњело се ноћу, испред бункера, пред »носом« непријатеља. Храброј омладини није било тешко, иако се радило данонoћно под тешким околностима. Све што се отело од непријатеља, требало је одмах евакуисати у партизанске базе на Грмечу, Оштрељу, Бусијама, Јасеновим потоцима, Рисовачи. На овој омладинској акцији Милка се нарочито истицала, служећи за примјер другима. Често је жито преносила на леђима и такмичила се са мушкарцима.

Милка је провела скоро пола године у овој добровољној радној акцији, у којој је било омладине из Санског Моста, Кључа, Босанског Петровца и других околних заселака.

Половином фебруара 1943. године, Милка ступа у 7. бригаду, у селу Чађавица код Мркоњић-Града. То је било у јеку IV непријатељске офанзиве. Са Милком је дошла у бригаду и већа група дјевојака. Милка је већ искусна и организована омладинка, члан је СКОЈ-а. Распоређена је у интендантуру бригаде. Радила је многе послове - чувала товарна грла, ситну и крупну стоку, живежне намирнице, кувала храну са куварима, одржавала хигијену бораца и интендантуре. Милка је у свему предњачила. Стално је задуживала појединце, шта ће радити и за шта ће бити одговорни. Давала је примјер и млађима и старијима. Никада јој ништа није било тешко.

Када је бригада стигла у Рибник, у селима Доња и Горња Слатина имали смо краћи одмор. Борци су били гладни и исцрпљени од свакодневних борби. V интендантури је било доста брашна, али у бригади до тада није организовано печење хљеба. Милка је засукала рукаве и почела да мијеси хљеб; организовала је и друге другарице. Заузета су сва слободна огњишта у селу и испекло се довољно хљеба за потребе интендантуре, санитета, пришта пских и неких јединица на положајима. Хљеб је отпреман још топао.

У

стоке и сушење меса, које је послије тога смјештано у магацине у Рибнику и Слатини. Наиласком бригаде, ово месо је натоварено на коње и

прекривено шаторским крилима. Милка је била задужена за овај транспорт. Падао је густ снијег и отежавао пут коњима; дешавало се да се понеки коњ заглави у дубоком снијегу. Милка је у трен ока била на правом мјесту. Великом вјештином растоварила би и опет натоварила. Милкин транспорт био је у свако доба спреман за покрет, чак и у најтежим ситуацијама - за вријеме бомбардовања и митраљирања колоне од непријатељских авиона.

Ситна стока нам је задавала велике бриге, тешко је било гонити је по беспућу. Милка се и у овом послу свестрано ангажовала, тако да скоро уопште није било губљења грла. Милка је увијек била присебна; скупљала би разбјежалу стоку уз помоћ другова у колони. Стално је говорила да је лакше чувати постојећу стоку, него тражити другу по опустјелим селима, у којима ни народ нема шта да једе.

ба. Напечено је доста хљеба и за сљедећих неколико дана. То је било спасоносно на цичи зими на Купрешком пољу.

На кратким одморима или у преноћиштима, док су се други углавном одмарали, Милка је увијек налазила посла за себе и своје скојевке. Прале су рубље борцима, крпиле, сушиле одјећу, бринуле су се о чувању и смјештају хране. Напокон, нису заборављале да нахране ни чврсте босанске коњиће, који су по планинама носили тоне хране за наше борце, без чега се не би могло ваљано ни ратовати.

ретву и попели се на брдо Идбар, које је било покривено снијегом. Колону гађају непријатељски топови из Коњица. Један коњ са товаром пада у рупчагу. Милка се нађе ту, и не обазирући се на гранате које експлодирају уз пртину, за трен ока растовари коња, изведе га на пртину, изнесе терет и опет га натовари за тили час. Колона се није ни зауставила. Ту је Милка показала храброст, снагу и умијеће баратања око товара, као најснажнији и најспретнији мушкарац.

Милка је са бригадом прешла славан пут од Босанске крајине, преко Неретве, Црне Горе, Сутјеске, источне Босне и назад до Крајине, издржала је све напоре ратног пута, часно извршавала све задагке и налазила још времена да помаже другима. Увијек је улагала максимум труда да бригадна интендантура одговори својим задацима. За то је више пута похваљивана од интенданта Мирка Граонића.

Другарица Милка Совиљ, по повратку из Црне Горе са интендантуром бригаде у Мркоњић-Град, распоређена је у 2. чету 1. батаљона, на дужност болничарке. Тешко је рањена 20. фебруара 1945. године, код Травника. Остала је тешки ратни инвалид.

Петар Б. ВИАОВИЕ

Од бомбаша до командира чете

Саво Остоје Ловре рођен је 1921. године у Лубову код Шипова, у сиромашној сељачкој породиди. Био је јединац.

храброст и сналажлзивост. Најчешће је у групи бомбаша. Међу првима у селу заробљава пушку. Наоружан, постаје још смјелији и неустрашивији, али увијек хладнокрван.

Уочи Нове 1942. године, у нападу на усташко упориште »Краљев Камен« код Мајдана, предводи групу бомбаша. Група успијева непримјећена прићи утврђеном положају и убацити бомбе у објекте. То је омогућило осталим борцима његове 7. чете 2. батаљона 3. крајишког одреда, да у силовитом јуришу заузму усташко упориште и протјерају непријатеља. Тада је заробљен и један пушкомитраљез. Саво је молио команду чете да он буде нишанџија на том пушкомитраљезу. Удовољено му је, али је претходно морао проћи обуку. Он је то врло брзо и успјешно завршио и од тада је редовно са својим пушкомитраљезом пратио бомбашке групе у нападу на утврђене непријатељске тачке.

године, Саво као пратилац бомбашке групе, први упада у ров и рафалима из свог пушкомитраљеза уноси пометњу код непријатеља. утом су пристигли и остали борци и послије кратког, жестоког окршаја, непријатељ је у паници напустио упориште. Тако је Савина чета без губитака, запосјела важну раскрсницу путева Јајце - Мркоњић и Јајце - Шипово.

Као пушкомитраљезац пратио је бомбашку групу и у нападу на Јајце септембра 1942. године. Његова група се врло вјешто и неопажено привукла првим непријатељским рововима на Царевом Пољу, ликвидирала на свом дијелу први ров и омогућила осталим борцима 7. чете да у снажном нападу сломе отпор непријатеља и тако заузму Царево Поље скоро без жртава.

Кад се год указала потреба за формирањем бомбашких група, Саво је редовно учествовао у њима, као вођа групе или њен пратилац са пушкомитраљезом. Врло велику смјелост и вјештину постизао је у засједама. Знао је по читав дан остати у засједи, непримјећен, на неком погодном мјесту поред пута.

рата. Дошао је у бригаду са својом 7. четом из 2. (Шолајиног) батаљона 3. крајишког одреда, као десетар и пушкомитраљезац. Био је већ искусан ратник, прекаљен у многим тешким борбама које су водили његова чета и Шолајин баталзон.

тиче се у борби са четницима по Мањачи, у заштитним борбама око Са-

нског Моста, Кључа, Мркоњић-Града и у другим борбама у IV непријатељској офанзиви. Приликом пребацивања 4. батаљона преко комуникације Мркоњић-Град - Кључ код Чађавице, 21/22. фебруара 1943, Саво је са својим одјељењем као заштитницом омогућио извлачење и пребацивање преко комуникације, не само својој чети, него скоро и читавом батаљону. Он је са својим одјељењем држао падине Лисине тр. 854 недалеко од пута, све до пада мрака, не дозволивши Нијемцима да пређу комуникацију и крену за батаљоном ка селу Ораховљани. Два дана касније, са падина косе Рустине код села Подрашница, читав дан држао је под ватром једну групу Нијемаца у јачини једног вода, тако да нису могли ни напријед ни назад све до пада мрака.

Саво Ловре, командир 1. чете, 4. батаљона

бригада остала на десној обали Неретве, између Јабланице и Острошца, непријатељ упорно настоји да нас баци у ријеку. Мостови код Јабланице и Острошца поново порушени, а мало који борац зна да плива. Ситуација врло тешка. Саво и у овој ситуацији показује примјер храбрости и одважности. Са пушкомитраљезом непрекидно мијења положај не дозвољавајући Нијемцима ни корака напријед. Храбри борце око себе да издрже и до мрака не узмичу ни корака назад, чиме је омогућио својој чети, па и батаљону, да се лакше повуку и у току ноћи пребаце преко Неретве код Острошца, на лијеву обалу. Оваквих и сличних примјера у IV и V непријатељској офанзиви било је доста.

на Мељаку испред Челебића, Саво са одјељењем први упада у ровове, вјешто избјегавајући дејство четничких бомби.

Дана 30. маја на Јаворак Саво са пушкомитраљезом међу првима из 4. батаљона излази и тако заједно са осталима, ојачава положај раније пристиглих бораца 1. батаљона.

На крају V непријатељске офанзиве, јуна месеца 1943. Саво постаје командир вода али не може себи дозволити да и даље не буде међу првима у акцијама своје чете, па чак тражи да учествује поново у бомбашким групама.

бомбе у ровове код Баш Бунара, а затим пушкомитраљезом омогућује воду да упадне у ровове. Нешто касније, у нападу на Високо, са својим водом вјешто се провукао кроз непријатељску одбрану и неопажено избио до самог центра града. Појава партизана у самом центру града, код непријатеља је изазвало пометњу и велику панику. Но, због других околности, успјех Савиног вода није искориштен.

гове чете испријечио се добро брањени бункер. Саво узима групу бораца, са којом успјева да се привуче бункеру и да га врло брзо ликвидира. Тако омогућава чети да скоро без губитака изврши задатак. У овом нападу, он је претходно одредио један вод - 1. вод са командиром Илијом Топићем - да се у погодној ситуацији забаци непосредно иза непријатељске одбране и распореди уз једну живицу изнад стазе којом би се непријатељ могао извлачити ка Бугојну. И заиста, овим правцем се непријатељ повлачио кад су наше јединице продрле у град. Постигавши изненађење, вод је успио заробити скоро читаву сатнију домобрана. Саво је за овај успјех као командир чете похваљен.

међу првима пробила непријатељску одбрану. Он се са једним водом провукао између бункера и ровом који је из позадине водио према једном од њих, привукао се неопажен до врата бункера и ликвидирао га. Овим је била начета одбрана, а затим је врло брзо пало још неколико бункера, чиме је одбрана битно ослабила, па чак била доведена у питање.

Овог пута Травник је ослобођен. На челу своје чете, Саво Ловре је похваљен од штаба 10. крајишке дивизије.

Када се 4. батаљон почетком 1945. године налазио на Оглавку, између Кисељака и Бусоваче, Саво се често спуштао до комуникације, вршио диверзије, постављао засједе и сачекивао мање групе непријатеља, у чему је имао доста успјеха. У фебруару 1945, на падинама Брезове Косе код Ичковца, недалеко од раскрснице пута Кисељак - Бусовача и Кисељак - Фојница, са водником Пером Марковићем и мањом групом бораца поставио је засједу. Притајен у засједи у непосредној близини пута, дуго је чекао док није наишло једно моторизовано њемачко одјељење, које је у свом саставу имало и топ 75 мм. Нијемци су били изненађени и за кратко вријеме потпуно уништени. Савина група није имала губитака.

Оваквих и сличних Савиних иницијатива било је на претек. Као борац и као командир чете, истицао се још много пута, као на примјер у борбама око Краљеве Сутјеске, у борби за Семизовац, Какањ, Зеницу и у низу борби до Зиданог Моста. Саво је спадао међу најхрабрије и најсналажљивије командире чета у бригади, па можда и у дивизији. Често је истицан за примјер, похваљиван као борац и као командир чете. Он је међу борце уносио дух храбрости, одважности и поуздање у себе и своје другове, а они су га заузврат веома дјенили, вољели и слиједили. Имао је велико повјерење у борце и претпостављене.

Он је скоро редовно међу првима ишао у напад и јуриш, а последњи се повлачио из борбе.

Више пута му је савјетовано, а као командиру чете и наређивано, да тако не ради, али он је остао при своме. На упозорења и критике он би одговарао, да он то не ради зато што нема повјерење у борце и потчињене, већ да он друкчије не може, јер је тако навикао.

Ослобођење је дочекао као командир чете.

Његове груди красе: »Спомедаца 1941«, два ордена за храброст, двије партизанске звијезде и друга одликовања и признања.

Глиша ГАУВИЋ
Спасо КААААБА

У селу Рагале, недалеко од Фојнице, концем маја 1944. године заказан је састанак штаба 4. батаљона са свим командирима чета. Састанку су присуствовали замјеник команданта бригаде Милан Буп и референт санитета Дара Нетковић.

Командант батаљона Славко Вуковић и комесар Спасо Калаба упознали су нас с морално-политичким стањем батаљона. Ту смо детаљно упознати и о десанту на Дрвар.

Милан Ryn је говорио о стању на положајима наше бригаде и дивизије. Уз добру припрему јединица и користећи повољне услове терена, нарочито планине Вранице и Битовње, ми смо у стању, нагласио је, да успјешно вежемо непријатељске снаге и да тако омогућимо лакше извлачење наших главних снага испод снажног притиска непријатеља у ширем реону Дрвара.

По завршеном састанку, заједнички смо се фотографисали на једном пропланку код села Рагале.

Након састанка, настављене су даље активности. Прво су на састанку батаљонског бироа КПЈ постављени конкретни задаци комунистима. Дискутовали су сви секретари ћелија чета и то: Јово Кљајић, секретар у 1. чети, Дмитар Крмпот у 2. чети, Марко Протић у 3. чети и Недељко Мрђен, секретар ћелије приштапских дијелова. Дискутовао је и омладински руководилац Живко Цвијановић. Сви су они износили стање у својим четама, констатовали да су се борци и руководиоци, чланови Партије и ванпартијци, достојно и храбро држали у дотадашњим борбама. Изразили су мишљење да ће тако бити и у наредним борбама.

На крају је секретар батаљонског бироа Милорад Ракочевић поставио конкретне задатке, посебно у вези са одржавањем партијских састанака, пријемом у Партију другова који то заслужују, праћењем најновијих догађаја, и другим.

Након састанка батаљонског бироа, вршене су и остале политичко-партијске припреме у јединицама. Времена смо имали, јер се још није јаче испољавао притисак непријатеља на нашем сектору. Знали смо да се воде тешке борбе у Босанској крајини и око Дрвара. Зато смо стално били у пуној борбеној готовости да се супротставимо јачим нападима непријатеља.

Почело је 19. јуна 1944. године. Јаке снаге непријатеља нападале су од Кисељака. Наше чете давале су жилав отпор у вишедневним борбама, користећи повољне положаје и шуме Јасиковица и Грашчица. Под све јачим притиском непријатеља дуж комуникације, и због убацивања у

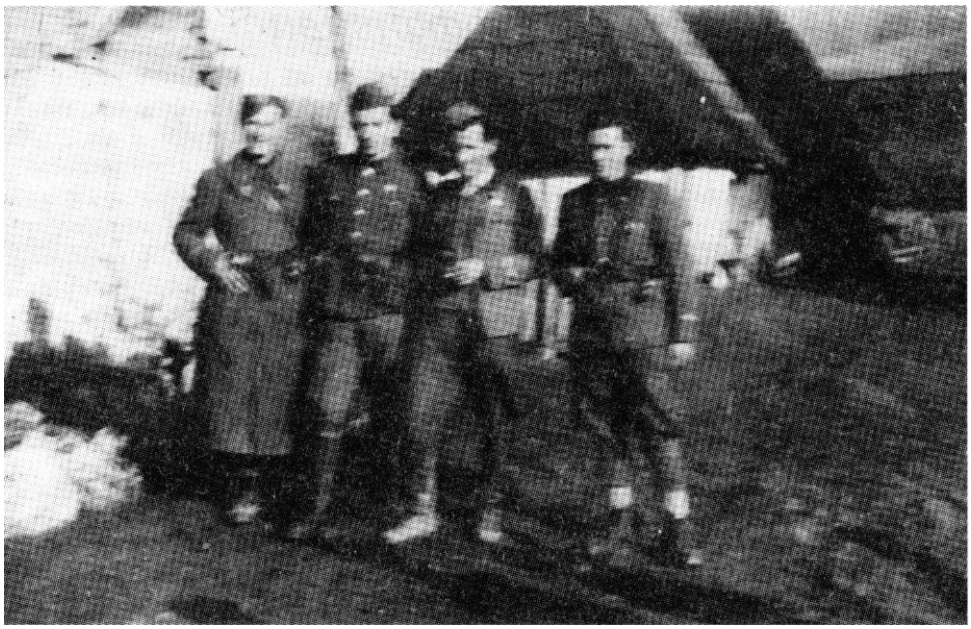

С лева у десно: Јово Лончар, комесар 3. чете, Милутин Ковачевић, комесар 2. чете, Спасо Калаба, комесар 4. батаљона и Глиша Глувић, комесар 1. чете. Којсина 1944.

борбу тенкова, наше јединице су се постепено повлачиле правцем Кисељак - Фојница - Зец-планина. Иза наших леђа, од Травника, Ростова и планине Вранице чуле су се све жешће борбе. То се борила 1. пролетерска дивизија на коју је непријатељ усмјерио своје главне снаге. V једном тренутку у покрету према гребену Зец-планине нашли су се у окружењу 1. и 4. батаљон наше бригаде. Изненада су се појавиле јаче непријатељске снаге и отвориле жестоку ватру на њихове предње дијелове. Није се смјело оклијевати. Замјеник команданта бригаде Милан Ryn издао је наређење батаљонима да одмах из покрета крену на јуриш; и он је био у првим борбеним редовима.

Након два дана борби, нзвршен је пробој из окружења. У овој борби јуначки је погинуо (27. јуна 1944. године) Милан Ryn, и још неколико другова, чијих се имена не сјећам. Јуначки је пао, јуришајући са пушкомитраљезом, и десетар Крсто Марковић - Зекић. Сахрањен је, заједно са осталим погинулим друговима, на врху Зец-планине.

Марко ПРОТИЋ

Успјела засједа

Крајем маја и почетком јуна 1944. године, 2. батаљон се налазио у селу Вољевац, недалеко од Г. Вакуфа, одакле је вршио чешће нападе на непријатеља који се кретао комуникацијом Бугојно - Г. Вакуф и даље према Прозору. Једна од успјелијих акција 2. батаљона у овом периоду била је засједа на комуникацији Бугојно - Горњи Вакуф, изведена 7. јуна 1944. године.

Штаб батаљона је одлучио да постави засједу ближе Бугојну ради постизања изненађења и већег успјеха. Место за засједу изабрано је у близини села Плоче и Дурбеговог Доца, а за њено извођење одређена је 2. и 3. чета. Мјесто за засједу 3. чете изабрано је у близини села Плоче, а 2. чета, у којој сам био командир, упућена је два-три километра ближе Бугојну и запосјела положаје у близини села Дурбегов Долац. Планом засједе било је предвиђено да 2. чета пропусти непријатеља, којег смо очекивали од Бугојна, па када стигне челом колоне у висину положаја 3. чете и када она отвори ватру на њега, да 2. чета нападне колону са зачеља, односно да нападне оне његове дијелове који стигну пред њене положаје. Требало је непријатељу онемогућити извлачење према Бугојну, што му је неколико пута раније полазило за руком.

Гледано са војничке тачке гледишта, план је био добар, и да се борба одвијала по плану, ниједан непријатељски војник не би жив измакао. Наше јединице биле су постављене на врло погодном мјесту за извршење овог задатка. Заузели смо положаје који су доминирали над тереном гдје се очекивао непријатељ, и са њих се могла отворити ефикасна ватра. У прилог нам је ишла и чињеница што на овом мјесту, уз сам друм, тече ријека Врбас, која је непријатељу онемогућавала било какав маневар ради извлачења испод ватре наших јединица.

Све раније акције и испаде непријатељ је вршио већином прије подне. Међутим, овог дана он је учинио изузетак, па је кренуо послије подне, чиме је нама у засједи створена тежа ситуација. Ми смо на положаје дошли ноћу, извршили распоред јединица, добро се укопали и маскирали. Очекујући да наиђе непријатељ у пријеподневним часовима, нисмо се смјели кретати, да бисмо остали непримјећени. Дан је био сунчан, љетњи, врућина прилично велика. У непосредној близини сељаци су радили на својим њивама, а понеки су се кретали и друмом испред нас. Тешко је било остати непримјећен, али смо, благодарећи дисциплини и свијести бораца, то ипак успјели. С обзиром да су распоред и посједање положаја извршени ноћу, оваква ситуација није дозвољавала да старјешине у току дана преконтролишу сваког борца, групу или одјељење, па је због тога било мањих недостатака у избору и посједању положаја, што се испољило тек кад је наишао непријатељ.

Коначно негдје између 16 и 17 часова, непријатељ се ипак појавио. Њемачка моторизована колона наилазила је од Бугојна. Кретала се споро и обазриво. Кад је колона стигла испред нас и скоро се челом изравнала са десним крилом 2. чете, одједном је застала. Са мотоцикла су сишла два њемачка војника и упутила се право према узвишењу на којем се налазио пушкомитраљез постављен на десном крилу чете. Постојала је опасност да једно одјељење са пушкомитраљезом буде откривено, те су морали, или отворити ватру на непријатеља, или се повући. И у једном и у другом случају били би откривени и не бисмо постигли изненађење.

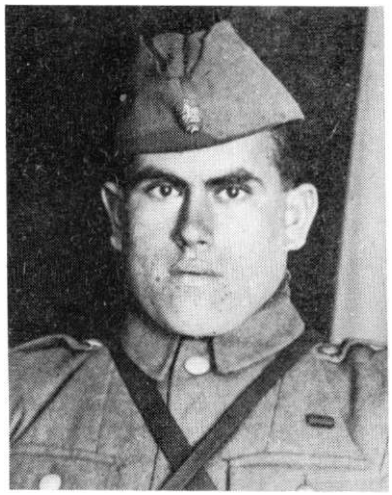

Аане Ацајип, замјеник команОири 3. чете, 4. õaTCLbona

Налазећи се на погодном мјесту, са кога сам могао добро све оемотрити, закључио сам да морам брзо реаговати и напасти прије него чело колоне стигне у висину 3. чете, како је било предвиђено планом штаба батаљона. Командовао сам чети да отвори ватру по непријатељу који је застао на друму. Чета је отворила ватру једновремено, као да је један прст повукао обараче. Непријатељ је био изненађен и није се снашао да се организује за одбрану и пружи отпор. Код њега је настала пометња и паника.

На дентралном дијелу засједе 2. чете, друм је био засјечен дубље у косу, а на ивици тог дијела засјечене косе била је распоређена група бомбаша. Њен је задатак био да нападне непријатеља бомбама уколико би се у току борбе евентуално користио тим заклоном, јер је био погодан за постављање минобацача и тучење наших јединица. Групом је командовао Дане Ацајип. Наша предвиђања су се обистинила. Чим смо напали непријатеља, његови дијелови су одмах покушали да ту поставе минобацаче. Бомбаши су их засули бомбама а да нису успјели испалити ниједну мину. На том мјесту је било највише мртвих и рањених. Једном минобацачу задњи дио цијеви био је разнесен, највјероватније од наше бомбе.

Борба није дуго трајала, јер су Нијемци почели да се повлаче у правцу Бугојна, у чему су углавном успјели. Непријатељу су нанијети губици: 8 мртвих и 15 рањених, а заплијењено је: 1 топ 28 мм њемачки, 1 исправан минобацач и разне друге ратне опреме. Ми смо имали 1 погинулог, а још један борац и ја били смо рањени.

вођа бомбаша Дане Ацајип, родом из Јања. До ступања у НОВ био је чобанин са само 4 разреда основне школе. Био је то храбар и сналажљив борац, помало тврдоглав и, како се то каже, на своју руку. Увијек смо били сигурни да ће извршити добијени задатак, na је због тога и овом приликом одређен за вођу бомбаша. Преживио је рат и из њега изишао у чину потпоручника, али је погинуо 1946. године несрећним случајем.

Митар БАКОВИН

Извиђачка чета

Почетком јуна 1944. године, из свих батаљона изабрано је по 6 до 7 бораца, који су упућени у штаб бригаде. Нико није знао куда ће ко и на који задатак. Више дана одмарали смо се поред штаба бригаде па су нас звали »лежећа« јединица, а ми смо им одговарали да смо »ударна«. Било је то у селу Прослап, на изворном дијелу ријеке Раме. Непосредну организацију и формирање чете вршио је замјеник команданта бригаде Славко Вуковић. Коначно, 15. и 16. јуна 1944. године поређали смо се по батаљонима и рапорт команданту бригаде Милану Боснићу предао је поручник Драгојло Маркић, наш командир. Командант је обишао строј и разговарао с борцима батаљона.

Славко Вуковић, командант 4. бат^она и замјеник команданта бригаде

Затим је стао испред строја и говорио о будућој јединици. Рекао је да смо одабрани за ову јединицу, да је већ чуо да нас зову »лежећа«, »летећа« или »ударна«, али да смо ми извиђачка чета под командом штаба бригаде, и да је наш командир Драгојло Маркић. Затим је истакао да ће чета имати сложене и напорне задатке и поновио ону народну: »ко није кадар стићи и утећи и на страшном мјесту постојати« нека слободно изађе из строја, јер је то боље него да закаже тамо гдје треба извршавати задатке.

Из строја није нико изашао, само су два борца изјавила да због физичке исцрпљености неће моћи издржати дуге и напорне маршеве али ипак желе да остану у чети.

На дан формирања, кад нам је саопштено да смо Извиђачка чета, колико се сјећам, присутни борци из батаљона били су:

Први батаљон: Милан Чубрило, Богдан Марјанад, Ристо Кузман, Л>убан Цумбо, Лука Тешић, Јосо Јандрић и Лука Граовац;

Аруги батаљон: Ахмет Чабар, Душан Наранџић, Митар Ивић, Јахија Калбић, Ристо Гњатић Бошко и Милан Драгојевић Кокара;

Трећи батаљон: Борђе Петровић, Ејуб Сефер, Нађо Даковић, Мухарем Хаџиосмановић, Перо Божиновић и Јово Шикман;

Четврти батЈЂОн: Јусуф Малић, Ибрахим Бегић, Манојло Бојић Моња, Марко Јелић и Ибрахим Кељалић.

Након смотре, командир чете нас је распоредио по извиђачким групама. У прво вријеме формиране су четири групе, а нешто касније формирана је и пета извиђачка група. Прве вође група били су: Милан Чубрило - поручник, Ахмет Чабар - заставник, Борђе Петровић - потпоручник и Јосо Јандрић - старији водник.

Да ли су или не, на дан формирања били у строју чете другови Шериф Мујчић, Ратко Золотић, Бране Радишић, Војин Клисура, Л>убо Рађан, Јефто - звани »Талијан« и из којих су батаљона били, не могу се сјетити.

Први политички комесар чете био је Илија Галић из 3. батаљона, који је у чету дошао послије заузимања Горњег Вакуфа.

Под непосредном командом штаба бригаде, прије свега обавјештајног официра, чета је по групама извршавала задатке у прикупљању података о непријатељу. Наводим само неке:

Извиђачки осјећај

Октобра 1944. године, цио град Травник је ослобођен, сем касарне за коју се водила жестока борба. Била је оправдана претпоставка да дио зликоваца и крвника, одраније познатих, није погинуо и није могао побјећи из града у току борбе. Претпостављано је да се и дио њих сакрио у самом граду. Извиђачи су под руководством обавјештајца и органа ОЗН-е, били ти који су вршили претрагу, откривање и хватање непријатељских официра и главешина усташког поретка.

Један од тих за којима се трагало био је и натпоручник Горског здруга домобранске војске, познат одраније органима ОЗН-е. Знало се да је био у Травнику у почетку нашег напада, а да је становао у улици Потур-махала. Добили смо задатак да га пронађемо и ухватимо.

Распитујући се и прикупљајући податке, дошли смо до куће у којој је становао. Покуцали смо на авлијска врата неколико пута, док нам домаћица није отворила. Ушли смо и упитали да ли ту станује натпоручник; одговорила је без размишљања: »Становао је и кад је борба почела отишао је и није се више враћао«. Попесмо се уз спољне степенице у кућу, извршисмо преглед и ништа не нађосмо од опреме и ствари које су припадале натпоручнику, сем десетак сложених испегланих кошуља. Домаћица нам је излазила у сусрет и изразила жељу да нас почасти пићем, јелом и цигаретама. Нисмо прихватили понуду, извинили смо се и изашли на улицу необављена посла.

Отишли смо до Малте, осматрали напад на Касарну, потом се поново вратили до кафане »Липа«, сјели и расправљали о домаћици и натпоручнику, јер смо имали осјећај да ту нешто није у реду. На то су нас наводила присјећања да смо дуго чекали на отварање врата, па онда на спреман одговор, уклоњене ствари сем кошуља, па њена љубазност и понуде. Све нас је то наводило да би се натпоручник могао ту крити.

Кренули смо поново, овај пут правцем који се из куће не може осматрати. Нисмо куцали на врата него смо једноставно јурнули и улетјели пред степенице које воде у кућу. На наше изненађење, угледасмо натпоручника на степеницама, у униформи, са ћебетом под пазухом и бокалом воде у лијевој руци. Изнад њега стоји газдарица укоченог погледа. Извадимо му пиштољ »ВИС« иза појаса, наредимо да нас води у скровиште, које је било вјешто прикривено испод куће у дворишту. Наредимо му да узме ратну опрему (ранац, аутомат, жаржере и друго) и спроведемо га у штаб бригаде на Иловачи.

Упорност

Септембра 1944. године, у реону Бусоваче, дошло се до податка да се у селу Баре налази мјештанин, припадник њемачких СС јединица на одмору, који је учествовао у десанту на Дрвар. На том простору - у селима Баре, Храсно и Границе налазиле су се наше јединице.

Ставили смо, у току два до три дана, под прикривену дневноноћну контролу, кућу и терен око ње. Кућа је била на осами, у њој је живјела жена са двоје дјеце. Уочавам да жена и дјеца никуд не одлазе од куће сем ријетко до првог комшије, а није се могло примјетити да ико навраћа у кућу. Жена је у два наврата одлазила у шуму по дрва.

Такође, није се могло запазити да контактира са Бусовачом, јер је једна од претпоставки била да се по доласку наших јединица склонио у Бусовачу.

Одлучили смо се да идемо код жене, и то усред дана. Рекли смо јој да знамо да јој је муж домобран и да је побјегао из »хрватске« војске и тражимо да нам преда војничку униформу и оружје ако има. Потврдила нам је да је домобран, да откако је отишао 1942. није долазио кући, а ријетко се јавља; да за то од власти из Бусоваче прима »потпору«; порицала је да је дошао и да су то само измислиле комшије. Наставили смо да дању и ноћу долазимо код ње и инсистирамо да нам преда војничко одијело. Најзад је признала да јој се муж крије у оближњој бази у шуми и тамо нас одвела. Из рупе се извукао човјек у цивилу. Кад нас је опазио, подигао је руке увис без команде. У брлогу је нађена комплетна опрема припадника СС јединица (аутомат, 5 оквира муниције, 2 хандгранате, пиштољ »валтер« и др.). Заиста је био од 1942. године припадник СС јединица, а од 1941. године у домобранима.

»Тетка«

Децембра 1944. године, штаб бригаде и приштапски дијелови били су смјештени у селу Баковићи, а батаљони на широј просторији Фојнице и Крешева. Извиђачка чета је у сталном покрету, прикупљајући податке. Зима и снијег отежавају активно извиђање у непријатељској позадини. Извиђање се врши осматрањем са одређених тачака и прикупљањем података од мјесног становништва.

Неке од осматрачница налазе се у Вишњици и Доцу, а задатак им је да осматрају комуникације Кисељак - Бусовача, раскршће Громиљак

и положаје око Кисељака. Извиђачке групе су на задатак одлазиле и враћале се преко села Црвена Земља. Пошто су на задатку биле 24 часа, то су се увијек сусретале на истом мјесту (тј. у с. Црвена Земља) и у исто вријеме. Кућа у којој смо се одмарали у одласку и повратку и размјењивали податке, била је посљедња у насељу, и у близини шуме. Добро заклоњена од погледа мјештана, била је прикладна за нас извиђаче. V кући је живјела жена са 3^4 дјеце, на први поглед доста доброћудна, па смо је прозвали »Тетка«. Испричала нам је да јој је муж у домобранима, да се ријетко јавља у посљедње вријеме и да они живи од земљорадње.

Једног дана, наша прва група, неуобичајено рано се враћајући са извиђања, у шуми Јасековица опази човјека који нешто тјера. Кад су га позвали, почео је да бјежи, а пошто су припуцали, ухвате га и тек онда видјеше да тјера прасе. Поведу га са собом до »тетке«, кад тамо а он »теткин« муж. Изјавио је да је у току ноћи дошао из Кисељака кући, na је у повратку потјерао прасе да га прода у Кисељаку и пошаље жени опрему за кућу. Доведен је у штаб бригаде, па пошто су га неки мјештани и теренци из околине Фојнице познавали, саслушање је настављено. Признао је да је припадник СС јединице, да је дошао на одмор и да је ту код наше »тетке« око 20 дана. Није признао да је донио оружје. Не вјерујући му, отишли смо до »тетке« да нам она преда оружје и униформу. Правила се невјешта, као она уопште не зна да је он ишта донио, па према томе, ако је то сакривено она не зна гдје је. Све смо претражили, али униформе и оружја нигдје. Поново смо инсистирали код »тетке« како јој је муж поручио да нам то преда, али она је остала глуха на све наше захтјеве.

Кренули смо назад, необављена посла и нехотично застанемо код ћумеза. Случајно погледам »тетку«, поглед јој се скаменио на ћумезу, а нас и не гледа. Ристо ми намигну и рече: »Ту смо!« Бумез је био заиста биједно направљен. Стране склепане од дебљих грана, облијепљене земљом, таван од прућа преко којег је набацана бујад, а кров покривен сламом. Сваки пут у повратку и доласку наше ИГ-е су прошле поред овог ћумеза, неки од бораца су га сигурно и дотицали, и не сумњајући шта се налази у његовом »тавану«. А ту је била сложена униформа и наоружање (машинка, шаржери, бомбе, пиштољ и остале ствари) припадника СС јединице, који је имао исти задатак према нама као и ми у околини Кисељака.

»Живи језик«

Штаб бригаде 5. фебруара 1945. године наредио је 1. и 2. батаљону и Извиђачкој чети, да изврше ноћни напад на непријатељске снаге (Нијемце и »черкезе«) у реону с. Лозине - с. Ранковићи. Извиђачка чета има задатак да се забаци у позадину непријатеља с циљем да олакша извршење задатка батаљонима и покуша ухватити »живи језик«, тј. непријатељског војника ради добијања података.

товци - с. Исаковићи и прикупила се у реону храстове шуме сјевероисточно од села Прибиловићи.

Ноћ је видна, са повременом мјесечином. Температура врло ниска, тако да је површина снијега смрзнута те при ходу пуца. Од шуме до првих кућа у селу Ранковићи, земљиште је равно и откривено, што непријатељу омогућује добро осматрање и ватрено дејство. Од полазног положаја чете до првих кућа у с. Ранковићи има 700-800 метара, а једини начин да се приђе кућама је кретање дуж потока, који тече од с. Прибиловићи, вијугајући равницом протиче поред усамљене куће и улијева се у ријеку Ријека. Обале су обрасле растињем, што пружа идеалну прилику да се приђе до усамљене куће гдје се налази непријатељ.

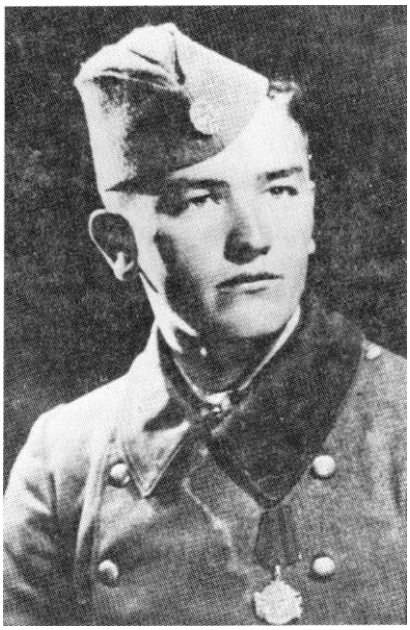

Ристо Кузман, командир извиђачке групе

Након осматрања терена и процјене услова, команда чете је одлучила да једна група покуша потоком прићи до куће, да по могућности ухвати стражара, а посаду у кући ликвидира бомбама и ватром из аутомата. Остали дио чете остаје на полазном положају, у готовости да ватром потпомогне групу и штити је у повлачењу.

У групи су били: Ристо Кузман-вођа, Манојло Бајић, Ибрахим Кељалић, Ибрахим Колар, Марко Јелић, Јахија Калбић и Ибрахим Бегић.

Група је ишла десном а потом лијевом обалом потока, у колони по један. Користећи шибље као маску, приближила се кући на 150-200 метара. Даље се морало ићи коритом потока, чије су обале са снијегом и растињем пружале услове да се приђе до куће. Вода је била до изнад чланака, али на појединим мјестима има вирова који су дубоки и до појаса. Тако нас је зауставио први вир, јер да се прође требало се сквасити. Вођа групе Кузман предложио је да се вирови обилазе тако што би се изашло на обалу и пузало око вира и поново улазило у поток. На овај начин би се губило у времену, а била је оправдана сумња да би нас непријатељ лакше открио. Кузман се одмах, не чекајући наше мишљење, у лежећем ставу издигао на обалу. У том моменту повукао сам га за ногу и он се нашао у виру. Туп пљусак воде, код другова који нису знали о чему се ради, изазвао је изненађење и они упиташе шта је било. Одговорих да се, Грцо сквасио. Грцом смо, из милоште, тајно и њему иза леђа звали омиљеног Ристу, јер је у говору мало задржавао. Крећући се потоком уз десну обалу у погнутом ставу и не дижући ноге из воде, стигли смо на 40 метара до куће. Видимо стражара са пушком о десном рамену, цупка у мјесту и окреће се десно и лијево. Закључујемо да стражар може да осматра поток на дужини 6-8 метара, на одстојању 15-20 метара од стражарског мјеста.

Коначан договор: три друга ће потрбушке препузати дио потока који стражар може да осматра, а потом продужити потоком и обићи кућу, прићи стражару пртином из села којом се непријатељ служи, а у том времену остала четворица прићи ће под обалу изнад које је стражар, гурнути стражара у поток првој групи, а потом бомбама и аутоматима ликвидирати посаду непријатеља у кући.

Прва двојица препузали су поток и нашли се испод самог стражара, ми остали чекамо да приђе и трећи друг. Стражар, окренут леђима нама, гледа иза куће, вјероватно одакле долази патрола. Кућа испред нас на 8-10 метара, босанска черпићара, са вратима и једним прозором према нама. Стражара држимо на нишану аутомата. Чусмо бућкање воде иза нас, и видимо истовремено нагао окрет стражара уз брзо скидање пушке с рамена и пуцањ. Човјек да не повјерује оваквој брзини. Једновремено смо га сасјекли ватром из два аутомата. Кузман повика: »Туци аутоматом прозор и врата куће, а ја ћу бомбама!« Истовремено, на врата и кроз прозор, почеше искакати Нијемци: наизмјенично бацисмо по 2-3 бомбе и испуцасмо по пар шаржера из аутомата и све се стиша. Непријатељ одмах осу ватру око куће и дуж потока, са »шарцем« од моста из куће и са торња цркве. У том заносу нисмо примијетили повлачење наших другова.

Повлачимо се дуж потока и чујемо глас командира чете Симе Рађеновића, који нас дозива поименично. Одазивамо се и он пита: »Је ли све у реду?« Одговарамо позитивно. Стижемо, а око командира група бораца спремних да нас иду тражити. Тек тад настадоше муке - обућа и одјећа на мени се смрзла. Тек тада нас ухвати хладноћа; цвокоћемо од зиме, а кретати се не може. Другови нас више носе него што нам помажу да идемо. Стижемо у село Исаковиће, гдје се цијелој групи пружа помоћ, а посебно тројици другова из групе који су лакше рањени.

ла. Кад смо нас двојица дошли испод стражара, трећи друг није легао да препуже онај дио потока који стражар може да осматра, него је кренуо у погнутом ставу и изазвао пљусак воде, што је стражар чуо и потом испалио метак. Кад је борба почела, један од другова из друге групе, покушао је да баци бомбу на кућу, бомба се одбила од грана дрвета и експлодирала изнад њих; том приликом рањена су три друга. Двојица неповређених одмах су повели рањене другове у чету, а да нас нису позвали.

Према онда прикупљеним подацима, 8-10 непријатељских војника је убијено и рањено, односно цијело истурено обезбјеђење у поменутој кући.

На састанку ћелије КПЈ и СКОЈ-а у чети, на којима је вршена анализа држања и понашања појединих другова у овој акцији, изречене су оштре критике, уз пуну самокритику свих учесника.

Напад на »штаб«

предстојећим задатком. Батаљони бригаде ноћас у 22 часа нападају непријатеља у реону: с. Г. Вечерска - Хум (тг. 749), а дио наше чете има за-

Митар Војиновић, комесар чете у 2. батаљону, Симо Раћеновић, командир извиђачке чете и Нисвета Чајо-Ничин, болничарка.

датак да се провуче кроз непријатељске положаје и нападне непријатељски »штаб« у усамљеној кући на путу између села Доња и Горња Вечерска, те дејством из позадине олакша напад батаљона. Терен гдје изводимо акцију нам је познат, што олакшава извршење задатка.

До с. Засеља је стигла цијела чета. Три извиђачке групе крећу на задатак правцем: Засеље - Забрђе, а затим се спуштамо низ пошумљену косу Гај и избијамо у уску долину код двије воденице (млина) на потоку Мачковац.

Командири група се укратко договарају о извршењу напада. Манојло Бојић Мања прелази поток и пут Д. и Г. Вечерска, пење се уз падине брда Хум (к. 449) и напада Качу са правца Хума; Ристо Кузман по избијању на пут креће у правцу Г. Вечерске, пресјеца телефонске линије, и напада на Качу са тог правца, а Ибрахим Бегић креће десном обалом потока до воденице и, гіо избијању у висину куће, прелази поток и напада на шталу и амбар. Истим редослиједом групе крећу у напад.

Ноћ је видна, без мјесечине и врло хладна, снијег испод коњена тврд и пуца под ногама, што одаје наше присуство.

Под заштитом ноћи и дрвећа око потока, стигосмо до треће воденице која је преко пута куће, удаљена 30-40 метара. Чекамо, осматрамо и ослушкујемо непријатеља и подилажење наших група. Непријатељ се не јавља, а примјећујемо да је прва група пришла близу куће. Прелазимо поток газећи; у стријељачком строју претрчасмо брисани простор и избисмо испред штале и амбара од куће и залегосмо. У том моменту отпоче напад батаљона на Г. Вечерску. Зачудо, непријатељ се из куће не јавља. Експлодира бомба изнад куће, огласи се Кузман да је код куће, а потом још једна експлозија у кући - али, непријатељ се не јавља. Онда Лука пушкомитраљезац повика: »Друже водниче, ево их у рову изнад појате«. Осмотрим, видим ров и на њему цијев од митраљеза, али се војници не виде. Користећи сјену испод појате, допужем до рова и видим да је само у њему митраљез без војника.

куће. Ни у кући није било непријатеља.

Укућани, преплашени и у страху, рекоше да су Швабе прије нашег доласка побјегле у правцу Г. Вечерске. Одмах све три групе крећу ка Г. Вечерској и избијамо код првих кућа на брежуљку, гдје наилазимо на рањеног њемачког официра, и ту се срећемо са јединицама 3. батаљона.

Умјесто »штаба«, у кући се налазио Центар везе непријатељског батаљона, гдје је поред митраљеза у кући нађено: 1 аутомат, 3 пушке, телефонска централа, телефон и друга војничка опрема. У ствари, група од 15 непријатељских војника открила је наше наступање и побјегла.

Наше дејство из позадине непријатеља омогућило је батаљонима бригаде лакше и брже савлађивање одбране, а с друге стране спријечило непријатељу повлачење путем селу Д. Вечерска, па је био присиљен да се повлачи тежим тереном преко Хума ка В. Мошуњу.

Краљева Сутјеска

Било је то код села Јасића, испред зидина тврђаве Бобовац - старе босанске пријестонице. Идући стазом, наједном смо чули звекет, из непосредне близине, од 10 до 15 м. Осмотримо поред ограде и видимо да се нешто миче. Осмотримо боље и видимо људске фигуре до појаса, шљемове, пушке; крећу се сасвим лагано, коњи натоварени. Закључујемо

да је непријатељска колона пред нама. Прије десетак часова прошли смо овуда али непријатељу није било ни трага ни гласа. Вријеме је око 3 сата послије поноћи 1. 4. 1945. године. Договорисмо се - командири извиђачких група - гдје да се поставе пушкомитраљези и још 4-5 бораца, за отварање ватре, а остали да се повуку у долину потока. Распоредили смо се дуж стазе, спремни за гађање колоне са одстојања од 20 до 50 метара. Ватра је отворена из пушкомитраљеза и аутомата, бачене су ручне бомбе, na је опет отворена ватра. Настала је општа пометња и вика у колони. Док се непријатељ снашао, ми смо се већ повукли ка потоку. Непријатељ је отворио снажну ватру, не само из дијела колоне који је био тучен, него из цијеле колоне. Чула се ватра и код села Драговићи. Овај сукоб извиђачке групе са непријатељем био је сигнал нашим јединицама да је непријатељ у близини.

Након отварања ватре по непријатељу и повлачења у поток, извиђачке групе су се извлачиле према Драговића-брду, а потом се пребациле преко косе низ коју се непријатељ кретао, прешле поток Буковица и преко брда Риде избиле, око седам сати, у штаб бригаде и поднијеле извјештај о непријатељу. А онда, истог дана, на инсистирање командира чете Симе Рађеновића, командант бригаде је одбио да се извиђачка чета укључи у борбу са непријатељем на к. 1248 Зјешница. Од села Ријечњаци - к. 553, козјом стазом кроз шуму избили смо на ивицу шуме сјеверозападне падине к. 1248, на одстојању 50-70 м од непријатељских положаја. Чета се неопажено развила у стријелце и из покрета отворила паклену ватру из аутомата, пушкомитраљеза, уз прасак ручних бомби, устријемила се на положај непријатеља, који није успио пружити било какав отпор. Овако силовит јуриш чета није никад прије извела.

тила комору и санитет, на коју је дејствовао и наш 2. батаљон. У овој борби убијен је и заробљен већи број непријатељских војника и заплијењена већа количина ратног материјала. Заробљени непријатељски војници, охоли и дрски, сад покуњено и дисциплиновано извршавају наше наредбе, молећивим погледом тражећи од нас сажаљење. То су били припадници »Принц Еуген« дивизије, са којима није било први пут да се сусрећемо, али сада онако како су заслужили.

скојевац, који је у заносу јуришао, не чувајући себе и свој живот, налетио право на непријатељско митраљеско гнијездо, из којег га је покосио »шарац«.

Ибрахим БЕГИН

Извиђачка чета бригаде формирана је у селу Ковачево Поље код Прозора, у јуну 1944. године. Дијелила се на пет борбених група. Била је директно под командом штаба бригаде. Њен први командир био је Драгојло Маркић, а када је он отишао, онда Симо Рађеновић, звани »Рађо«. Комесар чете, од њеног формирања, био је Илија Галић. Вође група тада су били: Милан Чубрило, Борђе Петровић, Нађо Баковић, Ахмет Чабер и Јоцо Јандрић. Овакав састав чете памтим од њеног формирања до децембра 1944. године, када сам рањен и отишао у болницу.

дођу најхрабрији, који су имали и других врлина. Пред четом су стајали врло тешки и одговорни задаци. Водило се строго рачуна да чета буде наоружана најефикаснијим наоружањем са којима је бригада располагала.

Добро се сјећам њених првих задатака, а најчешће извиђања непријатељских комуникација и гарнизона. Често смо били у засједама или се привлачили гарнизонима на што ближе одстојање, како бисмо што боље осмотрили непријатеља, његов распоред и ватрене положаје. Строго смо водили рачуна о камуфлажи, да не будемо примијећени, јер у том случају наша акција не би имала ефекта. Успут, до одређеног мјеста извиђања, прикупљали смо податке од мјештана уколико бисмо се са њима сусретали. У томе је било разних згода и незгода, ria ево нешто о другој групи, којој сам припадао.

Извјесно вријеме, концем 1944. године, чета се налазила у Баковићима код Фојнице. Моја група добила је задатак да извиди мјесто Кисељак и цесту Кисељак - Кобиља Глава. Када смо стигли на Кобиљу Главу, камуфлирали смо се и чекали наилазак непријатеља, јер се знало да се он често креће тим путем на моторним возилима. У засједи нисмо дуго чекали. УсКоро се појавио непријатељски моторбицикл са корпом, на коме су била тројица усташа. Залегли смо с намјером да их пустимо што ближе. Међутим, наш борац Ристо Кузман није био дисциплинован, него је прије времена опалио, јурнувши у правцу мотора. Ни нама ништа друго није преостало него да кренемо за Ристом. Усташе смо ликвидирали. Послије мотора, наишао је камион са десеторицом усташа. Тројицу смо ликвидирали, једног заробили, а остали су побјегли. У камиону је било доста новца, који су усташе носили у Кисељак за исплату својих чиновника. Заробљени усташа нам је дао много података о непријатељу у Кисељаку и другим мјестима у његовој близини. Запалили смо камион и вратили се у своју чету без губитака.

Мухарем ХАЏИОСМАНОВИЋ

Погинуо је наш Јоже

Јоже је дошао у 2. чету 1. батаљона у току VII непријатељске офанзиве, почетком јуна 1944. године, код Горњег Вакуфа, када је 1. пролетерски корпус маршевао за Србију. Том приликом остало је доста бораца из пролетерских јединица, који су се прикључили јединицама наше бригаде. Они су заостали иза својих јединица већином због исцрпљености и болести. Ми смо их радо прихватали и пружали им помоћ.

теља код свих бораца наше чете. Био је средњег раста, врло окретан и бистар, непосредан у комуницирању, веселе природе, а изнад свега добар и храбар борац. Успио је да за врло кратко вријеме стекне симпатије свих бораца и старјешина. Са Јожом су дошли: Фурлан, Донини и Пшрини. Фурлан је био родом из Истре - преживио је рат. Из Кршког је, по одобрењу старјешина, отишао јула мјесеца 1945. године у свој родни крај.

Први батаљон је нападао непријатељско упориште Громиљак код Кисељака, у току септембра 1944. године. Ово упориште непријатељ је упорно бранио, јер се налазило на важној комуникацији за Сарајево. Тим правцем су се из Србије и са југа преко Сарајева повлачиле знатне снаге Групе армија »Е«. Ми смо често организовали засједе на Кобиљој Глави, ометали непријатеља да се мирно повлачи, наносили му губитке, долазећи до знатног плијена. Уништавали смо његову живу силу и моторизацију.

По заузимању Громиљака, напали смо непријатељски гарнизон у Кисељаку. Тог дана јутро је било ведро, вријеме лијепо. Сијало је сунце, успављујући наше другове уморне од непроспаване ноћи. Били смо некако мрзовољни; само да нам је да се наспавамо.

Јоже је руковао »бреуалом« (митраљезом енглеске производње) и успјешно тукао непријатеља. У једном моменту, кад му је попустила пажња, себе и митраљез којим је руковао превише је истурио из заклона, што је било довољно да га непријатељски митраљезац погоди. Његове груди биле су изрешетане, митраљез онеспособљен за дејство - цијев деформисана, а ножице поломљене. Прискочио сам му у помоћ, али, био је смртно погођен. Ожалили смо га и сахранили, на партизански начин. Највише је Јожу жалио Перо Лазукић, родом из села Липовача, општина Шипово (Перо је погинуо код Кршког 1945. године). Јоже је био родом из Хрватске, а највјероватније из Загорја. Случај је хтио да је Јоже погинуо у Перином, а Перо у Јожином завичају.

Тако се у борби и погибији ковало братство и јединство наших народа. Наши другови никад нису постављали питање гдје ће се борити. Важно је било туђи непријатеља, ма гдје се он налазио.

Током борби око Кисељака, батаљон се изненада и брзо морао повући. Нијемци су тада ухватили нашег интенданта батаљона Богољуба Гавранића, који је прикупљао храну за батаљон у околним селима. Када се враћао у јединицу, наишао је на њемачку засједу и заробљен је. Богољуб је нешто касније успио, користећи несмотреност Нијемаца и своје велико ратничко искуство, да побјегне и да се спаси од сигурне СхМрти. Преживио је раг.

За Јожино презиме готово да нико у чети, па и у батаљону, није знао. Он је био само Јоже. Ни сада када пишем о њему, послије четири деценије, не знам како се презивао.

Перу Лазукића срео сам на путу Карловац - Загреб, послије једне тешке ноћне борбе у храстовој карловачкој шуми. Одмарали смо се и разговарали о тој борби у којој је неколико другова погинуло и тешко рањено; рањен је тада командир вода Шпиро Радуљица, родом из Јањског села Прибељци. Перо се радовао слободи као и сви ми. Том приликом ми је рекао да не вјерује да ће преживјети рат. На жалост, његово предосјећање се обистинило - погинуо је само неколико дана након тога. Перо је био изванредан друг, снажан и храбар момак. Наоружан је био аутоматом. Чини ми се да је у то вријеме био командир вода. Када смо кренули за Кршко, са њим се више нисам састајао.

Љубо РАКИТА

Тројица храбрих десетара

Били су храбри Митар, Чедо и Крсто, десетари 3. чете 4. батаљона. У цвијету младости, као најхрабрији међу храбрима, постали су десетари. Бити десетар, значило је водити десетину непосредно у окршај, на јуриш, на бункере, на транспорте, на тенкове. Требало је на челу десетине, по цичи зими, у тамној ноћи, у непознатом крају, водити своје борце, постићи успјех, извојевати побједу. Да је од десетара зависио успјех или неуспјех десетине, вода, чете и батаљона, то су сви знали. Неуспјех је представљао срамоту, за скојевца, члана Партије, за десетара.

Митар Малеш, омладинац из села Брћани код извора Пливе, пошао је у борбу заједно са својим мјештанима. Борио се и бранио село од непријатеља. У борби је израстао у неустрашивог борца.

Отишао је са својим друговима у борбу далеко од свог села, од свог краја. Вихор рата одвео га је далеко преко босанско-херцеговачких планина у кршну Црну Гору. Веселио се нашим побједама. Веселио прољећу. Са својим друговима прославио 1. мај 1943. године у селу Тимару испод Сињајевине.

Маја 1943. године, непријатељ је јаким снагама од Колашина напао наше снаге на обронцима Сињајевине. Чета је дочекала непријатеља. Напријед је био 1. вод. Прва десетина на челу са Малешом. Отпочела је борба. Требало је освојити једну коту прије непријатеља. У грчевитој борби, десетина је освојила коту и чврсто се бранила из камењара. У тој борби на челу своје десетине храбро гине десетар Митар Малеш. Десетина је извршила борбени задатак, али је изгубила свог храброг старјешину. Са тугом је сахрањен у Тимару испод Сињајевине. Његов гроб је окићен раним прољетним цвијећем. Десетина је наставила даље борбе.

Чедо Радановић, десетар, пао је храбро 2. априла 1944. године, бранећи положај у селу Голо Брдо, близу Бугојна. Кад је непријатељ у рану зору тог дана напао, Чедина десетина је била сама на положају. Одбили су напад непријатеља, али је Чедо погинуо на челу десетине, која је одлучно бранила положај до пристизања осталих снага чете. Био је зрео момак, храбар и вјешт ратник. Чедо је био из засеока Царевац. Јединац у мајке. Одслужио је бившу југословенску војску. Рат га је затекао као војника приликом капитулације бивше југословенске војске. Дошао је у своје село и као устаник се храбро борио. Сахрањен је у Голом Брду код Бугојна. Остао је на вјечној стражи као свијетао примјер храброг борца.

Крстан Марковић, из засеока Марковићи код извора Пливе. Као младић ступио је у борбу против усташа и окупатора. По узору на славног команданта Шолају, свог комшију, постаје неустрашив борац. У трећој чети 4. батаљона прошао је тежак пут кроз IV и V непријатељску офанзиву. Као бомбаш и митраљезац, био је увијек први. Послије V офанзиве постаје десетар и један од најхрабријих бораца - десетара у чети и батаљону. Његова десетина била је увијек прва у свим борбама.

Кад се чета и батаљон нађоше у окршају на Зец-планини, 26. јуна 1944. године, Крсто је повео своју десетину, разбио непријатеља на врху планине, омогућио пристизање чете и батаљона. У том јуришу храбро је погинуо. Остао је на врху Зец-планине. Сахрањен је испод једне дебеле букве. Његов брог је покривен гранама и зеленим лишћем.

Марко ПРОТИЋ

Борбени пут Вида Пердува

Два дана пошто је стигла вијест о дизању устанка, Вид Пердув почео је свој ратни пут. Са групом устаника, већ 29. јула 1941. године, изнад родног села Пердухова, код Гламоча, сачекује камион којим су усташе из Млиништа возили похватане недужне сељаке у Гламоч. Убијена су тројица усташа, шест их је заробљено, а таоци су ослобођени.

Тешке борбе слабо наоружаних устаничких јединица су се настављале, отимало се оружје, а групе устаника су бројно расле. Вид се нарочито истакао у августовским борбама против усташа око Гламоча, на Озрену и Брезовачи. У првој половини септембра, тачније од 7. до 14. септембра 1941. године, гламочки устаници водили су жестоке борбе са Црном легијом на Млиништима и у тим борбама Вид је увијек међу првима неколико пута јуришао у бомбашким групама. Партија је стварала све чвршће устаничке војне јединице. Тако је концем 1941. године формиран батаљон »Будућност«, у коме је Вид постављен за командира 2. вода 6. чете. Захваљујући својој храбрости и непоколебљивости, организационим способностима, оданости борби коју је водила КПЈ, већ концем 1941. постаје и њен члан. То је био и логичан наставак Видовог дотадашњег животног пута.

Вид је рођен у сиромашној сељачкој породици, 28. јуна 1917. године. Као младић одлазио је на сезонске послове у Београд, на пољске радове по Војводини и свуда гдје се могао зарадити надничарски динар, јер није имао могућности да заврши ни основну школу. Биједне зараде, уз тежак и напоран рад, сусрети са напредним радницима, а нарочито утицај његовог брата Николе, учесника октобарске револуције, који му је говорио о побједи радничке класе у Русији и новој социјалној правди, опредијелили су Вида као борца за радничка права. Рано се оженио, до почетка рата имао је четири кћери, одслужио је војску и постао зрео човјек који је знао шта хоће.

Концем децембра 1941. са својим водом Вид креће на терен села Доца и Драгнића, гдје остаје до конца марта 1942. године. На том терену је постигао видне успјехе у развијању братства и јединства међу Србима, Хрватима и Муслиманима и заштити народа од усташа и Италијана. Талијани су покушали да га сломе. Дошли су у његово село, запалили неколико кућа и куће његових сестара, а његову породицу затворили. Међутим, Вид је са још већим еланом настављао борбу. Талијани су пустили из затвора Видову породицу приликом одласка из Гламоча 29. маја 1942.

године. Његова ћерка, стара свега 15 мјесеци, умрла је од хладноће и глади у збјегу априла 1942. године.

Одмах послије ослобођења Гламоча, (20. јула 1942), Вид је постао први командант мјеста. Тада је радио на прихвату Врховног штаба и других штабова, организовао смјештај болнице при ВШ са око 2.000 рањених и болесних бораца и њихово превожење и ношење за Дрвар, Млиништа и даље.

Овакав позадински рад није му одговарао, па је тражио да га упуте у борбену јединицу. Његовој жељи је удовољено па је упућен у 4. крајишку бригаду гдје је постављен за командира 2. вода 2. чете 1. батаљона а убрзо и за замјеника командира исте чете.

Рањен је почетком 1943. године, због чега је застао иза своје бригаде. Након отпуштања из болнице, прикључио се најближој јединици - 7. крајишкој бригади, њеном 3. батаљону. Било је то за вријеме јаке јануарске зиме током IV непријатељске офанзиве.

Као борац 3. вода 3. чете 3. батаљона, Вид се одмах истакао као бомбаш у борби у селу Сурјану, гдје су разбијени мањачки четници и натјерани преко Врбаса. Виду ништа није сметало што је у почетку у бригади био само борац, важно му је било само туђи непријатеља, јер борба убрзо избацује на површину најхрабрије. Бригада је у то вријеме водила непрекидне борбе у заштитници оперативне групе Врховног штаба, од Санског Моста до ријеке Неретве. Вид се поново истакао нарочито у борбама на Драгнић-Подовима и Чардаку.

смјештена код рођака, јер им је дом спаљен. Било им је тешко, али ни њему није било лако. Овакво стање породице није га обесхрабрило јер је вјеровао у боље дане, у побједу. Са породицом остаје свега неколико сати јер је журио да стигне батаљон и своје другове. Идући сам кроз планину и сметове, стигао је бригаду у селу Прибељи под планином Виторог. Преко Хрбљина и њеног крша, бригада избија на Борову Главу, гдје води жестоку борби са Нијемцима. У овој борби гине његов десетар Урош Бањац и Вид преузима његову дужност.

Тачно годину дана прије Вид је на том истом мјесту водио борбу, али против других окупатора - Италијана. Његов вод батаљона »Будућност« бочним ударом одлучно је допринио разбијању италијанских снага.

Пред почетак V офанзиве, када су у НОВЈ уведени чинови, Вид је унапријеђен у чин заставника.

рочито на Брљеву и брду Кулини, гдје је са својом десетином заробио два »шарца« који су падобраном били спуштени њемачким јединицама, а пали између нас и непријатеља. При пробоју обруча на прузи између Праче и Реновице, на челу чете са својом десетином, из засједе је уништио 4 камиона и 30 Нијемаца.

Приликом заузимања рудника Бурђевик у источној Босни, Вид се истакао дејством свог »шарца«. А онда је услиједио контранапад јединица 369. легионарске »Вражје дивизије« из Тузле преко Живиница, чији су се дијелови уклинили у нашу одбрану. Тако је 3. вод 3. чете 3. батаљона остао у окружењу са замјеником команданта батаљона Николом Продановићем. При пробоју Вид је заробио пушкомитраљез »шарац« и у овој

3. чета, 2. батаљона, командир чете Вид Пердув, са аутоматом у руци

се борби нарочито истакао. У пробоју је тешко рањен командир вода Перо Даничић, који је нестао. Његову дужност преузео је Вид 3. VII 1943.

Са својим водом, на жељезничкој прузи код Брадине, Вид је извршио јуриш и тако омогућио прелаз осталим јединицама батаљона, а да његов вод није имао ниједног борца избаченог из строја. По повратку у Крајину, када је 4. октобра 1943. године, код Мркоњић-Града формиран 2. батаљон, за командира 3. чете постављен је Вид Пердув и убрзо унапријеђен у чин поручника.

Пуних девет мјесеци, све до погибије 20. јуна 1944. године, командир Вид је успјешно водио своју чету и извршавао све постављене задатке. Чувао је борце, али није штедио ни себе. У јуришима је увијек био први или међу првима, а у одступању увијек посљедњи. Често је узимао у руке своје омиљено оружје »шарац« и тукао њиме непријатеља.

Тога дана, код села Тјешила испред Фојнице, са четом је запосјео положај изнад стазе на ивици шуме, како би спријечио даљи продор Нијемаца. Иако су Швабе тукле положај чете артиљеријском и минобацачком ватром и дрско наступали, Вид је одлучио да не одступа. Налази се на лијевом крилу, одакле се чула његова команда упркос ураганској ватри. Али, Швабе су с бока угрозиле десно крило, и скоро цијела чета се повукла на погоднији положај, док је Вид са једним водом задржавао напредовање Шваба - јуришајући испред вода. Међу групом кућа, гдје је стигао, покосио га је с бока митраљески рафал. Није се могло прићи брисаном простору гдје је лежао командир Вид и изнијети га, јер је тај простор био тучен унакрсном ватром »шараца«. Када се чета успјела извући испод удара јаке непријатељске ватре и прикупила у шуми изнад попришта борбе, сазнавши за смрт свога омиљеног командира сви борци су били јако ожалошћени, а већина је и плакала. То је била најбоља потврда какав је борац и командир био Вид Пердув.

Недељко МРБЕН

Погибија Марка Ђаковића

Много је људи са којима сам се сретао у току ратног вихора: бораца, команданата, сељака-горштака, неуких чобана, радника и интелектуалаца, али, један - својом једноставношћу и присношћу, остао ми је све до данас у најдивнијој успомени. То је Марко Баковић. Од података које сам знао о њему остало ми је у сећању само то да је био радник - монтер из Славонског Брода, који је дошао на монтажу у јесен 1941. године у Сарајево, навратио неким послом у Јајце и изашао у партизане. Не бих могао сигурно рећи да ли је био члан Партије али се је осећао комунистом. Провео је већи дио 1942. године у 3. крајишком НОП одреду, а онда је са осталим отишао у 7. бригаду и прешао са њом славни борбени пут.

На тражење штаба Купрешког одреда, одређен је од стране штаба 10. дивизије за обавјештајног официра одреда негдје у прољеће 1944. године, да би помогао организацију ове службе и прикупљање података о непријатељу из градова - Бугојна, Д. и Г. Вакуфа, Прозора, Дувна, Ливна и других. Марков долазак у штаб одреда и први сусрет, захваљујући његовој непосредности, зближили су нас тако као да смо били стари пријатељи. Обраћање члановима штаба ријечима »молим да ми помогнете«, »ако је могуће да ми дате пар храбрих скојеваца«, »да ме упознате са сељацима и досадашњим везама« и сл., није било смијешно тактизирање, него бит његовог понашања. То нас је веома обрадовало нарочито кад смо га упоређивали са његовим претходником, врло пргавим човјеком који се понашао тако као дб није члан штаба одреда него члан штаба дивизије - натурао је своја мишљења и мијешао се свуда и свађао са сваким, чак слао и некоректне извјештаје, па смо тражили да оде; умјесто да ради као обавјештајац, он је сједио готово стално у штабу као контролор.

Марко је одмах прионуо на посао. Прије сваког задатка консултовао се, остављао везе гдје га можемо тражити за случај потребе, уредно нам слао извјештаје и по повратку детаљно нас упознавао с прикупљеним подацима. Имао је и доста смисла за овај ґіосао, поред залагања и личне храбрости. Нарочито нас је веселило што је као Хрват користио то за политички рад са сељацима са којима је долазио у додир око Г. Вакуфа, Прозора, Шујице и Дувна, јер су околна села била претежно хрватска, те је за скупљање обавјештења користио ове сељаке који су могли несметано да иду у градове.

За неколико мјесеци колико је провео у одреду, вриједно је споменути и његове видне успјехе. Негдје пред VII офанзиву, посаду Г. Вакуфа

сачињавала је непуна сатнија (чета) домобрана, чији је командир био наизмјенично у Бугојну и у Г. Вакуфу. Марко је ухватио везу са сатником (капетаном) и повели су се преговори да цијела домобранска сатнија изађе у партизане. Пошли смо са једном четом да завршимо преговоре и да прихватимо домобране. Дочекала нас је једна група домобрана и саопштила нам да је сатник задржан у Јајцу јер се сазнало за његове везе са партизанима, а да се они као сатнија не могу предати јер има доста домобрана који су противници партизана па без ауторитета сатника није могуће да их изведу из града и заједно са нама разоружају. За судбину сатника нисмо сазнали, али је ускоро и сатнија премјештена у Јајде.

Тешко је тврдити без података ко је први јавио о почетку VII непријатељске офанзиве, али је вјероватно и једно Марково обавјештење стигло до Дрвара о њемачким снагама које су кретале на Дрвар, гдје је тада било сједиште Врховног штаба. Око 5-6 дана прије десанта, дође касно навече Марко сав задихан и саопшти нам да му је једна жена, коју је иослао из Шујице у Имотски, донијела вест да су у Имотски стигле јаке снаге Вермахта и да се спремају за напад на Дрвар. Схватајући озбиљност ове вијести, одмах смо послали курира штабу дивизије, а даље је било лако јер су од дивизије сви штабови имали радио-везу.

Марко је у свему био диван човјек: добронамјеран, искрен, непосредан, одмјерен, једноставан, али истовремено префињен у односима, био је вољен од свих нас, иако је био кратко вријеме са нама. Скоро да није знао да се наљути. Мали растом, миран, дубоког гласа. Био је врло храбар. Борци који су ишли са њим на задатак плашили су се опасности у које их је водио, али су у исто вријеме били сигурни у Марка и импоновало им је његово друштво, допале су им се његове приче из борбе, радничког живота и родне Славоније, коју више неће видјети, а коју је веома волио и често о њој причао.

Враћао сам се из посјете Благајској чети и дочекаше ме тужна лица и тишина чланова штаба и свих осталих, борада и сељака. Код разгледања пиштоља, нехотице, не знајући да је у цијеви метак, један од сељака је опалио и зрно је погодило Марка у главу, тако да ни гласа није пустио. Сахрањен је истога дана, 13. јула 1944. године, на гробљу у селу Г. Вуковску, далеко од Славоније али окружен љубављу борада и мјештана који су га вољели. Говорили су: »Јадник, како да погине баш овако. А био је ирава добричина«. Добричина - то је стварно оцјена која му најбоље одговара.

Надам се да га у оваквој успомени имају и борци 7. бригаде који су га боље познавали, јер је то овај досљедни радник - борац Револуције и заслужио.

Рајко ШЕШУМ

Међу Крајишницима

Посебно ми је остала драга успомена на посљедњу годину рата, коју сам провео међу Крајишницима у 7. крајишкој бригади.

Концем јуна 1944. године, послије реорганизације партизанских одреда (Травничког и Јајачког), са дужности политичког комесара Травничког одреда позван сам у штаб 10. дивизије ради распореда на другу дужност. Штаб дивизије био је у Херцеговини у селу Почетви. Примио ме је комесар дивизије и рекао да се јавим друговима Илији Костићу и Реци Терзићу. Ниједног од њих нисам познавао, али сам се у првим контактима, због њиховог става и другарства, осјећао као да сам међу старим познаницима.

Илија ми је саопштио да ме је штаб дивизије својом наредбом распоредио на дужност начелника ОЗН-е 7. бригаде. Био сам изненађен, јер о тој дужности нисам знао ништа. То сам им одмах и рекао. Илија је кратко и увјерлзиво изнио моје будуће задатке. У почетку је нагласио да је служба нова и на изглед непозната, али да сваки борац зна да се треба борити против свих врста непријатеља, а сада је вријеме да се организујемо против најподмуклијег непријатеља, оног који се не види. Објаснио ми је шта cv непријатељске агентуре и њихово дјеловање убацивањем шпијуна и диверзаната у наше јединице, нарочито приликом масовног преласка домобрана у партизане. Требало се ослонити на старе ратнике, чланове Партије и СКОЈ-а и појачати опрезност и будност, јер је фронт борбе против унутрашњег непријатеља исто тако важан као и против спољњег. Добио сам и прецизне задатке шта и како да радим. Мало ми је било лакше, али је расла забринутост како ћу успјети да обавим тако одговорне и деликатне задатке, када не знам никог у бригади.

Из штаба дивизије кренуо сам за бригаду са другом Мијушком Шибалићем, замјеником комесара бригаде - у ствари партијским руководиоцем. Пут је био дуг па смо имали времена за разговор. Рекао ми да је правник, да је у бригади годину и по дана. Причао је о свим темама које смо додиривали, одмјерено, без сувишних ријечи, тако мудро и аргументовано да није било мјеста дужој причи. Први утисак о једном руководиоцу бригаде био је ванредан. И нисам се преварио. Друг Мијушкб је био и јако цијењен у бригади због своје искрености, отворености, непосредности и изнад свега правичности. Никад није повисио тон, ни у најтежим ситуацијама. Био је прави партијски руководилац - истински комуниста.

тражи за вечеру »ако шта има, јер нисмо предвиђени«. Упозна ме са ко-

мандантом бригаде Миланом Боснићем, политичким комесаром Чедом Јовановићем, референтом санитета Даром Четковић. Убрзо је стигла и вечера - пржена риба. А онда је Мијушко уз вечеру, на њему својствен начин, тихо, лагано, одмјерено али ауторитативно изложио моје дужности као начелника ОЗН-е. Рекао је да моја служба треба да буде десна

Славко Гњатић, официр ОЗН-е и Недељко Мрђен, помоћник оф. ОЗН-е

рука Партије и руководилаца бригаде против непријатељске контраобавјештајне службе и њене дјелатности, те да мора имати свестрану подршку свих чланова Партије, руководилаца и бораца у бригади. Тако је и било.

Сутрадан сам размишљао о послу који треба да радим. Никога поближе не познајем. Био сам помало и забринут, нелагодно сам се осјећао. То се могло примјетити на мени. Међутим, сви су, без разлике, отвореним и искреним односом и држањем према мени показали да сам добро дошао међу њих. Имали су добру вољу да ме што прије упознају са свим појединостима у бригади. Осјећао сам као да сам у тој средини од дана

ступања у партизане. Искрена другарска љубав и непосредност сретали су ме на сваком кораку. Чинило ми се да сам од рођења са тим друговима и другарицама. Брзо сам схватио да није било нимало мјеста мојој првобитној забринутости и нелагодности. Управо то искрено другарство и непосредност, до потпуне отворености, били су основни услов за успјешан рад на дужности коју сам почео обављати. Командант бригаде - друг Милан и сви чланови штаба бригаде, пружали су ми несебично помоћ. Право речено, осјетио сам се сретним што сам дошао међу такве другове.

Послије неколико дана кренуо сам у штабове батаљона и команде чета, да се упознам са старјешинама и борцима. Наишао сам на исто другарство и искреност као и у штабу бригаде. Непосредност и отвореност у сваком разговору, с ким год"сам дошао у додир. У таквој средини и међу таквим друговима и другарицама, све се може. Не постоји непријатељ који би нам могао нанијети озбиљније ударце. Посебно ми је било драго када сам се срео са знатним бројем бораца и старјешина који су дошли из Травничког одреда као попуна 7. бригаде. Из дана у дан све више сам се осјећао толико сигурним као да сам у тој бригади од њеног оснивања.

Суштина и окосница наше службе била је борба против свих страних обавјештајних агентура, које су биле веома подмукле и нису презале ни од чега. Имали су искуства и били су за то школовани. Покушавали су користити и најмању нашу неопрезност и небудност у војничком и политичком погледу, с циљем убацивања својих агената-шпијуна у наше редове, нарочито приликом масовног преласка и предаје читавих домобранских јединица партизанима. Непријатељска обавјештајна служба се уздала у своје искусне и школоване агенте и шпијуне. Није ни нашим борцима и руководиоцима недостајало искустава у борби против непријатељских агентура. Будност и опрезност, војничка и политичка, нарочито службе ОЗН-е, ниједног трена није била сувишна. Брзо су откривани сви покушаји убацивања страних агената у наше редове.

Захваљујући будности чланова КПЈ, на првом мјесту, и осталих бораца у бригади, непријатељска агентура није имала шта тражити у 7. бригади нити је постигла било какве резултате.

Читава бригада је била као један човјек. На сваком кораку, у борби, без обзира на јачину и састав непријатељских снага, од борца до команданта, све је било високог борбеног морала. Такмичили су се борци ко ће више нанијети губитака непријатељу, који је у својим посљедњим трзајима био веома лукав, дрзак и незајажљив у настојањима да нам баш у тим тренуцима нанесе што веће губитке у људству и материјалу.

Седма бригада се с правом звала крајишка, јер су од њеног формирања већи дио борачког и руководећег кадра чинили Крајишници - али, у саставу бригаде био је и знатан број другова и другарица из разних крајева наше земље и разних националности. Никоме од бораца ни на крај памети није било, ни у сну не би на ум пало, да се пребројавају по националности. То је била бригада братства и јединства, кованог и искованог крвљу у најтежим биткама. То је била узор бригада, захваљујући

беспријекорном морално-политичком стању и личним примјерима чланова КПЈ у бригади, чијим стопама су сигурно ишли сви борци бршаде. Као таквој, додијељена јој је корпусна застава као најбољој бригади у 5. корпусу, коју је достојно задржала све до коначног ослобођења земље.

Таква је била и остала све до конца НОР-а, до посљедњих окршаја са непријатељским снагама на теренима око Карловца, Костањевице, Раке и Севнице. У тим данима предало јој се око 10.000 непријатељских војника са цјелокупним наоружањем.

Сваки борац, друг-другарица, могу се подичити што су припадали тој бригади и борили се у њеним редовима.

Славко ГЊАТИЋ

Колачи усред гладовања

Почетком љета 1944. године, 3. батаљон добио је задатак да од Горњег Вакуфа, гдје се тада налазила бригада, изврши покрет на Купрешко поље и да тамо организује обезбјеђење провизорно уређеног аеродрома са којег би требало да се евакуишу рањеници у Италију. Рањеници су били из разних партизанских јединица које су оперисале у Босанској крајини. Међу њима је било и Италијана - партизана, од којих и један младић, фармер, који је радио у Елзасу у Њемачкој. Нијемци су га за вријеме рата мобилисали у њихову војску, али је он искористио згодну прилику и побјегао у јединице наше војске. V борбама с четницима у овим крајевима, био је теже рањен. Са нашом бригадом, у то вријеме, био је Петар Мећава, замјеник команданта Десете дивизије. Са нама је било и неколико Енглеза из војне мисије, који су били наводиоци авиона.

Аеродром је био удаљен свега десетак километара од Купреса, у којем су се налазиле јаке њемачко-усташке снаге. Савезнички авиони су се ноћу спуштали на Купрешко поље код Благаја, на ледину уоквирену партизанским ватрама. Долијетали су неколико ноћи, доносили храну, муницију и највише малих енглеских »шмајсера«. У врећама с храном налазило се брашно, млијеко у праху, шећер и друго. Доста од тога дијељено је рањеницима. Нешто врло мало добио је и наш батаљон. Највише хране припало је 6. личкој дивизији, која је послије десанта на Дрвар била у пролазу кроз ове крајеве, размјештена на одмору у околним селима ради сваке евентуалности.

Друге ноћи, када смо се распоредили на положајима по четама, казали смо интенданту нашег батаљона Шаћиру Дервишевићу, који је са групом бораца и сељака преузимао храну из авиона: »Чујеш Дервишу, изабери једну врећу за нас али да други не примијете, посебно из 6. личке«. Тако је и било.

Када смо у свитање, кроз измаглицу, избили у заселак у којем је био смјештен штаб нашег батаљона, Енглези и замјеник команданта наше дивизије, Петар Мећава, примијетили смо да је наша врећа нешто друкчија од осталих. И наш интендант Дервиш рече нам да је он примијетио да је врећа нешто друкчија од осталих, na је, надајући се разноврсности пошилзке у њој, узео баш њу, јер и под руком му је била некако мекана. Није била тешка као оне са муницијом. У томе се није преварио. Чим смо је одвезали, навалисмо да вадимо садржину. У њој су биле разне врсте чоколада, цемова, колача и друге ђаконије о којима су партизани тада

могли само да сањају. Јели смо то и наслађивали се. Али том нашем радовању и расположењу брзо дође крај.

На дну вреће био је један повелики и други потежак пакетић, намијењен Енглезима који су били с нама! То смо им морали предати. Схватили смо да и врећа мора бити предата у цјелини. Оно што нисмо појели, брзо вратисмо у врећу и почесмо, забринути, да размишљамо шта ће даље бити. Како ћемо да се оправдамо пред нашим претпостављеним и пред Енглезима, за ову нашу несмостреност. И док смо тако размишљали о овој непријатности, како се из ње извући, у штаб упаде Петар Мећава и рече: »Чујте другови, Енглези ми рекоше да будете добри те да им предате само пошту која је послата мисији ноћас авионом из Италије, а друго да задржите за себе«. Ми смо тако и учинили. Добили смо колаче услед гладовања.

Аанило БИДАРА

Бранко Пено

Бранко (Буре) Пено рођен је у сељачкој породици 1922. године у селу Чифлук, општина Шипово, гдје је и завршио основну школу. До рата бавио се земљорадњом. Иако млад, ступа у прве устаничке јединице и бори се уз старије, а младост, бистрина и сналажљивост стварају од њега храброг и запаженог борца.

Са батаљоном »Пелагић« долази у 7. бригаду. Био је помоћник пушкомитраљесцу, рођаку Мирку Пени. Истакао се у више борби у IV и V непријатељској офанзиви. Физички снажан, сам је извлачио рањене другове испод непријатељске ватре, носио их на леђима и спасавао од сигурне смрти. Његово пожртвовање на Кошуру било је за дивљење. Када је Мирко смртно рањен у селу Ратају, у пробоју из обруча са Зеленгоре, Бранко је узео његов пушкомитраљез и јуначки се борио у пробоју - носио га је све до погибије. Послије тога примљен је у Партију, августа 1943. године.

храбро јуришао и бацао бомбе у ровове и бункере, тукући их и из пушкомитраљеза. Бранко је био неустрашив бомбаш. Другови из команде чете опомињали су га да се не излаже опасности истрчавајући превише напријед. Његов одговор био је: »Па како ћемо другачије уништавати непријатеља«. Изненађење и јуриш основно су преимућство у борби«.

Почетком августа 1944. године, 1. батаљон налазио се у реону Бугојна, одакле је упућен у село Благај код Купреса, да штити аеродром и рањенике смјештене по околним селима, који су очекивали савезничке авионе ради пребацивања на лијечење у Италију.

»бригаде« Тривуновића. Овај зликовац припремао је напад на нашу болницу, коју је обезбјеђивао наш батаљон. Сазнавши за ово, командант Ратко Илић, да би предухитрио четнике, узима двије чете и креће у напад у намјери да их протјера са Хрбљина. То је било 12. августа 1944. године. На челу колоне ишла је 3. чета са командиром Славком Ждером, који је био родом из Благаја и добро познавао терен. Захваљујући томе, у рану зору опколили смо четнички штаб. Развила се кратка али жестока борба. Користили смо ручне бомбе и шмајсере. Не издржавши наш снажан јуриш, четници су се дали у панично бјекство. Кад се разданило, прикупили су се и установили да имају бројну премоћ. Око десет часова кренули су у силовит напад. Прихватили смо борбу и одговорили противнападом. Тада је дошло до борбе прса у прса. Разбили смо их, али четници су се поново средили и почели нови напад, користећи бројност и

бочне обиласке. Батаљон се нашао у врло критичној ситуацији. Дозволити непријатељу да крене према нашој болници, било би катастрофално за наше тешке рањенике. Зато је одлучено да одступања нема.

На погодним положајима, у неравноправној тешкој борби, у којој је било више напада четника и наших противнапада, успјели смо да зауставимо четнике, али уз велике жртве.

Ратко Илић. Да би извукао рањеног команданта, командир чете Славко Ждеро преузњма команду и наређује општи јуриш. У том јуришу, смртно погођен пада Славко, а за њим гине и курир штаба батаљона, али смо спасли команданта.

Да би одбио нови напад четника, диже се из заклона наш храбри Бранко и из стојећег става отвара убитачну ватру по четничком стријељачком строју и зауставља га. У том моменту видим како му пада пушкомитраљез из руку, а потом пада и он, смртно погођен.

Четнички напад је слабио и ми смо почели са повлачењем. У овој борби имали смо још десетак рањених бораца; непријатељ је имао преко педесет погинулих и рањених. Тако смо, иако уз велике жртве, одбранили болницу и часно извршили задатак.

Друга Бранка смо сви у батаљону познавали, цијенили и вољели, а због његове ране погибије дубоко жалили. Његов драги лик храброг борца, остао нам је у трајном сјећању.

Миле КОВАЧ

Ослобођење Горњег Вакуфа

За вријеме тзв. VII непријатељске офанзиве, која је почела 25. маја 1944. године десантом на Дрвар, њемачке трупе поново су окупирале Горњи Вакуф и настојале да контролишу комуникације Бугојно - Горњи Вакуф - Прозор. Међутим, и за нас је тај терен био значајан. Сваки пут када би непријатељ покушао да крене у правцу Прозора, био је задржан. Жестоко тучен, враћан је у Горњи Вакуф. Кад је видио да тај простор не може задржати, ријешио је да јаче снаге задржи само у Горњем Вакуфу. Гарнизон је почео да утврђује бункерима, жичаним и минским пољима на прилазима граду. Најјаче упориште било је на брду изнад Горњег Вакуфа и ту су биле јаке снаге.

Дана 24. 7. 1944. године, позвани су у штаб бригаде сви команданти и комесари батаљона на састанак. Командант бригаде Милан Боснић рекао нам је да је стигло наређење од штаба 10. дивизије да нападнемо непријатељско упориште у Горњем Вакуфу, и упознао нас са ситуацијом. Рекао нам је да непријатељ располаже снагама око 1.600 добро наоружаних војника - Нијемаца и усташа. Том приликом изнио нам је и план напада: 1. батаљон да нападне непријатељско утврђење на брду западно од Горњег Вакуфа које се протеже до самог града; 3. батаљон да напада долином Врбаса, и то са пола снага лијевом, а са пола десном обалом Врбаса; 4. батаљон да напада у захвату цесте Травник - Горњи Вакуф; а да 2. батаљон постави засједу на комуникацији Бугојно - Горњи Вакуф да би спријечио евентуални долазак непријатељских снага из Бугојна као и одступање непријатеља из Горњег Вакуфа.

Напад је предвиђен за 27. 7. 1944. године у 23 часа. Времена за припрему напада било је довољно. Требало је припремити јединице и привући се што ближе непријатељској одбрамбеној линији и бункерима. Најтежи задатак је имао 1. батаљон. Тада је 1. батаљон имао 3 чете, пратећи вод са три минобацача и три тешка митраљеза. Био је добро наоружан.

У штабу батаљона одржан је састанак 25. 7. са командама чета, на којем су прецизирани задаци чета. Планирано је да 2. и 3. чета нападају у првој линији, а 1. чета је одређена у резерву; пратећи вод добио је задатак да туче бункере минобацачима.

Батаљон се 27. 7. кретао кроз шуму, која се простире до самог утврђења. Стигао је на одређено мјесто на вријеме и чете су заузеле полазне положаје за напад.

Тачно у 23 часа отпочео је напад на цијелом фронту. Ноћ мрачна, ништа се не види. Водник пратећег вода обавјештава да не може туђи из минобацача због велике помрчине, да му је тешко одредити одстоја-

ње. Курири из 2. и 3. чете доносе извјештај од командира чета да су пресјекли жичану препреку али да су иза жице минска поља. Послије примљеног извјештаја, одлучио сам да одем у 3. чету и видим што се може учинити. Кад сам стигао, чету сам нашао у стријељачком строју. Један борац је лакше рањен од мине. Непријатељ пружа снажан отпор и борба траје већ три сата. Примјећујем да се борба стишава и доносим одлуку да повучем 2. и 3. чету са положаја дубље у шуму. Наређујем највећу тишину, с циљем да непријатељ стекне утисак да смо се коначно повукли. Пратећи вод смо поставили тако да може туђи бункере.

Бошко Јокић, комесар чете и Шпиро Илић, командир чете, 1. батаљон

Одлучио сам да сачекамо дан. Борба је сасвим престала. Воднику пратећег вода који је распоредио тешке митраљезе и минобацаче тако да може осматрати циљеве наредио сам да отвори брзу паљбу. Три минобацача и тешки митраљези обасули су бункере. Три мине одмах су погодиле бункер у којем су била два тешка митраљеза и један брдски топ.

Паљба је трајала 20 минута. Непријатељ је био изненађен. Није успио да пружи отпор. Кад сам видио да напушта положаје у нереду наредио сам 1. и 2. чети да заузму пут према бункерима. За час смо се нашли у бункерима. Двије чете сручиле су се у град, а једна је остала на брду, одакле је тукла непријатеља у одступању према Бугојну. Претходно је непријатељ успио запалити складиште муниције. Одјекнула је страшна експлозија.

Особито смо се обрадовали одјећи - заплијенили смо око 1.600 војничких униформи. Непријатељ је имао око 60 мртвих и већи број рањених. Наши губици у тој борби били су: 2 мртва и 6 рањених бораца; у самој акцији није погинуо ниједан борац. Ова два борца су погинула од Нијемаца заосталих у граду.

Ратко ИЛИЋ

Инжињерци у нападу на Травник

Травник је био дуже времена блокиран од наших снага, које су га свакодневно извијале, прикупљале податке о снагама у њему и њиховом распореду. Највише утврђења било је сграђено од бетона. Знало се да таква утврђења најуспјешније могу да руше инжињерци са експлозивом или артиљерија са панцирним гранатама. Са таквом артиљеријом мало смо располагали. Претежан дио задатака за рушење објеката остао је на инжињерији.

Пала је одлука за напад. То је било једне септембарске ноћи 1944. године. Батаљони су кренули у напад и зауставили се пред јаком непријатељском одбраном. Инжињерија је била распоређена по групама по батаљонима, са експлозивом и другим средствима за рушење бункера. Сем почетних успјеха, у нападу се није успјело. Повукли смо се.

Из овог напада извучена су искуства na је након мјесец дана услиједио поновни напад на Травник. У бригаду је дошао нови командант, Раде Бркић, познати борац и руководилац у Босанској крајини. За овај напад извршене су свестраније припреме. Инжињерија бригаде добија задатак да онеспособи пругу и мостове између Травника и Лашве. За подршку инжињерије одређени су 1. и 2. батаљон. Задатак је био врло тежак јер је непријатељ са јачим снагама обезбјеђивао пругу и мостове на том правду. Нарочито је било важно срушити мост на Лашви код Бусоваче, који се налазио у близини истоимене жељезничке станице. Мост и станицу обезбјеђивале су јаке непријатељске снаге. Први батаљон у снажном налету заузео је жељезничку станицу и скоро цијелу Бусовачу. Није успио да заузме мост који се налазио између два двоспратна бункера. Штаб бригаде поново наређује да се мост по сваку цијену мора срушити. Као руководиоцу инжињерије бригаде, речено ми је да инжињерија ту мора одиграти главну улогу. Пала је одлука да 1. батаљон садејствује са пушкомитраљезима по бункерима. Ми смо пронашли потребан број дасака »петица«, које смо пружали преко бодљикаве жице испред бункера и моста. За вријеме док су пушкомитраљесци дејствовали по пушкарницама, ми смо постављали мине. Ноћ је била мрачна и пушкарнице су се тешко осматрале. Изнад нас звиждали су унакрсни меци наших и непријатељских снага. Велики савезник била нам је мрачна ноћ. Упалили смо мине. Одјекнула је јака експлозија. Мост је пао у ријеку Лашву. Добро су се потресли и бункери са усташама. Инжињерци су извршили у потпуности свој задатак. Исте ноћи срушили смо још један дрвени мост, између Бусоваче и Хан-Компаније и потргали жељезничку

пругу на више мјеста од Лашве до Витеза. Непријатељ је за дуже вријеме обуставио саобраћај на овој линији, што нам је био главни циљ.

Тако су наше снаге за вријеме напада на Травник биле са овог правца безбједне. Напад на Травник почео је 20. октобра 1944. године у 22 часа. Нападале су га 6. и 7. крајишка бригада и два батаљона 11. крајишке бригаде. Батаљони 7. бригаде наишли су на врло јак отпор непријатеља. Одступања није било. Наређено је да Травник мора пасти. Сваки батаљон је добио групу инжињераца, која се специјално обучавала у рушењу бункера. Бункери су почели падати. Али, те ноћи нисмо успјели ући у Травник. Тек слиједеће ноћи, 21/22. октобра, бригада се као лавина сручила у град.

Одједанпут је примјећен блиндирани воз како маневрише пругом кроз град, као и према Доцу, гдје је водио борбу 3. батаљон. У близини нас, минера, налазили су се замјеник команданта 10. дивизије Петар Мећава и командант бригаде Раде Бркић. Наредили су ми да прикупим остатак инжињерада, који су били у резерви и да покушам срушити жељезнички мост између Доца и Травника. Прилазе мосту непријатељ је бранио јаком ватром. Размишљао сам на који начин да извршимо задатак. За подршку инжињеријске групе одређено је 12 бораца наоружаних аутоматским оружјем. Са нама је ишла и група мјештана који су нам се прикључили кад је почела борба за Травник. Ова група посебно нам је користила због познавања терена. Добро су нас провели кроз неке канале и вододерине. Захваљујући томе, непријатељ нас није примијетио. Обезбјеђење је заузело положај, а ми смо се лагано привлачили до конструкције моста. Била је велика помрчина. И најмањи шум био је опасан. Могао је сваког од нас или све стати главе, а задатак не би био извршен. То се није десило. Кад смо поставили мине, изненада се зачу тихи глас Петра Милошевића: »Руке у вис«. На Перу је наишла усташка патрола. Пери су притекли у помоћ Ратко Стојковић и Илија Кашић, па су усташе разоружали. Упалили смо мине. Мост је срушен и задатак извршен. Иза нас се чује борба коју воде наши батаљони. Мјештани нас враћају скривеним правцем. Брзо стижемо у штаб бригаде. Укратко реферишем команданту, који похваљује све инжињерце, говорећи да храбро извршавају своје задатке.

И даље се води жестока борба у Травнику. Неке наше сусједне јединице нису успјеле да дубље продру у непријатељску одбрану. Непријатељ наваљује највише на снаге које су се дубље уклиниле у његову одбрану - то је била 7. крајишка бригада - покушавајући противнападом да заузме неке напуштене бункере. На правцу наших снага највише се испријечио бункер број 12. Командант Бркић ми је наредио да га инжињерци униште по сваку цијену; да се за његово рушење припреме мине на електрично паљење. Наредио је да нас штите борци 1. батаљона. Неколико инжињераца, под заштитом ватре, прилазе бункеру. Поставили су станицу за паљење. Командант бригаде налазио се у нашој близини. Добро сам га чуо како наређује борцима 1. батаљона да се повуку за 150-200 метара због обезбјеђења од експлозије мине. Усташе то примјећују. Сматрају да се наши повлаче. Бункер су усташе раније били напус-

тили и сад су јурнули да га посједну. Све то командант примјећује. Нареди да се мине пале. Мине су експлодирале и бункер број 12 више није постојао. Ту је погинуло око 20 усташа.

По паду овог бункера, чете 1. батаљона све су се дубље уклињавале у непријатељску одбрану. Инжињерци су имали пуне руке посла у минирању бункера и осталих утврђених објеката. Непријатељ је био присиљен да се у току ноћи повуче и главним снагама посједне тврђаву »Каштел« и војну касарну, али су и ту били савладани.

Милан ЦУМБО

Са 2. четом 2. батаљона

Врели је августовски дан. Врућина бије од сунца и са земље. Зној цури из сваке поре. Колона споро али ипак одмиче. Није лако са опремом и под врелим сунцем ићи у колони.

Тог дана ипак смо из реона Коњица стигли у Шћит у састав батаљона. Дознајемо да се спрема напад на Горњи Вакуф, у коме је смјештен дио магацина чувене »Принц Еуген« дивизије, нашег старог »познаника«. Радујемо се тој борби, увјерени у добар реванш, исто као и доброј вечери која нас је дочекала и друговима са којима смо опет заједно.

Сутрадан рано, колона батаљона је већ вијугала као дуга змија уз Макљен. А млађарија, од које је батаљон углавном састављен, не иде путем него пречицом. Њој никад ништа није тешко. Док уживамо на'превоју Макљена гледајући прозррску и врбаску долину, пристиже и чело колоне.

Батаљон је стигао на полазне положаје око Вакуфа 27. јула 1944. г» дине око 22 часа. Уобичајено, свака јединица добила је задатак и ускоро напад је почео. Нијемци су доста упорно бранили прилазе зградама до самог јутра. На чистини нисмо смјели остати до дана, na је извршен јуриш. Нијемци су се доста брзо и организовано повукли. Гонили смо их, али су побјегли према Бугојну, заувијек.

Плијен је био велик и у оружју (чак 2 топа и 4 минобацача), муницији, одјећи, обући, разној опреми и намирницама.

Послије ове борбе батаљон се дуже вријеме одмарао у селу Ростову. Било је забава и политичког рада, а у сјећању нам је свима остала вијест да су се наше јединице сусреле са Црвеном армијом. Дуго се те ноћи орила партизанска пјесма, горјеле партизанске ватре и играло козарачко коло.

Нашем одмарању је ускоро дошао крај. Батаљон је добио задатак да нападне и ликвидира непријатеља у Бусовачи и у њеној жељезничкој станици. То је било 8. септембра 1944. године.

Ради изненађења, покрет је извршен по мрклој ноћи правцем Себешић-Бусовачке стаје. Пут кроз стољетне Себешићке шуме био је гежак и било је падања и котрљања, успона и клизања низ стрмине. А младост не би била то ако и у тешкоћама не би нашла и радости. Нас неколицина, са делегатом 2. вода наше чете Михајилом Савановићем, ухватио је неки глупи смијех до суза да се нисмо могли зауставити. Најпослије сам рекао да је доста, да нам овај смијех не присједне.

Изашли смо из густе шуме, неопажено прешли комуникацију, затим рјечицу Иванчицу и заузели положаје за напад. Наша 2. чета имала је задатак да обезбиједи батаљон од могућег напада из правда жељезничке станице Лашве, као и да садејствује осталим четама у нападу на жељезничку станицу. Поред зграде станице и помоћних објеката, непријатељска посада имала је и јаке бункере на спрат и ровове око њих.

Ускоро је почео наш концентрични и жесток напад. Захваљујући ноћи, испресјецаном терену, али и храбрости другова неки наши бомбама су почели истјеривати непријатеља који се упорно бранио. Послије двочасовне борбе, уз доста губитака, остаци непријатеља побјегли су у правцу Зенице и Витеза.

Плијен је био приличан - сем оружја и муниције, било је доста њемачких штајерских коња, намирница а нарочито соли и жутог шећера. Највећи дио смо извукли.

Али, ни непријатељ није мировао. При самом нашем повлачењу, пробио се из правца Витеза оклопни воз (»панцер«) и засуо нас убитачном ватром. Знали смо правац повлачења и зборно мјесто и извукли се без губитака. Али на зборном мјесту смо примјетили да нема делегата 2. вода Михајила Савановића. V то вријеме сам био пушкомитраљезац у 2. воду и замолио сам комесара чете Миленка Бумића да ми дозволи да се са водом вратим и претражим терен до станице, да пронађем Михајила ако је рањен и да га извучемо. Добили смо дозволу.

Вратили смо се и неопажено посјели ћувик са којег се види жељезничка станица. Био је увелико дан и добро смо видјели све. Групица њемачких војника окупила се око једног мртваца. Препознали смо нашег делегата Савановића по црвеној торбици коју је имао на себи. Били смо утучени и нијеми. Из бјеса пустили смо дуг рафал на групу око Михајила, која се потом склонила иза кућа. Није се могло учинити ништа више.

Тужни и безвољни, кренули смо у састав батаљона. Умјесто пјесме послије успјешне акције, настао је мук и сузе у очима цијелог вода за вољеним другом.

Одмах послије ове акције, ослобођен коморе, казана и наших вољених другова - кувара, батаљон је добио задатак да се пребаци преко ријеке Босне, растјера четнике и политички дјелује на терену Брезе.

Босну смо прешли без борбе. Кретали смо се врло опрезно, јер нисмо знали никог повјерљивог да би нам дао обавјештење о непријатељу и приликама на терену. Због близине комуникације Сарајево - Зеница, као и самог Сарајева, овдје се нису задржавале партизанске јединице. Становништво, углавном Муслимани, било је веома неповјерљиво према нама. Указано је свим борцима на однос према народу. Брзо смо успоставили контакте. За храну се нисмо бринули. Сами сељаци зову нас у куће, дарују нас вођем, којег има доста, скупљају храну.

Наше присуство на овом терену било је дрско. Пронио се глас да су то велике партизанске снаге. Нијемци су напустили Брезу и рудник и препустили је савезницима - четницима. Брзо смо их разбили и они су побјегли према сјеверу, у планинска села и своје базе.

V самој Брези дочекали су нас као своје. Послије дан-два у Брези смо се осјећали као у било ком партизанском селу. А и ми смо дјеловали, причали и објашњавали, на дјелу разбијали непријатељску пропаганду. Затекли смо пуне магацине хране које су држали Нијемци. Штаб батаљона је донио одлуку да се скоро сва храна подијели рударским породицама и сиромашнијим грађанима, што је имало огроман одјек у граду и околини.

Негдје петог дана боравка у Брези, славио се муслимански празник Бајрам. Обратио сам се комесару батаљона са приједлогом, доста неуобичајеним, да борци Муслимани - уколико желе - могу да присуствују јутарњој молитви у џамији. И приједлог је одобрен, углавном ради усташко-четничке пропаганде да партизани скрнаве богомоље и убијају вјернике. Тако је замијењен на стражи већи дио бораца ради присуства молитви у џамији заједно са мјештанима.

А по изласку из џамије настала је права »отимачина« око бораца. Свако је желио да их поведе на ручак, јер је такав обичај. А онда се умијешао хоџа и позвао нас све присутне код себе на ручак, што смо прихватили да бисмо били скупа.

Послије седам дана, напустили смо Брезу, 21. септембра 1944. године, оставивши својим понашањем одличан утисак.

По повратку из Брезе, са доста нових бораца са тог терена, дошли смо у састав бригаде и смјестили се у село Баковићи код Травника. Донијели смо доста муниције, соли и цигарета и највећи дио предали санитету бригаде.

Дознали смо одмах по повратку да су почеле и припреме за напад на Травник. Почели су партијски и скојевски еастанци, четне конференције. На партијском састанку моје чете, 15. октобра 1944. године, примљен сам у КПЈ, и испунила ми се жеља да као комуниста уђем у родни Травник. Тада сам био секретар актива СКОЈ-а у 2. чети.

Припреме су биле детаљне и строго тајне. Сваки борац је знао шта треба да ради: у нападу на бункер, савлађивању жичаних препрека, у борбама у граду.

Напад је почео 20. октобра пред поноћ. Послије наше артиљеријске припреме, услиједио је јуриш на бункере у којем су, бомбаши били главни. Успјели смо да заузмемо два бункера и дио кућа испред њих. Борбе су биле жестоке, а ујутру непријатељ је на нас бацио резерве и повукли смо се иза бункера, не дајући непријатељу да их посједне.

Чекали смо нашег савезника - ноћ. И баш прије самог поновног напада, 21. октобра навече, пребјегла је једна група цивила и војника нама, у којој је било и Травничана. Један од њих - Хајрудин Картал успио је да поред заузетих бункера проведе нашу чету увалом до православне цркве и школе часних сестара (данашња зграда архива). Тако смо се нашли скоро у центру Травника. Из зграде бивше стручне школе, под нашим налетом, панично је побјегла домобранска посада. Био нам ј^ отворен пут у центар, (код садашњег СУП-а) у коме смо се ускоро нашли.

Убрзо, батаљон је очистио центар, јер су се поједине групе непријатеља повукле у касарну и тврђаву. Тада су у град продрле и остале је-

динице 10. и 4. дивизије, блокирале касарну и тврђаву. Назирао се крај и њима.

Двадесет другог октобра 1944. године Травник је дочекао своје прво слободно јутро.

Прије подне заузета је тврђава (»Каштел«) а увече је ликвидирана и касарна. То је био потпуни пораз непријатеља, од којих су велики број чинили кољачи из овог дијела Босне, који су се упорно бранили јер Су знали шта их чека. Због тога су и наше јединице имале доста губитака. Наша, радост, због ове велике побједе, била је помијешана са тугом и жалошћу за друговима који су остали на вјечној стражи мога родног Травника.

Мухидин ШТРАКИЋ

Курир па »џонбулиста«

Негдје у љето 1944. године, био сам на дужности политичког комесара чете у 1- батаљону. Командир чете био је Славко Ждеро - родом од Купреса из села Благаја, прије рата шумски радник. Био је јуначина. Увијек ведар и насмијан. Волио је људе, а они су му узвраћали примјером у борби и дисциплинованим понашањем па је његова чета служила за углед осталима. Једном ријечи, уживао је глас доброг командира код претпостављених и потчињених. Служио је за примјер у сваком погледу.

Бугојну. Бранили су га усташе и Нијемци. За одржавање везе са другим четама нашег батаљона и са штабом батаљона тада смо се искључиво служили куририма пјешацима. Поуздан и храбар курир у то вријеме значио је много. А ми смо у чети имали баш таквог. Био је то друг Фахрија. Младо и полетно момче, родом од Јајца. Растом је био висок. Имао је око 17 година. Њега су Нијемци повели од куће током IV непријатељске офанзиве, заједно са коњем, да им служи у комори. V нади да ће га брзо пустити заједно са коњем, Фахрија је догурао са Нијемцима до Прозора.

У једном окршају, негдје око Прозора, партизани разбише њемачку јединицу и заробише комору у којој је био Фахрија. Тако се Фахрија нађе међу партизанима, што је он једва и дочекао. Доста му је било Нијемаца, њиховог неразумљивог језика и свега осталог. Иако је могао да оде кући, Фахрија није хтио, већ остаде код партизана. И тако се, послије извјесног времена, показа као добар и поуздан борац. Као такав, одређен је на одговорну и врло важну дужност четног курира. Нама у команди чете Фахрија је био значајан ослонац и у најтежим приликама, јер је одржавао добре и поуздане везе чете са батаљоном. Убрзо га је запазио и Штаб батаљона и преузео за свог курира. Честитали смо му на унапређењу.

Али, овакве курире као што је био Фахрија требао је и штаб бригаде, па он би одабран. Сад смо се виђали много ређе, али смо били поносни на нашег Фахрију што је, ето, догурао до бригадног курира.

Негдје у ширем рејону Фојнице, изненада Фахрија дође у штаб 3. батаљона, у којем сам тада био политички комесар. Помислио сам Да долази као курир батаљона. Међутим, Фахрија је упорно захтијевао да издејствујем да га распореде у неку јединицу, на било коју дужност, по могућности у чету из које је отишао. Каже, да је био доста на дужности бригадног курира. Сматрао је то као неку »завјетрину«, а он жели да се бори, да јуриша, као и остали његови другови. Жели да буде у тгрвој борбеној линији са својим друговима. Говорио је и тражио: »Дајте ми у чети

што је најтеже, што је најопасније, ја више нећу у штапске курире«. То је више пута тражио. И успио је у својој жељи.

»џонбул«. То је противтенковско оружје, веома ефикасно и са снажним дејством. Рекосмо Фахрији неколико ријечи о руковању овим оружјем и о његовој ефикасности у борби против тенкова. Већ сљедећих дана то оружје смо и практично испробали, из засједе на њемачке тенкове и осталу њихову моторизацију на путу Сарајево-Кисељак. Претходно смо имали само једну пробу, у ослобођеној Фојници, на неком импровизованом зиду. Учинак је био изнад свих очекивања. Тако наш Фахрија постаде »џонбулиста«. Био је поносан на своје ново оружје и на повјерење које му је указано.

Наредног дана поставили смо засједу на Кобиљој Глави, на дести Сарајево-Кисељак. Читав батаљон је био распоређен у засједи, изнад самог пута, на удаљености 50-100 метара. А Фахрија, тако рећи, на самом путу, иза угла неке мале куће, са својим »џонбулом«, спреман за дејство када наиђу њемачки тенкови, И заиста, убрзо наиђоше тенкови. Њихове силуете јасно су се оцртавале у сумраку дана. Очекујемо шта ће бити. Одједном, »џонбул« одјекну. Из њемачког тенка сукну пламен. Колона застаде. Пут је био узак. Отпоче борба. Чули су се узвици »јуриш«, »ура«, »навали«. Колона Нијемаца напријед није могла, а назад поготово. У наше руке пао је значајан плијен; камиони и тенкови су спаљени. Наши губици су били мали у односу на учинак. »Џонбулиста« Фахрија учинио је своје. Дао је велики допринос у тој борби.

По завршетку рата Фахрија се, као и многи други, вратио у своје родно мјесто, у Јајце. Запослио се и пензију стекао. Радио је у Јајцу у »Електро-Босни«.

Прије неколико година пролазио сам кроз Јајце, пронашао друга Фахрију, поразговарали смо и оживјели успомене из рата.

И сада као да ми одзвањају његове ријечи: »Другови, дајте ми било какву дужност, само не курирску«.

Данило БИДАРА

Шакићи из Шакића

Првих септембарских дана 1944. године, 4. батаљон 7. крајишке бригаде налазио се у селу Пирићима, недалеко од мог села Шакића. Са своја два стричевића, Мухамедом и Бамилом, ријешили смо да добровољно ступимо у 1. чету. Сјутрадан добили смо пушке са по 20 пушчаних метака.

Након 15-тодневног боравка у Пнрићима и околини, положај наших јединица проширио се до Комара, и на овом подручју остали смо од 4. до 18. септембра 1944. године. Наш батаљон запосјео је превој на Комару, преко којег прелази пут Травник - Доњи Вакуф.

Командир наше чете Саво Ловро бијаше човјек средњег раста, храбар и неустрашив борац. Као командир водио је бригу о сваком борцу, било да се налази на положају, у патроли или на одмору.

Дана 29. септембра 1944. године извршили смо припреме и 30. септембра напали на Травник. Знали смо да нас очекују тешки задаци јер је Травник био добро утврђен и опасан бункерима. Те ноћи, 1. и 3. чета спустиле су се од села Злокића и продрле у град до творнице духана. Командант батаљона Лазар Симић и комесар Спасо Калаба издали су задатке четама. Ја сам том приликом био одређен за батаљонског курира и имао сам задатак да одржавам везу са 2. батаљоном који је вршио напад преко Слимена и Иловаче. На путу за 2. батаљон, негдје око Слимена, у мрклој ноћи, чуо сам неки жагор и помислио да су то борци 2. батаљона.

У једном тренутку повикао сам: »Ко је тамо!« Одговор је био: »Усташе!«: а на њихово питање: »Ко је горе?«, одговорио сам: »Партизани!« Одмах сам се повукао са тог мјеста и упознао команданта батаљона о томе, и тако сам, као курир, благовременим обавјештењем спријечио уклињавање усташа у наш распоред.

Други напад на Травник извршили смо 19. октобра 1944. године из правца села Баковића и Касаповића. ¥ току прве ноћи заузели смо бункере изнад Доца, а тек у току друге ноћи продрли смо у град све до зграде затвора. Добро се сјећам да су те ноћи из затворских ћелија били ослобођени неки људи. Борбе су вођене и у улицама старог дијела града. Ја сам искористио прилику да се јавим сестри, која је становала у близини насеља Кахвида. Кад ме је видјела, уплашила се, а послије ми је рекла да се недалеко, у једном подруму, налазе непријатељски војници, које смо нашли и заробили.

До подне, сав град био је у нашим рукама, а остала је само да се брани касарна. Наш батаљон био је пребачен по подне у опсаду, заједно са другим јединицама. Непријатељ се жестоко бранио. Ми нисмо нападали,

С лева у десно: Лазар Симић, командант 4. батаљона, Спасо Ка^габа комесар и Стеван Аранђеловић, замјеник комесара. Баковићи 1944.

само смо опсјели касарну да нико из ње не побјегне. Наши пушчани меци нису могли ништа да ураде против дебелих зидова. Али, могло је нешто друго. Узеир Мливо, командир минобацачког вода нашег 4. батаљона, поставио је четири минобацача, чије су мине погађале кров касарне, рушећи посљедње усташко упориште. Борац нашег батаљона Осмах Потуровић, са запаљеном флашом бензина претрчао је брисани простор, убацио је флашу у касарну, изазвао пожар у једном дијелу и вратио се неповријеђен.

Пред мрак, пронијела се тужна вијест о погибији наших руководилаца Шоше, Мећаве и Лазе Марина. Сви смо били тужни, али и ријешени да дотучемо злочинце. То се и десило у први сумрак, када је у незадрживом јуришу касарна заузета а Травник потпуно ослобођен.

Послије борби за Травник, одмарали смо се само један дан. У рано јутро журили смо поред Доца према Гучјој Гори, јер су усташе наступали са великим снагама од Зенице да поврате Травник. Тада сам већ био борац у чети. Борба је трајала цијели дан. У једном моменту близу мене, рањен је пушкомитраљезац из моје десетине - у обје ноге. Зграбио сам његов пушкомитраљез и почео да тучем. Онда нам је у помоћ стигла 6. бригада. Усташе нису прошли у Травник, већ су протјеране за Зеницу.

Бригада је концем октобра прешла у Баковиће код Фојнице. Послије краћег одмора почеле су акције на путу Сарајево - Зеница, гдје смо са доста успјеха нападали њемачке колоне које су се повлачиле преко Сарајева. Моји стричевићи и ја , били смо омладинци у пуној снази, постали смо прави партизани. Први страх је нестао у првим борбама, а у томе су нам помогли старији борци од којих смо учили ратовати.

Иза нас су остале тешке борбе око Травника. Зима је прошла. Бригада је кренула на Сарајево. По преласку ријеке Босне, већ као десетар добио сам задатак да са десетином заузмем један вис на коме су се били утврдили Нијемци. Јурнули смо и бомбама и ватром ликвидирали Швабе, а ми нисмо имали губитака. Био сам пресрећан. За овај успјех предложен сам за медаљу за храброст.

Након ових борби, ослободили смо Семизовац и Високо. Пред Зеницом, из наше 1. чете близу мене, погинуо је Јусуф Мушић из Турбета. Било ми је веома жао, јер смо били добри другови.

Код Карловца, гдје смо водили више дана тешке борбе, био сам рањен. Зрно ми је »прошишало« кроз стомак, негдје изнад десног кука. Четни болничар Ахмет Одобашић је притрчао и рекао: »Брале, не бој се!« Превили су ме а онда ме је болничар Хусеин Балихоџић из Обораца, носио дуго до превијалишта. Успут ме је тјешио, иако ме рана није много бољела, а он није показивао знаке умора, мада сам био потежак.

Срећом, нисам имао тежих повреда у стомаку. Нашао сам се у болници у Цазину. Опорављао сам се, а онда је дошла вијест да је Њемачка капитулирала, да је крај рата! Ослобођење! Нашој радости није било краја.

Али, послије неколико дана, добио сам вијест од неких другова, да су мог стричевића Мухамеда Нијемци ухватили живог и одвели са собом. Та вијест ме је растужила. Иако незалијечен, замолио сам да ме пусте из болнице да се распитам за Мухамеда. Чуо сам да је 7. бригада код Загреба, па сам је брзо нашао. На срећу, вијест о стричевићу није била тачна. Мухамеда сам брзо нашао живог и здравог.

УсКоросмо били заједно сва три брата Шакића. Радовали смо се слободи, веселили се са друговима из чете и батаљона. Али, сјећали смо се са тугом и оних које смо познавали а нису били међу живима.

Били смо поносни што смо били борци 7. бригаде и та тешка али славна времена нећемо заборавити док смо живи.

Сулејман ШАКИЕ

Прикупљање података о непријатељу

Травник се надалеко прочуо као утврђени непријатељски гарнизон. То је заиста и био. Према подацима којима је располагала обавјештајна служба наше бригаде, Травник је у октобру 1944. године бранило око 2.500 непријатељских војника из сљедећих јединица: 29. усташког купрешког батаљона, 3 батаљона брзе усташке бригаде, 8 батаљона 8. посадне бригаде, те жандармерија и усташка милиција, чије бројно стање нисмо могли тачно утврдити, дивизион противтенковске артиљерије и оклопни воз са 20-30 усташких војника. Ту су се још налазили усташе који су побјегли из мјеста које су наше снаге ослободиле - Бугојна, Г. Вакуфа, Д. Вакуфа, Турбета.

Ми смо располагали доста сигурним подацима о утврђењима, чак и о наоружању појединих објеката и људи у њима. Знало се ко брани који бункер: усташе-избјеглице, усташе-мјештани, милиција, домобрани и други. За све браниоце Травника знало се да су већином окорјели зликовци и да ће се жилаво бранити. Подаци су добијени преко више илегалних веза и канала. Мој обавјештајни пункт био је у Турбету или његовој близини. Већином сам користио становнике Турбета, који су имали могућност да одлазе у Травник, а били су нам наклоњени. Коришћене су родбинске везеТурбећана и Травничана. Прикупљене податке смо послије провјеравали преко других канала.

Тада сам био обавјештајни официр 4. батаљона 7. крајишке бригаде. Имао сам шест или седам веза. Све су се налазиле у околини Травника. Једна од бољих веза био је син предратног учитеља у Шипову Милан Матекало. Био је домобрански официр na је имао могућности да нам шаље исцрпне податке за добар дио гарнизона. Његови подаци послужили су и другим нашим јединицама које су нападале Травник.

Напад на Травник су изводиле 6. и 7. крајишка бригада и два батаљона 11. крајишке бригаде. Остале снаге 4. и 10. дивизије запосјеле су положаје од Зенице и Бусоваче уз ријеку Лашву, до Травника.

Шеста бригада нападала је од Турбета низ Лашву. Седма крајишка преко брда Виленица и од Доца, уз Лашву према центру града. Два батаљона 11. крајишке бригаде садејствовали су 7. бригади.

Напад је почео 20. X 1944. навече. Први налет наших снага није успио. Тек друге ноћи непријатељска одбрана је пробијена, па су усташка утврђења почела падати једно за другим. Око 9 часова пао је »Каштел«, једна од најутврђенијих тачака. Остала су још два непријатељска упоришта - фабрика дувана и војна касарна. Фабрику дувана заузели су на јуриш борци 6. и 7. крајишке бригаде. Касарна се најдуже држала.

Група бораца 4. батал>она, Крешево 1944. С лева на десно: Петар Видовић, Деса *Бињац, Милка Бањац, Перо Марковић, Славка Самарџија и Тоде Убипарип.*

Освојена је пред ноћ 22. X. Падом касарне пао је и цио Травник. Плијен је био богат: оружје, муниција, одјећа, обућа, животне намирнице и др. Освајањем фабрике дувана борци су се снабдјели с цигаретама. Од тада једну цигарету није пушило више бораца, тражећи »безец«. Другови су један другом добацивали да је »безец« погинуо у Травнику у фабрици дувана.

Анализом борби у Травнику утврђено је да су обавјештајни подаци о непријатељу били детаљни и тачни. То је показала непријатељска архива коју смо заплијенили. Многе усташе и други зликовци посакривали су се и пресвукли када су видјели да ће Травник пасти. Пред обавјештајне органе поставио се задатак да такве што прије пронађу и предају органима за вођење даљег поступка. И у овом задатку обавјештајна служба је постигла видне резултате. Уз помоћ грађана, који су били одани народноослободилачкој борби, успио се у кратком времену открити већи број замаскираних непријатеља.

Петар ВИАОВИЋ

Четврти батаљон у нападу на Травник

Другом половином септембра 1944. године батаљони бригаде кретали су се према селу Касаповићима - близу Травника. Четврти батаљон размјестио се у селу Ваковићима по сеоским кућама. Било је хладно. На положаје према Травнику истурени су дијелови нашег 3. батаљона на Виленицу, која са јужне стране надвишава град, а на сјеверној страни се стрмо уздиже планина Влашић. Извиђачке патроле и обавјештајни официри су интензивно прикупљали податке о непријатељу. На партијским и скојевским састанцима чланство је припремано за предстојеће акције. Анализирани су наши успјеси и недостаци у претходним борбама за ослобођење Г. Вакуфа, Бугојна и других мјеста.

Трећег дана, у само свитање, чете нашег батаљона смјењују дијелове 3. батаљона на положајима Виленице са које се види цијели град као на длану. Нашим борцима, распоређеним по одјељењима, групама, истуреним осматрачницама и извидницама, није било дозвољено да отварају ватру. У граду је владала мукла тишина. Кад се разданило, посматрали смо Травник, бункере и жичане препреке. Знамо да ће бити веома тешко, али ми морамо да га заузмемо по сваку цијену. Дотадашњу тишину почеће нарушавати појединачни пуцњи у граду. То се усташе боје, па припуцавају. Чује се како довикују »0 Јоване, хоћеш ли соли«, псујући све што им на ум дође.

Налазимо се на једној заравни на самој ивици шуме, у непосредној близини бункера бр. 5, а од њега нису далеко ни бункери бр. 4. и 6. Знали смо да се у бункеру бр. 4 налази око 20 усташа, који се повремено смјењују. Од Турбета и испод Влашића чује се пушкарање. Тамо су дијелови Травничког одреда, па вјероватно усташе на њих нападају. За нас је важно да нема магле, па можемо извиђати и упознавати правце нашег напада. Командири чета, са водницима и десетарима, утаначивали су задатке, одређивали правце кретања, начин одржавања везе, мјесто превијалишта и командна мјеста. Унапријед се знало да ће се непријатељ бранити до посљедњег. Травничка посада се уздала у јака утврђења, у многобројне минске и жичане препреке. На свим важнијим прилазима изграђени су армирано-бетонски бункери, међусобно повезани рововима и ограђени жичаном оградом. Око Травника се налазило 35 бункера подешених за одбрану од свих врста наоружања укључујући и противтенковско оруђе, na је то њиховом командовању стварало увјерење да је Травник неосвојива тврђава.

По завршеним припремама постројен је цио батаљон, пред којим су говорили командант Лазо Симић и комесар Спасо Калаба. Захтијевали су

од свих велику борбеносг, сналажљивост и упорност у борби. Упозорили су још једном на злочиначки лик непријатеља и потребу достојног држања бораца и старјешина према становништву. Затим је наређен покрет. Чете су пошле свака у свом правцу.

Јово и Бранко Лончар, браћа, 4. батаљон, погинули 1944.

Први сумрак је већ пао. Напад је почео око 17 сати, 30. септембра 1944. године. Са 3. четом пошао је штаб батаљона. Није прошло дуго времена, запраштале су бомбе из групе бомбаша Крсте Марковића, Петра Даниловића, Алберта Сулчића и других. Заштектали су митраљези Алексе Крндије, Илије Топића, Петра Даниловића Брке, Фадила и других. Усташе су скоро без отпора и вртоглаво напустили бункере бр. 4 и 5. Ојачани вод 1. чете, у првом налету ликвидирао је усташко упориште на свом правцу. Трећа чета ликвидирала је бункер бр. 3. и омогућила 2. чети да на јуриш заузме бункер бр. 1., који је био један од најјачих утврђења на правцу напада. Тако је наш батаљон на јуриш прегазио усташка утврђења и на свом правцу овладао спољном одбраном Травника. Дио 3. чете продро је у град до поште и покидао телефонске везе. Заузимали

су кућу по кућу. На осталим правцима око града, проламало се од детонација бомби, топовских граната и митраљеске ватре.

Непријатељ је дјелимично напуштао спољну одбрану и повлачио се у утврђене зграде у граду, предузимајући жестоке противнападе на наше снаге које су продрле у град. Искусни пушкомитраљезац Олић, иако му је тек 18 година, успјешно одбија нападе. Прва чета је изгубила везу са осталим дијеловима батаљона и само по пуцњави закључујемо да борба јењава. Ноћ је тамна. Понека експлозија топовске гранате нарушава тишину. Међутим, непријатељ ипак туче својим минобацачима. То, као да охрабрује купрешке усташе, који врше јуриш на 1. чету. Наши бомбаши и митраљесци одбијају напад. На осталим секторима непријатељ се огорчено брани и успијева одржати своје положаје. И наша 1. чета покушава да продре до центра града у намјери да се споји са 3. четом, али пред њом су бодљикава жица и минска поља. Невоља је и у томе што усташе осветљавају наше положаје ракетама и на тај начин успоравају наше кретање.

Борба се све више стишавала, као да и једна и друга страна очекују свануће. Имао се утисак да остале јединице бригаде нису остварилe своје задатке, па усташе могу да врше јак притисак на нашу 1. чету, која се морала повући. Затим, и остали дијелови нашег батаљона приморани су на повлачење и одбачени су на полазне положаје - на Виленицу. Тако овај наш напад на Травник није успио. Али, непријатељ је претрпио знатне губитке. Убијено је 30, а заробљено 20 усташа. Заплијењено је доста ратног материјала. Губици бригаде су били: 10 погинулих, 44 рањена, 2 нестала и један заробљен борац.

Глиша ГЛУВИН

Најдража акција

Борба за коначно ослобођење Травника 22. октобра 1944. године, остала ми је у сјећању као најдража.

Када смо обавијештени да се врши припрема за ослобођење Травника, 2. батаљон био је у селима Ранковићи и Касаповићи. Сем наше бригаде учествоваће и дијелови 4. дивизије. Било нам је добро познато да су се у Травник, поред осталих, збили и зликовци са подручја горњег и средњег тока ријеке Врбас. Раније, а посебно након мог ступања у борбу, јануара 1943. године, све вријеме сањао сам и очекивао, да ми се испуни жеља коју сам у себи носио још од јула 1942. године.

Наиме, 19. јула 1942. године моје село Урија, код Доњег Вакуфа, је настрадало - усташе су извршили масован покољ невиног становништва. Кобног дана настрадало је 95 становника села - дјеце, жена, стараца и осталих који нису успјели побјећи. Међу настрадалим били су и моја мајка и један брат, а игром случаја, са петогодишњим братом успио сам побјећи. Ови зликовци су били под командом пуковника Францетића, Шимића и Бобана. У то вријеме у селу су се налазили дјелови 2. пролетерске бригаде, односно њен 3. батаљон. Под јаким притиском непријатељских снага батаљон се повукао према селу Прусац, а усташе су зашли и редом клали и убијали све што им се нашло пред очима. И раније, а посебно послије овог догађаја, по нашем селу су стално крстарили усташе, од којих сам још два пута бјежао, а они за мном пуцали. Двојицу сам добро упознао, пошто су били мјештани из Доњег Вакуфа. Стално су ми били пред очима. Један од њих, по успостављању усташке власти 1941. године, почео је на мосту у Доњем Вакуфу шамарати Србе и бацати им капе у Врбас, а други је био усташки наредник у Д. Вакуфу. Стигла их је заслужена казна 22. октобра 1944. године у Травнику.

Од Ранковића и Касаповића извршили смо покрет према Травнику и негдје око 19 сати 20. октобра стигли на Виленицу изнад Травника. Ноћ је била јесења, прохладна. Извршен је распоред за напад. Вод Буре Глигића и водног делегата Мухидина Штракића, у којем сам се и ја налазио, кренуо је у правцу бункера 10 или 11. Сјећам се да смо један бункер освојили и спустили се изнад саме ријеке Лашве. Борба је била веома жестока. Пред само свануће непријатељ је почео нагло наступати према нама. У том је свануло и било је доста магловито. Дошло је наређење да се повлачимо. Не зна се одакле не бије. Гласови усташа се чују сасвим близу, довикују нам и псују.

Изостао сам мало у повлачењу иза вода и у журби уплео се у бодљикаву жицу. Чуо сам блиске гласове усташа и све се више упетљавао.

Борци и старешине 2. батаљона, стоје: Раде Брк,т>ач, пом. комесара нете. . . , Боса Ковачевић, хигијеничарка батаљона, Pajtco Шешум, пом. комесара бвгаљона, *Милкица Нурчић, делегат вода, Стоја Рудић, клече Мара Родић и Стана Кнежевић. Травник 1945.*

Синула ми је идеја: боље да оставим шињел него главу. И шињел ми је остао на жици. Нисам одмакао ни 50 метара, а усташе угледаше шињел на жици и изрешеташе га рафалима.

Са погодних положаја изнад бункера одбили смо све нападе непријатеља, који није успио да нас одбаци од Травника.

А послије подне, баш кад је непријатељ био неактиван, цијелим партизанским положајем око Травника образовао се ватрени обруч од паљбе из свих оружја. Чудесно брзо пренио се глас да је ослобођен Београд.

Аруго вече, наш вод је добио задатак да напада у правцу Фрањевачке гимназије и затвора. Спустили смо се поред бункера бр. 10 низ један шљивик изнад гимназије. Са нашим водом налазио се командир чете Станко Пољевић. Не знам колико је могло бити сати када је дат знак за напад, али одмах иза тога смо нагло кренули. Спуштајући се у том правцу, наилазимо на јачи отпор усташа, али ипак су се, под јаким притиском наших снага повлачили у Травник. Прешли смо преко моста на Лашви. Рекло би се да се цијели Травник претворио у буктињу.

Кад је свануло, били смо у центру града. Вријеме доста магловито и прохладно као претходне вечери. Наилазили смо на 1мање отпоре из

поЈединих зграда: усташе који су покушавали претрчати из Једне у другу улицу, нису у томе успијевали. Када смо се нашли поред једне мање џамије, мој митраљез је отказао. Досјети се мој помоћник Мехо, чије сам презиме заборавио, и вели: »Ево ти резервна цијев па замијени, та се загријала«. Ја на брзину, умјесто за ручку, руком прихватим за голу цијев. Мехо примијети да сам се опекао и додаде: »Капу са главе и мијењај цијев«. Нашао сам се у незгодном положају. То је примијетио и командир Станко Пољевић па је протрчао поред мене тукући из свог аутомата у правцу одакле су усташе давале отпор.

Негдје око 9 сати очистили смо центар града и нашли се на предаху у насељу Иловача, које се налази на десној обали Лашве, у правцу Шарене џамије. Борбе су жестоке како испред нас на Тврђави, тако и са наше лијеве стране око касарне. На Иловачи, гдје смо се смјестили, врло лијепо смо били примљени од тамошњег становништва. Сјећам се једне старице како нас је дочекала ријечима: »Драга моја дјецо, баш сте добри и поштени. Нека вам је драги Алах на помоћи«.

Након краћег предаха, поред нас протрча замјеник комесара нашег батаљона Рајко Шешум и нареди: »Митраљесци другог батаљона, за мном. Јуриш на Тврђаву«. Сви као један скочисмо и кренусмо за Рајком, право према Тврђави у правцу џамије која се налази преко пута Тврђаве. Направисмо борбени распоред и отворисмо ватру. Митраљезац који је ишао напријед успео се на минарет џамије одакле дејствује по Тврђави, и наши артиљерци са Тарабовца сипају по Тврђави, тако да је и стакло са појединих зграда падало од снажних експлозија.

и команданта бригаде Раде Бркића. Један од њих је дозвао наше артиљерце да прекину паљбу, пошто су се угледале бијеле заставе из Тврђаве - знак за предају. Видимо како излазе из Тврђаве и остављају оружје поред улаза, крећући на одређено им мјесто, тј. ка џамији, гдје смо их постројили. Кад су се постројавали, направили смо круг око њих. Одмах сам прешао испред строја не би ли неког препознао Препознао сам она два стара »познаника« из Доњег Вакуфа. Нисам сумњао да ће одговарати за почињене злочине.

Васо МИЉКОВИЋ

Нису им помогли ни алкОХОЛ, ни »Каштел«

Пред напад на Травник, у октобру 1944. године, 2. батаљон се налазио на просторији села Ранковићи, гдје је добио задатак да напада на град преко брда Виленице. Већ око 18,30 часова, 20. октобра 1944, заузели смо полазне положаје за напад на самом врху Виленице. Командант 2. батаљона Милан Капелан позвао је команду 2. чете у реон брда Виленице. Ту нам је поставио задатак. Изложио је план напада. Посебно је објаснио улогу 2. чете. Дао нам је до знања да је ово веома чврсто упориште непријатеља, са јаким снагама и доста бункера и фортификацијских препрека око града. Нагласио је и то да град мора пасти по сваку цијену. Од командира чете Станка Пољевића захтијевао је да чета мора прва ући у град, да запали неки од објеката и тако деморалише непријатеља. Били смо поносни на добијени задатак, иако смо знали да то неће бити једноставан посао. Већина бораца наше чете били су прекаљени борци и са вишегодишњим ратним искуством. Таквима није требало много објашњавати и припремати их за акцију. Радовали су се што им се пружила прилика да се обрачунају са домаћим издајницима - усташама, чији се најгори олош прикупио у Травнику.

Наша артиљеријска припрема почела је око 19 часова. Ватра је била снажна и прецизна, тако да је непријатељска артиљерија брзо умукла. Наша чета наступала је у правцу бункера број 9 и 10. Неопажено смо избили у њихову близину. Око бункера су биле изграђене жичане препреке и ископани дубоки ровови. У бункерима, иако је борба већ увелико почела, право весеље: чули су се звуци хармонике, пјесма пијаних усташа и цика женског гласа. Осјећали су се сувише сигурним у свом бетонском брлогу. Храбрило их је, вјероватно, то што је град до тада два пута нападан али није освојен.

Наши налети на бункер су се смјењивали један за другим, али без успјеха. Покушали смо да убацимо бомбе кроз пушкарнице, али су отвори били заштићени жицом. Било је очито да је наше пјешадијско наоружање немоћно пред бетоном и челиком. Ноћ је била на измаку, а ми нисмо успјели да освојимо бункер. У зору смо се повукли на полазне положаје.

јаку митраљеску ватру, а затим кренуо у напад. У првој линији били су злогласне усташе из Купреса, Дувна и Ливна. Док су наетупали према нама, довикивали су: »Хеј, Јоване, ми не пуцамо, већ кољемо«. Нисмо им одговорили ништа, јер смо знали да галамом желе да се охрабре и разбију страх од партизана. Нисмо ни пуцали, јер је командир чете издао

Борци и старешине 2. батаљона: Рајко Шешум, Милан Капелан и његова кћи Аеса, Митар Војиновић, Остоја Кокановић (стоје) Војо Илић, Симо Раћеновић и Нисвета Ничин-Чајо. Баковићи 1944. Уз Воју непознати друг.

наређење да се ватра отвара само по његовој команди. Усташе су се густим редовима примицали све ближе, отварајући повремено ватру на нас. Били су већ сасвим близу. Наши борци напрегнути; гледам, неустрашиви митраљесци Дане Баип - десетар и Мујо Тоља, једва се уздржавају да не притисну обарач. До мене је Ђуро Сарач, замјеник командира чете. Питам га полугласно: »Зашто не отварамо ватру?« »Не, док нас не нагазе«, одговара он.

Нисмо дуго чекали на командиров сигнал. Отворили смо ватру по усташама. Они се збунише. Ми смо то искористили и кренули у противнапад. Помијешали смо се. Настао је прави кркљанац. Непријатељ није могао издржати силовит налет и почео је да се повлачи ка бункерима и рововима. За собом је оставио мртве и рањене. Примијетили смо да сви заударају на алкохол, што је и био узрок њихове »храбрости«. У овом кратком и оштром судару, наша чета није имала губитака.

У току дана чета је повучена у заклоне, ради одмора. Према непријатељу смо истурили само јача обезбјеђења, која су повремено припуца-

вала ради одржавања ватрене везе. Припремили смо се за сљедећи напад, који је почео у 18 часова. Наша артиљерија нас је опет успјешно подржала. Усташе су били застрашени јучерашњим сударом. Напустили су одмах бункере.

Даљи напад наше чете усмјерен је на ликвидацију жељезничке станице Бојна на шумској прузи. Освојили смо је послије краће борбе и убрзо избили на ријеку Лашву. Бункер који нам се ту испријечио ликвидирали су бомбаши из вода Николе Марића. Када смо се нашли на другој обали ријеке, пролаз према центру града био нам је осигуран. Понесени првим успјешно извршеним задатком, продужили смо без застоја у центар града. Борци су били искусни у уличним борбама и нико није сумњао у успјех. Користећи ноћ стигли смо непримјећени до зграде, гдје смо затекли само послужитеља фрањевачке гимназије. Командир чете га полугласно упита гдје је команда, али је он упорно ћутао. Када смо му мало припријетили, одвео нас је право до усташког »стожера«. Зграду смо брзо опколили, али је била празна. Затим смо запалили једну зграду. Бљесак пожара усред града дјеловао је на непријатеља као хладан туш. Центар града је био слободан, а непријатељ је своје снаге концентрисао за одбрану касарне и тврђаве »Каштел«, која је доминирала околином.

Нешто послије нашег уласка у град, стигао је и један батаљон 6. крајишке бригаде.

Пред зору, под налетом наше и 6. бригаде, бункери су падали један за другим. Остали су тврђава »Каштел« и касарна. Наша чета је добила задатак да учествује у освајању »Каштела«. Задатак је био тежак, јер се тврђави није могло прићи са свих страна. Затражили смо од команде батаљона појачање и убрзо су нам стигли митраљесци са својим помоћницима. И наша артиљерија је тукла тврђаву која се сва тресла од детонације. У моменту када се наша чета приближавала »Каштелу«, излети једна десетина усташа са бомбама у рукама. Покушали су противнапад. Нису успјели ни да замахну, а наши рафали их покосише. Отпор посаде трајао је свега двадесетак минута, а онда се на врху тврђаве појави бијела застава. Командир чете је наредио прекид ватре, али многи борци га, усљед жестине борбе, не чују, нити примјећују бијелу заставу. Митраљезац Мујо Тоља притиснуо обарач и не прекида паљбу. Кад му је командир пришао и додирнуо га по рамену, овај га зачуђено погледа, али и даље настави да пуца. »Престани, предали су се«, узвикну му готово у ухо командир. Митраљез тек тада ућута.

Тако смо ликвидирали претпосљедње упориште непријатеља. Остала је само касарна. И она је убрзо пала.

Раде БРКЉАЧ

О културно-просвјетном раду

Како се наша борба развијала, тако се упоредо развијао и културно-забавни и просвјетни живот и рад у нашим јединицама. Он је константно осавремењиван и прилагођаван условима и духу времена. Био је значајна полуга свеукупне партијско-политичке активности. Наше чете и батаљони имали су увијек припремљене одговарајуће програме који су били намијењени војсци и народу. Посебно на тек ослобођеној територији.

Остала нам је у пријатном сјећању приредба одржана војсци и народу у Горњем Вакуфу, у јесен 1944. године, када је ово мјесто ослобођено.

Пред пуном салом, окупљеном народу и војсци говорио је политички комесар батаљона Никола Кљајић. Затим је изведен забавни програм. Одушевљење народа и свих присутних било је изузетно. Тако је било уосталом и у многим другим мјестима.

Наши програми прилагођавани су конкретној ситуацији и публици, која их је слушала и гледала.

пригодног скеча, наступао би батаљонски хор, који је најчешће пјевао ове пјесме: »Хеј Словени«, »Билећанка«, »Аванти популо« »Омладинци омладинке«, »Иде Тито преко Романије« и друге.

Потом, слиједиле су босанске севдалинке, народне пјесме и слично, затим музичке нумере у којима сам и ја учествовао са хармоником.

Одушевљена публика често је тражила да се поједине тачке понове, чему смо се најчешће одазивали.

На програму су често биле и одговарајуће рецитације, најчешће »Стојанка мајка Кнежопољка«, дијелови »Јаме« Ивана Горана Ковачића и др. Те су рецитације остављале снажан утисак на присутне, na је код појединих било и суза у очима, посебно код жена.

»Врабац« је обично био на крају приредбе. Мисли у »Врапцу«, поред наших свакодневних хтијења и догађаја у јединицама, дотицале су и конкретну ратну ситуацију у свијету и нашој земљи.

Саставни дио тих програма биле су »Враголије« Стевана Нишића, који је иначе био глухонијем. Сви смо га у батаљону звали »Бевука«. Он је имитирао поједине руководиоце, пушкомитраљесце, минобацачлије и друге. Највише је волио да опонаша Милана Батара, како као командир чете командује у борби.

Његов друг, такође »шерет«, Милан Радић, успјешно је опонашао дејство непријатељских митраљеза у борби, посебно »бреде« и »шарца«, затим минобацача и других оруђа. Успјешно је имитирао мелодије и пона-

шање појединих птица и дивљачи: сове, ћука, завијање вука, лајање лисице и др.

Био је прави специјалиста за имитирање економа чете, Богољуба Гавранића, како се на неослобођеној територији, приликом такозваних економских акција прикрада рају пчела и пали барут да би пчеле ошамутио. Али било је случајева да су разљућене пчеле, добро изуједале нашег економа, па је у јединицу долазио сав натечен. Ми смо знали шта се догодило. Поједини другови су га задиркивали како није ноћас добро спавао. Од оваквих и сличних акдија нису изостајали ни кувари. Истина, то није било дозвољено, али се помало на ову ствар гледало кроз прсте. Мед је сладак, а пчеле су га сакупљале и на непријатељској територији, па би се некако нашло правно образложење за овакве »подухвате«. О овом су понекад дознавали и неки руководиоци, који су се и сами заслађивали, па су ћутке прелазили преко оваквих акција. Дешавало се, истина, да мед надјача свијест људи о строгој забрани дирања у народну имовину.

Ахмет Балић комесар културне екипе, Травник 1945.

Што се тиче просвјетног дјеловања, он се у првом реду сводио на описмењавање неписмених. Затим на одржавању такозваних теоријских предавања из разних научних области: о природним појавама, њиховим узроцима и посљедицама и слично.

сец октобар 1944. године, који је објављен у овој књизи, види се, да је у батаљону било 18 неписмених другова, да је 9 научило да чита и пише, да је за батаљонски лист наггасано 50 разних чланака. У четама је одржано по једно предавање из области просвјећивања и значаја описмењавања бораца.

Успјешнији рад на описмењавању ометали су чести покрети и борбе, а онда и недостатак квалификованих педагога за овај посао.

Културно-просвјетни одбори у четама дјеловали су у складу са својим могућностима, али и за ове недостајало је квалификованих кадрова.

Стално пристизање нових бораца, повећало је број неписмених. Неписменост се споро али сигурно смањивала. Чинило се све да број неписмених буде што мањи.

Ахмет БАЛИЋ

Заједничка акција са Височко-Фојничким одредом

Дана 19. новембра 1944. године, 7. крајишка бригада и Височко-фојнички одред извршили су заједничку акцију против четника на подручју општине Кралупи, срез Височки.

против непријатеља на комуникацији Кисељак-Сарајево и око Крешева, а 1. и 2. батаљон одреда против непријатеља на комуникацијама Кисељак-Бусовача и Високо-Лашва, док је 3. батаљон одреда дејствовао на комуникацији Високо-Семизовац и прихватао нове борце и сараднике НОП-а, који су излазили из Сарајева и даље продужавали са пратњом овог багаљона до Фојнице, гдје се налазио штаб 10. дивизије.

Ноћу између 13. и 14. новембра, група од око 500 четника са Округлице, пребацила се преко ријеке Босне на подручје општине Кралупи, а нешто касније још 450 четника. Послије преласка Босне, вршили су претресе у селима Биоче, Кадарићи, Балибеговићи и Поток, те наставили кретање према селима Влајчићи, Батићи и Вишеград, у којима се налазио 3. батаљон Височко-фојничког одреда. Четници су у 5 сати ујутро извршили напад на овај батаљон. Борба је трајала читав дан, и пошто су четници били надмоћнији, батаљон се повукао у три групе и пребацио преко ријеке Фојнице у правцу села Зимче и Радовља. У овим борбама погинула су наша четири борца, међу којима Митар Шаренац, Мирко Бокић и Јово Станишић, а рањени су Мехо Буза, командир чете и његов замјеник Милан Базрђан. Убијено је 10 и рањено 15 четника.

Тако су четници, њих око 950 (500 из зеничке четничке бригаде са 150 србијанских четника и 300 из Прве сарајевске четничке бригаде), заузели подручје општине Кралупи и прекинули везе наших јединица и политичких радника са Сарајевом, одакле су у групама излазили на слободну територију нови борци, активисти и сарадници НОП-а.

С обзиром на новонасталу ситуацију, штаб 10. дивизије је наредио да 7. крајишка бригада и Височко-фојнички одред протјерају четнике са подручја Кралупа и да се поново успостави веза између наших јединица и политичких радника са Сарајевом.

Снаге бригаде и одреда, извршиле су напад са линије: Крстац, Оштрик, Црквица, село Видовићи, село Ступарићи и Илијаш, са циљем да се четници блокирају на простору село Кралупи и село Чифлук. Према плану напада, снаге бригаде нападале су са простора Крстац-Оштрик, са задатком да онемогуће повлачење четницима у праду Влаково-Рељево-Семизовац и приступе ликвидацији четничке групе у долини Кралупа - од села Натићи до села Двора. Јединице одреда нападале су са сјевероза-

падне стране, са линије Видовићи-Ступарићи-Илијаш, са задатком да садејствују са бригадом, блокирају четнике са сјеверозападне стране.

Одред, са своја три батаљона, прешао је комуникацију Високо-Кисељак и ријеку Фојницу око пола ноћи између 18. и 19. новембра. Нешто око 3 сата ујутро, дата су посљедња наређења на једној ливади недалеко од ријеке Фојнице. Први батаљон заузео је положај на лијевом крилу од ријеке Босне на линији село Бањер - село Влајчићи, а 2. батаљон на линији село Ступарићи - село Двор према Батићима, док је 3. батаљон био у другој борбеној линији. Борци 2. батаљона су отпочели борбу против четника у 4 сата и 15 минута код села Ступарићи. Четници су пружили мањи отпор и по обичају покушали галамом да нешто учине, али су били присиљени да се повлаче према селу Добром. Тада се чула борба 1. батаљона са четницима на лијевој страни према ријеци Босни. Оба батаљона су напредовали и четници су пружили нешто јачи отпор код села Доброг, гдје је био четнички штаб. Напредовање је настављено на читавом фронту, од ријеке Босне на сјеверу до села Двора на југу. Заузет је један важан гребен изнад села Доброг, који се протезао управо као и линија фронта.

На овом гребену био је краћи предах. Потом је борба настављена. Тада је једна чета 2. батаљона превише истрчала напријед, те је постојала опасност да јој четници нанесу веће губитке. Одлучено је да се чета повуче на повољнији положај. Тада је настала паклена борба. Четници су се окуражили и дошли свега двадесетак метара испред борбене линије.

У једном моменту, од једног човјека у кратком кожном капуту са машинком, помислио сам да је Илија Копривица, командант 2. батаљона. Позвао сам га. Али преда мном се нашао четник. Отворио је ватру на нас који смо се ту налазили. Тада је наређено нашим борцима да се са тих положаја нико не смије повући, јер би смо у противном дошли у много тежи положај. У то вријеме се чула митраљеска ватра - »шараца« јединица бригаде. Послије оштре борбе, извршен је општи јуриш. Четници су били присиљени да се брзо повлаче, поготово кад су сазнали да им долази са друге стране 7. бригада. Приликом гоњења четника, појединце смо налазили сакривене у шуми и они су се предавали.

Око 11 сати окупатор је из Високог почео да артиљеријом туче подручје гдје се водила борба, с циљем да помогне четницима. Међутим, нису знали гдје се налази борбена линија. Гранате су падале далеко од нас. Настављено је гоњење четника, који су протјерани преко р. Босне. Пред вече су вођене борбе мањег интезитета на појединим реонима овог подручја. Исте вечери наређено је да се бригада и 1. и 3. батаљон одреда пребаце на друго подручје, ради извођења акција. На подручју Кралупа остао је 2. батаљон одреда.

нашој страни погинуло или рањено 9 бораца. Штаб 2. батаљона смјештен је у Кралупима, у кући старог Јове Рибара, који је био велики симпатизер нашег покрета. Чете су смјештене у околним селима.

Народ овог подручја је од четника сакривао храну и друга материјална добра. Кад су дошле наше јединице, све су износили. Завладало је право весеље.

Садик САРАЈЛИЋ

Новембра мјесеца 1944. године, 4. батаљон налазио се у реону Крешева, у селу Којсини. Одатле се полазило у акције и борбене задатке, већином у засједе на саобраћајници Кисељак-Кобиљача. Такву једну акцију батаљон је извео да би протјерао усташе који су пљачкали села на тим теренима према Високом. Усташе се тада нису упуштали у отворену борбу. У паници су бјежали пред партизанима.

По повратку са једне акције, батаљон се у малом предаху одмарао. Тада је комесар батаљона, Спасо Калаба, позвао добровољце за једну ноћну акцију, на саобраћајници Хаџићи-Тарчин. На његов позив изашло нас је у строј око стотињак, na је Спасо одабрао за ту акцију нас, скојеваца и чланова Партије, око 60 који смо били боље одјевени и млађи. Ми смо, под руковођењем друга Спасе, пошли на задатак, а батаљон је отишао на одмарање у Којсину. Сви смо се радовали тој акцији, и не помишљајући на могући лош исход. Само смо мислили на успјех. На путу нас је затекла ноћ и тада нам је Спасо саопштио да ћемо направити засједу на цести и прузи, које раздваја ријечица Раштелица. Уговорени су знаци за отварање ватре, било да наиђе већи транспорт камиона, колона пјешака или воз. Утврђено је да се на појединачне циљеве не смије пуцати ни по коју цијену. Засједа је постављена уз саму цесту, а минери су на прузи брзо поставили мине и експлозив. све је текло по плану.

Дуго смо чекали, са великим нестрпљењем, а то чекање се отегло у недоглед и помало прелазила у досаду. У једном моменту код мене је дошао у заклон Манојло Бајић и шапатом ми рече да је ожеднио и да мора пити воде. Како нас је дијелила само цеста од ријечице, рекао сам му да пожури, јер може сваког часа нешто наићи. Он је одмах отишао на воду.

У том моменту су се појавила свјетла фарова од неког возила, цестом из правца Брадине. Када је Манојло изишао на цесту, њемачки ауто је стигао испред нас. Пригушеним гласом рекох Манојлу да легне, и он се пружи на цести. Остало ми је мало времена да скочим и да га повучем преко цесте. Док сам ја вукао Манојла, џип је мало успорио и заобишао иза Манојлових ногу; и кад је прошао, смањио је свјетла и у највећој брзини одјурио према Хаџићима. Тако се све ово одиграло без икаквог инцидента, а могло је бити најгоре.

Мало времена иза овога зачуо се воз од Хаџића у правцу Брадине. Кад су минери активирали мине и експлозив, одмах је дат уговорени знак црвеном ракетом за отварање ватре. Чим су мине активиране, предња локомотива са првим вагонима срушила се у кањон ријечице, а тако

је било и на задњем дијелу транспорта. У тој плотунској паљби, ништа се није могло чути у уском кањону од ураганске паљбе наших пушкомитраљеза и »шараца«. Када је дат знак за прекид паљбе, јасно се чуло у вагонима јаукање њемачких војника, јер је транспорт био пун Нијемаца. Претпостављам да је тада погинуло много Шваба.

Када су се Нијемци мало прибрали од изненадног напада, отворили су ватру из свих оружја на нашу засједу. Тада сам мислио, да се живи нећемо извући, јер је иза нас била равна чистина око 50 метара, преко које смо се морали повлачити. Ипак, сви смо се некако срећно извукли на уговорено зборно мјесто. У тој акцији једино је погинуо Осман Потуровић, храбар омладинац, тада код мене помоћник на пушкомитраљезу. Рођен је 1927. године у селу Бавар - Винац. Овај догађај ме највише понукао да опишем ову акцију групе бораца нашег батаљона, а уједно да забиљежим успомену на погинулог омладинца Османа, којег смо сви много жалили. У борбама на Травнику Осман је као добровољац бацао запаљиве флаше кроз отвор на »војарни« и као млад борац показао се изузетно храбар.

Асим РАМИЋ

Акција у Шамином гају

Седмог децембра 1944. године 2. батаљон извршио је покрет из Крешева преко Хан-Ивице, шумовитим дијелом Волујака и Хомољске Буприје и стигао у село Рудник. Кад је наступила ноћ, батаљон је запосјео цесту на Кобиљој глави, удаљеној од Илиће око 12 км. Циљ засједе је био напад на швапске колоне, које су се тада повлачиле из Грчке и користиле комуникације од Сарајева преко Кисељака, Бусоваче, Зенице и даље на сјевер. Пошто колона те вечери није наишла, батаљон је прешао у село Зеник, удаљен од Кобиљаче око 4 км. По доласку у село борци су се смјестили по кућама породица Кујаће, Дурсуми, Видићи, Авлијаши и Суљићи. Кад смо улазили у те куће, примјетили смо да су укућани заплашени. У току дужег периода селом су крстарили четници са Игмана и усташе из КисељЗка, а партизани нису овдје били гости још од далеке 1941. године. Међутим, кад су се нашим понашањем увјерили да су партизани народна војска, страха је брзо нестало, па смо у селу били добро угошћени.

Ја сам тада био пушкомитраљезац, а моји помоћници су били Марјан Маленица од Крешева и Јусуф Сикира од Какња. Припадали смо 1. воду 1. чете 2. батаљона. Прије поласка батаљона на задатак, водник 1. вода Ђуро Гутић ме је питао да ли знам пут до Шамина Гаја, јер је задатак да се ту изврши напад на швапску колону. Ја нисам био сигуран да ћу у ноћи довести батаљон до комуникације козијим стазама обраслим шумом, па сам предложио да за водича узмемо Лазара Вивића, мјештанина из села, што је и учињено.

Батаљон је из Зеника кренуо преко шумског предјела Осоје, десном страном села Какрића. Ноћ је била без падавина, али је дувао јак јужни вјетар. Кад смо стигли близу села Раковице, примјетио сам да нас водич води сувише у лијево према селу Какриће, умјесто да идемо право према Гладном Пољу. О томе сам обавјестио водника Гутића и командира 1. чете Вуру Салапуру, и због тога је колона стала. Штаб батаљона је са 2. четом кренуо према селу Раковици, са задатком да буде заштитница осталим четама које треба да изврше напад на колону.

Ја сам иза тога рекао воднику Гутићу да ја даље знам пут до цесте. Он ми је наредио да са мојим одјељењем испитам да ли је цеста слободна. Кад смо били на око 250 метара од цесте, обадвије чете остале су у шуми, а ја сам продужио са одјељењем према цести. Кад смо се приближили на 50 метара од цесте, послао сам Јусуфа да прегледа цесту, а нас двојица смо остали са митраљезом да га штитимо. Он се брзо вратио и рекао да нешто има поред цесте, али не зна шта је. С обзиром да је то

био врло одговоран задатак и да смо команди 1. чете морали дати поуздане податке, сам сам пошао да испитам цесту, а њих двојицу сам оставио за митраљезом. Кад сам се примакао, видио сам да се поред цесте налази тенк који је онеспособио неки од батаљона наше бригаде приликом напада на четнике у Кралупима, неколико седмица раније. Увјеривши се да је цеста слободна, обавијестио сам о томе команду 1. чете.

Почело је да свањива. Ускоро смо угледали свјетла швапских камиона из колоне која се кретала према нама од Блажуја. Одмах након тога обадвије чете запосјеле су положај у непосредној близини цесте. Одређени су бомбаши који су запосјели ивицу шуме изнад саме цесте. Наређено је да се не отвара ватра из митраљеза док бомбаши не баце бомбе. Тако је и било. Борбу су прво отпочели бомбаши, а затим одмах жестоком митраљееком ватром из свих оружја обасули смо по непријатељској колони. Све што је било на дужини 250 метара испред нас, уништено је-

Колико ми је остало у сјећању, нас су касније на четној конференцији у Крешеву обавијестили да је овом приликом у акцији погинуло преко 50 непријатељских војника, уништено око 16 камиона, топ и флак. Знам да смо заробили два авијатичара, јер их је моје одјељење спроводило до Крешева. Ми смо имали једног погинулог борца. Њему је у руци непажњом експлодирала активирана бомба; умро је на путу за село Велу, ту смо га и сахранили. Ниједан наш борац у тој акцији није био рањен.

С обзиром да је ова акција извршена у мјесту које је удаљено од Илиџе 8 км, а од Сарајева 16 км, непријатељске снаге су брзо пристигле од правца Илиџе и Блажуја и засуле нас јаком ватром из флакова. Ми смо наизмјенично са митраљезима и »шарцима« успоравали напад док се сви наши борци нису повукли. Кад смо стигли изнад села Зеника, непријатељ је престао да нас туче артиљеријом. Ми смо се ту мало одморили, а затим наставили пут за Велу, гдје смо преданили и навече се несметано пребацили преко цесте Сарајево - Кисељак у мјесту Кобиљача. Истим путем вратили смо се око поноћи у Крешево, радосни због успјешно изведене акције.

Лука МИХОЉЧИЋ

У *одбрани правца Бусована-Травник*

Након борби око Кисељака и на цести Кисељак - Бусовача, 3. и 4. батаљон су остали на просторији Кисељак - Фојница, а 1. и 2. батаљон пребацили су се, почетком јануара 1945. у долину ријеке Лашве и привремено стављени под команду штаба 4. крајишке дивизије, од којег смо добили задатак да затворимо правац који од Бусоваче и села Лашве води цестом и долином ријеке Лашве ка Травнику. Ту смо водили свакодневно борбе у којима су се смјењивали напади наших и непријатељских снага. Непријатељ је настојао да посједне и утврди што истуреније положаје од цесте Бусовача - Лашва и обезбиједи несметан саобраћај, а наше снаге да одбаце непријатеља ближе цести и овладају повољнијим положајима за ометање саобраћаја.

Половином јануара наши положаји били су стабилизовани на линији: кота 519, кота 517, Хан-Компанија, Сушањ (529). Артиљеријски дивизион се налазио на ватреним положајима село Ријека - Хан-Компанија. Штаб бригаде и остали дијелови били су у Витезу.

Непријатељ је често држао коту 689, Неопоље (553), село Врховине, затварајући правац преко села Ровна ка Бусовачи и од Хан-Компаније цестом ка селу Каоник и селу Мердан. Најистуренији непријатељски положаји били су од 300 до 500 метара удаљени од наших. Оцијенило се да непријатељ располаже са око двије хиљаде војника, који су припадали 5. пуку »Осмог руског стријељачког корпуса«, са неким мањим њемачким јединицама у резерви. Цестом Кисељак - Бусовача - Лашва - Зеница, одвијао се интензиван покрет непријатељских снага. Због близине наших положаја и сталне опасности по безбједност саобраћаја, очекивали смо да ће непријатељ покушати да одбаци наше јединице и обезбиједи сигурност извлачења снага од Сарајева.

Тих дана, половином јануара, на положајима је било релативно мирно. Активност се сводила на повремена припуцавања. Јединице су се смјењивале на положају, одмарале и изводиле војну и политичку обуку. Вријеме је било углавном суво. То су били прави зимски дани, са смрзлим и тврдим снијегом дубине више од једног метра, и веома хладним ноћима. Кретање се могло вршити само пртинама. Изван цеста могли су се некако кретати само пјешаци, док су падине планине Крушчице, изнад села: Черкез, Вучице, Бушкаради и Г. Вечеријска, биле непроходне.

Послије затишја, код непријатеља је запажена појачана активност особито у извиђању и препадима мањих група, на више праваца, на положаје нашег батаљона. Откривени су и покрети неких јединица из реона Бусоваче, ка предњим положајима. Та је активност нарочито била

појачана у пријеподневним часовима 18. јануара, што је наговијештавало скори напад.

ложаја артиљеријом и минобадачима. Најјаче дејство усмјерио је на положај 2. чете, на коти 517. Кроз пола сата, према нашим положајима кренула је и пјешадија. Наш 2. батаљон је одбио први јуриш. Непријатељ је обновио дејство артиљерије и минобацача, а затим још жешћи напад пјешадије. Не обазирући се на губитке, успио је да овлада селом Кајмаковићи и да потисне дио 2. чете, док на осталим правцима није имао успјеха, те је био принуђен да застане. Међутим, продором непријатеља сјеверно од ријеке Лашве (преко Хан-Компаније) и до Дубровичког Поља, угрожени су лијеви бок и позадина нашег батаљона, због чега је 1. чета хитно пребачена на положај сјеверно од села Ријека, испод моста и на раскрсницу путева, како би спријечила продор непријатеља цестом ка Витезу и бочним дејствима помогла одбрану 1. батаљона. Предузетим мјерама и упорном одбраном тог дана спријечен је даљи продор непријатеља. Како се приближавала ноћ, непријатељ је, по обичају, обустављао дејства на достигнутим линијама. Ми смо, да би побољшали ситуацију, са 1. четом и уз подршку дијела артиљеријског дивизиона, извршили противнапад и одбацили непријатеља преко ријеке Лашве, спријечивши му да оспособи мост и пребаци своју моторизовану колону, која је чекала испред Хан-Компаније. То је олакшало наш положај и створило повољније услове за даљу одбрану.

подржаних дејством артиљерије и минобацача, успио да у поподневним часовима, овлада првим положајима батаљона и да га одбади преко села Крушчице. Нови положаји на линији села Черкез, кота 495 и села Вучице, пружили су такође повољне услове за одбрану и за дејство батаљона на бок непријатељских снага, што је успоравало наступање непријатеља према Травнику.

паде непријатеља, онемогућавајући му продор ка селима Г. Вечеријска и Бистро. Продором непријатеља ка Травнику и батаљон се морао помјерати ка селу Гачице.

На новим положајима - село Гачице и кота 566 - батаљон се упорно бранио и одбијао покушај непријатеља да овлада селом Гачице. У току ових борби непријатељ је привукао нове снаге. Маневром од Хан-Биле, гдје није било наших снага, дошао је у село Доња Вечеријска и тако лишио батаљон могућности дејства у непосредној близини Витеза и комуникације, приморавајући га да се повлачи у врло тешким условима. Новонастала ситуација је тражила брзо реаговање. Одмах се приступило извођењу противнапада дијелом снага батаљона, са циљем да се одбаци непријатељ са положаја код села Гачице. За вријеме противнапада остале снаге батаљона су се помјериле према селу Доња Вечеријска и ка коти 566, са које се успјешно тукло по селу. Овим мјерама створени су нешто повољнији услови за извлачење батаљона између села Доња Вечеријска и коте 566.

Непријатељска група у селу Доња Вечеријска, могла је врло успјешно туђи правац извлачења батаљона, јер је то био раван и откривен терен.

Да би се батаљон извукао брзо и без губитака, једино рјешење је било да се што већи број пушкомитраљеза постави на коту 566, са које ће, јаком и прецизном ватром гући село Доња Вечеријска. Под заштитом пушкомитраљеза, батаљон се кретао у колони по један са великим оДстојањем Први су ишли позадински дијелови, па артиљерија, а за њом чете. Батаљон се прије пада мрака прикупио у селу Горња Вечеријска, изван домашаја непријатељске ватре.

Одатле смо, већ у току ноћи 21/22. јануара, преузели положаје нашег 1. батаљона на линији село М. Мошуњ - Калварија.

Одмах по свањивању, непријатељ је кренуо у снажан напад на положаје батаљона, уз артиљеријску ватру. Прва чета, противтенковским топом на лијевом крилу, успјешно је са Калварије и села М. Мошуњ, спријечавала покрет непријатеља цестом од Хан-Биле ка Травнику и одбијала његове покушаје да овлада Калваријом. Друга и 3. чета су успјешно одолијевале покушају непријатеља да овлада Хумом и селом В. Мошуњ. Око подне непријатељ је прегруписао снаге и усмјерио их преко села Подхум према селу Горња Вечеријска, Засељу и селу Брђани, уз истовремени јак притисак на село В. Мошуњ. Непријатељске снаге из Травника предузимају жесток притисак преко западног дијела села Бучићи ка селу Ранковићи, у дубљу позадину нашег батаљона. Прегруписавањем снага и продором на два крилна правца, непријатељ је намјеравао да обухвати наш и 1. батаљон на простору непроходних брда Градина (968) и Кук (930).

Батаљон је водио упорну борбу са циљем да издржи до мрака, јер је било јасно да се за видјела не може извлачити по дубоком снијегу, уз стрме, откривене падине Градине и Кука. Одбрана батаљона није зависила само од његове упорности, већ више од могућности наших снага код села Бучићи и Ранковићи да спријече даљи продор непријатеља. Међутим, непријатељу је то успјело, na је ситуација постала врло озбиљна и било је јасно да се до мрака неће издржати. Зато је штаб батаљона појачао 3. чету са једним водом из 2. чете, чиме је донекле успорен продор непријатеља према селу Брђани, док су остале снаге морале одмах, уз сопствени прихват, отпочети извлачење са Калварије и села В. Мошуњ ка селу Бучићи.

Почетак извлачења је био тежак. На почетку пао је погођен један борац - пушкомитраљезац. Остали су продужили, претежно пузећи. Наша ватра није давала веће резултате, јер се непријатељ налазио на широком фронту у виду потковице. Могао је читав простор одлично туђи.

И поред врло тешких услова за извлачење, вјештим маневром, уз примјену добро координиране ватре и покрета, главне снаге батаљона успјеле су да се извуку и прикупе на положају изнад села Бучићи, одакле се батаљон пребацио на положаје код села Брђани у ноћи 22/23. јануара.

На новим положајима, батаљон је спријечио даље наступање непријатеља од села Горња Вечеријска и принудио га да на овом правцу пређе у одбрану. Наредне ноћи, батаљон се пребацио на положаје код села Исаковићи ради затварања правца од села Ранковићи цестом ка Ростову, и правца према селу Пећине долином рјечице Ријека. На овим положајима батаљон је од 24. јануара до 14. фебруара водио одбрамбене борбе

и вршио неколико ноћних напада на упориште у селу Ранковићи. Непријатељ није успио, без обзира на јаке снаге и дрске нападе, да нас одбаци са положаја. Међутим, замор и исцрпљеност људства дуготрајним, претежно одбрамбеним борбама, наметали су потребу за одмором, јер су предстојала наша нападна дејства.

Половином фебруара, непријатељ је држао село Горња Вечеријска, коту 774, Хум, В. Мошуњ, Подхум, Доњу Вечеријску, Башкараде, Гачицу, Витез и Хан-Компанију, са укупно 1.500 до 2.000 војника из 5. пука »Осмог руског стријељачког корпуса«. Насеља је користио за смјештај јединица, а око њих је изградио солидне положаје са заклонима, рововима, понегдје лакшим бункерима и саобраћајницама. На важније и осјетљивије правце поставио је минска поља и жичане препреке.

укључив и Травник, којег је предузела 4. крајишка дивизија, учествовала је и 7. крајишка бригада без 4. батаљона. Наш 2. батаљон се прикупио 15. фебруара у селу Бистро, гдје се припремао за напад на село Горња Вечеријска, Хум, коту 744, које је бранило око 250 војника, док су наш 1. и 3. батаљон нападали на села Подхум, В. Мошуњ и Калваврију. Напад је почео око 22 часа 15. фебруара. У току ноћи и сутрадан до осам часова, батаљон је, уз врло жестоке борбе, успио да овлада селом Горња Вечеријска и Хумом, али не и котом 744, за коју је водио борбу цио дан. Падом мрака, напад је обновљен. У току ноћи батаљон је овладао котом и дијелом села Подхум и избио пред Д. Вечеријску гдје је задржан јаком митраљеском и артиљеријском ватром. Сутрадан 17. фебруара, батаљон је, заједно са осталим снагама бригаде, водио тешке одбрамбене борбе и одбијао противнападе непријатељских снага јачине око 1.500 војника, које су покушавале да поврате изгубљене положаје.

Након дводневних борби око села Доња Вечеријска, 2. батаљон се пребацио у село Засеље са задатком да се забаци дубље ка селу Черкез и дејствује на бок непријатељских снага. У селима Черкез и Липнице налазила се једна непријатељска чета са око 120 војника. Изненадним нападом у току ноћи 19/20. фебруара, батаљон је врло брзо и без губитака овладао овим селима, одбацивши непријатеља ка Хан-Компанији. Међутим, непријатељ се врло брзо средио, прикупио јаче снаге, у зору извршио јак противнапад и поново овладао тим селима. Наши противнапади нису успјели. Да се не би губило вријеме без изгледа на успјех, батаљон се по наређењу извукао из борбе и поново пребацио у Засеље ради напада на села Башкаради и Гачице. Док се препремао за овај напад одбијао је покушаје непријатеља да га одбаци ка Засељу. Оваква одлучност непријатеља у овим борбама имала је за циљ да се осигура комуникација Витез - Хан-Компанија и обезбиједи бок и позадина снага које су се још увијек грчевито браниле код Травника.

Пошто је одбио покушаје непријатеља да га одбаци од села Башкаради, батаљон је ноћу 20. фебруара извршио напад на ово село, које је бранило око 150 војника, разбио непријатеља, овладао селом и продужио напад на село Гачице, али без успјеха. Напад је обновљен сутрадан увече, тако што су убачене у село 2. чета и извиђачка чета, и то од села Вучице, док су остале снаге батаљона нападале од села Башкаради. Изненадним и брзим јуришем непријатељ је брзо разбијен и протјеран ка

Витезу. Пошто се борба још увијек водила изнад села Доња Вечеријска и на косама код села В. Мошуњ, наш батаљон није смио да се упусти у борбу за Витез, већ је дијелом снага наступао ка Д. Вечеријској као помоћ нашим снагама, а дијелом запосјео положаје испод села Гачице према Витезу, са циљем да одбије покушај непријатеља да поврати изгубљене положаје.

Непријатељ је брзо реаговао, јер је био свјестан опасности за своје снаге западно од Витеза. У свануће је извршио противнапад јаким снагама. Батаљон га је овог пута спремно дочекао и након трочасовне жестоке борбе уз знатне губитке одбацио у Витез. Под притиском наших снага са праваца Гачице и Д. Вечеријске, као и главних снага од Травника, непријатељ је коначно био приморан да се у пријеподневним часовима убрзано повлачи. Ми смо га прогонили све до Хан-Компаније, а у току ноћи 2. батаљон се прикупио у село Крушчицу као резерва бригаде.

Батаљон се 23. фебруара око 12 часова прикупио у селу Ровна, гдје је добио задатак да разбије непријатеља у селу Купреш, и да преко Царица напада на Бусовачу, Кретали смо се преко села: Баре, Крњаче и Одмека до Ст. Пилане (882). Овај тежи и обилазни правац изабрали смо у жељи да постигнемо изненађење, јер смо знали да је Купреш добро утврђен и брањен. Напад Нä Купреш извели смо концентрично главнином батаљона, а 3. чета је упућена у напад на село Бусељи, али тако да се развије између села Раван и Бусељи, одакле непријатељ није очекивао напад.

Развијање чета и приближавање објектима напада, због стрмог планинског земљишта и дубоког снијега, одвијало се споро. Непријатељ се није оглашавао, што је био знак да нас није открио. Приближавање се одужило. Напад је почео око 22 часа. За непуних пола сата Купреш и Бусељи су били заузети, а жестока борба настављена је у долини између Купреша и села Раван. Непријатељ је био потпуно изненађен те се брзо и несређено повлачио према Бусовачи. У повлачењу је налетио на 2. чету, која га је разбила и одбацила према селу Гарици и Бусовачи. Неиријатељ је имао знатне губитке у људству и опреми. Поред осталог, заплијењен је један противтенковски топ 45 мм, доста оружја, муниције, обућарска и кројачка радионица, те друга опрема.

До зоре 24. фебруара, батаљон је избио пред Бусовачу на положаје кота 529 и Дубрава, гдје је сачекан чврстом одбраном јачих снага из Бусоваче и села Царица. У току наредна два дана, 24. и 25. фебруара, батаљон је заједно са осталим снагама бригаде водио успјешне одбрамбене борбе с непријатељским снагама, које су покушале да нас одбаце од Бусоваче, а затим је, у склопу општег напада бригаде ноћу 25/26. фебруара, нападао на целу Царицу и коту 469, које је бранило око 250 војника. Након четворочасовне борбе, непријатељ је разбијен и уз знатне губитке протјеран у Бусовачу. Батаљон је посјео положаје сјеверно од села Царице, код цесте и косу сјевероисточно од коте 529 гдје је у току неколико наредних дана водио борбе са непријатељским снагама које су покушавале да поврате изгубљене положаје. Тек предвече 1. марта батаљон се повукао на линију Раван - Бусељи, гдје је одбрана стабилизована.

Наша дотадашња офанзивна дејства почела су да се гасе. Углавном због знатнијег појачања непријатељских снага. Међутим, и непријатељске

снаге које су нападале ка Травнику и браниле се од Травника до Бусоваче, биле су десетковане и неспособне за даљу успјешну борбу, а посебно 5. пук »Осмог руског стријељачког корпуса«. Због тога је непријатељ убрзано довлачио нове снаге како би обезбиједио комуникацију долином ријеке Босне. Поред осталих снага, он је довео и ударну групу из састава 7. СС дивизије »Принц Еуген«, коју користи за реализацију веома лукаво замишљене акције. Наиме, 2. марта у зору, под заштитом густе магле и слабе видљивости, та ударна група јачине око 1.000 војника из Зенице, убачена је између положаја јединица 4. крајишке дивизије, право у Витез, у позадину наших снага.

Пошто је изненада, неких педесет километара у позадини наших снага, отпочела жестока борба, 2. батаљон је са извиђачком четом и две батерије артиљеријског дивизиона бригаде, хитно упућен у реон Витеза. Стигавши већ око 13 часова, батаљон је одмах ступио у борбу против око пет стотина Нијемаца, који су покушавали да се пробију у Гачице и Д. Вечеријску у циљу одсијецања наших снага од њихове позадине. Борбе у овом реону биле су веома жестоке и трајале су од 2. до 7. марта. У њима су учествовале снаге наше 7. и 8. крајишке бригаде.

По завршетку ових двомјесечних борби, батаљон је ноћу 7/8. марта повучен у село Дубоко на путу Травник - Горњи Вакуф, ради одмора и припрема за пребацивање, са осталим снагама бригаде, на просторију Фојница - Крешево.

Милан ПЛЕЋАШ

Отписан

Концем децембра 1944. године, 2. и 4. батаљон 7. крајишке бригаде извршили су покрет из села Смајловића код Фојнице и касно у ноћ стигли у село Крушчицу код Витеза. Овог покрета се добро сјећам зато што је био напоран. Био је то усиљени марш по снијегу који је цио дан падао. Нисмо имали сухе хране, и кад смо дошли касно у ноћ у Крушчицу, била је организована вечера за све борце.

Циљ овог покрета био је да јединице 7. крајишке бригаде пруже помоћ бригадама 4. дивизије, које су тада браниле слободну територију травничке долине од надирања непријатељских снага - усташа, »черкеза« и Нијемаца који су настојали да поново заузму Травник.

Други батаљон 7. крајишке бригаде налазио се на положају источно од села Крушчице, Пучулице и Врховина. Тај дио терена је бранио од непријатеља који је вршио притисак из правца Бусоваче. Повремено су неке чете овог батаљона нападале непријатељске положаје према Зеници, Лашви и Бусовачи. V овом периоду је владала велика хладноћа. Снијег је био толико дубок да смо на положају правили у њему дубоке ходнике и заклоне на осматрачницама.

Од 12. до 19. јануара 1945. године било је затишје. Непријатељски положај био је тада у селима Горња и Доња Ровна, а ми смо држали положај у шумском предјелу Пинтра. Ја сам тада био на дужности митраљесца, а помоћник ми је био Марјан Маленица - припадали смо 1. воду 1. чете 2. батаљона. Водник ми је био Ђуро Гутић.

Колико ми је остало у сјећању, био је 20. јануар. Рано у зору, баш кад је 1. чета била на положају на Пинтри, непријатељ нас је напао јаком ватром из флакова из села Горња и Доња Ровна, а пјешадија је наступала ка нашем положају. Ја сам из митраљеза давао отпор иза једног храстовог стабла, и то ниже од осталих према непријатељском положају. Са лијеве стране нешто уназад, са »шарцем« је давао отпор Манђа - Грузијац. Усљед јаких детонација од непријатељских граната и мина и велике дубине снијега, ја и мој помоћник нисмо примјетили да су се сви наши повукли са положаја према селу Крушчица. Кад смо констатовали да смо сами, ја сам Марјану рекао да се он први повуче и да крене у једном а ја ћу у другом правцу, а обадва према селу Крушчица. Чим се Марјан повукао, ја сам прекинуо паљбу, митраљез ставио преко леђа и пузао кроз горњи слој прхког снијега. Кад сам допузао до једне чистине на самом врху Пинтре, на мене поново запуцаше из флакова и том приликом ла-

кше сам рањен. Послије рањавања лежао сам у снијегу и нисам се мицао, али сам чуо да је неко викнуо: »Пао је. Хватајте га жива!« Наставио сам да пужем још око 50 метара и кад сам стигао до мртвог угла, сјурио сам низ шуму и стигао у село Крушчица. Први ме је угледао Рајко Шешум, помоћник комесара батаљона, и изненадио се јер су га обавијестили да сам ја погинуо или жив пао непријатељу у руке. Био сам отписан. И Марјан је, кад је стигао у јединицу прије мене, рекао да се ја нећу моћи жив извући са положаја. Добро се сјећам да се Шешум љутио на моје непосредне руководиоце што су ме оставили самог, изложеног великој опасности.

Лука МИХОЉЧИЋ

Храбра болничарка Рада

Рада Ковачевић, дјевојка из села Баре, код Босанског Петровца, била је болничарка у 1. чети 4. батаљона, крајем 1944. и почетком 1945. године.

Наш 4. батаљон, по наређењу штаба бригаде, извршио је марш ноћу на Нову 1944/45. годину, из реона Фојнице у правцу Бусоваче, са задатком да ојача наше снаге у долини ријеке Лашве против непријатеља који је вршио честе нападе на слободну територију око Травника.

Ноћ је била хладна. Био је дубок снијег, а нови је стално падао. У само свануће, 2. и 3. чета и пратећи вод батаљона сукобили су се са јачим непријатељским снагама у селу Купрешу, недалеко од Бусоваче. Непријатељ се налазио на положајима припремљеним за одбрану. Борба је трајала скоро цио дан. Батаљон није успио разбити непријатеља и одустао је од напада. Трпио је непотребне губитке. Вјештим маневром, јединице су извучене из борбе.

батаљон је маршевао у колони по један. Терен је био стрм, тешко проходан, беспутан. Требало је савладати велики успон по дубоком снијегу. Претходну ноћ борци су провели на маршу. Цио дан су водили борбу. А и ову ноћ наставили покрет. Умор и сан све више су чинили своје. Чим би се десио и најмањи застој у колони, понеки борац би сјео или легао у снијег и одмах заспао. Старјешине и болничарке су зато имали пуне руке посла. Није се смјело догодити да неки борац остане у снијегу, јер би се смрзао. Као и у ранијим ситуацијама, тако и овог пута, на зачељу колоне кретала се болничарка Рада. Крећући се у колони ближе њеном зачељу, примијетио сам како се Рада мучи са једним борцем. Убјеђује га и моли да иде напријед.

»Хајде, друже, издржи још мало« - говорила му је Рада.

»Не могу, другарице, уморан сам« - одговарао је борац, једва изговарајући ријечи.

»Хајде, молим те. Нећеш ваљда овдје остати у снијегу да се смрзнеш? Може и непријатељ да те жива ухвати«.

»Ја не може ићи. Ја спавати, па нека буде сто оће« - настављао је борац, али се невољно кретао напријед.

»Немој тако. Видиш да сви иду напријед. Сви су уморни, као и ти. Ниси слабић. Не смијеш се предати. Помисли на своје у Италији. Треба да им се вратиш. Нећеш ваљда дозволити да останеш смрзнут у овој босанској врлети« - упорно му је Рада говорила.

»Немој да ме убјеђујеш. Шта те брига за моја породица. Ја даље не може, а ти ради шта оће« - изговарао се борац.

»Е, нећеш остати овдје, па макар носила и тебе и твоје ствари. Хајде, богати, шта ту цмиздриш. Какав си ми ти борац и мушкарац, кад је једна жена јача и издржљивија од тебе« - није попуштала Рада.

Радина настојања имала су успјеха једно вријеме, али јој се тај борац наједном отео и легао под оморику. Успут је одбрусио Ради да он даље не иде, да ће ту спавати, па нек буде шта хоће. Чувши ово пришао сам им. Видио сам да је ријеч о Алди. Алдо је био борац наше чете, родом из средње Италије. Био је мали растом, али физички развијен и здрав. Сада је само преморен од напорног маршевања и неспавања. Рада је већ имала на својим леђима његов ранац и пушку, поред своје торбице са санитетским материјалом. Газила је снијег поред пртине јер је помагала овом борцу. Ето, колика је била свијест ове дјевојке, какво је било њено схватање другарства и одговорности, какво је било њено пожртвовање и пажња према другу - борцу. Захваљујући њеној упорности, борац Италијан није остао у овом планинском беспућу.

Стеван ОБРАДОВИЋ

Стојко, дијете-курир

Било је то на крају зиме 1944. године. Колона 2. батаљона кретала се уз планину Себешић, а наша 3. чета била је у претходници. Снијег је био дубок а пут без пртине, стегао је јак мраз, па се дрвеће окитило ињем. Ишло се споро јер је већ било прошло подне, па смо сви били уморни. Наједном, испред колоне примјетисмо у дубоком снијегу једног дјечака., Кад смо дошли до њега, био је уплакан, престрашен и полусмрзнут и скоро није могао да говори. Рекао је само да се зове Стојко.

Дјечака смо повели са собом. Нисмо га могли оставити или одвести кући, јер није знао одакле је дошао. Приближавала се ноћ и да није наишао на колону, смрзао би се у суровој планини. Дјечак је постао центар пажње чете. Кувар му је дао да једе, један борац дао му је своје ћебе, јер је био лоше обучен. Убрзо се повратио и почео да прича. Испричао је да има мајку, која има још млађе дјеце, да су избјегли испред непријатеља у неку колибу и да га је мајка оставила отишавши по храну. Он је напустио колибу и изгубио се. Молио је да га примимо, јер му је пријала наша пажња, а и није знао да се врати кући. Тако је Стојко остао у чети и постао партизан.

Боса Ковачевић, од ћебади направиле су му одијело, сашиле титовку са петокраком. Ускоро је пронађена и кратка италијанска пушка, па опасач, и имали смо правог војника. Радовао се као дијете, што је у ствари и био. Завољела га је цијела чета и постао је њен љубимац.

Али, малом дјечаку - војнику нисмо дали да ратује. Када би чета полазила на борбени задатак, он је морао да остане са куварима. Чували смо га као што сваки родитељ чува своје дијете, да са нама дочека слободу и када није било борбе, напуштао је одмах кухињу и био са борцима у чети. Посебно се везао за нас неколицину - командира чете Николу Кецмана, водника Каурина и мене. Волио је да спава са мном и грлио ме. Знао је по ноћи да бунца и виче: »Мама, мама!« Право дијете које је тражило мајчину топлину и љубав.

Био је бистар, брз и окретан. Брзо је почео да се понаша као прави војник и оеловљавао је старјешине са »друже командире«, »друже комесаре«. Давали смо му и курирске задатке, које је обављао са свом озбиљношћу као и други - старији борци. Угојио се и прољепшао. Кад није извршавао »озбиљне« војничке задатке, волио је да се шали са борцима. »Задиркивали« су га због малог раста, али се никад није наљутио. Био је љубимац цијеле чете.

Ајеца - курири

Послије неколико мјесеци, осјећао се већ правим војником. Дошао је једног дана код мене и почео да моли да и њега поведемо у борбу. Кад сам му рекао да је још мали и да не може, уозбиљио се и почео да захтијева да се бори, јер он то хоће и може, има пушку. Неће само да слуша како ратују други борци и причају послије сваке акције. И, те његове молбе и захтјеви почели су да се понављају. Шта смо могли - попустили смо.

Постао је ускоро прави курир чете. Ишао је са командиром чете и слали смо га на задатке са порукама, не у прве линије до водова, него уназад - до болничара, штаба батаљона, коморе. Био је срећан, јер је некад и пуцао из своје »талијанке«. Стојко је постао прави борац.

А онда, једног фебруарског дана 1945. године, гонећи Нијемце и Черкезе послије другог ослобођења Травника, наш 2. батаљон је заустављен испред групе кућа, надомак села Крушчице према селу Галићима. Нијемци су били полуопкољени, али захваљујући погоднијем положају кућа, откривеном терену и дубоком снијегу, упорно и успјешно су се бранили. Ни неколико наших јуриша није их истјерало из кућа из којих су се бранили. Били смо удаљени свега око 200 метара од »Шваба« и мрзли се у снијегу.

Успјех у наступању нашег батаљона био је врло важан јер би смо се заузимањем села Крушчице нашли на боку непријатеља и омогућили

наступање осталих батаљона бригаде. Зато је на наш положај дошао и командант бригаде Раде Бркић. Са командантом нашег батаљона Миланом Плећашем договорио се, да би се избјегли губици, да се довуку два противтенковска топа, који су ускоро и стигли. Почели су непосредно да гађају подрумске прозоре из којих се непријатељ бранио. Батаљон се спремао да изврши јуриш. »Швабе« су почеле да искачу из кућа. У том тренутку, чуо сам глас курира Стојка: »Ено их, помоћниче!« (био сам тада помоћник комесара чете). Погледам удесно одакле се чуо Стојков глас и, на моје запрепашћење видјех како трчи према најближој кући, а затим пада. Командовао сам јуриш. Нису ме интересовали Нијемци, већ Стојко. Дотрчао сам први до испруженог малог тијела, дигао га са надом да му помогнем, али рана је била на челу. Опуштено дјечје тијело у мом наручју говорило је да помоћи нема. Нисам могао да вјерујем. Дуго га нисам пуштао из наручја, из посљедњег загрљаја.

Нијемци су скупо платили Стојкову погибију.

Сахранили смо га под великим храстом, у живицу близу куће гдје је погинуо - наш најмлађи и добри борац - дијете Стојко.

Сјећања из двије борбе

Наш 4. и 2. батаљон, увече 31. децембра 1944. године, извршили су покрет из села Смајиловићи у правцу села Крушчице. Требало је савладати планину Крушчицу и спустити се у долину ријеке Аашве. Покрет из Смајиловића v долину Фојничке ријеке био је веома напоран. Одмарали смо се у селу Козице. Иако је снијег био дубок, велика хладноћа, а ноћ тамна, успјешно смо савладали планинске превоје, вододерине и узбрдице. Морално-политичко стање у батаљону било је на завидној висини.

Ја сам тада био командир 1. вода 2. чете 4. батаљона. У свитање 1. јануара 1945. године, наш батаљон упао је у засједу код села Купреш. Више тога села запосјели су положаје Нијемци и Черкези. Они су са висова отворили ватру из свих оружја. Командант бригаде Раде Бркић, који је био с нама, издао је усмено наређење команданту батаљона Лази Симићу, да батаљон пређе у напад. Одмах затим у нашу чету дошли су командант и комесар батаљона Спасо Калаба. Наша се чета налазила на десном крилу батаљона. Пред четом, као и обично, био је командир Стојан Гњатић. Снијежни наноси и узбрдица отежавали су кретање. Често се чуо његов глас. Борци су га вољели и цјенили због његове храбрости и бриге о сваком борцу у чети, а кад су чули глас команданта Симића, за њих није било препрека.

наш командир Стојан Гњатић, смртно погођен пушчаним зрном у главу. Командант Симић је наредио да преузмем команду у чети. Неки дијелови нашег и 2. батаљона били су застали на полазним положајима, и тиме је наш батаљон био још више угрожен. Стојана нисмо могли прежалити, јер смо га неизмјерно вољели, и са пуно мржње и горчине још жешће смо нападали непријатеља. Након двочасовне борбе, непријатељ се повукао у утврђења на брду изнад Купреша. Пут је био слободан, а наш и 2. батаљон су продужили покрет ка селу Крушчици.

свог вољеног друга, храброг борца и изванредног старјешину Стојана Гњатића.

Други и 4. батаљон, 29. марта 1945. године, отпочели су са форсирањем ријеке Босне, помоћу чамаца, са лијеве на десну обалу код села Доње Папратнице, а сутрадан, 30. марта, по форсирању ријеке, 4. батаљон је извршио напад на њемачко упориште. Њемачке снаге упорно су се браниле, али послије шест часова борбе батаљон је заузео доминирајуће висове. Нијемци су са појачаним снагама покушали продор уз

пумоћ оклопног воза, који је дошао из Високог, па су борбе настављене. Одбили смо нападе Нијемаца а оклопни воз се вратио у Високо. Ту смо заплијенили доста ратног материјала.

борбу са око 3.000 Нијемаца - припадника »Принц Еуген« дивизије, на

Mwie Ковач и Милка Бањац, 1. oarcLhon

просторији села Крашићи, Крушковац, Драговачко Брдо. Борба је трајала око пет часова. Разбили смо непријатељске снаге уз помоћ осталих дијелова наше бригаде. Нијемци су одступили у правцу Вареша. Борбом је руководио на лицу мјеста командант бригаде Раде Бркић, а уз њега су били замјеник команданта бригаде Крсте Проле и начелник штаба Лазар Симић. У току борбе овог дана, убијено је 107, рањено 65 и заробљено 5 Нијемаца.

Не сјећам се имена, али знам да су у тој борби погинула наша два друга а шест их је рањено. У тој борби сам и ја тешко рањен у лијеву ногу. Одатле сам, кад је Сарајево ослобођено, пренесен на носилима преко Семизовца за Сарајево, гдје сам лијечен, али сам остао тешко покретан.

Стево МЕСЕЛЏИЈА

За вријеме борби с непријатељским снагама које су крајем 1944. и почетком 1945. нападале на Травник, као дјечак био сам курир у Општинском народноослободилачком одбору у Витезу. На Нову годину 1945. на наш терен дошла је 7. крајишка бригада. Вођене су свакодневно борбе. Због тога је штаб бригаде наредио сталну приправност, na је тако организовано дежурство и у Општинском НО одбору. Дежурали смо и ми курири Расим Топчић и ја. Око пола ноћи 19. јануара, пренио сам позиве предсједнику одбора да дође у штаб бригаде. Тада је наређено повлачење и евакуација становништва, стоке и свега што је се могло склонити да не падне у руке непријатељу. Бригада је задржавала непријател>ске колоне и скијаше, те су се позадински дијелови и становништво несметано кретали, под веома тешким временским условима, ка селу Тренице.

Општински НО одбор Витез, послије повлачења, смјештен је у селу Загрије и ту је наставио с радом. Близу нас смјештени су санитет 7. бригаде и артиљеријски дивизион. Навече се посјећујемо, а атмосфера је другарска и весела. Штаб дивизиона је у селу Репут код Опаре.

Једног дана крајем јануара, Топчић и ја сретосмо Касима Одобашића, борца дивизиона. Знамо га одраније, он је родом из Карауле. Кад смо му рекли да бисмо радо ступили у војску, одвео нас је у штаб дивизиона. Командант нам је рекао да смо премлади, а ми смо му одговорили да смо били наоружани као курири у општини и да знамо добро руковати пушком. Кад је упитао које смо годиште, одговорих за нас двојицу »двадесет девето«. Климнуо је главом, комесар дивизиона такође се сагласио, па смо тако, 25. јануара 1945. примљени у артиљеријски дивизион 7. крајишке бригаде. Ја сам распоређен за курира у 2. батерију код командира Захида Муцића. Батерија је била у селу Треницу. У команди батерије су ме лијепо примили, упознали ме са задацима курира, дали ми пушку и муницију, упознали са батеријском болничарком Милком Дукић и на првом збору са свим борцима у батерији.

Батерија је, као и цијели дивизион, била састављена од бораца из свих јединица бригаде, свих наших националности, а имала је и један вод Италијана, па чак и једног Пољака. Сваки дан је политичка настава. Комесар нареди да ја читам радио вијести, и како сам добро читао, то је од тада било моје задужење. Храна је доста слаба, али је редовна. Овај крај доста је исцрпљен, а и сиромашнији је у односу на Витез к околину.

Уклапам се у војнички живот - стално вјежбамо, пушком добро владам а минобацачку наставу не пропуштам. Борци стално уче колико у

1.000 јарди има метара. Нисам знао зашто нам то треба. Тек касније сам то схватио.

Курирски посао волим и обављам га са задовољством. Свакодневно идем у штаб дивизона, у село Репут, а сваки други дан на положаје Лазине, изнад села Чакића, гдје је један наш вод у заштитници, скупа са једном четом из 1. батаљона. Командир Захид држи се војнички, тражи војничко опхођење, строг је, али осјећам да је праведан. Већ послије неколико дана добијамо новог комесара батерије - зове се Салих Зулић, родом је из Јајца, плав са локнавом косом, насмијан и ведар и, како рекоше старији борци из батерије, створен за комесара.

Већ сам војнички комплетиран: добио сам шињел, капу, блузу и друго. Милка ми је направила лијепу нову петокраку звијезду. Мијењам ципеле за мање и све више осјећам како ми ова средина међу друговима борцима толико годи да би их све носио у срцу. Добили смо и новог заставника, Миленка Стипца - гимназијалац је, познајемо се мало и одраније. Знам добро његовог брата Анту, са мном је ишао у школу.

Конац је јануара, зима не попушта. Нијемци нападоше 7. бригаду, на њеном цијелом положају - десно од села Дубоког, лијево од села Касаповића. Наша 2. батерија је на положају на правцу цесте која води од Тренице према селу Ранковићи и Травнику. Подржавамо 1. батаљон, а са нама је противтенковска батерија командира Штековића, из нашег дивизиона. Одбили смо Швабе и Черкезе и протјерали их у села Ранковиће и Бучиће. Тукли су наше бацачлије непријатеља свом снагом. Волим да посматрам избацивање гранате из минобацача, јер се мина види у цијелој узлазној путањи. Искусне бацачлије знају и гдје ће мина пасти. Командир Захид стално нешто захтијева, мени тада неразумљиво, да се дода или одузме пуњење. То је била прва борба у којој сам учествовао. Срачунао сам да сам тога дана имао 15 година, 8 мјесеци и 15 дана. Вратили смо се у село Треницу, сем једног вода који је остао на положају. Ујутро опет почиње дан заједничком батеријском конференцијом. Тако сваки дан. Радио вијести добијамо свакодневно. Наши фронтови су у офанзиви. Мостар је ослобођен па се еви веселимо. И код нас се све нешто ужурбано припрема. Довлачи се муниција на саонама воловских и коњских запрега. Долази и један дивизион брдске артиљерије из Горњег Вакуфа. Наша батерија једно предвече одлази из села Тренице, преко Дубоког и Засеља, у село Балиће. На путу између Дубоког и Засеља, виде се трагови борбе нашег 3. батаљона са Швабама. То је била борба у сусрету, па је сва шикара сасјечена из аутоматског оружја. Наши су однијели побједу, и заробили су ту више непријатељских војника - Черкеза.

страни и један батаљон 8. крајишке бригаде, па наша батерија подржава оба батаљона. Практично смо у стријељачком строју са борцима, ради ефикаснијих погодака директним гађањем. Напали смо Швабе у селу Бучићима и Ранковићима, они се упорно бране, али их ми протјерујемо према ријеци Лашви. Напада се и на Травник, а сутрадан добијамо обавијест да је ослобођен. Растем од силне жеље - поново ћу доћи у Витез, али као војник.

Тешко је, снијег је дубок, по дану се раскрави, ноге се квасе, навече је хладно, све мрзне па ујутру покори снијег. Носимо бацаче и муницију на себи, јер се натоварени коњи по оваквом времену тешко крећу.

Наше јединице тјерају Нијемце цестом Травник - Витез, а и цестом према селу Гуча Гора. Све се то по дану добро види, а и ватра из свих оружја се добро чује. Наши топови као да не престају. Снажна је подршка артиљерије нашим јединицама.

Друга батерија наступа са 1. батаљоном у правцу села Мошуњ, на десној обали ријеке Лашве. Заостали смо на висовима, изнад црквице Калварија, одакле се добро види жељезничка станица Била. Тучемо једним водом бацача колону непријатељских војника, који одступају из Травника.

Први батаљон спушта се према ријеци Лашви низ стрмину, пред сам мрак, једном удолином,. Док их посматрамо, угледасмо два непријатељска тенка на цести од Витеза. Стадоше на узвишици код жељезничке станице Била у окуци пута, који ту завија према Травнику. Чим су се зауставили отворише ватру на наш батаљон. Ранили су неколико наших другова. То је било поред саме велике липе испод Калварије. Рањена је другарица референт батаљонског санитета. Ми смо стрчали низ стрму удолину и помогли да се рањеници изнесу. Другарица је била теже рањена, морали смо је носити. Мене је стегла нека туга, страшно ми је жао, осјећам у себи некакав терет, као да нешто страшно преживљавам. Видим да ови дивни другови, који су прошли много борби, доживљавају овакву судбину у крају у коме сам ја рођен. Повјеравам ово своје унутарње стање комесару батерије, који ме благо помилова и рече: »Рат је, дијете, рат је друже!« Би ми нешто лакше. »Осветићемо их«, рече комесар. »Овдје, на Калваврију, долазио сам као ђак основне школе на екскурзију, а сада ту ратујемо и гинемо«, рекох.

По преносу рањеника, нама на положај батерије дође и командант 1. батаљона Лала, чијем батаљону вршимо подршку. Јуначина је - по кретању му се то види. V плавом је ваздухопловном шињелу, утегнут опасачем на којем је упртач. Двоглед без футроле носи на врату. Диван и стасит човјек, краси га и орден за храброст, милина га погледати. Већ смркава. Он нареди да наша батерија сиђе до првих сеоских кућа, да се одмори и преноћи. Куће су на западној страни висова Хума према Травнику.

Ујутру, по свануће, долази курир 1. батаљона и нашем командиру уручује наређење за наше кретање. Идемо поново истим путем на Хум, али не крећемо лијево према жељезничкој станици Била, него у правцу села Велики Мошуњ и даље ка Горњој и Доњој Вечеријској.

Командир саопштава наредбу - нападамо Бусовачу. Знамо да се непријатељ у Бусовачи брани свим средствима, од митраљеза до топова и флакова, али - напада га 7. крајишка бригада! Имамо доста муниције свих врста. Снијег је још увијек висок око 1 метар. Вечер је, крећемо у колонама. Наш је правац Циглана - цестом према Бусовачи. Први пут дивизион даје подршку цијелим својим саставом и заједно, преко 20 бацача, противоклопни топ, бреде и друго.

Штаб 1. батаљона; С лева на десно: Ворђе-Лала Јовић, командант, Аани/го Видара, замјеник комесара, Никола К/Ђајић, комесар, Riazoje Букић, замјеник команданта, Аервиш Сеферовић, обавјештајни официр. Бусовача 1945.

Спуштамо се путем, лијево од нас је Циглана. Дочекује нас паљба из Бусоваче. Туку и флакови. Пребацују изнад нас, виде се свјетлећи меци. Ми заузимамо положај десно од цесте у једној ували, а противколац на самој цести. Брзо су постављени бацачи, у тишини без икакве вике. Свако је обавио свој посао. Стварно је савршен ред и брзина који владају у нашем дивизиону. Командовао је командир Мливо. Грунули су сви бацачи. Још увијек се сјећам те убитачне паљбе.

Батаљони кренуше у напад. Гори на све стране. Извиђачка чета бригаде напада лијево од цесте. Навлачи ватру непријатеља на себе, а тај простор туку Нијемци, користећи и запаљиве гранате. Запалили су неколико кућа и штала. Курири су на окупу око својих старјешина, па смо и ми, из дивизиона, сваки уз свог командира батерије. Штаб је скупа са борцима, није ни у каквој позадини.

Напад је трајао цијелу ноћ. Преко дана смо у затишју, али се не повлачимо. Негдје око подне, послије чудног затишја, идемо на полазни положај у село Бусеље. Ми смо са 1-им батаљоном. Невјероватно како курири брзо знају и ради чега идемо на нове положаје. Наиме, јављено је да од Кисељака иде једна већа тенковска колона. Нису нас изненадили.

Везе су одличне. Јавиле су нам на вријеме оне јединице које се налазе на положајима дуж пута према Сарајеву. За кратко вријеме ми смо већ у Бусељима, а са тог узвишења виде се непријатељски тенкови како долазе и чује се њихова хука.

јима. Команда батерије је уз сам Штаб 1. батаљона. Командант Аала је са нама. Сви смо у једној малој сеоској кући - Штаб 1-ог батаљона, курири, команда 2. батерије, са нама је и замјеник команданта дивизиона Аука Васиљевић. Наједном, чује се авион. Неко је кроз прозор куће видио да је то »рода«. Командант Лала реаговао је на њему својствен и жустар начин: »Другови, да гађамо! Истрчали смо сви из куће. Гађамо »роду« која се све ниже спуштала према нама. Ми смо на сеоском гувну, испред неке куће. Наједном, командант Лала паде, ту међу нас. Чудно, не чује се пуцањ. Све сам ово видио и добро запамтио, али пуцањ нисам чуо. Низ командантову браду на лијевој страни, из усана цури крв. »Лала је мртав«, неко рече. Не вјерујемо, да такав борац, неустрашиви јунак, може на такав начин погинути. Официри штаба пренесоше команданта иза невелике сеоске куће. Командант је заиста мртав. Сви смо растужени, сви стискамо зубе. Осветићемо га! Прекривен је својим ваздухопловним шињелом и однесен у позадину.

Сутрадан, сахрањен је на гробљу у Крушчици - командант Борђе Јовић Лала. На оном гробљу које се налази око 500 метара удаљеном од раскрснице пута за Крушчицу.

Стигли смо у Баковиће код Фојнице и смјестили се у двије зграде на самом улазу у село.

Долази 27. март. Навече смо наложили велике ватре, на брдима око Баковића, обиљежавамо београдске демонстрације. Наша група има највећу ватру. Код ватре другарица Марица, болничарка 1. батерије, сазива групу, али не све; прима нас у СКОЈ и обавјештава нас који смо нови да је то скојевски актив дивизиона. Прима се у СКОЈ Расим Топчић, курир 1. батерије, и ја, курир 2. батерије. Мало сам збуњен. Хвали нас обојицу. Заказује нови састанак за сутра послије подне на ледини, поред зграде у којој смо смјештени. Добио сам да прочитам брошуру »Шта је СКОЈ«. Требамо је оба препричати сутра на састанку.

На састанку, првом састанку за мене, видим само лица најхрабријих и најбољих омладинаца. Сада мени постаје јасније оно моје магловито гледање на почетку, на онакав пријем, на повјерење; размишљам и видим, овај СКОЈ живи у дивизиону, живи са људима.

На састанку су командири, комесари, командант и комесар дивизиона. Све се то урезује у памћење. Тишина је, другарица Марица отвара састанак. Двије су тачке дневног реда - мишљење новопримљених другова, и задаци за такмичење у новим акцијама.

Позива ме Марица да кажем своје мишљење, а ја сав поцрвенио,ознојио се, први пут говорим, не читам. И пођем: »СКОЈ је масовна борбена организација младих комуниста... «, сви гледају. Ја научио напамет цијелу брошуру, а треба да препричам. За мном Топчић износи своје мишљење, и обојида захваљујемо на повјерењу. Затим узима ријеч комесар Лончар, пун хвале за нас, чак рече да смо и храбри, показали се у

борбама од Бучића до Бусоваче, све набраја. То никако мени у главу не иде, да сам све те ријечи заслужио. То призна и Топчић, шапће ми на састанку. По првој тачки сви нам другарски честитају.

По другој тачки, упознати смо о предстојећим великим акцијама, и ми сви, колективно, узимамо такмичарску обавезу у новим биткама. Мислим да је актив СКОЈ-а дивизиона извршио шта је обећао. Такав је мој утисак са првог састанка. Послије, цијели преокрет у мојој глави, нова схватања живота, друго понашање. У активу СКОЈ-а све су врло млади људи - омладинци. И наш комесар дивизиона Јово Лончар нема више од 19 година, то је најмлађи комесар у чину капетана у 7. бригади. Прошао је битке на Неретви и Сутјесци са пушкомитраљезом у рукама. Носилац је Ордена за храброст, човјек храбар и племенит. Партија и рат школовали су га кроз најтежу школу и постао је комесар, али комесар у пуном смислу те ријечи.

из Ливањско-дувањског одреда. Све су то кршни момци и борци већ дуже времена. Добро су обучени, а сви некако крупни и снажни.

Хусеин САДИБАШИЋ

Најбољи смо у корпусу

Штаб 5. корпуса НОВЈ расписао је такмичење између бригада у свом' саставу. Ово тромјесечно такмичење за децембар 1944, јануар и фебруар 1945. године, било је свеобухватно и одвијало се гіо свим питањима борбе, дјелатности и живота бригаде.

се тражило сљедеће:

- која ће бригада највише избацити из строја непријатељских војника, подофицира и офидира, заробити и уништити ратне опреме, наоружања и техничких средстава;
- ко ће најбоље искористити слободно вријеме за обуку бораца путем организоване наставе у јединици, описменити највећи број неписмених бораца, развити културно-забавни рад и дати највећи број успјелих приредби у јединици и за становништво, што је изискивало да се вријеме између борбе и маршева зналачки и организовано искористи;
- у којој ће бригади бити најбоље морално-политичко стање, чији ће борци и старјешине имати мање грешака, гдје ће бити најбоља дисциплина и другарство и међусобни односи, ко ће најбоље чувати и користити наоружање, опрему и друга материјална средства;
- ко ће имати најправилнији однос према народу и ко ће пружити више помоћи органима народне власти.

То су само нека од питања по којима се одвијало ово такмичење. О свему томе, у извјештајима подаци су морали бити конкретни, и тачни, на чему се стално инсистирало преко команди јединица и партијске организације. У такмичењу је учествовало 12 бригада, те јединице везе, инжињерије и артиљерије, које су имале ранг бригаде а били су непосредно под штабом корпуса. Конкуренција је била јака, и добити прелазну заставу освајањем првог мјеста није било нимало лако. У том такмичењу наша бригада је освојила прво мјесто и прелазну заставу, која нам је предата у Јајцу 18. априла 1945. године. Заставу је примио командант бригаде Раде Бркић и предао је Душану Пекезу. Застава је остала у трајном власништву бригаде.

Не располажемо потпуним подацима о резултатима које је постигла наша бригада у овом такмичењу. Наводимо само неке, ради илустрације.

Према операцијском дневнику бригаде; који је вођен у њеном штабу, непријатељу смо нанијели сљедеће губитке:

- избачено из строја 2880 војника, подофицира и официра, од тога убијено 1521, рањено 1288 и заробљено 71,

- уништено 72 камиона (од којих већи број са приколицама и натоварени разном војном опремом), 2 радио-станице, 5000 лит. бензина, 2 »флака«, 3 путничка аутомобила, 1 пушкомитраљез, 1 противтенковски топ, 1 локомотива, 12 вагона, мост 8 метара дужине, 1 бункер, 2 мотоцикла, 2 коња, 1 мазга,

- оштећено 24 камиона, 4 »флака«, 3 локомотиве, 20 вагона,

- заплијењено: 113 пушака, 14 пушкомитраљеза, 1 митраљез, 1 аутомат, 7 пиштоља, 1 »флак«, 4 минобацача, 2 топа, 1 тенк, 1 камион, 2 приколице, 1 путнички ауто, 1 радио-станица, 1 телефонска централа, 4 митраљеске цеви, 69310 пушчаних метака, 2000 метака за аутомат, 505 минобацачких мина, 834 артиљеријеке гранате, 58 оквира за пушкомитраљез, 141 тромблонска мина, 137 ручних бомби, 24 пара фишеклија, 15 бајонета, 2 двогледа, 32 опасача, 47 ранаца, 14 шаторских крила, 110 ћебади, 33 порције, 6 тел. апарата са 14 км. тел. жице, 3 пара скија, 1 писаћа машина, 1 грамофон, 30 кошуља, 1 сандук санитетског материјала, 1 гарнитура зуботехничких инстумената, 16 коња, 9 мазги, 7 двоколица, 2 седла итд.

Наши губици у овим борбама били су: 40 погинулих, 207 рањених и 4 борца нестала. Уништена су нам 2 пушкомитраљеза, 1 аутомат, 1 противтенковски топ и једна носила рањеника.

ника, у долини ријеке Лашве од Травника до Бусоваче, затим у захвату комуникације Бусовача - Кисељак - Блажуј и на комуникацији Блажуј - Хаџићи - Брадина. Читав крај је брдско-планински, релативно слабо насељен и слабо комуникативан. Те године је зима у тим крајевима била јака, са доста снијега, што је отежавало покрет јединицама, њихово снабдијевање и маневар. Па и у таквим условима бригада је испољила велику борбеност и друге активности. Тако је у 90 дана, колико је трајало такмичење, бригада као цјелина, или њени батаљони, 54 дана водила мање или веће борбе са непријатељским снагама. Изведено је 60 већих и мањих акција са мање или више успјеха, а било је и врло успјелих акција, као на примјер ноћу између 3/4. децембра 1944, када су 2. и 4. батаљон на Кобиљој глави уништили 33 непријатељска камиона са приколицама, натоварена разном војном опремом. Било је више сличних акција у том времену.

Бригада се истицала не само по борбеним резултатима него и у другим елементима по којима се одвијало такмичење. Какав је уживала углед код народа, наводимо само овај податак. Организација АФЖ у Травнику организовала је прикупљање одјеће, обуће, хране, и то је предала нашој бригади са молбом да сваки борац добије понеки поклон за Нову 1945. годину. Ово говори о популарности наше бригаде на терену гдје се кретала и о односу који је имала према народу.

Примљена прелазна застава корпуса, дала нам је подстрека да уложимо још веће напоре да нас ни у наредном периоду не престигне нека друга бригада и да оправдамо освојено прво мјесто - најбоље бригаде у Корпусу.

Стеван ОБРАЛОВИЋ
Митар БАКОВИЋ

Завршна дејства бригаде од 15. марта до 15. маја 1945. године

У Сарајевској операцији

Након вишемјесечних данонoћних, исцрпљујућих борби и покрета на правцима: Зеница - Бусовача - Кисељак и Коњиц - Брадина - Тарчин - Хаџићи - Блажуј, бригада је, марта 1945. године, прикупљена у ширем реону Крешева на просторији села Лужани, Баковићи и Дусине, и ту се задржала до 27. марта. Тај десетодневни период искористила је за одмор и припрему јединица за предстојећа борбена дејства. Припреме су, за тадашње услове, биле свестране и обухватале су: поправку, чишћење, крпљење и дезинфекцију одјеће, припреме оружја и оруђа, попуну муницијом и другим борбеним потребама, израду и прикупљање приручних средстава за савлађивање водених препрека, промјене и допуне упражњених мјеста код руководећег кадра, тако да су сва формацијска руководећа мјеста, почев од десетара па до команданта и комесара батаљона, била попуњена; партијско-политичке припреме и побољшање морално-политичког стања јединица. Посебно су појачане војне припреме, и то претежно са старјешинама али и на конференцијама јединица. Детаљно су анализирана претходна борбена дејства, посебно су истицана искуства из борби у градовима и искуства из борби при форсирању водених препрека. На тај начин, на бази дотадашњих искустава, утврђивали смо тактичке поступке јединица за предстојећа дејства.

Све ове припреме одвијале су се у такмичарској форми, тако да су свакодневно истицани резултати по јединицама. У том такмичењу, запажено мјесто припадало је културно-забавном животу. Готово да је прешло у навику да се скоро сваке вечери одржавају пригодни програми по четама, са рецитацијама, хорским пјесмама, скечевима и игранкама. Кад је год за то било услова и могућности, тим приредбама присуствовала би омладина са терена. Ово је био и један од начина да се придобију нови борци за јединице из редова омладине.

Најзад, 27. марта бригада је, у двије колоне, пребачена у реон В. Сотница - Побрђе, а одатле ноћу 28/29. прешла је комуникацију Кисељак - Бусовача и заузела непријатељска упоришта на правцу свог наступања.

У поподневним часовима, 29. марта, штаб бригаде у реону Д. Папратница, организовао је прелаз преко ријеке Босне, са циљем успостављања мостобрана у реону села Гора - Добриње - Читлук. Бригада је имала задатак да одатле, у садејству са осталим снагама 10. крајишке дивизије, што прије избије сјеверно од Сарајева и потом учествује у борби за ослобођење града.

Прелаз преко Босне био је много тежи, спорији и сложенији него што смо претпостављали ми у штабу бригаде. Наиме, ријека Босна била

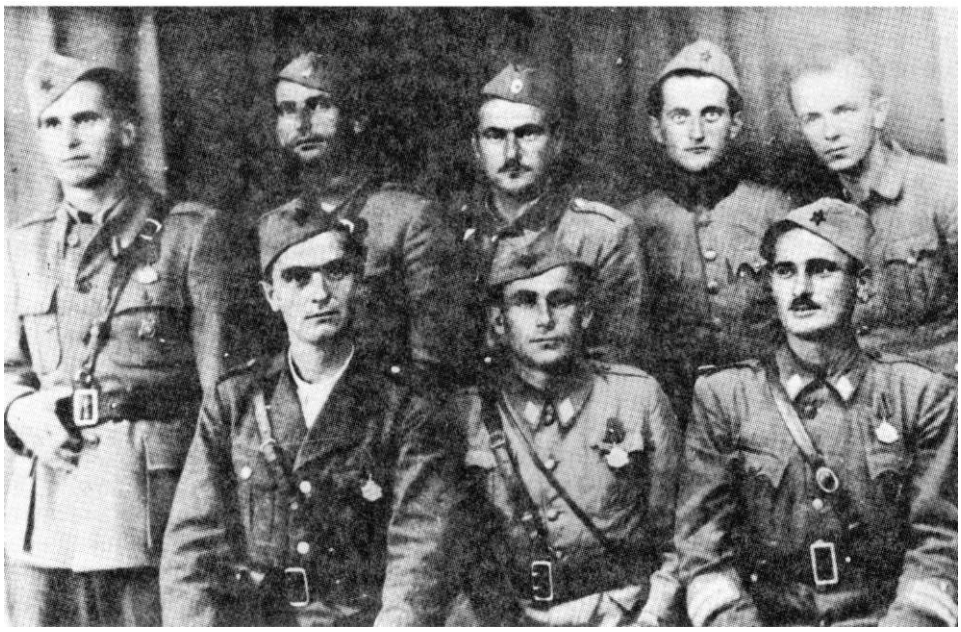

Штаб бригаде с лева на десно: у првом реду Драго Марић, комесар бригаде, Раде Бркић, командант бригаде, Крсто Проле, замјеник команданта, у другом реду: Божо Машановић, замјеник комесара, Лазар Симић, начелник штаба, Гњатић Славко, официр ОЗН-е, Ђуро Врањеш, обав. офчцир и неп. борац.

је изванредно високог водостаја, брза и плаховита, тако да чамци, које смо претходно обезбиједили, нису били за употребу на тако брзом и набујалом водотоку. Исгина, бригада је имала инжињеријску чету, али га чета је, до тада, претежно била оријентисана да извршава задатке минирања и рушења разних објеката, и у гом погледу имала је доста искуства и задовољавајући број обучет« људи. У другој групи задатака, који су се односили на израду објеката, а посебно на савлађивање водених препрека, инжињеријска чета није тада имала ни материјалних средстава ни обученог људства. Ако томе додамо још и чињеницу да тада у дивизији није било уопште инжињеријских јединшда које би у датој ситуацији прискочиле у помоћ бригади, онда се у свој својој величини приказују искрсли проблеми око форсирања ријеке.

тали мали гумени чамац укрцана су два инжињерца са експлозивом и помоћник обавјештајног официра бригаде. Инжињерци су добили задатак да прекину жељезничку пругу низводно и узводно од мјеста прелаза, а потом са обавјештајцем да покушају пронаћи на десној обали чамац и челично уже, помоћу којих би могло отпочети пребацивање јединица. Ова група је, на опште задовољство, успјела извршити постављене задатке. Оклопном возу, који је био упућен из реона Високог, било је онемогућено маневрисање жељезничком пругом. Код жељезничке станице Ratићи пронађен је чамац и челично уже које је са доста наиора пребачено

и привезано за обале. Тако је, већ у први сумрак, отпочело пребацивање пјешадијских јединица са једним чамцем у који се могло укрцати шест до седам бораца. Истовремено, дио инжињеријске чете и једна пјешадијска, ангажовани су за рушење једног дрвеног моста на цести Високо - Какањ. Планирано је да се грађа са тог моста пребаци на мјесто прелаза бригаде и да се од те грађе изради скела, како би се убрзао прелаз јединица. Тај задатак - израда екеле и спуштање у ријеку - извршен је под непосредним руководством команданта бригаде Раде Бркића. Његово искуство било је од пресудног значаја, тим прије што је он био најискуснији стручњак за такве задатке јер је још у бившој југословенској војсци био инжињерац. По редослиједу су пребачени: 2, 4. и 1. батаљон до 12 часова 30. марта. Трећи батаљон, који је иначе био у заштитници, заједно са позадином и осталим дијеловима бригаде, пребачени су преко моста, код села Добој, у поподневним часовима истог дана.

Током 30. марта, снаге 2. и 4. батаљона одбиле су непријатељске нападе од правца Високог и Брезе, и до мрака прошириле мостобран на десној обали ријеке Босне. Током читавог дана 31. марта владало је релативно затишје на успостављеном мостобрану. То су јединице искористиле за одмор, анализу претходних дејстава и попуну материјалним средствима. У зору, 1. априла, нападнути смо из правца - Вареш, Бреза и Високо, од комбинованих њемачко-усташких снага јачине до 3.000 људи. Борба је вођена цијелог дана и тек предвече наше јединице успјеле су сломити непријатељске нападе и, уз велике губитке, одбациле су их на полазне положаје. Овим нападом је било доведено у питање директно учешће бригаде у борби за ослобођење Сарајева. Зато смо, већ 3. априла, од штаба дивизије добили допунско наређење којим се бригада оријентише да дејствује у долини Босне, на гарнизоне Семизовац, Подлугови и Илијаш, како бисмо заузимањем тих непријатељских упоришта спријечили несметано извлачење непријатељских снага из Сарајева. Самим тим, биле би пресјечене и комуникације које долином ријеке Босне воде ка Зеници и Какњу.

Сљедећа три дана, 4, 5. и 6. априла, снаге бригаде водиле су мањевише непрекидне борбе са промјенљивим успјехом. Тако смо тек 6. априла у поподневним часовима успјели коначно сломити непријатељски отпор и ослободити Брезу, Илијаш, Подлугове и Семизовац. Борбе су биле жестоке, а плијен огроман. Међутим, ми нисмо имали времена да прикупљамо и бројимо заплијењено оружје и други материјал, него смо главнину снага, у вечерњим часовима, 6. априла, оријентисали за даља дејства ка Високом. Око 12 часова 7. априла, наши предњи дијелови избили су пред Високо. У првим чаркама дознали смо да се у Високом налази једна бојна домобрана и мањи број усташа. Неки подаци, које су прикупили наши обавјештајци, указивали су на могућност предаје домобранске бојне без отпора. У даљим дејствима то се и обистинило, јер нас је главнина домобранске бојне дочекала постројена за предају, у центру града. Они су захтијевали да их одмах укључимо у борбу против Нијемаца и усташа, што ми, наравно, нисмо могли прихватити. У овом случају, домобрани су одиграли позитивну улогу јер су сачували Високо од разарања а себе и нас од непотребних жртава. Поред наоружања које су нам предали, у граду је било неколико магацина са муницијом, храном,

МиТрајвесКо одељење на положају у нападу на Зеницу 1945. 2. чета, 1. бат.

одјећом и другим ратним материјалом. Главнина бригаде није се задржала у Високом, него је одмах упућена у правцу Какња. Штаб бригаде и 3. батаљон остали су у Високом, да среде стање и организују команду мјеста.

Истог дана, у поподневним часовима, организован је митинг, на коме је судјеловао народ из града, домобрани који су се предали и дијелови бригаде који су задржани у Високом. Између осталих, на митингу је говорио комесар 10. крајишке дивизије Раде Башић. Говорио је о значају ослобођења Сарајева и о томе како овој дивизији није први пут да се бори против разних непријатељских формација у околини Високог и у самом Високом. Негдје у половини његовог говора изненада је почела да пада киша, народ се ускомешао и почео да се разилази. Тада је Раде повисио тон и повикао: »Шта је народе? Зар може да вас растјера ова пролетна киша која ће добро доћи сељацима да лакше узору њиве? На нас партизане већ четири године пљуште бомбе, гранате и куршуми разних непријатеља па нас не може растјерати. Ево, како видите, стигосмо у великом броју и у Високо и донијесмо вам слободу!« Послије ових ријечи сви присутни су остали непомични на својим мјестима, а Раде је одржао свој говор до краја. Посебно је истакао да је дошло вријеме да ми сада можемо народу дати нешто хране из ратног плијена, те да му се тако, бар донекле, одужимо за оно што нам је, одвајајући од својих уста, давао током протеклих ратних година. На крају је рекао да је на видику конач-

Позадински дјелови бригаде, пребацују се код Зенице преко р. Босне 1945.

но ослобођење наше земље али да су нам још увијек потребни нови борци. За оне који су до сада остали по страни, из било којих разлога, крајње је вријеме да нам се прикључе. Резултат овог позива био је позитиван, тако да је око 80 нових бораца примљено у бригаду и распоређено по разним јединицама.

Наредна четири дана, од 8. до 12. априла, бригада је била у саставу главне колоне 10. дивизије и дејствовала на десној обали ријеке Босне у правцу Зенице. У том периоду бригада је водила врло жестоке и динамичне борбе са снагама 13. пука 7. СС »Принц Еуген« дивизије. На простору између Какња и Зенице, Нијемци су организовали одбрану на три узастопна положаја. Сваки од ових положаја упорно је брањен, тако да су поједини висови, током дана, више пута прелазили из руку у руке. Тек у ноћним дејствима нашим снагама је успијевало да разбију Нијемце и овладају положајем у цјелини.

Задњу непријатељску линију у одбрани на спољним прилазима Зеници бригада је разбила у поподневним часовима 11. априла, и током ноћи, у садејству са групом бригада зеничког сектора, потпуно очистила Зеницу од непријатељских јединица. Ослобођењем Зенице завршена је сарајевска операција и 15-тодневно дејство бригада у долини ријеке Босне. У тим борбама укупни губици бригаде износили су 168 људи, и то: 40 мртвих, 119 рањених и 9 несталих. Истовремено, јединице бригаде заробиле су: 669, а, по процјени, убиле и раниле око 1.243 непријатељска војника и старјешина.

Командовање и руковођење на нивоу бригаде у овим борбама било је са најистуренијих положаја. Уобичајена пракса је била да се командант бригаде и остали чланови штаба бригаде налазе тамо гдје је најкритичнија ситуација, да би и на тај начин што непосредније утицали на исход борбе. Чак је и командант дивизије друг Војо Тодоровић био у првој борбеној линији кад су вршене посљедње припреме за савлађивање непријатељског положаја испред Зенице. Сјећам се да је командант дивизије наредио да напад одгодимо за један до два сата, односно све дотле док се не испољи дејство 9. бригаде, коју је послао да дубљим обухватом са десног крила нападне непријатељске снаге. Тако координираним дејствима, са релативно малим губицима, брзо је разбијена непријатељска одбрана а њихове јединице, уз велике губитке, натјеране су на панично повлачење. Паника је била таквих размјера да је непријатељ порушио мост на ријеци Босни у моменту кад је на њему било најмање десетак њихових војника, а у заштитници, на десној обали Босне, остало је више од стотину војника, који су на тај начин били жртвовани јер су скоро сви изгинули или се утопили у ријеци.

На овакав начин командовања и руковођења у датој ситуацији, одлучили смо се и због неразвијених средстава везе. Истина, имали смо чету за везу, али је она могла са расположивим средствима, уз крајње напоре, да успостави телефонске везе са штабом дивизије, под условом да се штабови дивизије и бригаде не премјештају током дана више од једног пута. Таквих дана, у овако динамичним дејствима било је врло мало или их уопште није било. Са штабовима батаљона одржавана је само курирска веза. Зато су, у свим важнијим моментима, у поједине батаљоне упућивани чланови штаба бригаде, који би тамо остали, по потреби, један до два дана. Овакво руковођење показало се ефикасним посебно у координацији ноћних напада бригаде, који су се изводили врло успјешно и са много мање сопствених губитака него по дану. Такав начин дејства, у склопу сарајевске операције, бригада је претежно користила а борбе по дану вођене су уз пуно опреза и онда кад су нам биле наметнуте ради сопствене одбране. То је, поред осталог, и један од разлога што смо имали релативно ма\е губитке у односу на оне које је непријатељ претрпио.

Од Зенице до Карловца

Од 12. до 16. априла бригада се налазила на одмору у селу Распоточје, у близини Зенице. Тај период искоришћен је за анализу протеклих петнаестодневних борби, попуну и срећивање јединица. Анализе су вршене одвојено у сваком воду, чети и батаљону. На крају, одржан је и збор свих јединица бригаде, на којем су, поред осталог, изнесени сумарни подаци о резултатима претходних борби, прочитане наредбе о похвалама појединаца и јединица. Ишло се чак дотле да је цијелој бригади сопштено ко је од бораца и старјешина предложен за одликовање на четним и батаљонским конференцијама. Ово посебно напомињем због тога јер је тада било много значајније бити одликован него унапријеђен у виши чин. За неблаговремено унапријеђење нико није стављао примједбе, а за одликовања било је доста примједби, расправа и поређења, тако да је

Араго Марић, комесар бригаде, говори на политичкој конференцији бригаде, Зеница 1945.

сасвим сигурно да су сви који су одликовани током 1945. године, свако одликовање вишеструко заслужили.

Након четвородневног одмора, бригада је, 16. априла, кренула на марш дуг око 430 км. Ту раздаљину превалили смо за петнаест дана, крећући се слободном територијом, основним правцем: Зеница - Травник - Јајце - Мркоњић-Град - Бањалука - Сански Мост - Босанска Крупа - Цазин - Велика Кладуша - Карловац. На овом путу бригада је имала три дневна одмора, и то: у Јајцу, Бањалуци и Санском Мосту. За вријеме осталих маршевских дана, бригада је, у просјеку, прелазила сваког дана по 36 километара. Тај напор, у почетку марша, тешко су подносили новопридошли борци, који су у бригаду били стугшли недавно, почетком пролећа, а таквих је било око 20 одсто. Након пет-шест дана марша и они су стекли неопходну кондицију, тако да од Бањалуке до Карловца нисмо имали озбиљнијих проблема. На најдужем дневном маршу, од Бањалуке до Санског Моста, који је износио преко 60 км, у свој озбиљности испољиле су се посљедице недовољне исхрањености и претјераног напрезања запрежних и товарних коња. Тог дана угинуло је пет коња. Због тога, штаб бригаде је био присиљен да након једнодневног, заиста префорсираног марша, непланирано одмори бригаду у близини Санског Моста. Тај дан је искоришћен за прикупљање неопходних резерви сточне хране и дјелимичну замену исцрпљених и преморених коња.

Преданци, које је бригада прије тога имала у Јајцу 18. и у Бањалуци 23. априла, поред одмора цјелокупног састава, неопходног срређивања и попуне јединица, посебно материјалним средствима - имали су и другу

%

сврху. Тако, на примјер, у Јајцу је унапријед планиран заједнички митинг народа и војске. На том, за ратне услове, величанственом скупу говорили су истакнути војни и политички руководиоци, а 7. бригади, као најбољој у 5. корпусу, свечано је уручена прелазна корпусна застава. Та застава припала је бригади за освојено прво мјето у тромјесечном свеобухватном међубригадном такмичењу. У овом такмичењу, које је за зимски период 1944/45. расписао штаб 5. босанског корпуса, учествовало је свих дванаест његових бригада, које су биле сврстане у четири дивизије - 4, 10, 39. и 53. У таквој конкуренцији, када се зна да је у свим јединицама борбени морал био на висини а врлине сваког појединог борца изузетне, бити проглашен за најбољег значило је остварити својеврстан подвиг. Зато су се, тога дана, у Јајцу сви припадници бригаде, заједно са народом Јања, Пљеве, Шипова и Мркоњић-Града, осјећали веома поносним.

Преданак у Бањалуци, 23. априла није био сасвим миран. Иако смо претходног дана у Бањалуку ушли готово без борбе, током наредне ноћи од наших симпатизера и народа сазнали смо да се у граду крије доста заосталих непријатељских војника и старјешина (усташа, домобрана, понеки четник и Нијемац). За приличан број тих скривених непријатељских војника и старјешина, сазнали смо и мјеста гдје се скривају, тако да смо током 23. априла употријебили извиђачку и једну пјешадијску чету за њихово прикупљање, односно хапшење. Резултат те акције био је задовољавајући, јер смо тог дана пронашли око 30 скривених непријатељских војника и старјешина са опремом и наоружањем. Чак смо пронашли и три њемачка мотоцикла са приколицама, такозване циндапе, и једну радио-станицу. Истог дана у Бањалуку је пристигла и команда подручја, а почела је да функционише и команда мјеста, тако да су они наставили даље ову акцију.

Раздаљину од Санског Моста до Карловца, односно до полазног реона за напад на Карловац, бригада је прешла за пет дана, без одмора. У полазни реон на Живковића Коси, бригада је стигла око 10 часова 1. маја. Тамо су биле неке бараке, испред којих је извршена смотра бригаде и подијељена пристигла одликовања за борце и старјешине. Приредбом, коју је за читав састав бригаде извела културно-забавна екипа 10. крајишке дивизије, прослављен је Први мај. Програм који су извели, одушевио је све присутне борце и старјешине.

По завршетку првомајских свечаности, отпочеле су посљедње припреме за предстојећа дејства. Благовремено је извршено командантско извиђање на нивоу бригаде, гдје су командантима батаљона постављени задаци по објектима и земљишту. Командантска и командирска извиђања извршена су и на нивоу батаљона и чета, и то је умногоме допринијело почетним успјесима свих јединица бригаде у нападу на спољну одбрану Карловца.

Основни задатак наше бригаде био је да, дејствујући на десном крилу 10. дивизије, што прије разбије непријатељске снаге на правцу с. Вукмирићи - с. Броћани, а затим да овлада жељезничким мостом на ријеци

Купи и да успостави мостобран на њеној лијевој обали који би представљао основицу за пребацивање свих снага наше дивизије преко Купе. Дивизија је имала задатак да главнином снага пресјече комуникацију Карловац - Јастребарско и на тај начин онемогући извлачење непријатељских снага из Карловца ка Загребу.

Брзим и енергичним дејствима главних снага бригаде, која су отпочела око 0,20 часова, 2. маја, разбијене су непријатељске снаге на првом положају. У свануће 2. маја, 3. батаљон избио је на Купу и отпочео борбу за жељезнички мост. Од тада па до 14 часова овај батаљон одбио је све противнападе непријатеља и под убитачном ватром онемогућио кретање непријатеља по мосту. По пристизању главних снага бригаде у непосредну близину моста и привлачењем артиљеријских оруђа, која су из стријељачког строја директно гађала непријатељске бункере на другој обали, 3. батаљон извршио је јуриш и овладао мостом. У поподневним часовима 2. маја све снаге 3. батаљона пребачене су на лијеву обалу Купе, а током ноћи 2/3. маја ојачан је постојећи мостобран са 4. батаљоном. Непријатељ> је био врло активан. Вршио је сталне противнападе јаким снагама и лијевом и десном обалом Купе у правцу жељезничког моста код Броћана. Бригада је готово цијели дан провела у одбрани, успјешно одбила све противнападе и сачувала неоштећен мост. Током ноћи 3/4. маја, у образовани мостобран пребачене су све јединице бригаде а затим и главне снаге 10. дивизије, односно 9. крајишка артиљеријска бригада, а на десној обали остала је само 17. бригада ове дивизије.

Истог дана, 4. маја, бригада је тежиште дејстава усмјерила на пресјецање комуникације Карловац - Јастребарско. Због снажног отпора непријатеља, тај задатак је извршен тек 5. маја. У међувремену било је још доста покушаја да се поруши мост и спријечи даље прелажење наших снага преко њега. Један усташки авион, који је бомбардовао мост, у настојању да га директно погоди, због неблаговременог извлачења из понируће лета сурвао се у Купу и експлодирао. Колики су значај придавали рушењу тог моста, може се видјети и из сљедеће епизоде у којој су се усташе послужили лукавством ц успјели да исценирају предају. Од правца Карловца појавила се локомотива са једним вагоном, на којима је било истакнуто неколико бијелих застава у знак предаје. Због тога је композиција заустављена уз уобичајену предострожност. Из воза је изашло седам-осам наоружаних усташких војника са ранцима на леђима. Оружје им је, наравно, одмах одузето а ранци су несмотрено остављени без прегледа. Док су их неколико наших војника спроводили преко моста да их предају штабу дивизије, они су изненада поскидали ранце у којима је био припремљен експлозив са капислама и штапином за паљење. Неке од њих успјели су и запалити, а затим су покушали бјекство назад ка возу. Два су ранца експлодирала, настала је гужва на мосту, започела је пуцњава у којој су погинула наша два борца а ниједан од усташа није се домогао воза, који је у међувремену успио да побјегне. И поред експлозије, незнатно је оштећен само горњи строј моста.

Главнина јединица бригаде током 6. маја водила је борбе на комуникацији Карловац - Јастребарско са 33. домобранском пуковнијом и 1. црногорском четничком бригадом »Вук Мићуновић«. Ове непријатељске снаге нису успјеле да се пробију ка Јастребарском све до поноћи 6/7.

маја. Негдје око пола ноћи, на положаје наших јединица у реону Драганића налетјеле су врло јаке њемачке и усташне снаге које су напуштале Карловац. Тим снагама командовао је штаб 91. њемачког армијског корпуса. Наше снаге нису могле одолити том налету, тако да је непријатељ успио да се пробије ка Јастребарском. Тиме су окончане петодневне борбе бригаде на положајима око Карловца. Губици наше бригаде износили су: 41 погинулих, 117 рањених и 8 несталих. Непријатељски губици, према оперативном дневнику бригаде, износили су: 726 рањених и мртвих.

На крају ратног пута

Бригада је обуставила гоњење непријатеља ка Јастребарском у пријеподневним часовима 7. маја и, по наређењу штаба дивизије, прикупила се на просторију с. Луг, жељезничка станица Драганићи. Послије најнужнијег срећивања и попуне материјално-техничким средствима, бригада је 8. маја преко Жумберка кренула ка Костањевици. Предњи дијелови бригаде стигли су у Костањевицу 9. маја око 15 часова. Тога дана, за вријеме марша, сазнали смо за капитулацију Њемачке. У Костањевици смо наишли на раздрагано становништво, које је на свој начин славило побједу над фашизмом. Позивали су и нас да им се придружимо у овој несвакидашњој радости. Само је дио штаба бригаде са пришгапским јединицама имао краћи састанак, а ја сам на импровизованом митингу одржао краћи говор. Мјештани су на овој јединственој свечаности изнијели богату закуску за војнике и старјешине који су се затекли на митингу.

Главнина наших јединица није се могла прикључити слављу јер је задатак бригаде био да без задржавања, најкраћим путем, што пре избије у долину ријеке Саве и да у реону Севнице пресјече одступницу непријатељским снагама, које су се од Загреба повлачиле ка Зиданом Мосту. Приликом извршења овог задатка, у току ноћи 9. и 10. маја, претходнице бригаде наишле су на врло јак отпор припадника њемачке »Тигар« дивизије, на просторији с. Рака и с. Подстража. Око пола ноћи, у борбу су ступиле све јединице бригаде сем 4. батаљона, који је задржан у резерви. Ова борба била је врло жестока и трајала је све док није свануло. Крајњи резултат био је тај да је 7. бригада, у садејству са 9. бригадом наше дивизије, испресјецала ову њемачку дивизију на три изоловане групе, онемогућила им даљи покрет, па је командант њемачке дивизије затражио прекид борбе и преговоре о условима предаје.

Са командантом њемачке дивизије прво су ступили у контакт помоћник комесара батаљона Рајко Шешум и Ђуро Врањеш, обавјештајац бригаде, и саопштили му да нису овлашћени да воде преговоре али да га могу отпратити у штаб бригаде, што је он и прихватио. У штаб бригаде није било тешко доћи јер се налазио у истом селу гдје је био и штаб њемачке дивизије, на удаљености не већој од 300 метара. Наше јединице од њемачких јединица раздвајала је само цеста, односно улица која је пролазила кроз село Раку. Њемачки командант дивизије дошао је у штаб бригаде око 6 сати 10. маја, и рекао је да ће јединице његове дивизије положити оружје под условима да им одмах дозволимо одлазак у Аустрију, односно Њемачку, да им оставимо све позадинске јединице, ку-

хињу и храну којом располажу, да свим официрима оставимо пиштоље и да штабу дивизије, за непосредно обезбјеђење, оставимо један вод аутоматичара.

Овакве услове штаб бригаде није прихватио већ је од њемачког команданта захтијевао безусловну капитулацију. На то је њемачки командант захтијевао да преговара са командом дивизије или армије. Управо тада, наша чета за везу завршила је постављење телефонске линије са штабом дивизије који се налазио у Костањевици. Обавијестили смо команданта дивизије - Воју Тодоровића о ситуацији. Он је рекао да одмах

Стеван Аранђеловић, замјеник комесара 4. батчЈЂона, Вида Пејановић и Војо Тодоровић, командант 10. дивизије. Карловац 1945.

креће у правцу с. Раке, а да би најбоље било да њемачки командант дивизије, са неким члановима штаба наше бригаде, крене у правцу Костањевице, па би тамо гдје се сретну преговарали о условима предаје. Њемачки командант је то прихватио, па смо његовим колима кренули он, његов ађутант, ја и наш обавјештајац у правцу Костањевице.

Негдје на средокраћи пута између Костањевице и села Рака, сусрели су се команданти наше 10. и њемачке »Тигар« дивизије. Под једним високим лиснатим стаблом, на ливади, око 7 часова, започели су преговори. Командант њемачке дивизије поновио је оне исте услове које је изнио

и у штабу бригаде. Командант наше дивизије, потпуковник Војо Тодоровић, рекао је да га заиста чуди и изненађује да један професионални војник, заправо генерал њемачких оружаних снага, може да поставља такве услове. Додао је да они, као војници и старјешине, не могу одлуЧивати о томе кад и колико ће заробљени војници остати у земљи која их је заробила нити под којим условима и када ће бити депортовани у земљу која је изгубила рат. Та питања спадају у искључиву надлежност влада и оне ће о томе одлучивати кад буду сазрели услови. Војо Тодоровић му је још нагласио да може гарантовати да ће се према њемачким заробљеницима поступати коректно, у свему примењујући слово и дух Женевске конвендије, а о било каквом одласку из Југославије, било у Аустрију, било у Њемачку, нема ни говора, јер то не може бити предмет преговора. О осталим условима које је њемачки командант поставио, Војо Тодоровић је рекао да ће кухиње и све оно што служи за исхрану заробљених јединица, остати код њих, а да остале услове не прихвата. Једино је учинио изнимку, и вишим њемачким официрима оставио је пиштоље. Њемачки командант није ни прихватио ни одбио услове на лицу мјеста, већ је затражио од команданта наше дивизије да се за сљедећа три до четири часа не врше никакви покрети и прегруписавања снага, то јест да се не воде борбе, а да ће се он, у том времену, консултовати са својим старјешинама и обавијестити их о резултатима преговора. Наш командант је прихватио овај захтјев и на војним секцијама - картама окружио је четири-пет реона гдје њемачке јединице треба да одлажу оружје, уколико прихвате напред наведене услове капитулације. Још је напоменуо да до 11 часова у одређеним реонима њемачке јединице морају отпочети са предајом оружја, у противном - с наше стране биће обновљене борбе.

Како је било њемачком команданту и шта је он даље радио, није ми познато, али ћу се увијек сјећати да су Нијемци прије 11 часова отпочели врло дисциплиновано и педантно да одлажу оружје, сортирајући га по врсти и калибру, предајући га нашим старјешинама заједно са списковима. Читавог дана, скоро све снаге 10. дивизије биле су заузете око пријема наоружања и опреме од Нијемаца, око одвајања заробљеника од оружја и њиховог спровођења у поља испод с. Раке, гдје је до вечери прикупљено око 8.000 њемачких војника и старјешина.

Током ноћи, главне снаге бригаде наставиле су покрет ка сјеверу и у свитање 11. маја избиле на десну обалу ријеке Саве, између Севнице и Кршког, а одатле наставиле покрет, узводно до Севнице, и заузеле мост на Сави. На тај начин пресјекле су одступницу непријатељским снагама које су се затекле низводно од Севнице. На десној обали Саве, почев од Кршког, преко Севнице и даље ка раскршћу Зидани Мост - Цеље, на дужини од око 10 км, наишли смо на мноштво тешког наоружања и опреме које су оставиле њемачке јединице приликом проласка тим правцем, претходних дана. Ту је, између осталог, било преко 50 неоштећених топова великог калибра са муницијом, затим десетине противтенковских и противавионских оруђа, мноштво коња и преко стотину камиона натоварених разним материјалом. У њима је била претежно храна и муниција, а у понеким било је доста пића, ликера, дувана и ратног новца њемачког и усташког.

Заплијењена непријатељска комора 1945. на путу према Севници.

На лијевој обали Саве, цијелом ширином цесте, кретале су се усташке, домобранске и четничке јединице, испресјецане мноштвом избјеглица цивилног становништва, међу којима је највише било жена са дјецом. Ове јединице, у моменту када су наше снаге заузеле мост на Сави код Севнице, имале су врло мало старјешина тако да су преговори о условима предаје тих непријатељских снага остали без резултата. Тек преласком наших јединица преко Саве и потпуним пресјецањем њихове одступнице, ове снаге су биле присиљене на предају. Значи да је 7. бригада, испаљивањем посљедњих митраљеских рафала у реону моста код Севнице, око 11 часова 11. маја, завршила побједоносно своја ратна дејства, заробивши тога дана око 2.500 непријатељских војника.

Араго МАРИН

Промењива срећа извиђача

Приликом чишћења упоришта које је непријатељ послије ослобођења Сарајева још држао у долини ријеке Босне, 8. априла 1945. године, добио сам задатак од штаба 2. батаљона да организујем извиђање и прикупљање података у правцу села Вилишће, Градац, Суботиње, Понихово и даље ка Зеници. За даља извиђања сам слао друга Мирка Вукадина. Негдје пред само смркавање истога дана, Вукадин је примио задатак и добио једну десетину са којом је вршио извиђање. Знали смо да су Нијемци одступили у неколико праваца. Било је неких непровјерених података да се од Зенице, у сусрет нама, креће њемачке јединице непознате јачине. У вријеме слања извиђачке групе, ми нисмо знали гдје се налазе њемачке јединице које су одступале, колика им је јачина и остало што нас је интересовало. Наш батаљон је и даље вршио покрет, а то је значило да ће наставити гоњење Нијемаца.

Вукадин и његова десетина су кренули, и након два сата стигао је први извјештај из којег се видјело да он није открио њемачке снаге све до Градца и да десетина продужава са извиђањем. У то вријеме, батаљон је био у покрету ка селима Вилишћу и Ступама и, пошто није било непријатеља, одлучио је да у тим селима преноћи. Вјерујући да нема непријатеља, јединице су у та села улазиле без обезбјеђења. У источни дио села Вилишће смјестио се штаб батаљона са једном четом и приштапским дијеловима, док су остале чете заноћиле у селу Ступама.

Сутрадан, у саму зору, чете су кренуле у правцу Радина Глава. Када су чете излазиле на косу изнад села Ступе, у исто вријеме на косу је излазила и једна већа колона Нијемаца, која се кретала из западног дијела села Вилишће. Дошло је до изненадне и жестоке борбе у сусрету, која је трајала читав дан. Нијемци су добијали појачања. Батаљон је тек предвече, пошто је добио појачање, успио да разбије и одбаци Нијемце.

Како се десило да једни за друге нисмо знали, није се тачно установило. Највјероватније да је Вукадинова десетина прошла једним, а да су Нијемци дошли у село другим правцем. Обе стране су дошле у празно село. Пуким случајем и наш батаљон и Нијемци стигли су у два супротна краја села и нису примијетили једни друге, мада село није велико. Замор из претходних борби учинио је своје и обе стране су мирно преспавале недалеко једна од друге.

био пред село Понихово и Рогоз (кота 900). Овог пута Вукадин је послао тачне податке о томе да се непријатељ, који је одступио, задржао у селу Понихово и на Рогозу, те да је добио мања појачања. На основу ових и

других података, закључили смо да се пред нама налази око 500 до 600 Нијемада. У зору, батаљон је предузео напад и у току дана са успјехом разбио Нијемце, одбацивши их ка Зеници. Добром раду батаљона придонио је, без сумње, и добар рад Вукадина и његове извиђачке десетине. Видљиво је било да је настојао поправити претходни пропуст.

Десетина је продужила са извиђањем према Зеници. Нијемаца није било ни у селима Гајићи и Шкоро. Поучен искуством код села Вилишће, Вукадин је наставио извиђање и на крају примијетио непријатеља у правцу села Радићи. Ту је извршио напад, са намјером да открије положај и распоред непријатеља. У тој борби Вукадин је тешко рањен и његова десетина га је с муком извукла.

Штаб батаљона је примио извјештаје извиђачке десетине о непријатељу код села Гајићи и Шкоро. У извјештајима се говорило да на косама код села Радићи нема непријатеља, али да десетина продужава са извиђањем. Накнадни извјештај није стигао, јер се десетина позабавила спасавањем рањеног Вукадина. Напад батаљона на непријатеља у реону села Гајићи и Шкоро, био је брз и врло успјешан. Међутим, покушај батаљона да се у току ноћи забаци иза села Радићи ка мосту на ријеци Босни, није био успјешан управо због тога што није располагао подадима о непријатељу и његовим положајима на том правцу.

Богдан МАРЈАНАЦ

Кроз родни крај

По ослобођењу Бањалуке, априла 1945. године, бригада је, преко Санског Моста, Босанске Крупе и Цазина, хитала према Карловцу. У овом граду и око њега налазиле су се јаке непријатељске снаге. Другом половином априла, бригада је прошла цестом која води од Босанске Крупе ка Цазину, кроз моје родно село Пишталине. Добро се сјећам како сам тада доживио родни крај. Иако сам, као и моји другови, био знатно уморан од претходних борби, а посебно од напорних маршева, у мени се ипак будила снага и воља, што је, ко зна колико пута у протеклом рату, било одлучујуће да се издржи и најтеже.

Сада сам поново, послије непуне четири године, пролазио кроз родно мјесто. У протеклом периоду много шта се измијенило. Просто је немогуће све споменути.

Рат се ближио крају. Коначно, послије дугог и тешког времена, слобода је била ту, на прагу. За њу је пало на стотине хиљада жртава - на фронту и у позадини. Народ и војска су поднијели велике патње.

Присјећам се устаничких дана 1941. године. Отпочело се готово ни са чим - голоруки, без власти - државе. Постојала је само чврста воља народа, предвођеног КПЈ и другом Титом.

Сада имамо снажну армију и нову Југославију. Јединице Југословенске народне армије са свих страна журе ка западу. У завршним операцијама циљ је ослободити сву територију Југославије. Том задатку сада је све подређено. Зато напори, које чинимо у овим посљедњим данима рата, не представљају за нас неку нарочиту тешкоћу. Уосталом, на све смо навикли. Рат нас је очеличио. Уз то, млади смо; младост готово да не зна за умор, тешкоће. То је небројено пута у нашем рату потврђено.

Пролазећи кроз родни крај, у мислима сам се подсјетио на многе појединости из прошлости. Кроз главу ми, као на филмском платну, пролијећу куће, стаје, појате, па и људи онакви какве сам их познавао до августа 1941. године. Сада свега тога нема. Куће и све пратеће објекте прогутао је пламен ватре августовских дана 1941. године. Многи житељи су изгинули. Неки су се спасили бјекством. Способни су прихватили оружје и већина њих се сада налази у разним јединицама.

У Кр

кић. Ранили су га четници и лијечен је у Јошавачкој партизанској болници. Кад су четници Раде Радића извршили пуч, Душан је убијен. Погинуо је истовремено кад и легендарни доктор Младен Стојановић.

Оживљавам многе ликове из села, којих сада нема. Више не осјећам умор. Размишљам о суровој прошлости.

Ето, ту сам рођен. Ту, под Малом Гомилом. Већ видим и дрвеће, воћњаке. Ено, тамо су биле куће Кљајића, мало повише Лазаревића, па онда Роквића, Карановића, Мандића... Ту, одмах крај цесте на Перној, била је основна школа, дућани Миле Аничића и Илије Добријевића и још неке куће. Крај њих су се, за вријеме празника, окупљали људи и разговарали о свему и свачему. Понајвише о домаћим проблемима. Ту је сеоски кнез свршавао добар дио својих послова. Иако људи нису много знали о политици разних странака, пред изборе се много причало кога бирати. Код поменутих трговаца куповало се најнеопходније за кућу: кафа, шећер, со, петролеј и многе друге ситнице неопходне сеоском домаћинству. Најчешће у малим количинама, јер је понедељком био сајам у Крупи и тамо се пазарило што је требало за кућу. Одлазак на сајам бар неког из куће била је као некаква обавеза.

Сада свега тога нема. Остале су само зидине од изгорјелих кућа. Атмосфера заиста тешка. Нема чему да се радујем у родном крају. Августа 1944. године, мајка Даринка, син Душан, синовци Милан и Миливој, на звјерски начин су убијени, а затим у кући спаљени. Страдала су нејака и недужна дјеца, старе жене и људи. Једном рјечју, сви они које су подивљале усташке хорде могле да ухвате. Посљедњи пут у рату видио сам, почетком V офанзиве, моју другарицу Анђу на РудИнама у Црној Гори. Тада је радила у Централној болници. Тек послије годину дана непоуздано сам сазнао да се на Сутјесци пробила са 1. далматинском бригадом. Сад не знам за њу, нити она за мене. Када се рат заврши, прво ћу морати дознати шта је са њом. Тек послије рата сазнао сам да је остала жива.

Отац Станко и млађи брат Мирко, погинули су у 17. славонској бригади. И о томе сам сазнао тек по завршетку рата. Старији брат Гојко био је у 13. пролетерској бригади »Раде Кончар«. Снаја Даница радила је за покрет у родном крају.

Све њих поново доживљавам у својим мислима, блиске као да су ту - са мном.

Ето, ту под Малом Гомилом провео сам дјетињство. Замишљам себе као безбрижног дјечака. Мој одлазак у Бачку и прво вијеће воза. Сјећам се првих дана школе, другованја са малом ђачком таблом и писаљком.

У школу сам пошао нешто касније него моји вршњаци. Зато сам био снажнији од другова из разреда, али, сјећам се с поносом, нисам користио право јачег. Јављају ми се поново ти тренуци, које сам готово био предао забораву.

Колона граби напријед. Кратак застанак. Одмор. Сједнем на један повећи камен крај пута. Замишљен, упирем поглед у правцу згаришта. Свуда пустош. Нема знакова живота. Чак се ни гробље у пољу не види, јер је зарасло у траву, бујад и живицу. Ту, у непосредној близини цесте, била је кућа Богдана и Десанке Л>ајић. На самом почетку рата Богдана су убили усташе а кућу спалили. Остала је Десанка са нејаком дјецом, Стојом и Војом. Себе и њих спасила је бјекством. Гдје ли је сада Десанка? Да је ту, сигурно би изашла на цесту да види колону, да јој се диви и радује. Питала би она има ли ту кога од Кљајића, Роквића или било кога из овог краја. Понудила би нас бар шољицом млијека или чашицом ракије. Устајемо и крећемо, помало мрзовољни, јер уморни смо и неиспавани.

Ипак, гурамо напријед. Докле? Па све дотле док на нашем тлу има оних који су за све ово криви. Неко је повео пјесму. Прихватамо. Ређају се стихови:

»Наша Седма бригада
Радо иде у бој,
Она је храбра војска,
Осветнички одред,
Већ пуца митраљез и пушка
Бијемо фашисте све.
Наша земља биће слободна.

За народ свој... «.

И док се пјесма ори и разлијеже познатим долинама и увалама, ја сам још увијек под утисцима прошлости.

Готово свака породица из овог краја има за собом неку тугу, несрећу које су проузроковали окупатор и његове слуге. Милоша Роквића, као и многе друге, протјерали су 1941. године мађарски окупатори из Бачке. Читава његова породица страдала је у првим данима устанка. На звјерски начин убијена му је супруга Ружа, дјеца: Станука, Радојка и Спаса. Милош је погинуо као борац, приликом првог напада партизана на Босанску Крупу. Л>уди који су га познавали и они са којима је заједно ратовао, свједоче да је Милош био необично храбар. Ишао је увијек тамо гдје је било најопасније. Хтио је да освети супругу и дјецу. У борби није тражио заклон. Понашао се тако као да није видио сврху свог живота без породице. Треба га и разумјети. Милош је био снажан и развијен. До крајности правичан и поштен. Његов отац Остоја Роквић, добровољац у првом свјетском рату, остао је без једне ноге негдје на солунском фронту. За храброст у борби одликован је многобројним одликовањима, међу којима и Карађорђевом звездом. Одселио се у Бачку са бројном породицом, али је дошао да погине у родном мјесту.

И тако, док се граби напријед, чекам зачеље да се опет укључим у колону. Борци пролазе. Оружје, реденици и бомбе звече на њима. Свака десетина има пушкомитраљез, а борци - пушке и аутомате; звекет оружја је такав, као да и оно тражи кавге и мегдан - освету. Ту су на коњима тешки митраљези, батерије топова и минобацача у коњској запрези, мине за минобацаче, гранате за топове, муниција за митраљезе и разна друга ратна опрема.

Борци, и поред умора, добро изгледају. На њима различити дијелови одјеће и обуће. Готово од свих формација против којих смо ратовали. Петокрака звијезда је, на капама отетим од непријатељских војника, замијенила непријатељске симболе. Многи борци, нарочито они из поноситог Јања, остали су вјерни »опуташима«. Кажу - на ово смо навикли, бржи смо, лакши, покретнији. Неки од њих тешко и могу наћи одговарајућу величину обуће, заробљене од непријатеља.

Нарочито су непопуларне ципеле које нам шаљу савезници, као помоћ. Зато, готово нико и не хаје да ли ће их добити или не.

Колона пролази брзо. Укључујем се на зачељу. Треба што прије еrahn тамо гдје нам је наређено. То нам је сада најважније. Немам више вре-

мена да размишљам о прошлости. Треба размишљати о садашњости и будућности. Предстоји нам још борби. Надам се, као и други - преживјећу рат. Крај је. Преживио сам многе битке и окршаје у Крајишком пролетерском батаљону - Неретву, Сутјеску и многе борбе 7. крајишке бригаде, па се надам да ћу у овој јединици и рат завршити. Ако ме срећа послужи и останем у животу, имаћу времена да о свему детаљно размишљам. О томе сам тада размишљао. И још понешто. Млад сам. Тек 25 година. За собом имам четири године рата. Младост, идеали за које се боримо - савлађују све ратне недаће. У мојој јединици су преко 80 одсто омладинци. Свима нам је, послије напорног марша или борбе, потребно само неколико часова одмора па да опет будемо спремни и орни за напоре.

Пјесма нам је вјеран друг. Освјежава нас и носи.

Маршујемо. За нашим леђима остаје Велика и Мала Гомила, мој родни крај. А у мојим мислима донекле ишчезава прошлост. Сада се више мора мислити на будућност. Уосталом, зато све ово и подносимо.

Никола КЉАЈИЋ

Изненадили смо непријатеља

Бригада је 5. маја 1945. кренула да, пред напад на Карловац, пресијече пругу и пут Загреб - Карловац и спријечи непријатељу извлачење из града. Наш 4. батаљон извршио је покрет касно поподне. Покрет се одвијао у највећој тишини, ноћу, кроз шуму. И друге јединице бригаде су вршиле обилазак за напад на положај Доме к. 111 и Сињевај. Свануло је, а ми смо још у шуми и блату. Тешко се оријентишемо у равници. Наједном, колона је застала. Било је 11,30 сати. Дан, прољећни, мајски, лијеп и сунчан. Командант бригаде позива све старјешине који су били у близини и наређује да, умјесто пресјецања пруге Загреб - Карловац, уништимо непријатеља, који се налази неколико стотина метара од нас, као предњи појас обезбјеђења Карловца. Угледасмо непријатељске војнике на једном платоу испред нас како се одмарају. А из пољских казана извијала се пара од јела које се спремало. Нешто даље, налазио се њихов борбени строј окренут леђима према нама. Отварали су ватру на наше снаге око Купе.

Дванаест је сати. Непријатељски војници прилазе својим казанима да приме ручак. Отегла се подугачка колона са порцијама у рукама. Батаљон, са саме ивице шуме, отвара ураганску ватру на њих. Изненађени и неспремни за борбу, падали су као снопље, свуда по платоу. За неколико минута остадоше само мртви, и казани као нијеми свједоци борбе.

Прилазимо погинулим и казанима који су били избушени као решето. У казанима видимо само пасуљ и понеко парче сланине. Сва течност из казана истекла је кроз многобројне рупе. Непријатељски војници су лежали мртви, свуда око казана. У том тренутку, приђе казанима командант Стојан Вујковић Чојда и поче један по један да преврће и изручује њихов садржај на земљу. утом спазисмо колону 17. крајишке бригаде како нам се приближава од села Ричице. Прилази нам начелник штаба наше бригаде Лазар Симић. Нас двојица стојимо окренути једна према другом. У том тренутку једно лутајуће зрно погоди у корице Симићевог пиштоља и, одбивши се, продужи лет даље. Он се насмија и рече: »Гле, врага! Да не би пиштоља, оде право у стомак!«

Одједном, са десне стране, испред нашег положаја појавише се четири тенка, усмјерена у правцу села Ричице. Чим су нас спазили, отворише ватру по нама и по колони 17. крајишке бригаде. За неколико минута су били испред села Ричице, у коме се налазила наша артиљеријска бригада. Тада отпоче дуел између непријатељских тенкова и наше артиљеријске бригаде.

Командант бригаде Раде Бркић наредио је да прикупим све »џонбуле« и да хитно кренем с пратећим водом ка селу Ричици, да помогнем нашој артиљерији. Пошто смо »џонбуле« брзо прикупили, кренусмо трком ка Ричици. Чим смо стигли, заузесмо заклон и отворисмо ватру на тенкове. Тенкови, којима, су гранате наше артиљерије слабо шта могле, почеше да узмичу. Наши »џонбули« били су смртоносни за њих, јер су им пробијали оклоп као од шале. Под таквом унакрсном ватром, тенкови брзо умакоше ка Карловцу. Радост због успјешно обављеног задатка помути туга кад у овој борби погину делегат нашег пратећег вода, мој најбољи друг Симо Милошевић. Симо је био борац од 1941. године, и био је врло храбар и добар, примјеран руководилац.

Бранко МИРКОВИЕ

Предаја усташа

Бригада је стигла 11. маја 1945. године, око 10 часова, у реон Севнице, на десну обалу ријеке Саве. На лијевој обали Саве од Кршког, према Севници кретала се дуга колона усташа и домобрана, измјешана са дивилима. Изгледали су јадно. Није то личило на војску. Било је доста народа са колима на коњску запрегу. Иду, а ни сами не знају куда.

Наш 4. батаљон, чији сам био командант, добио је задатак да пређе на лијеву обалу Саве преко моста, који је остао неоштећен, и да спријечи даљи покрет непријатељске колоне према Зиданом Мосту. Прва чета имала је задатак да по преласку моста продужи кроз Севницу, пресијече пут према Зиданом Мосту и заустави даљи покрет непријатеља, а 2. и 3. чета да, по преласку моста, посједну положај од моста узводно уз Саву, између Саве и пута. За то вријеме је 1. батаљон, по преласку моста, посјео положај десно од моста низводно уз Саву, према Кршком. Други батаљон је остао на десној обали Саве са задатком да штити улазак у Севницу 1. и 4. батаљона.

Усташе и домобрани, када су видјели шта смо ми урадили, посјели су положаје са десне стране пута. Дјелио нас је само пут. Били су то драматични тренуци, јер су близина и бројни однос снага за нас били неповољни. Било би довољно да неки од усташа покуша обрачун и настало би међусобно убијање, што нама није одговарало. Изашао сам насред пута испред пушчаних цјеви са обе стране и гласно изговорио да ниједна страна не отвара ватру, захтијевајући преговоре. Упозорио сам непријатеља да је опкољен са свих страна.

На путу сам примјетио, недалеко од мене, око 30 усташких и домобранских официра и подофицира. Отишао сам до њих. Нисам се пријатно осјећао. Тражио сам њиховог старјешину. Међу њима је био један мајор и од њега сам захтијевао да изда наређење да њихова војска не отвара ватру док се преговори не заврше. Упитао ме гдје се преговори воде - одговорио сам, код Зиданог Моста. Ово сам рекао онако напамет. Рекао је да је самосталан и да не признаје никакве преговоре. Ипак је издао наређење да усташе не отварају ватру без његовог наређења. Послао је и два официра да дуж пута-положаја контролишу како се поштује издато наређење.

Након тога, упитао ме је одакле сам. Одговорио сам. Он је рекао да је из Мркоњића. У том моменту наишао је командант наше бригаде Раде

С лева у десно: Спасо Калаба, комесар 4. батаљона, Саво Ловре, командир 1. чете и Драгојло Маркић, командант 4. батаљона.

Бркић. Команданта сам упознао са током разговора. Прихватио је да разговоре продужимо, а и сам се придружио. Преговоре смо наставили, са наше стране Раде и ја, а са усташке стране било је 6 официра. Преговоре смо продужили у једној кући у насељу Севнице, уз обострано обезбјеђење.

Захтијевали смо да предају оруже и то одмах. Међу њима није било јединственог става и почели су се међусобно расправљати. На крају су пристали да предају оружје, али траже: да им се гарантује живот; и да им ее, по могућности, обезбиједе цивилна одијела. Усташама је одговарало да одуговлаче са преговорима. На њихове захтјеве нисмо одговорили, али смо захтијевали да оружје морају предати и то што прије. Рекли смо да ћемо о преговорима обавијестити штаб наше дивизије. За предају оружја одредили смо рок до 5 часова по подне. Ако до тог времена не одложе оружје, наша војска ће отворити ватру из свег наоружања. Овим су преговори били завршени. Усташама је остало доста времена да размисле.

На преговоре с усташама одлучили смо се само зато да бисмо сачували животе наших бораца и цивила који су се повлачили са усташама. Усташе су били бројнији и било нам је јасно да међу њима има и злочинаца. Осјетили смо да са преговорима одуговлаче и зато смо поставили рок који нам одговара.

Наредили смо старјешинама да се јединице утврде и да одступања нема. Саопштио сам услове које смо поставили усташама и указао на неопходну предострожност, као и то да не насједну било каквој провокацији од стране усташа-појединаца. Посебно сам захтијевао да сваки борац добије конкретан задатак, да се утврди и да се положаји подесе за успјешно дејство. Да се припреми довољно муниције и бомби.

Прије одређеног рока, усташе су се постројили и предали оружје. Тога дана разоружано је око 1500 усташа и домобрана. То је био за нас посљедњи сусрет са наоружаним непријатељем, а једини у току рата када није било борбе. Био је то посљедњи дан рага, на срећу, без жртава.

Драгојло МАРКИВ

Усташе полажу оружје

Два дана послије званичне капитулције фашистичке Њемачке, 11. маја, наша бригада је избила на десну обалу ријеке Саве у Севници, са задатком да спријечи непријатељу да се извуче из наше земље. У Севници, на лијевој обали Саве, друм је био закрчен непријатељским јединицама и комором, у покрету према Зиданом Мосту.

Наш 4. батаљон добио је задатак да се пребаци преко моста на лијеву обалу Саве и да непријатељу спријечи повлачење. Био сам у 1. чети помоћник комесара. Чета је требало да пресјече непријатељску колону на периферији Севнице у правцу Зиданог Моста. Команда чете је поставила задатак водовима и они су пошли на извршење. Са једним водом пошли смо командир чете Саво Ловре и ја.

Непријатељска колона је била дугачка и требало ју је пресјећи на више мјеста. Командир и ја смо се раздвојили и сваки је пошао са по једном десетином бораца. Са командиром чете је пошао и командир вода. Требало је да прођемо кроз непријатељску колону и да запосједнемо једно узвишење, које је доминирало дијелом комуникације, а да ја са десетином избијем на друм и да ту пресјечем и зауставим непријатељску колону, те да приступим њеном разоружању. Остали дио наше чете био је на десном крилу са истим задатком, а десно од наше чете биле су остале јединице нашег батаљона. Кренули смо на извршење задатка, а непријатељска колона се и даље кретала у свом смјеру. Нашли смо се између непријатељске колоне и Саве, на врло узаном простору. Била је нелагодна и критична ситуација, јер је непријатељ ту имао далеко веће снаге, а Сава је била одмах иза нас. Већина наших бораца није знала пливати. Ни веза између дијелова чете, у таквој ситуацији, није била чврста, па је иницијатива и најнижих старјешина и бораца више долазила до изражаја.

Десетина се креће у колони по један. Свако држи напуњену пушку, аутомат или пушкомитраљез, спреман да у сваком тренутку ступи у дејство. Припремљене су и ручне бомбе. Фишеклије, а код многих и торбице, па и џепови, пуни су муниције. И бајонете су спремне за употребу. Кад смо се приближили непријатељској колони на око 30 метара, зауставио сам десетину. Гласно сам узвикнуо непријатељу да стане. То сам поновио још два пута, а уз трећи позив додао сам: »Стојте, усташе! Не идите даље. Предајте се, јер ћете у противном сви изгинути«. Непријатељска колона, на том дијелу друма, застаје. Понеки од њих одлаже оружје и ставља га у најближа кола.

Преко друма има неколико кућа. Из њих су изашли људи и жене чим су нас угледали. Кличу нам: »Живјели товариши! Живјела Југосло-

венска армада!« Људи се веселе нашем доласку, а неки од њих бацају шешире увис од радости.

Захтијевао сам од непријатеља да сви одложе оружје и да га ставе у кола. Зачудо, и на наше изненађење, непријатељ послушно извршава овај захтјев. Десетина излази на друм. Контролишемо јесу ли сви непријатељски војници одложили оружје и захтијевамо да се одмакну од кола, те да остану на друму. Били су то усташе. Од старјешина имају само једног подофицира. Он још држи у футроли пиштољ, али га на мој захтјев одлаже. Измијешали смо се са усташама. Њих је на стотине, а нас је само десетина. Не;\гамо везе са осталим дијелом чете и штабом батаљона. Хтјели бисмо негдје упутити разоружане усташе, али не знамо гдје. Примјећујемо у оближњем шумарку наоружане усташе, који су се из дубине колоне удаљили од друма и покушавају избјећи заробљавање, бјежећи у правцу Зиданог Моста. Остао сам са једним борцем на друму међу разоружаним усташама, а остало људство сам послао на ивицу шумарка, са задатком да спријечи бјежање. У исто вријеме, између друма и Саве, у нашој непосредној близини, стоје двојица усташа са пушкама, које неће ни на мој поновљени захтјев да одложе, него псују.

Још увијек не знамо каква је ситуација код осталих наших јединица. Наједном примјећујемо неко комешање међу усташама из дубине колоне. Прилази нам један усташки натпоручник и одмах пита свог подофицира гдје им је оружје. Он му одговара да су га одложили и ставили у кола, да су га нама предали. »Каква сте ми ви војска? Тко вам је заповједио да одложите оружје? Кукавице сте ви, а не усташе. К оружју!«, командује он. На ту команду све усташе поново узимају оружје из кола и заузимају заклоне у јарку поред пута, спремни за дејство.

Упозорио сам овог натпоручника, да је погријешио, да не смију кренути напријед, јер да ће бити потучени. Поред осталог, рекао сам му: »Будете ли само корак кренули напријед, нико од вас неће одавде изаћи и изнијети живу главу«. На то је он мени одговорио да ја нисам овдје најстарији партизански официр, да су они војска, те да хоће да знају коме се и како предају. Додао је: »Наши заповједници воде преговоре са вашим, а док се преговори воде, ми оружје не дамо«. Затим се обратио својим усташама и наредио им да заузму положај, да не крећу напријед и да чекају наређење. Они су га послушали и сви су заузели заклоне у јарку, спремни да отворе ватру.

Даљи оетанак десетине на овом положају постао је немогућ и опасан. Требало се што прије извући, ухватити везу са четом и дејствовати у њеном саставу. То је десетина и учинила. Враћамо се друмом назад. Идемо испред безброј усташких цијеви. Свјесни смо да то оружје држе у рукама окорјели зликовци, који нас овога пута само погледом прате. Прошли смо испред њих. Заузели смо положај између друма и Саве, повукавши се око 50 метара низводно. Дошли смо у везу са својом четом. Тек смо тада сазнали да остале наше јединице нису могле прећи друм и пресјећи усташку колону. На том правцу усташе нису хтјели одложити оружје. Наши нису прибјегли сили, јер нам је био циљ разоружати усташе без борбе, како не бисмо давали непотребне жртве.

Прва чета је била сама на положају у стријељачком строју између друма и Саве. Имали смо везу са осталим јединицама батаљона. Обави-

јештени смо да се заиста воде преговори између штаба наше бригаде и усташких старјешина о њиховој предаји. Наређено нам је да будемо спремни за дејство у сваком тренутку, али да први не отварамо ватру. Тако ћемо чекати до 17 часова, а тек је прошло подне. Сравнили смо часовнике. У 17 часова отпочеће наш напад, ако се непријатељ не преда. Будно мотримо на усташе. Имамо у изобиљу муниције и ручних бомби. Уређујемо и подешавамо своје заклоне. Вријеме споро пролази, а напетост расте. Минути су нам дуги као сати. Држимо одшрафљене ручне бомбе. На минут прије 17 часова, примјећујемо код непријатеља комешање, а затим тачно у 17 часова његова колона се покреће, враћа се назад, окрећући леђа Зиданом Мосту.

Излазимо на друм и разоружавамо непријатеља. Оружје слажемо на гомиле, а разоружане усташе упућујемо на једну пољану и ту их прикупљамо. Само тога дана, у Севници, разоружано је преко 1500 непријатељских војника, највећим дијелом усташа. Похватано је доста појединаца, који су се били издвојили из колоне и покушали бјекством избјећи заробљавање.

Код усташа смо нашли много ствари, које су они опљачкали: накит, новац, сатове. Командир чете и ја смо код једног усташе, који се био пресвукао у цивилно одијело, нашли у ташни четири милиона куна. На наше питање шта је у ташни, рекао је да су неке ситнице, његове личне ствари. Сличних примјера било је више.

Стеван ОБРАЛОВИЋ

Народни хероји бригаде

МАРИЈАНАЦ *Симе* РАДЕ

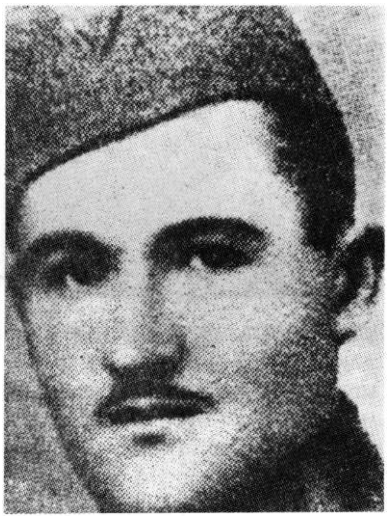

Рођен је 1916. године у селу Тодорићи (Јањ), Шипово. По занимању геометар. Био је међу организаторима устанка у Јању и Пљеви. Одмах постаје командир јањске чете, затим заменик команданта 3. крајишког одреда, а убрзо и командант одреда. На тој дужности остаје до формирања 7. крајишке бригаде концем 1942. године, када постаје командант бригаде, на којој дужности остаје до погибије 4. јула 1943. године код села Тарева близу Живиница.

Основна школа НХ »РАДЕ МАРИЈАНАЦ« у селу Бурђевику, завршена 1963. године, у спомен на команданта 7. бригаде који је погинуо у том реону. Испред школе је Радина биста.

Учитељ те школе Милан Пелемиш испевао је песму под насловом: »Крај бисте Хероја« из које доносимо пар стихова:

*

ОкупЉеној маси испод Коњуха,
села на планинском кланцу,
преживјели борац,
а данас генерш,
прича о РАДИ МАРИЈАНЦУ

И ту нам оста РААЕ,
da нови живот живи,
живот хероја из триста битака,
нему се народ диви.

Зато му народ овог краја
школу и бисту гради,
пред којом сестра полаже цвијеће,
уз ријечи - вољеном брату РАДИ.

Гледамо бисту - осмјех одважан,
а поглед чврст и мио,
баш исти онакав
какав је РАДЕ био.

БРКИЋ *Данила* РАДЕ

Рођен је 1913. године у селу Јелушиновцима, Сански Мост. Пре рата је био сезонски радник. У устанку је од првих дана и убрзо постаје командир вода, да би почетком 1942. године постао заменик командира чете а ускоро и командир. Од октобра 1942. године је командант батаљона у 6. крајишкој бригади, а у августу 1943. је заменик команданта исте бригаде. У октобру 1944. године долази на дужност команданта 7. бригаде, где остаје до краја рата.

БУП *Бурина* МИЛАН

Рођен је марта 1917. године у Петровом Пољу код Босанског Петровца. Пре рата радник »Шипада« и општински службеник. Члан КПЈ од 1940. године. постаје командир чете Петровачког батаљона. По формирању 3. крајишке бригаде постаје обавештајни официр бригаде. Концем 1943. године комесар 2. батаљона, а половином 1943. године командант 4. батаљона исте бригаде.

Фебруара 1944. године долази у 7. бригаду на дужност заменика команданта бригаде, на којој дужности је и погинуо у јуну исте године на Зец планини.

ЏЕВЕР *Ђуре* ПАВЛЕ

Рођен је 1919. године у селу Сурјан код Мркоњић-Града. Пре рата био је земљорадник.

Истакао се храброшћу у првим данима устанка и ускоро постаје десетар па командир вода.

По формирању 7. бригаде са четом улази у састав 3. батаљона. Већ у јануару постаје заменик командира чете. На челу своје чете тешко је рањен код Мратиња на Пиви. Пренешен је у болницу, где је страдао јуна 1943. године, у току V непријатељске офанзиве.

КЕЦМАН *Јове* ПЕРО - *»МУКОЊА«*

Рођен је 1921. године у Буковачи код Босанског Петровца. Пред рат завршио је пешадијску подофицирску школу.

У првим данима устанка истиче се храброшћу као пушкомитраљезац а ускоро постаје командир одељења. Са Крајишким пролетерским батаљоном пролази Централну Босну и Славонију а по повратку, као искусан борац, распоређен је у 7. бригаду. Ускоро постаје командир чете. Погинуо је јула месеца 1944. године на планини Деветаку у источној Босни.

ЗРИЛИЋ *Владе* ЂУРАЂ

Рођен је 1917. године у земљорадничкој породици у селу Пламенице код Кључа. Септембра 1942. године примљен у КПЈ.

У родном крају је међу првим у устаничким јединица. У 7. бригади је од њеног формирања, са којом је прошао борбе у IV и V непријатељској офанзиви и постао командир чете.

Сусрет са ратним другом

Кад се наша бригада вратила у Босанску крајину, формирана је бригадна извиђачка чета. За првог командира постављен је Драгојло Маркић, а не дуго иза њега командир је постао Симо Рађеновић, храбар борац и омиљени друг. Тада је могао имати двадесет и неку годину. За извиђаче су тражени момци по избору, а Симо је као командир имао изузетне људске, борбене и друге квалитете. Био је наочит момак и прави војник.

Извиђачка чета се брзо прочула по храбрости, дисциплини и другарству. Говорило се да она добија тешке и врло важне задатке у борбеним извиђачким дејствима. Њени успјеси никад нису изостали. Све је то доприносило још већем угледу командира Симе и његових бораца. Често смо их гледали и слушали при сусретима и у другим приликама. Сваком од њих преко груди висила је њемачка машинка.

. У слободном времену, заједнички смо припремали приредбе и друге облике културно-просвјетног рада, понекад и заједно са омладином мјеста у којима смо се затицали. У извођењу разних скечева, пјесама и игара, заборавили бисмо на тешкоће ратовања. У свему томе, Симо и његова чета су предњачили и били главни иницијатори.

Ратне прилике су нас често пребацивале с једног на друго мјесто; са једне дужности на другу. Симо је остао у бригади и даље као командир извиђачке чете, а ја отишла за четну болничарку у 1. батаљон бригаде.

Рат се завршио и многи од нас отишли су на разне стране. Симе сам се често сјећала као доброг друга, омиљеног старјешине и човјека весељака.

Радила сам као болничка сестра у једној нашој болници послије рата. Била је то војна болнида у Загребу.

Била сам дежурна у свом одјељењу. Обилазећи болеснике, прошла сам поред Симиног кревета а да га нисам препознала. Нисам препознала човјека о чијој се храбрости причало у цијелој бригади и дивизији. Ни он мене није препознао. На температурној листи прочитала сам име Симо Рађеновић.

Симо Рађеновић - пролазило ми је кроз главу док сам обилазила друге собе. Наједном сам се сјетила своје бригаде и закључила да је то командир извиђачке чете. Нисам га препознала јер није више личио на оног буцмастог и веселог момка, какав је био кад сам ја отишла из радионице интендантуре 7. бригаде. Био је исцрпљен болешћу, мршав и нервозан. Поново сам отишла у његову собу. На ноћном сточићу горјело му је свјетло, а он је био будан. Насмијала сам се и упитала: »Да ли ме

познајеш?« Нисам чекала одговор; рекох му да сам Милорадова сестра Милева, која је у бригади била кројачица и болничарка. Одмах ме је препознао и очито му је било драго. Очи су му се оросиле сузама. Сјела сам крај њега и почели смо разговор о бригади, о саборцима и свему осталом чега бисмо се сјетили. Сјећали смо се живих и погинулих другова и другарица у Црној Гори, Јајцу, Травнику, Бугојну, Прозору и другим мјестима куда смо пролазили и ратовали. Причали смо и о другим згодама и незгодама које смо у рату преживљавали.

Симо је био тешки плућни болесник. Настојала сам да му ублажим тегобе с којим се борио. Храбрила сам га. Редовно сам га обилазила и улагала све што сам могла да му помогнем како би оздравио. Љекари су одмахивали главом, што је био знак да је Симо тежак болесник и да ће тешко оздравити. На жалост, тај млади живот се угасио крајем 1945. године. Опака болест уништила је тог дивног борда, који је доскора био јачи од непријатељског бункера, који није знао за страх у извршавању задатка.

Све болничко особље сам прије његове смрти упознала о каквом се другу, борцу и човјеку ради, па су и они скоро сви настојали да му помогну, ако ништа друго, бар да му олакшају патње и одагнају црне мисли које су га притискале. Сви смо му одали посљедњу пошту. Букет свјежег пољског цвијећа положили смо на његов ковчег при испраћају за његов родни крај, гдје је сахрањен.

Милева ПИЛИПОВИЋ-ПЕТРОВИБ

Остоја Аћимовић

Рођен је 1918. године у селу Брђани, општина Шипово. Прије рата био је земљорадник. Био је и сезонски радник у фирми »Шипад«, на изградњи пруга за експлоатацију шума из планина Виторог, Смиљевац и других. Основну школу завршио је у родном селу. Био је веома бистар и талентован. Школу је почео похађати у 12. години, јер је у Брђанима тек тада отворена основна школа.

Као сезонски радник, однекуд је долазио до напредне литературе, коју је радо читао и другима по селу давао да читају. Били смо нераздвојни другови. Заједно смо расли још од ране младости. Спавали смо наизмјенично или у његовој или у мојој кући, све док нисмо постали одрасли момци, односно до одласка у свијет »трбухом за крухом«.

Остоја Аћимовић, командир чете у 4. батаљону

Наше дружење је настављено уочи избијања устанка у нашем крају 1941. године. Одмах по капитулацији бивше Југославије почели смо се склањати на скровита мјеста јер нас је усташка власт третирала као »опасно годиште«, а тако је било и са другима, у селима око нас.

По избијању устанка, Остоја међу првима ступа у устаничке редове. Ускоро постаје десетар, па водник, командир чете и на крају комесар чете. Саборац је легендарног Симе Шолаје. Био је примјеран друг, борац и руководилац. Храбар и хладнокрван у борбама. Истакао се одмах у почетку устанка, на Сарићкој Коси-Попратници као бомбаш, затим у борби за ослобођење Шипова, Језера, у нападима на Јајце и Мркоњић-Град. Истакао се посебно у борби на Козилима и другим мјестима јајачког и мркоњићког подручја. Никад није изостао ни из једне борбене акције коју су водили његови Пљевци.

Примљен је у Комунистичку партију Југославије новембра 1942. године. Приликом формирања 7. крајишке бригаде, постављен је за командира 3. чете 4. батаљона. Као командир чете истакао се у борби на ри-

јеци Сани, у Врхпољу, затим на Неретви, приликом преласка преко Дрине, у разбијању четника код Челебића, у борби против четника у Црној Гори, (на планини Сињајевини), у селу Доње Липово.

Посебно се истакао у борби против Нијемаца на Пивском Јаворку. У овој борби је рањен у десно плеће. Са завојем, не напуштајући борбене редове док се његова чета није ослободила притиска њемачког напада, борио се и командовао. Тек тада је пребачен у бригадни санитет, са којим стиже у Босанску крајину.

Друг Остоја, по препоруци штаба бригаде, остао је као реконвалесцент у Пљевско-мркоњићком одреду, у којем је постављен за комесара чете. Ту дужност је обављао с великим успјехом, као прекаљени и искусни борац и комуниста.

По ослобођењу земље, постављен је за руководиоца инжињерије 10. дивизије, у чину капетана. Радио је на демонтирању заосталих авионских бомби у Славонској Пожеги. На том послу, несрећним случајем јула 1947. године, изгубио је живот.

Петар Б. ВИДОВИЋ

Милан Капелан

У Нашој бригади провео је више од годину и по дана, углавном на дужности команданта батаљона. Са истог положаја дошао је из 1. мајевичке бригаде, послије пробоја из V офанзиве. Срећним стицајем околности, његова кћерка Деса, која је са братом Симом била борац 7. бригаде, у току најтежих борби прије Сутјеске, јуна 1943. године, сазнала је да се командант једног батаљона у 1. мајевичкој бригади зове Милан Капелан. По опису, закључила је да је то њен отац. И ускоро услиједио је сусрет оца и кћери. Рат их је опет раставио, али само за мјесец дана, јер је Милан тражио да пређе у 7. бригаду, у којој је, поред дјеце, било доста и његових сељана. Прије тога Милан се није видио са породицом преко двије године.

Као и многи из околине Босанског Петровца, одлазио је на сезонски рад у друге крајеве земље, да нешто заради за многа уста која сиромашна земља није могла да нахрани. Углавном је радио у Београду, а ту, раднику који се злопатио, није било тегако да нађе другове и организације које су се бориле за боље услове рада, веће зараде, па и за већа политичка и социјално-економска права. Милан је био борбен Крајишник и убрзо се нашао у борби против експлоататора. На жалост, о Милановом раду у Београду не знамо много, јер ни он сам није скоро ништа причао о томе. Био је шкрт на ријечима, али је зато био човјек од акције. На Милана је пресудно утицао његов брат Богдан, студент права, који је био истакнуги активиста Партије. По задатку прешао је 1941. године у краљевачки крај, гдје је био један од организатора устанка. Са пуно сјете и бола Милан би понекад говорио о своме млађем брату који је погинуо 1942. године. Проглашен је за народног хероја.

Послије устанка у Србији, нашао се и Милан у Мачви, у партизанском одреду. Из Мачве је прешао у Семберију, онда на Мајевицу. Као прави револуционар борио се тамо гдје би се затекао. Искусан борац за радничко право са београдске калдрме, постаје храбар и запажен ратник. Прилике су биле такве да је остао у источној Босни преко годину и по дана. Тамо постаје убрзо командир чете, а затим, 1943. године, и командант батаљона у 1. мајевичкој бригади, која је дошла да помогне Оперативној групи Врховног штаба у V офанзиви.

По одобрењу, прелази у 7. крајишку бригаду и са њом се враћа у Крајину августа 1943. године. Једно вријеме није имао распореда, али му није сметало да се бори као обичан борац са далеко млађим од себе. И овдје се истиче. У борби се чује његов продорни глас: »Хватајте их живе! Не дајте да побјегну!« То је давало подстрека борцима, и Милан се убрзо

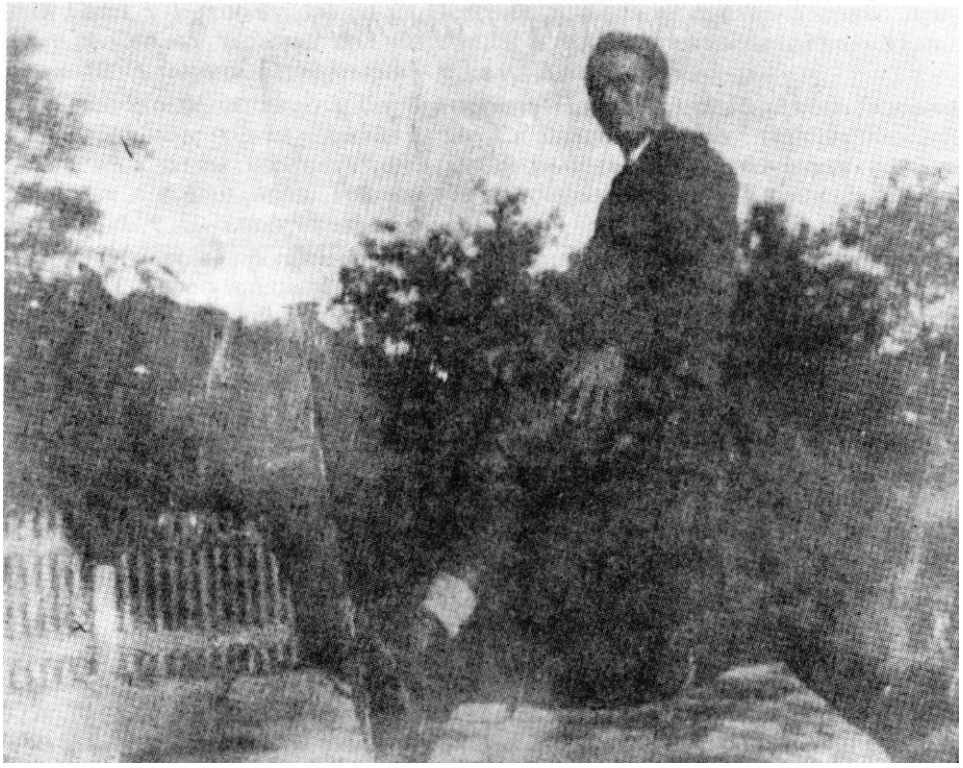

Милан Капелан, командант 2. батаљона.

прочуо у бригади као неустрашив борац. Послије попуне бригаде, постао је, новембра 1943. године, командант 2. батаљона. Као храбар борац а у исто вријеме добар организатор и командант-тактичар, успјешно је водио овај батаљон до јануара 1945. године. Иако новоформиран, такорећи без традиције, мада састављен и од старих бораца из свих осталих батаљона, 2. батаљон је ускоро постао раван осталима. Добрим дијелом Миланова је заслуга што је и 2. батаљон дао велики допринос да 7. бригада буде побједник у такмичењу бригада 5. корпуса, концем 1944. године.

Сјећам се Милана из борби када је преузео дужност команданта 2. батаљона - у одбрани правца Турбе - Доњи Вакуф. Неколико дана прије, наша 3. чета код Турбета успјела је да зароби противтенковски топ 45 мм са три сандука муниције. Одмах је формирана посада од седам бораца, који су били артиљерци у бившој југословенској војсци, а за руководиоца им је постављен један натпоручник, чијег се имена не сјећам, који је прије кратког времена био прешао из домобрана са посадом минобацача. Тога дана распоред батаљона био је сљедећи: 1. чета и штаб батаљона у селу Голеш, 2. чета на превоју Комар а 3. чета на брежуљцима изнад Турбета. Непријатељски испади из Травника били су свакодневни,

а ако није нападао непријатељ, батаљон је нападао њега. Батаљон је био дубоко ешелониран, na је непријатељ имао мало шанси да се пробије до превоја Комар.

Очекивали смо непријатеља и сутрадан, али сада са топом. Капелан одреди положај топа и нареди посади да узме елементе и уреди положај. Посади се учини да су много близу цесте, па помјерише топ мало даље - навише, и уредише положај. Рано, сутрадан, непријатељ са три тенка, више оклопних возила и јачим снагама, нападе 3. чету и присили је на повлачење. Тенкови продужише цестом према положајима 1. и 2. чете, гдје се налазио и топ. Кад челни тенк изби иза окуке, Капелан командова топџији да отвори ватру. Топ испали једну гранату, па одмах другу и трећу, али - погодака нема, иако су тенкови удаљени свега 1.500 метара. Да би заштитили топ, Капелан нареди 1. и 2. чети да изврше бочни удар на непријатељске снаге. Под заштитом тенкова, непријател. се повукао без већих губитака.

Милан се није љутио на посаду топа због промјене положаја и због промашаја, али је промијенио тактику: умјесто 3. чете, на брежуљке иза Турбета поставио је 1. и 2. чету, а топ на 200 метара иза прве кривине, на саму цесту на граници положаја чете, одакле не би требало да има промашаја. Рачунао је да ће непријатељ мислити да се одмах иза Турбета налазе слабије наше снаге као и увијек до тада, да ће их лако потиснути, а онда да може продријети као и јуче и да не буде изненађен.

И сутрадан понавља се све као и претходног дана, али мало другачије. Непријатељска пјешадија била је лако заустављена ватром наше две чете. Непријатељу није остало ништа друго него да изврши продор тенковима дуж комуникације и бочно угрози наше снаге. V том моменту командант Капелан дође до топа, упита посаду да ли је све у реду и, када доби потврдан одговор, рече посади: »Склоните се иза кућа, ја ћу да окушам срећу«. Милан клекну иза топа, чекајући тенкове. Ускоро, иза кривине, појави се челни тенк са топом окренутим десно, да би гађао положаје чете. Милан опали из топа, граната тресну у гвожђурију тенка, који се убрзо задими. Два члана посаде искочише и почеше бјежаги, па се бацише у једну јаругу да се склоне од наше ватре. Трећи је погинуо у тенку. Други тенк, видећи како је прошао челни, брзо се окрену и побјеже према Турбету.

Капелан онда нареди општи јуриш према цести и непријатељској пјешадији. Да није било тенкова који су је штитили, непријатељ би претрпео велике губитке. Овако, поред тенка, непријатељ је имао губитке: 8 мртвих и 10 заробљених, од којих два члана посаде тенка. На нашој страни била су три рањена.

По завршеној борби, око тенка се окупио скоро цијели батаљон. Задовољно се смјешка Милан и најпослије, на наше упитне погледе, одговори: »Плашио сам се, али само тога да топ не опа\и. Како се нема куда назад, мислио сам да морам скочити на тенк«.

Милан Капелан је био строг командант, тражио је стриктно извршавање задатака. Знао је и да виче и грди командире, али, у суштини, био је племенит старјешина, који је пред другима штитио своје командире и комесаре. Чувао је и војнике. Издавајући наређења, ријетко је било да на

крају не дода: »Не срљајте!« Сви су знали шта то значи. Због свега тога био је омиљен. Борце је често очински називао »Синко« или »Синовче«; био је од већине знатно старији.

Милан је рођен у сељачкој, бројној и угледној породици, 1904. године. Често је био замишљен и тужан. У рату је изгубио више чланова породице, неке у родном крају, брата у Србији, а онда и сина, борца 7. бригаде, који је умро у љето 1944. године.

Милан Капелан отишао је из наше бригаде за замјеника команданта 9. бригаде наше дивизије, половином јануара 1945. године. Остао је у лијепој успомени свим борцима.

Послије рата није дуго остао у Армији. Прешао је у привреду и постао директор шумског газдинства у Себешићу. Умро је 1969. године.

Сава НОВАКОВИЋ

Миле Мршић Мрша

У *1.* крајишкој бригади друг Миле Мршић био је познат само као Мрша. И заиста, ово име му је најбоље и одговарало. Био је танка и висока стаса. Мршав и по природи тихе и благе нарави. Озбиљан и некако замишљен. Највише је волио да ћути и да »разговара«, рекло би се, са својим митраљезом, који је у слободним часовима стално чистио. У прохтје^има врло скроман. У борбама прибран и необично храбар. Такав је *б',іо* и у најтежим ситуацијама за вријеме IV и V офанзиве. Миле је храброшћу у борби служио другима за примјер. Никада није очајавао. Омладинци у чети настојали су да га у томе слиједе. Оптимизам га никада није напуштао, а то је у рату врло важно, понекад пресудно.

Његово име најтјешње је везано за 7. крајишку бригаду и њен батаљон »Пелагић«, у којој је и рат завршио, далеко, далеко од родног села Бришића код Јајца.

Миле–Мрша Мршић, командир 3. чете, 1. батаљона.

Својим прогласом од четвртог јула, ЦК КПЈ, а нешто касније и ПК за БиХ - позивају на оружану борбу. Те позиве људи Јања, Пљеве и других мјеста у околини Јајца и Мркоњић-Града - масовно прихватају. Отпочиње устанак против непријатеља. Организатори устанка у том крају су: Немања Влатковић, Раде Марјанац, Симо-Симела Шолаја, Душан Метлић Метло, Радомир Митрић, Стипе Билан, Станко Кутањац и још неки комунисти и родољуби. На позив у оружану борбу кренуло је и старо и младо. Масовност је, у неку руку, пријатно изненадила руководство устанка. Иако млад, Миле је у првим борбеним редовима - »рогуљаша«. Треба змију туђи и дотући. Подивљале усташе и све оне који су им служили. Није се ту радило о некој освети, већ о борби и циљевима које је зацртала КПЈ. Готово голоруки, устаници се хватају укоштац са до зуба наоружаним непријатељима. На удару су варошице: Шипово, Језеро и друга мјеста. Од првих

устаничких дана Миле се истиче храброшћу и сталоженошћу. Као такав, брзо стиче знатне симпатије и борбено повјерење својих сабораца и руководилаца устанка.

Миле предводи групу од 11 бомбаша који нападају непријатељско упориште Отомаљ, које је бранила сатнија домобрана и усташа. Захваљујући храбрости ове групе, непријатељ је ликвидиран и протјеран. У руке наших другова тада је пала знатна количина ратне опреме и пушака, значајна за даље разгарање општенародног устанка. Ова акција имала је и велики политички одјек. За овај подвиг Миле и његови бомбаши похваљени су од штаба батаљона »Пелагић« као и руководства устанка у овом крају.

онда када је заиста било тешко, а таквих ситуација било је много. И онда када је постао командир чете, настојао је још више да служи личним примјером. У нападу на снажно бранјено упориште Травник, 20. X 1944, Мрша је вођа бомбаша, који освајају бункер означен бројем 12 на Виленици, чиме су се створили услови за пробој 1. батаљона у ово непријатељско гнијездо. Тада је из овог батаљона погинуло неколико бораца и руководилаца, међу њима: Митар Иућуз, замјеник командира 3. чете, затим замјеник политичког комесара исте чете Душан Перковић, водник вода Душан Нерац, десетари Митар Јандрић и Перо Савић, и још осам бораца из исте чете. За смрт наших другова, не само из 1. батаљона већ и из читаве бригаде и других бригада-учесница ове борбе за Травник, платили су крвници нашег народа, који су овдје били побјегли из Бугојна, Купреса и других непријатељских упоришта овог дијела Босне.

ководећим дужностима. Пензионисан је у чцну мајора ЈНА, али он продужава да ради у друштвено-политичким организацијама и да се, у границама својих могућности, бори за оживотворење политике СКЈ.

Његове груди красила су бројна одликовања, међу којима и Споменица 1941. Умро је 1978.

Љубо ПЕНО
Никола КЉАЈИН

Јандрић Максим-Мака

Рођен 1920. године у јањском селу Прибељци у сиромашној многочланој породици. У родном мјесту је завршио основну школу. Морао је надничити заједно са родитељима, да би обезбиједили потребна средства за живот. Као 16-годишњак, 1937. године, одлази у Београд, гдје се уз помоћ пријатеља запошљава у Градској чистоћи. Са скромном зарадом и упорношћу успијева да заврши возачки испит и тако дође до нешто боље зараде. У Београду остаје до 1941. године. За то вријеме повезује се са напредним радницима и студентима и учествује у демонстрацијама марта 1941. године. Послије демонстрација враћа се у родни крај, јер је очекивао позив на одслужење војног рока.

Максим-Мака Јандрић

Капитулацију бивше војске дочекао је у свом селу и очевидац је њеног расула. ВОЈНИЦИ, који су се повлачили кроз наша села, продавали су сељацима оружје и одијела. И Мака је од своје скромне уштеђевине купио пушку и нешто муниције, а цивилно одијело замијенио за војничко. Ускоро се почела формирати и усташка власт, која је ширила мржњу и страх. Народ је био уплашен. Људи су се окупљали по групама, дискутовали, питајући се шта ће бити? Мака је врло одлучан у ставу да се оружје не предаје усташкој власти. Тако је и еачувано нешто пушака које су донесене из бивше војске.

Дошао је и дан устанка. Мака је међу првима еа Миланом Илићем, учитељем Немањом Влатковићем, Шпиром Илићем, Миланом Гавранићем и другима. Повезују се са устаницима сусједних села, од којих се формира 7. јањска чета.

Ватрено крштење Мака доживљава у борби са усташама у Копривници код Купреса. Затим слиједе борбе код Растичева и Злосела, напади

на гарнизоне у Доњем Вакуфу и Мркоњић-Граду и др. Кроз све ове борбе Мака се доказује као храбар борац и скреће пажњу старијих другова и старјешина. Брзо схвата и прихвата циљеве борбе на челу са КПЈ, па је ускоро примљен у њене редове. Као комуниста, са још већим еланом и упорношћу објашњавао је циљеве наше борбе, посебно међу младима.

Била би неопростива грешка кад се не би поменула заслуга Маке Јандрића и његових другова - Славка Медића, Савице Унчанина, Чеде Вранића и других, који су у септембарској усташкој офанзиви 1941. године својом храброшћу спасили збјегове горњег Јања, не дозволивши непријатељу продор у шумске предјеле обронака Виторог планине.

Формирањем Ударног батаљона 3. крајишког одреда у љето 1942. год., Мака одлази са доста својих другова у његов састав. Постаје командир вода у 3. чети. У првим борбама на Јајцу, Комару и Оборцима, истиче се личном храброшћу, као и његов вод. У нападу на Купрес, поједњи се извлачи из борбе. Често му је ближи његов пушкомитраљез него старјешински позив.

Када је формирана 7. бригада, Ударни батаљон улази у њен састав. Мака је раепоређен у 2. чету 1. батаљона, за командира 2. вода.

напада, уз подршку артиљерије и тенкова, на наша крила маскиран бијелим мантилима. Циљ му је да оправи мост на Сани и да се пробије комуникацијом ка Кључу и Мркоњић-Граду. Два дана води се беспоштедна борба, врши се јуриш за јуришем, а 1. батаљон не узмиче, поготово кад смо дознали да је 3. чета претрпјела велике губитке. Овакве је мјере предузимао Мака у воду: захтијева минимално трошење муниције, одузима је од појединих бораца и даје пушкомитраљесцима, бира положаје за пушкомитраљесце, како би што успјешније гађали. И, Нијемци нису прошли. Другог дана борбе, послије подне, у помоћ стиже један батаљон из 1. крајишке бригаде чији је штаб дошао баш у реон 2. вода. Мака се јако наљугио. Увјерава да се непријатељ ту неће пробити док је он, Мака, жив. Посматрају га како командује, његову одважност и умјешност. Негдје увече, стиже и командант бригаде Раде Маријанац. Другови из 1. крајишке бригаде казују о храбрости, умјешности и упорности командира 2. вода, описујући га како изгледа. На то се Раде осмјехну и рече: »Знам! То је Мака«.

бранио 1. батаљон, 2. чета је била на центру. Снијег велик, стегао мраз, а наређење да се копају ровови. Земља смрзла, алата нема. Мака поведе два борца у село и убрзо донесоше крампове, лопате, будаке и двије сјекире. Мака то подијели по одјељењима и нареди да се укопавају. Сутрадан је нови командант батаљона обилазио јединице. Дошао је и до 2. вода. Мака предаде рапорт и на крају се представи. Командант је већ чуо за његово јунаштво, па ће: »Ти си Мака?« »Јесам, друже команданте«, одговори Мака. На овим положајима смо водили упорну одбрамбену борбу. Мака се посљедњи повукао са својим водом. Командант се сада и сам увјерио да је Мака храбар, одважан и неустрашив старјешина.

- у селу Прибељи, на Шујици и Вуковску, Макљену и Шћиту. Повлачећи се од Шћита ка Неретви, Мака је био међу посљедњима. Кад

је пролазио поред неке колибе, изађе једна другарица пред Маку и, скоро плачући и молећи, рече да има тројицу тифусара који неће да иду. »Чекај, другарице, сад ћемо да видимо« - рече Мака. Уђе у колибу и нареди тифусарима да крену. Они и даље сједе. Мака репетира пушку, напуни је, подиже увис и опали један метак. Тифусари се одмах подигоше и изађоше један за другим. Идући за њима, неко кроз смијех повика: »Друже командире, па онај један гори, а код другог је већ пола шињела изгорјело!« Кад је то видио, Мака и сам поче да се смије.

5 четника и 3 натоварена коња са муницијом, што је појачало убојну моћ 1. батаљону у наредним борбама.

Ређају се борбе и бојеви које води 1. батаљон у V непријатељској офанзиви. Али Пивски Јаворак је јуначки подвиг Маке Јандрића. Са својих десетак бораца међу првима је из кањона Пиве изашао на плато, као командир и пушкомитраљезац, јер се ишло како је ко могао. Одмах је отпочела и борба, и у први мах највише су употребљаване ручне бомбе и аутоматска оружја. Мака и Савица Унчанин просто се надмећу који ће бацити више бомби на непријатеља. И ту, надомак усијаних цијеви њемачких пушкомитраљеза, такмиче се борци 7. бригаде у храбрости, али Мака предњачи. Од погинулог пушкомитраљесца узима и други пушкомитраљез - наизмјенично из два пушкомитраљеза одбија јурише Нијемаца. Два дана и двије ноћи трпимо велике губитке, али задатак је успјешно извршен и Нијемди су заустављени.

Непријатељ је тада бацао наоружање и храну помоћу падобрана, који су падали између наших и непријатељских положаја. Мака дозива Савицу да иду да виде шта има у падобранима. То чује комесар чете Марко Баковић, позива Маку и каже му: »Ти имаш само једну главу«. Мака одговара: »Ништа се не брини, друже комесаре. Ако је храна, нахранићу борце«. На жалост, у падобранима су биле мине.

Када је бригада стигла у шири реон Сокоца, Мака је добио задатак да са водом направи засједу на комуникацији Рогатица - Соколац. Киша је падала цијеле ноћи, а ми смо маршевали. Када је вод стигао на одредиште, наложене су ватре, сушена је одјећа и обућа, а само је једна десетина била на положају. Десетар је извијестио да наилази колона од три непријатељска камиона. Вод је заузео положај. Мака је одлучио да нападне колону, али тек кад прићу близу. Тада су заробљени један официр, један подофицир и четири домобрана. Камиони су били пуни хране. Тако је Мака са својим водом, послије дужег периода гладовања, нахранио цијелу бригаду.

Јула мјесеца 1943. године Мака је постављен за замјеника командира 1. чете 1. батаљона, а септембра исте године отишао је у Официрску школу при Врховном штабу. Послије завршетка школе, распоређен је на дужност команданта батаљона у неку далматинску бригаду.

Послије рата, радни вијек провео је на разним дужностима у Ратном Ваздухопловству. Пензионисан је у чину потпуковника.

Погинуо је у саобраћајном удесу 1972. године код Славонског Брода.

Станко ПОЊЕВИЋ Мирко АНТИЋ

Јово Медић и Јован Божовић

Борци и старјешине 1. батаљона настојали су да у свему слиједе свога команданта Јову Медића, политичког комесара Јована Божовића и њихове замјенике Миладина Вујошевића Шега и Шефика Талића. И у најтежим тренуцима у борби, за вријеме напорних маршева, којих је било у току IV и V непријатељске офанзиве, они су били узор храбрости и издржљивости. Њихова брига за сваког борца била је увијек очинска - у васпитању, борбеним дејствима и у свему ономе што је јачало наш борбени морал и другарство. Нарочито им је било важно да међу борцима изграде правилан однос према народу и његовој имовини.

Јово Медић, командант 1. батаљона

Јово Медић рођен је 1913. године. Још од ране младости је, из своје Вођенице код Босанског Петровца, одлазио са оцем Миладином у Београд, у потрази за послом. Ту је радио као обалски радник од 1931. године све до капитулације бивше Југославије, када се враћа у родно мјесто.

Јово је у Београду свједок разних друштвено-економских и политичких превирања, па се и сам, захваћен радничким незадовољством, укључује у борбу за већа права радничке класе. Због својих револуционарних идеја и активности у радничком покрету, прогањан је и хапшен. Али, све то није поколебало и сломило његов револуционарни дух. Зато је већ 1941. године примљен у КПЈ. Настоји да, у границама својих могућности, спроводи задатке Партије. Задатака је било доста, али то Јову не плаши, а још мање хајка на комунисте.

вачког краја: Здравком Челаром, Радивојем Родићем, Божом Јеличићем и другима, интензивно ради на припреми народа свога краја за оружану борбу. Репресалије усташа нису га уплашиле. У организацији и дизању устанка Јово је међу првима. Као храбар борац и вјешт организатор у борби против класног непријатеља, убрзо постаје командир вода устаника, а почетком 1942. године и командир чете, да 6h послије тога постао

командант 6. крајишког одреда. По формирању 7. крајишке бригаде, Јово је командир чете у 1. батаљону; командант овог батаљона био је Милан Ступар. Дужност команданта батаљона Јово преузима марта мјесеца 1943. године.

Јово са великим успјехом преноси на свој батаљон борбена искуства из до тада вођених борби против непријатеља. Увијек служи личним примјером, па се стиче утисак да не наређује, већ води. Његови борбени и други квалитети, непосредност и брига за људе, снажно му подижу ауторитет код свих потчињених.

еа много надмоћнијим непријатељем. Очувао је основне борачке снаге, стекао нова борбена искуства и учврстио се као монолитна борбена јединица.

Борбе на Пивском Јаворку овјенчале су славом овог врсног команданта, када је са око 40 најиздржљивијих бораца у посљедњи час спријечио Нијемце да посједну Превију изнад Мратиња, значајну тактичко-оперативну тачку за одбрану прелаза наших снага преко Пиве. Неколико дана трајале су борбе на Јаворку против јаких непријатељских снага. Јаворак је, у неку руку, био кључ за остваривање плана пробоја преко Сутјеске.

Забиљежено је да је 1. батаљон, у борбама на Јаворку, у првом судару са непријатељем имао 6 погинулих и 12 рањених другова. Нешто касније, Јаворак је ојачан осталим снагама бригаде које су пристизале из дубине - 4. и 3. батаљоном - а онда су у помоћ пристигле 10. херцеговачка и 4. црногорска бригада. Тако су се на овом, релативно малом простору, нашле три бригаде. Борбе на Јаворку и око њега трајале су недјел>у дана.

Присјећамо се још неких тешких момената из тог времена. Непријатељски авиони извијају, бомбардују, митраљирају. Топови и минобацачи немилосрдно туку по нашим положајима, али узмака нема. Л>уди гину. Јово и Јован обилазе нас, храбре да издржимо још мало, а то мало отегло се у недоглед. Командир наше 3. чете Милан Батар, јунак из Травника, је на челу чете; иако рањен, сталожен је и ничим не показује тежину ситуације у којој смо се нашли. Његово храбро држање у овим тешким часовима охрабрује све нас.

манданта 1. батаљона, Миладин Вујошевић, замјеник политичког комесара батаљона, али су и поред тога остали у стријељачком строју.

збрињавање у бригадну болницу. Рањен је и замјеник командира наше 3. чете - Славко Ждеро, али се и он држи и понаша као да се ништа није десило.

Јово Медић је скоро увијек на челу батаљона, преко груди пребацио свој »шмајсер« који придржава једном руком, а у другој носи повећу штапину, којом се потпомаже у ходу, па изгледа као да у својој Вођеници иде на прело, код дјевојака, а штап му служи да се брани од сеос-

ких паса. Заглушујуће јечи шума од дејства разноразног оружја са једне и друге стране. Јово као да и не хаје за све ово. Такво његово држање охрабрује потчињене.

За командантом Медићем ни по чему није заостао ни комесар батаљона Јован Божовић. У 7. бригаду дошао је из 2. батаљона 1. пролетерске бригаде, гдје је био на дужности делегата вода. Као пролетер и предратни комуниста, врло брзо се снашао међу Крајишницима, а са командантом Јовом Медићем поетао је идеалан тандем, који је зналачки руководио батаљоном, подижући његову борбену спремност и политичку свијест.

Јован Божовић рођен је 1914. године, у сиромашној сељачкој породици у Стијени Пиперској (општина Титоград). Завршио је трговачку академију у Битољу, а потом се запослио у Београду у Хипотекарској банци. Врло рано, као ђак ниже гимназије у Титограду, прихватио је комунистичке идеје. У КПЈ примљен је 1940. године. Био је активан партијски радник; радио је у организацији банкарских радника и сарађивао са »Политиком«. По капитулацији одлази у родни крај и са партијском организацијом ради на припремама за устанак. У јуну 1942. године, са друговима из свога краја прикључује се 1. пролетерској бригади.

Први батаљон, у саставу бригаде, по преласку Дрине непрекидно води огорчене борбе против црногорских четника. »Јован, иако Црногорад, бори се храбро против својих »земљака« као прави комуниста, указујући нам да су четници као војска слабо организовани, да међу њима има највише мобилисаних, да партизане многи симпатишу и да бројни односи не значе ништа. Ведар и духовит, а изнад свега оптимиста, са дубоком вјером у побједу, то успјешно преноси на све борце у батаљону.

У најтежим борбама не напушта га оптимизам и често је понављао: »Другови, тешко је али ћемо издржати. Ми смо партизани!«

И, ми смо издржали. Не само издржали, него - гладни, без казана за храну, исцрпљени - пробили смо све обруче и наставили наш побједнички пут ка слободи. У томе су нам помагали Јово и Јован, наши омиљени руководиоци. Они су се налазили и на челу батаљона, и на зачељу да помогну изнемоглима, у борбеном строју гдје је било најтеже. Зато смо их сви вољели и имали пуно повјерења у њих.

Јово и Јован били су руководиоци 1. батаљона у најтежим ратним данима бригаде, у дијелу IV и V непријатељској офанзиви, у борбама у источној Босни и у повратку за Босанску крајину, а онда су се њихови ратни путеви разишли.

Јово Медић је послије завршеног офидирског курса концем 1943. године, као искусан и успјешан командант, отишао у Словенију. Био је послије рата на разним одговорним дужностима у Армији. По пензионисању, живјео је у Земуну, гдје је и умро 1984. године.

А Јован Божовић вратио се у јесен 1943. године у своју 1. пролетерску, за члана политодјела. Затим ради у ОЗН-и. Успјешни политички комесар постаје директор ЈАТ-а, па директор Државног осигуравајућег завода Југославије. Једно вријеме ради у апарату ЦК КПЈ, одакле одлази

за секретара Комисије за буџет Савезне скупштине, на којој дужности остаје све до смрти 1966. године. Написао је запажену књигу »Овдје Прва пролетерска«.

Јово и Јован, два руководиоца 1. батаљона у најтежим данима бригаде и епопеји наше Револуције, иако су били релативно кратко вријеме у бригади, оставили су дубок траг у вођењу и васпитању батаљона, и зато их се и данас са поштовањем и радо сјећамо.

Никола КЉАЈИЋ
Мите БУКИЋ

Глиша Раца

Био је делија у физичком смислу и људина у најљудскијем смислу. Ратни комуниста и партизански командант. Сахрањен је у родном крају, одакле му је било корјење (11. децембра 1982.) из кога је трајно усисавао сокове живота и сокове људских врлина.

С Глишом је отишао један од посљедњих команданата 7. бригаде, њеног првог ратног строја.

Ако би се тражила највећа врлина друга Глише, онда је то његова особина као партизанског команданта.

Глиша Раца, командант 3. батаљона

Новембарских дана 1941. године постао је први командир Бравске чете. Избацио га је на ту дужност устанак и јунаштво које је у њему показао. За командира је постављен и изабран, изабран од стране бораца најприроднијим, најдемократскијим путем.

Командант је 3. батаљона 7. крајишке бригаде од дана њеног формирања; водио га у IV и V непријатељској офанзиви.

Послије официрске школе при Врховном штабу, у јесен 1943. године, одлази на дужност у Словенију и рат завршава на дужности команданта 14. словеначке дивизије. Један је од педесетак ратних команданата дивизија.

Да није било таквих партизанских команданата, наша Народноослободилачка војска не би се могла ни створити ни замислити.

Шумски радник и сиромашни сељак, замијенио је крамп пушком и машинком, а почесто и пушкомитраљезом. Знао је основне војне вјештине и то му је помогло, али, командант је постао из сасвим других разлога.

Прије свега зато што је био храбар, права јуначина. Храбро је преузимао на себе командантску одговорност. Никад, ни као борац ни као командант, није се одвајао од прве линије борбе. Вукао га је окршај, вје-

ровао је у лични примјер, знао је да од његове храбрости зависи јунаштво јединице. А некада, У најтежим тренуцима, као на Кошуру и Мркаљ-Кладама, у одбрани једине стазе и рањеног Врховног команданта, када изнурени батаљон више није имао снаге, када наредба готово више није допирала до отупљене свијести, Глиша је с митраљезом искакао напријед, подизао пољуљани морал и преокретао ситуацију.

Волио је шуму и земљиште. Знао је за лукавство како се слабији може носити с јачим. Погађао је када треба узмакнути, а када и како свом силом навалити и дотући непријатеља.

Вјеровао је борцима и чувао их, а они су га слушали и вољели. Код њега није било ничег ауторитарног, али је био достојанствена држања, пун радног прегалаштва и озбиљне одговорности. Поред скромности, једноставности, хладнокрвности и одмјерености, био је и непоколебљиво одлучан. Ријечима се није разбацивао. Пуштао је другима да воде убојити рат ријечима. А он је био револуционар и политички дјелатник на себи својствен начин. Својим најчистијим, најдубљим увјерењима, дубоко усађеним смислом за разликовање оног шта је револуција а шта није, шта је морал а шта неморал, шта је људско а шта нељудско. Све што је радио било је у складу с његовим увјерењима. А све у шта је вјеровао, то је и радио.

Од рата није направио сопствену историју. О рату је ријетко и говорио, сем можда у најинтимнијем друштву. Он се, у ствари, само понашао по неким својим, партизанским законима, све до посљедњег часа. Тако је и отишао из Армије, да ради и гради. Отишао је на посао који му је био близак - да се бави шумским плодовима, љековитим биљем, да привређује. Глиша је међу првим ратним командантима завршио високе војне школе у Совјетском Савезу. Његово је било да се отуда у часовима судбоносног прелома, 1948. године, врати у земљу и да се поново укључи у револуцију, радно и скромно. Пензионисан је као дугогодишњи директор предузећа, које је 20 година успјешно водио, и у којем је с младим правницима, економистима, агрономима, инжењерима и радницима, нашао сличан језик као и са својим борцима у рату. Овог пута био је њихов Чича.

За све вријеме остао је повезан са својим ратним друговима, помало сентиментално, а највише идејно, политички, људски. Носио је у себи своју, нашу револуцију. И како су године пролазиле, Глиша - човјек, у њој се трошио, цвјетао, патио и уживао. Вјероватно да је отишао задовољан оним што је лично учинио, али забринут за оно што сви скупа нисмо довољно учинили.

Сав његов живот, све радости и патње, све бриге и немири, сва револуционарна активност - све је то код њега било достојанствено, скромно и једноставно.

Та уравнотеженост видно се изразила и у његовој породици, у којој је Чича - муж, отац и деда, остварио чудесан склад блискости, иовјерења, љубави, разумијевања. Партизански командант још једном се, у породици, препознао као човјек.

Аушан ДОЗЕТ